

घोरले मामा

श्रीपुत महादेव विश्वनाथ सहस्रबुद्धे, वडोदें

यांस

सादर समर्पण

INTRODUCTION

This work being intended mainly for students of Marāṭhī versification is written in Marāṭhī; but as it will be no less useful to students of Sanskrit prosody, I propose to give here in English a brief statement of what I have attempted.

From very ancient times writers on Metre have been content merely to give a list of metres with mnemonic descriptions and illustrations often composed by themselves for the occasion. For the first time an attempt is here made to go over the whole field of versification, Sanskrit and Marāṭhī, ancient and modern, in order to study historically metres already known and to discover others which have not been mentioned by prosodists but illustrations of which are met with in literature. In this book I have given all of these newly discovered metres along with others given in the works of Bharata, Piṅgala, Virahāṅka, Svayambhū, Hemacandra, Kedārabhaṭṭa and the ancient Kannaḍa writer Nāgavarma. Everywhere I have given references to authorities which are so necessary but which are so rarely given in these works. I have moreover, attempted to reduce the great confusion of names of metres caused by the vicious habit of calling one and the same metre by many names and many different metres by one and the same name. In classifying these metres the old system of classification according to the number of syllables in a line is rejected in favour of that of basing it on the nature of rhythm and the internal rhythmic structure of the line.

I have thus reached the fundamentals of prosody—the rhythms on which metres are founded and which, though casually, darkly hinted at by one obscure Marathi author, no one has ever elaborated upon. I have discussed various questions connected with metre, for instance, that of the relation of verse-rhythm with music and that of free verse. Metre is not a mere play of permutation and combination of short and long syllables. A line to be truly metrical has got to be rhythmic. These rhythms, I have found, are of

eight, seven, six or five Mātrās or syllabic instants. Once the fundamentals were grasped, I was able to co-ordinate all the three kinds of metrical composition: Vrttas, Jātis and Chandas, which have been always employed by Marāṭhī poets.

As for Jātis, three or four of them were mentioned by Marāṭhī prosodists who on the analogy of Vrttas merely counted the number of syllabic instants in a line. But more important than the number of syllables or syllabic instants in a line is its internal rhythm-structure, as also is the pattern of the stanza formed by lines. Two metres having the same number of syllabic instants in each line may yet be different from each other because of different internal rhythmic structures.

The same rules of rhythm are exemplified in the Chandas in which all syllables whether short or long are treated uniformly as long. This kind of verse does not appear in classical Sanskrit and though Vedic metres are called Chandas the difference of short and long appears to be observed in them. This type of versification, however, is common in modern Bengali.

In the field of vrttas my work has been mainly of compilation and re-classification, though I have discovered and emphasized the factor of internal rhythmic structure. Besides, I have collected a good deal of new material and made it available to students for the first time.

But my studies in the field of Jāti and Chandas and the general theoretical ground-work with which I have now provided the science of prosody—these I humbly submit as my contribution to the knowledge of metrics.

The author acknowledges his indebtedness to the University of Bombay for the substantial financial help it has granted towards the cost of publication of this book.

January, 1937.

Madhav T. Patwardhan

सिंहावलोकन

सहज फिरायला म्हणून बाहेर पडावे आणि नादांतल्या नादांत कित्येक डोह्यार नि दऱ्या ओलाण्डून अखाद्या भुत्तुड्ग शिखरावर चढावे; आणि तेथून सिंहावलोकन करितांना काय प्रदेश पादाक्रान्त झाला हा म्हणून सानन्द आश्चर्य करित रहावे तशी माझ्या मनाची स्थिति हे शब्द लिहितांना झाली आहे. या प्रकरणी कित्ती परिश्रम घ्यावे लागणार आहेत याची यथार्थ कल्पना आरम्भी आली असती तर मनाने कचच खाली असती आणि मग हातून कांहींहि झालें नसतें. बेतापुरतें पुढे पाहून काम करण्यानेच सुखावट प्रगति होते असें दिसतें.

२०-२१ वर्षांपूर्वी यी. अ. ची परीक्षा आटोपल्यावर पुढील अभ्यासासाठी म्हणून मी स्वकष्टाने फार्सी छन्दःशास्त्राचा अभ्यास आरम्भिला. छन्दःशास्त्राशी असा हा माझा पहिलाच परिचय होता. तत्पूर्वी मी पद्यरचना केली होती पण छन्दःशास्त्राकडे हुड्कूनहि पाहिलें नव्हतें. फार्सी छन्दःशास्त्र म्हणजे निष्कारण कठिण करून ठेविलेला अेक विषय आहे. मी प्रत्येक वृत्ताचे चार चार चरण तोष्टपाठ करावे, पुनः पुन्हा म्हणून त्यांना काही तरी अेक गोड पण साधी चाल लावावी, आणि दोन वृत्तांतील साम्यभेद ओळखण्याअितका कान सुसंस्कृत शास्त्रावर अन्धुकपणें प्रतीत होणारा हा साम्यभेद पृथकरण आणि तुलना करून स्पष्ट दृग्गोचर करून घेण्याचा प्रयत्न करावा. अशा रीतीने अभ्यास करित असतांना फार्सी छन्दःशास्त्रांतील कित्येक दोष शुषडकीस आले. परन्तु त्या शास्त्राची मी म्हणजे अेका परकीयाने केलेली पुनर्घटना ही अिराणांतील लोकांना मान्य होण्याचा सम्भव नसल्याने मी त्या दिशेने अिद्मर्जीत अेक पुस्तिका लिहिण्यापलीकडे काही प्रयत्न केला नाही.

परन्तु हा अभ्यास करितांना पृथकरण आणि तुलना करून शोध करण्याची जी सवय मला लागली ती पार हितकर ठरली. मराठी पद्यरचना मी अनेक वर्षांपासून करित असल्याने माझें लक्ष जातीकडे म्हणजे मात्रावृत्तांकडे वळलें. विविध जातींत रचना प्राचीन काळापासून होत आली होती; पण दिण्डी साकी अित्यादि चार पाच प्रकारांपलीकडे छन्दःशास्त्रकारांची दृष्टि गेलेली नव्हती. चरणांतील मात्रांची सद्ख्या मोजण्यापलीकडे त्यांनी काहीहि केलें नव्हतें.

चरणाच्या अन्तर्गत घटनेचा विचार केला पाहिजे, दोन चरण सममात्रक असूनहि अन्तर्गत घटनाभेदानुळे भिन्न होऊं शकतात या गोष्टीचा कोणाला पत्ता लागलेला नव्हता. मी या जातिरचनेचा अभ्यास आरम्भिला आणि खिस्त शके १९२२, जानेवारी ८ या दिवशी येथील शारदामन्दिरांत 'नवीन चलनी वृत्ते' या विषयावर अेक निव्वन्ध वाचला. तो नन्तर मी विविध-ज्ञानविस्तारमासिकाकडे पाठविला असतो सम्पादकांनी त्याला स्थान देऊन मला झुत्तेजन दिलें. ज्ञानकोशकारांनीहि हा लेख आपल्या ज्ञानकोशांत समाविष्ट करून माझा अेकप्रकारें गौरवच केला. या गुणग्राहकांचा मी फार आभारी आहे. पुढे छन्दाचाहि मी थोडा अभ्यास केला आणि डॉ. केतकर यांच्या अध्यक्षतेखाली येथें भरलेल्या शारदोपासकसम्मेलनांत छन्दावर अेक निव्वन्ध वाचला तोहि अध्यक्षाना मनोरञ्जक आणि झुत्तेजनाई वाटला. परन्तु ग्रन्थनिर्मितीच्या दृष्टीने खरें झुत्तेजन अकल्पितपणें निराळ्याच ठिकाणाहून मिळालें. फर्ग्युसन कॉलेजातील संस्कृतविषयाचे प्राध्यापक डॉ. वासुदेव गोपाळ परान्जपे, अेम्. अे., अेल्.अेल्. वी., डी. लिट्., यांनी आर्यसंस्कृति-मुद्रणालय नुकतेंच स्थापिलें होतें आणि त्या मुद्रणालयांतून गम्भीर विषयां-वरील पुस्तकें त्यांना प्रकाशित करवयाचीं होती. मी असें अेखादें पुस्तक लिहून देऊं शकेन का म्हणून त्यांनी प्रश्न टाकितानच मी छन्दःशास्त्रातील जातिविचार हा विषय चालेल का म्हणून झुलट प्रश्न केला. त्यांच्याकडून होकारार्थी झुत्तर तत्काळ येताच मी कार्याला आरम्भ केला. पुस्तक अितर दृष्टींनीहि विद्यार्थ्यांच्या आणि कवींच्या झुपयोगी पडावें म्हणून त्यांत वृत्त-विचारहि समाविष्ट केला, अरबीफासी वृत्तेहि धालण्यांत आलीं आणि शेवटी, ज्याचा छन्दःशास्त्राशी काही सम्बन्ध नाही पण काव्याशी आहे अशा 'पद्याची मापा' या विषयाचीहि चर्चा करण्यांत आली. अेक वर्षांच्या अवर्धांत पुस्तक लिहून छापून होऊन तें खिस्तशके १९२७ मध्ये प्रकाशित झालें ! प्रकाशनाचें आश्वासन न मिळतें तर ही ग्रन्थनिर्मिती न होती. तेव्हा या ग्रन्थाचें योग्य तें श्रेय डॉ. परान्जपे यांनाच दिलें पाहिजे. तो काल विशेषतः पद्यरचनेचा असल्याने ग्रन्थाला मागणीहि चाह्गली आली आणि हा गम्भीर साहित्याला आश्रय देण्याचा प्रयत्न आश्रयदात्याना मोवला नाही हें त्यांचें आणि माझे सुदैवच समजलें पाहिजे.

पण या ग्रन्थांत अनेक अुणीवा राहून गेल्या होत्या. प्राकृत पैद्दगलाचा अुपयोग करून घेण्यांत आला असला तरी प्राचीन संस्कृत छन्दःशास्त्रकारांनी वृत्तांची चर्चा कशी केली आहे आणि संस्कृत कवींनी त्यांची सम्भावना कशी केली आहे याचा विचार करण्यांत आलेला नव्हता. पुन्हा जाति आणि छन्द यांत आढळणारी आवर्तनात्मकता वृत्तांत कोठे आणि कशी आढळते याचाहि शोध घेण्यांत आला नव्हता, म्हणून छन्दोरचना प्रकाशित झाल्यानन्तर २-३ वर्षांनीच मी पुन्हा या विषयाचा अभ्यास आरम्भिला. भरतीपद्दगलादि संस्कृत छन्दःशास्त्रकारांचे ग्रन्थ अभ्यासून आणि संस्कृत नि मराठी प्राचीन-अर्वाचीन वाङ्मय डोळ्याखाली घालून, पुष्कळच नवीन सामग्री मिळवून, जुळवून आतां छन्दोरचना हा ग्रन्थ अथपासून अितिपर्यन्त नवीनच लिहून काढलेला आहे. याला पूर्वीच्या आवृत्तीचा आधार आहे आणि अेकदा प्रसिद्ध झालेलें नाव पालटण्यांत अर्थ नाही म्हणूनच छन्दोरचना हें नाव तसेंच ठेविलें आहे. ताहून पहाणाराला ही दुसरी आवृत्ति म्हणजे वस्तुतः जवळ जवळ नवीनच असा अेक ग्रन्थ आहे हें स्पष्ट दिसून येतील.

पद्य म्हणजे लयवद् अक्षररचना होय हें सार्धे तत्त्व जें पूर्वीच्या छन्दःशास्त्रकारांना सापडलें नाही आणि अेका आधुनिकाला अगदी पुसटपुसटच दिसलें तें मला परिश्रमांनी हद्दहद्द स्पष्ट होत गेलें. या तत्त्वाप्रमाणे, पद्यरचना ही वृत्तस्वरूप असो, वा जातिस्वरूप असो वा छन्दःस्वरूप असो, ती कशी सम, अर्धसम आणि विषम अरूं शकते हें या ग्रन्थांत विस्ताराने दाखविलेलें आहे. छन्दःशास्त्राची काहीतरी व्यापक आणि पायाशुद्ध अशी घटना आता निश्चित केलेली आहे. अभघोषापासून जगन्नाथरायापर्यन्तचे संस्कृत आणि अयथावत् मराठी प्रसिद्धअप्रसिद्ध कवि यांचा योग्य तो परामर्श घेण्यांत आला आहे. कोठे काही मद्दवाचें यगळलें गेलें असल्यास तें अनवधानानेच यगळलें गेलें आहे याविषयी सन्देह नसावा. कोणाच्याहि भेयान्चा अपहार करण्याचा प्रयत्न केलेला नाही. दिण्डी-शारदा अित्यादि ४-५ मात्रावलींचा विचार करिताना भी. गोविन्दराव टेन्ने आणि भी. वामनराव पाध्ये यांच्याशी मी विचारविनिमय केला होता ही गोष्ट येथे साभार सादरून टाकितों. तथापि मुख्य कार्यं सारें मी अेकट्यानेच केलेलें आहे.

पण या अेवढ्या व्यापारासून प्राप्ति काय असा प्रश्न करणारे केव्हा केव्हा भेटतातच त्यांना काय समजावून साड्गावयाचें ?

बुभुधितैः व्याकरणं न भुज्यते
पिपासितैः काब्यरसो न पीयते
नच्छन्दसा केनचिदुद्धृतं कुलं
शिरण्यमेवार्जय निष्फलाः क्रियाः

या सुभाषिताचा अर्थ मलाहि कळतो. पण छन्दाला मोल नाही, गत्यन्तरहि नाही. अितक्या वरौच्या सहवासानन्तर अर्शा, हाताचेगळी झाली तरी हृदयांत घर करून रहाणारी गोष्ट अितर जाणत्यांनाहि आवडली, मान्य झाली म्हणजे वें समाधान होईल तेंच सान्या धर्माचें सार्थक होय.

छा. २३ जानेवारी १९३७ अिसर्वा.
डेकन विम्बलाना, पुणे ४.

माधवराव पटवर्धन

अनुक्रमणिका

सहस्रेपांचें स्पष्टीकरण

पृष्ठाङ्क

अध्याय १ ला : काही छन्दोविषयक प्रश्न

(१-४७)

गद्य आणि पद्य (२), पद्यरचनेचें व्याकरण (३-४), पद्यश्रेयाचा सद्कोच (४-५), पद्याची काव्यानुकूलता (५-६), पद्यरचनेची कृत्रिमता (६-७), छन्दोज्ञान काव्यप्रेरक नाही, पण काव्यशोधक आहे (७-८), छन्द आणि चाल (८-९), काव्यपठन आणि गायन (९-११), चाल कशी असावी? (११-१२), पद्यप्रकार रूढ कसा होतो? (१२-१३), रचनाशैधिल्याची अध्यानिष्ठता (१३-१६), लय म्हणजे काय? (१६-१९), छन्द अस्वाभाविक आणि नियम-विरुद्ध नाही (२०), पद्यप्रवाहाची दिशा (२१-२२), समिश्रणाची प्रतिक्रिया (२२-२६), पद्यांतील टुमी (२६-२७), मराठी पद्यरचनेचा इतिहास-छन्द, जाति; वृत्त (२७-३३), मुक्तपद्याचे प्रयोग [चूर्णिका (३३-३५); लयमुक्त स्वरपद्य (३५-३७), लयबद्ध स्वरपद्य (३७-४३), मुक्तछन्द (४३-४६), निष्कार्य (४६-४७)].

अध्याय २ रा : यमक, यति, अक्षर आणि गण

(४८-८९).

यमक हा पदलालित्याचा एक प्रकार आहे (४८), अनेकाश्रयवृत्ति आणि यमक (४९-५०), यमकाचा इतिहास (५०-५२), यमका-विययी तंत्र मतभेद (५२-५३), यमक अपरिहार्य नाही, पण स्वाभाविक, आल्हाददायक आणि उपयुक्त आहे (५३-५५), यमक-स्थान (५५-५८), यमकान्ती खटका असतो (५८-५९), यमकाचें खास जातीची मोडणी कळण्यास होतें; पण यमक हें चरणनिर्णयाचें गमक नाही (६०-६१), यमक कसें असावें? (६१), मराठीतील यमकोपयोगाचा इतिहास (६२). यतिविचार (६३-६५), पिङ्गलाची धरमोड (६५-६७), अक्षरविचार-विवृतसंगृत (६७-६९), प्लुत (६९-७०), संयुक्तवर्णपूर्व अक्षर (७०-७४), ऋतू दे शुद्धस्वर नयेत (७४-७६), स्वरमति (७६-७७), चरणान्त्य अक्षर (७७-८०), शिष्टसम्मत स्पष्टोच्चारचें महत्त्व (८०-८१),

निरङ्कुशात्वाच्या मर्यादा (८१-८६). पिद्मलोक गणांची चर्चा (८७-८९).

अध्याय ३ रा : वृत्तविचार आणि वृत्तविस्तार (९०-२०६)

वृत्त कशास म्हणावें (९०-९१), विग्रमवृत्त (९१-९२), चूलिका (९२-९३), अर्धसमवृत्त (९३), समवृत्तांचें प्राचीन वर्गीकरण (९३-९४), वृत्तांची अतिन्हस्वता या अतिदीर्घता (९४-९५), अनावर्तनी वृत्त कशास म्हणावें? (९६-९७), वृत्तांची न्यूनाधिक कविप्रियता (९७), वृत्तांचा अुगम (९७-१००), वृत्तनामचर्चा (१००-१०५), अनुष्टुम् (१०५-१०७), वैतालीय (१०७-१०८), गीति (१०८-१०९). वृत्तविस्तार-अनावर्तनी समवृत्तें (११०-१२८), पद्मावर्तनी समवृत्तें (१२९-१७०), अग्न्यावर्तनी समवृत्तें (१७१-१७६), भृङ्गावर्तनी समवृत्तें (१७७-१८७), हरावर्तनी समवृत्तें (१८८-१९८), अर्धसमवृत्तें (१९८-२०६)

अध्याय ४ था : वृत्तविहार (२०७-३३३)

शुदाहरणें, अनावर्तनी समवृत्तें (२०७-२३४), पद्मावर्तनी समवृत्तें (२३४-२७८), अग्न्यावर्तनी समवृत्तें (२७८-२८७), भृङ्गावर्तनी समवृत्तें (२८७-३१०), हरावर्तनी समवृत्तें (३१०-३२५), अर्धसमवृत्तें (३२५-३३३).

अध्याय ५ वा : जातिजीवन (३३४-३६१)

ध्रुवपद (३३४), कडवें (३३५-३३६), ध्रुवपद हें जातिप्रकाराचें निर्णायक नाही (३३६-३३८), अन्तरा (३३८-३४०), कडव्याचा अन्त्य चरण (३४१-३४३), खण्डन (३४३-३४४), चरण (३४४-३४५), जातीचे मुख्य प्रकार (३४५-३४७), पद्मगणाचे प्रकार (३४७-३४८), आयतालकपूर्वगण (३४८-३४९), चरणांची सान्धेजोड (३४९-३५१), पादाकुलकानन्तर आयतालकपूर्वगण निषिद्ध आहे (३५१-३५२), यतिविचार (३५२-३५३),

निपिद्ध पदविच्छेद कसे टाळावेत ? (३५३-३५६), चौकस अनुकरणाची आवश्यकता (३५५-३५७), तालसंयोग (३५७), काही गुन्तागुन्तीच्या मात्रावली (३५८-३५९), विपम जाति (३५९-३६०), जातीचे नामकरण (३६०-३६१).

अध्याय ६ वा : जातिजृम्भण

(३६२-५११)

जुदाहरणें पञ्चावर्तनी समजाती (३६२-४०३), अग्न्यावर्तनी समजाती (४०३-४०४), भृङ्गावर्तनी समजाती (४०५-४१०), हरावर्तनी समजाती (४११-४१३), पञ्चावर्तनी अर्धसमजाती (४१३-४४३), भृङ्गावर्तनी अर्धसमजाती (४४३-४४४), हरावर्तनी अर्धसमजाती (४४४-४४५), पञ्चावर्तनी विपमजाती (४४५-४९७) अग्न्यावर्तनी विपमजाती (४९७-४९८), भृङ्गावर्तनी विपमजाती (४९८-५०६), हरावर्तनी विपमजाती (५०६-५०८), विपमजाती प्रकार २ रा (५०८-५१०), स्वैरपद्य जाति (५१०-५११).

अध्याय ७ वा : छन्दश्रृंखलाया

(५१२-५४३)

छन्दोविचार (५१२-५१३), ओवी (५१४-५१६), समछन्द (५१६-५२९), अर्धसमछन्द (५२९-५३२), विपमछन्द (५३२-५४३), स्वैरपद्य छन्द (५४३).

अध्याय ८ वा : छन्दःशाखाचा इतिहास

(५४४-५६४).

पिद्गलाचीं छन्दःवृत्तं (५४४-५४६), भरताचें नाट्यशास्त्र (५४६-५४८), वराहमिहिराचीं बृहत्संहिता (५४८-५४९), आमिपुराण (५४९), कालिदासकृत श्रुतबोध (५४९-५५०), विरहाङ्काचा वृत्तजातिसमुच्चय (५५०-५५१), जयदेवकृत छन्दोवृत्ति (५५१), स्वप्नभूच्छन्द (५५१-५५२), हलामुधाची मृतशब्दीविनी (५५२-५५३), श्रुतलाची विवृति (५५३), क्षेमेन्द्राचें सुवृत्ततिलक (५५४-५५५), नागधर्माचा छन्दोम्बुधि (५५४-५५५), हेमचन्द्राचें छन्दोनुशासन (५५५) फाविरर्षण (५५५), कैदारभट्टप्रगीत वृत्तरत्नाकर (५५६-५६७), प्राकृत पैद्गल (५५७-५५८), गहगादासकृत छन्दोमन्जरी (५५८),

निरङ्कुशत्वाच्या मर्यादा (८१-८६). पिङ्गलोक गणांची चर्चा (८७-८९).

अध्याय ३ रा : वृत्तविचार आणि वृत्तविस्तार (९०-२०६)

वृत्त कशास म्हणावें (९०-९१), विषमवृत्त (९१-९२), चूलिका (९२-९३), अर्धसमवृत्त (९३), समवृत्तांचें प्राचीन वर्गीकरण (९३-९४), वृत्तांची अति-इस्वता या अतिदीर्घता (९४-९५), अनावर्तनी वृत्त कशास म्हणावें ? (९६-९७), वृत्तांची न्यूनाधिक कविप्रियता (९७), वृत्तांचा अुगम (९७-१००), वृत्तनामचर्चा (१००-१०५), अनुष्टुप् (१०५-१०७), वैतालीय (१०७-१०८), गीति (१०८-१०९). वृत्तविस्तार-अनावर्तनी समवृत्तें (११०-१२८), पद्मावर्तनी समवृत्तें (१२९-१७०), अम्ब्यावर्तनी समवृत्तें (१७१-१७६), मृद्गावर्तनी समवृत्तें (१७७-१८७), हरावर्तनी समवृत्तें (१८८-१९८), अर्धसमवृत्तें (१९८-२०६)

अध्याय ४ था : वृत्तविहार (२०७-३३३)

शुदाहरणें, अनावर्तनी समवृत्तें (२०७-२३४), पद्मावर्तनी समवृत्तें (२३४-२७८), अम्ब्यावर्तनी समवृत्तें (२७८-२८७), मृद्गावर्तनी समवृत्तें (२८७-३१०), हरावर्तनी समवृत्तें (३१०-३२५), अर्धसमवृत्तें (३२५-३३३).

अध्याय ५ वा : जातिजीवन (३३४-३६१)

ध्रुवपद (३३४), कडवें (३३५-३३६), ध्रुवपद हें जातिप्रकाशचें निर्णायक नाहीं (३३६-३३८), अन्तरा (३३८-३४०), कडव्याचा अन्त्य चरण (३४१-३४३), खण्डन (३४३-३४४), चरण (३४४-३४५), जातीचे मुख्य प्रकार (३४५-३४७), पद्मगणाचे प्रकार (३४७-३४८), आद्यतालकपूर्वगण (३४८-३४९), चरणांची सान्धेजोड (३४९-३५१), पादाकुलकानन्तर आद्यतालकपूर्वगण निषिद्ध आहे (३५१-३५२), यतिविचार (३५२-३५३),

निपिद्ध पदविच्छेद कसे टाळावेत? (३५३-३५६), चौकस अनुकरणाची आवश्यकता (३५५-३५७), तालसंयोग (३५७), काही गुन्तागुन्तीच्या मात्रावली (३५८-३५९), विपम जाति (३५९-३६०), जातींचे नामकरण (३६०-३६१).

अध्याय ६ वा : जातिजृम्भण

(३६२-५११)

शुदाहरणें पद्मावर्तनी समजाती (३६२-४०३), अग्न्यावर्तनी समजाती (४०३-४०४), भृङ्गावर्तनी समजाती (४०५-४१०), हरावर्तनी समजाती (४११-४१३), पद्मावर्तनी अर्धसमजाती (४१३-४४३), भृङ्गावर्तनी अर्धसमजाती (४४३-४४४), हरावर्तनी अर्धसमजाती (४४४-४४५), पद्मावर्तनी विपमजाती (४४५-४९७) अग्न्यावर्तनी विपमजाती (४९७-४९८), भृङ्गावर्तनी विपमजाती (४९८-५०६), हरावर्तनी विपमजाती (५०६-५०८), विपमजाती प्रकार २ रा (५०८-५१०), स्वैरपद्य जाति (५१०-५११).

अध्याय ७ वा : छन्दश्लोका

(५१२-५४३)

छन्दोविचार (५१२-५१३), ओवी (५१४-५१६), समछन्द (५१६-५२९), अर्धसमछन्द (५२९-५३२), विपमछन्द (५३२-५४३), स्वैरपद्य छन्द (५४३).

अध्याय ८ वा : छन्दःशास्त्राचा अितिहास

(५४४-५६४)

पिङ्गलाची छन्दःसूत्रें (५४४-५४६), भरताचें नाट्यशास्त्र (५४६-५४८), वराहमिहिराची बृहत्सहिता (५४८-५४९), अग्निपुराण (५४९), कालिदासकृत श्रुतबोध (५४९-५५०), विरहाङ्काचा वृत्तजातिसमुच्चय (५५०-५५१), जयदेवकृत छन्दोवृत्ति (५५१), स्वयम्भूच्छन्द (५५१-५५२), हलायुधाची मृतसञ्जीविनी (५५२-५५३), भुत्पलाची विवृति (५५३), क्षेमेन्द्राचें सुवृत्ततिलक (५५४-५५५), नागवर्माचा छन्दोम्बुधि (५५४-५५५), हेमचन्द्राचें छन्दोनुशासन (५५५) कविदर्पण (५५५), केदारभट्टप्रणीत वृत्तरत्नाकर (५५६-५६७), प्राकृत पैङ्गल (५५७-५५८), गङ्गादासकृत छन्दोमञ्जरी (५५८),

लाभ्रमभजनावलि.	आभ
आनन्दमासिक.	आमा
वि. ह. आपटेकृत माला.	आमाला
आमोद.	आमो
आनन्दतनयकृत विश्वामित्रयशरक्षण.	आवि
कु. अिन्दुमती, वी. अे.	अि.
श्रीश्वरदत्तप्रणीत धूर्तविटसंवाद.	शीधू
शुभरखय्यामकृत दयाया.	शुभर
शुपाध्ये जयकृष्ण.	शुज
जयकृष्ण शुपाध्येकृत पोपटपञ्ची.	शुपो
शुद्धवचिद्वनकृत भगवद्गीता.	शुभ
मट्ट शुत्पलाची बृहत्सहितेवरील टीका.	शुवट्ट
शुत्साहतीर्थ महाजनकृत शुदात्तवाणी.	शुवा
रविकिरणमण्डळाचं तिसरें पुस्तक.	शुपा
खिस्ती शुपासनासङ्गीत.	शुस
अेकनाथ.	अे
ओङ्कारमुनिकृत लक्ष्मणास्वयंवर.	ओलस्य
कवनगुच्छ.	कगु
काशिकवि.	काक
अनन्तकाणेकरकृत चान्दरात.	काचा
कविदर्पण.	कद
करभार	कभा
कविसमेलन	कस
काव्यकिङ्कर	काकि
के. नारायण काळे	काकेना
गिका पहा.	काग
अच्युत दामोदर कारेकृत नन्दादीप... ..	कान
काळेले रामचन्द्र अनन्त.... ..	काराअ
रा. अ. काळेलेकृत चाण्वसन्त.	कावा

काव्यविहारीकृत काव्यविहार.	...	...	कावि
कात्रे विश्वनाथ शङ्कर. ...	...	...	काविश
कालिदासकृत शृङ्गारतिलक	...	...	काशु
के. ना. काळेकृत सहकारमञ्जरी	...	...	कास
काव्यविहारीकृत स्फूर्तिलहरी.	...	...	कासू
किरण	...	...	कि
समग्र किलोस्कर ग्रन्थ. ...	...	...	किम्र
किलोस्कर मासिक ...	...	...	किमा
किरात (कृ. ल. सोमण)	...	...	किरा
कुसुमाप्रज	...	...	कु
कुमुदबान्धवार्चा कविता ...	...	...	कुक
कुञ्जविहारीकृत गीतगुञ्जारव	...	...	कुगी
कुसुमाप्रजकृत जीवनलहरी.	...	...	कुजी
य. स्व. कुळकर्णीकृत मानसनिश्चयन्द.	...	...	कुमा
कुमारसम्भव	...	...	कुमार
कुमारयशोदकृत यशोदायिनी.	...	...	कुयशो
कृष्णकेशव.	...	...	कृके
केदारभट्टप्रणीत वृत्तरत्नाकर.	...	...	के
केशवसुत यांची कविता. ...	...	...	केक
केशवकुमार (प्र. के. अत्रे).	...	...	केकु
केशवकुमारकृत गीतगङ्गा.	...	...	केगी
केशवकुमारकृत श्रेण्डूंची फुलें.	...	...	केझे
वृत्तरत्नाकराची निर्णयसागरी आवृत्ति.	...	...	केनिया
न. चि. केळकरकृत पद्यगुच्छ.	...	...	केपगु
केशवस्वामी भागानगरकर.	...	...	केत्वा
प. स. कोरेकलकृत काव्यकुसुमकलिका	...	...	कोका
श्री. कृ. कोल्हटकरकृत गुप्तमञ्जूष.	...	...	कोगु
कोलते दत्तात्रय भिकाजी ...	...	...	कोदभि
श्री. कृ. कोल्हटकरकृत प्रेमशोधन. ...	...	...	कोप्रे

श्री. कृ. कौलहटकरकृत मूकनायक. ...	...	फोमू
प्रो. विष्णु भिकाजी कोलतेकृत लब्दाळी. ...	...	कोल
क्षेमेन्द्रकृत दशावतारचरित. ...	...	क्षेद
क्षेमेन्द्रकृत सुवृत्ततिलक. ...	...	क्षेसु
ना. धों. खाण्डेकरकृत कविताकलाप....	...	खाक
ना. धों. खाण्डेकरकृत प्राकृत कविता.	...	खाप्राक
माजूग पहा. ...	...	ग
गद्गादासप्रणीत छन्दोमञ्जरी. ...	...	गळ
बाबा गर्दे. ...	...	गवा
गाद्गेय. ...	...	गा
शायकवाढि प्राच्यग्रन्थमाला. ...	...	गाप्राप्रमा
गिरीशकृत अभागी कमल. ...	...	गिअक
गिरीशकृत आम्बरअशी. ...	...	गिआ
गिरीशकृत काञ्चनगद्गा....	...	गिका
गिरीशकृत फलभार. ...	...	गिफ
जयदेवविप्रणीत गीतगोविन्द. ...	...	गीगो
गोविन्दकवीची कविता. ...	...	गोक
गोदातटीचा गुञ्जारव. ...	...	गोगु
गोविन्दराव टेम्ब्रे. ...	...	गोदे
गोपीनाथ तळवळकर. ...	...	गोत
गोखले दत्तात्रय लक्ष्मण. ...	...	गोदळ
गोपीनाथ तळवळकरकृत दुर्वाङ्कुर. ...	...	गोदू
गोरे पाण्डुरङ्ग श्रावण. ...	...	गोपाश्रा
या. श्रा. गोरेकृत बोंबडे बोल. ...	...	गोबो
विठ्ठलराव घाटे....	...	घा
च्यं. गं. धारपुरेकृत लीलेचा संसार. ...	...	घाली
राजकवि चन्द्रशेखरकृत चन्द्रिका. ...	...	च
चतुर्विजयकृत वर्षमानपट्टिशिका. ...	...	चव
काचा पहा. ...	...	चार

कृष्णशास्त्री चिपळूणकरकृत पद्मरत्नावली.	...	चिप
जगन्नाथप्रसादकृत छन्दःप्रमाकर.	...	छप्र
जगद्धरकृत स्तुतिकुसुमाञ्जलि.	...	जस्तु
जोशी अनन्त हरि.	...	जोअह
गजानन गोपाळ जोशीकृत पद्मपुष्पहार.	...	जोप
सीताराम बाळकृष्ण जोशीकृत वनमाला.	...	जोव
जोगळेकर सदाशिव विष्णु.	...	जोसवि
जोशी सीताराम बाळकृष्ण.	...	जोसीवा
जोअभिनंदुकृत योगसार.	...	जोयो
ज्योत्स्ना.	...	ज्यो
नारायण वामन टिळक यांची कविता.	...	टिक
टिळक पि. सि.	...	टिविसी
आनन्दराव टेकाडे.	...	टे
टेकाडेकृत आनन्द गीत.	...	टैआ
गजानन लक्ष्मण ठोकळ.	...	ठो
डिग्म (कृष्णमुनि) कृत रुक्मिणीस्वयंवर.	...	डिरुस्व
तडफ.	...	त
तण्डाल रामचन्द्ररावकृत सुदामभाग्योदयचरित.	...	तरासु
भास्कर रामचन्द्र ताम्बे यांची समग्र कविता.	...	तासक
दत्तांची कविता.	...	दक
दशवैकालिक सूत्र.	...	दवै
दडकर सुमतिबायी.	...	दसु
रघुनाथपण्डिताचें दमयन्तीस्वयंवर.	...	दस्व
दाते शङ्कर गणेश सम्पादित भाषिमाळ.	...	दाम
दाते शङ्कर गणेश सम्पादित लोककथा.	...	दालो
सौ. अपर्णा देशपाण्डे.	...	देअ
देवनाथकृत कवितासङ्ग्रह.	...	देक
सौ. कुमुमावती देशपाण्डे.	...	देकु
देवलकृत हज्जारराव.	...	देसु

गुणवन्त इनमन्त देशपाण्डे. —	...	...	देशुद
ना. घ. देशपाण्डे —	...	...	देशाष
देशपाण्डे यांनी निर्मात्यमाला. —	...	...	देशिमा
पुरुषोत्तम यशवन्त देशपाण्डे.	...	...	देशुय
देवलकृत मृच्छकटिक.	...	...	देशु
यामन नारायण देशपाण्डे.	...	...	देशाना
देवलकृत विष्णुमोर्वशीय.	...	...	देशिक
श्री. विमलाबायी देशपाण्डे.	...	...	देशि
देवलकृत शारदा.	...	...	देशा
देवलकृत शापसम्भ्रम.	...	...	देशाष
देवलकृत संशयकण्ठोळ.	...	...	देश
द्रोणपर्य.	...	...	द्रोष
नरहरिकृत गह्वारस्तनमाला.	...	...	नग
नवजीवन मासिक.	...	...	नजीमा
फान पहा.	...	...	नदी
नयचन्द्रसुरिप्रणीत हम्मीरमहाकाव्य.	...	...	नह
नागवर्मकृत छन्दोभ्रुधि	...	...	नाग
देशाष पहा	...	...	नाषदे
के. नारखेडेकृत चन्द्रकला	...	...	नाच
के. नारखेडेकृत बालगीतमाला	...	...	नावा
श्री. नावलेकरकृत भाव कुसुमाञ्जलि	...	...	नाभा
श्री. मनोरमाबायी नावलेकर	...	...	नाम
नागेशकृत वन्यपुष्पं.	...	...	नाव
निरञ्जन माधवाची कविता....	...	...	निक
निरञ्जनमाधवकृत चिद्वेधरामायण	...	...	निचि
निशिगन्धकृत ज्योत्स्नागीत.	...	...	निज्यो
निशिगन्धकृत निशागीत.	...	...	निति
निरञ्जनमाधवकृत सद्वृत्तमुक्तावली.	...	...	निस, निमास
श्री. पण्डितकृत चवथीचा चान्द	...	...	पचचा

पद्मदल.	पद्
कु. पद्मा पटवर्धन.	पप
पदसङ्ग्रह (निर्णयसागर).	पस
भवानीशङ्कर पण्डितकृत पिचलेला पावा.	पपि
परमात्मप्रकाश जोशिनदुकृत.	पप्र
श्रीधर सखाराम पण्डितकृत स्वैरलाप.	पस्वै
पार्थिव (हरि काशिनाथ कुळकर्णी).	पा
वा. भा. पाठककृत आशागीत.	पाआ
पाण्डुरङ्गकविकृत गयगन्धर्वाख्यान.	पाग
पाटणकर परशुराम नारायण.	पापना
पारिजात मासिक.	पामा
भा. दा. पाळन्दे यांची रत्नमाला.	पार
गणेश हरि पाटिलकृत रानजाबी.	पारा
पारिजात.	पारि
पालेकर सौ. शान्तायाजी.	पाशा
पाण्डुरङ्ग कविकृत स्थालीपाककथा.	पास्था
पिङ्गलविरचित छन्दःशास्त्र.	पि
पिम्पळपान.	पिपा
पुष्पदन्तविरचित णायकुमारचरिभु.	पुणा
पूज्यपादकृत नन्दीश्वरभक्ति.	पून्
पूज्यपादकृत योगिभक्ति.	पूयो
शुपो पहा.	पोप
शे. पोहनेरकरकृत बागशाही.	पोबा
प्रभाकर याची कविता.	प्रक
प्रफुल्लरञ्जाकर (द. वा. पद्माकरकृत).	प्रप
कुन्दकुन्दाचार्यकृत प्राकृत गुरुभक्ति.	प्रागुभ
प्राकृत पैङ्गलम्.	प्रापै
फटकार.	फ
फर्ग्युसन कॉलेज त्रैमासिक.	फत्रै

मोरोपन्ती प्रकरणं.	...	...	मोप्र
” भीष्मभक्तिभाग्य.	...	...	मोभीभ
” मञ्जुरामायण.	...	...	मोमञ्जु
शङ्कराचार्यकृत मोहमुद्गर.	...	...	मोमु
मोरोपन्त कृत विराटपर्व.	...	...	मोविप
” विट्ठलप्रणधि.	...	...	मोविप्र
” विबुधप्रिय रामायण.	...	...	मोविबु
” विचित्र रामायण.	...	...	मोविरा
” विट्ठलस्तुति.	...	...	मोविस्तु
” समग्र ग्रन्थ.	...	...	मोसग्र
” सयया रामायण उत्तरकाण्ड.	...	...	मोसरशु
” सार रामायण.	...	...	मोमारा
” सीता रामायण.	...	...	मोसीरा
” स्फुटकाव्ये	...	...	मोस्तुका
यशवन्तकृत यशोगन्ध.	...	...	यम
” जयमङ्गला.	...	...	यज
” यशोधन.	...	...	यध
” शन्दिशाळा.	...	...	यव
” माघमन्थन.	...	...	यभा
यशवन्त मासिक.	...	...	यमा
युवराजप्रणीत रससदन भाण.	...	...	युर
रघुवंश.	...	...	रघु
न. शं. रहाळकरकृत पुष्पाञ्जलि.	...	...	रघु
कु. रणदिये मालती.	...	...	रमा
रत्नाकरमासिक.	...	...	रमा
रत्नाकरकृत हरविजय.	...	...	रह
राजशेखरकृत कर्पूरमञ्जरी.	...	...	राक
रामदासकृत करुणाष्टके, धाट्या, सवाया.	...	...	राकधास
राघवकवि.	...	...	राघव

राजकवि चन्द्रशेखर. ...	...	...	राच
(मिरा) राघवीय परीवाह. ...	...	...	राप
राजाराम प्रासादी. ...	...	...	राप्रा
रामदासकृत भीमरूपी स्तोत्रं. ...	...	...	राभास्तो
क. मनोरमायाजी रानडे. ...	...	...	राम
रामजोशीकृत लावण्या	...	...	राला
प्रो. श्रीधर शालकृष्ण रानडे.	...	...	राश्री
रूपदेवकृत स्तवमाला. ...	...	...	रुस्तमा
रेन्दाळकरांची कविता. ...	...	...	रेक
लघुकान्यमाला	...	...	लकामा
ललितविस्तर	...	...	लवि
ओलस्व महा	...	...	लस्व
लक्ष्मण गणेश. छेलेकृत तिलकनिधन ...	...	...	लेति
लोकशिक्षण मासिक ...	...	...	लोशिमा
वसन्तविहार	...	...	ववि
वकील व्यङ्कटेश शङ्कर. ...	...	...	वन्यश
वराहमिहिरकृत बृहत्संहिता. ...	...	...	वबु
वराहमिहिरकृत बृहज्जातक. ...	...	...	वबृजा
वाग्मटकृत अष्टाङ्गहृदय धुत्तरस्थान. ...	...	...	वाअञ्जु
” ” चिकित्सास्थान. ...	...	...	वाअचि
वामनी ग्रन्थ. ...	...	...	वाप्र
वामनकृत द्वारकाविजय. ...	...	...	वाद्वा
वामनकृत भागवत रामायण. ...	...	...	वाभारा
दामोदरमिश्रविरचित वाणीभूषण ...	...	...	वाम्भू
वागीश्वरी मासिक. ...	...	...	वामा
वामन विराटपर्व. ...	...	...	वावि
वाङ्मयश्रीखण्ड-पद्यविभाग	...	...	वाश्रीपवि
वामनकृत हरिविजय. ...	...	...	वाहवि
विनायकाची कविता. ...	...	...	विक

विठोवाअण्णा दत्तरदारकृत पदसङ्ग्रह	...	...	विदप
विह्वलकृत पदसङ्ग्रह.	...	...	विप
विरागीकृत मधुसम्भार.	...	...	विम
विह्वलगम मासिक.	...	...	विमा
विश्ववाणी मासिक.	...	...	विमा
विह्वलकृत रसमञ्जरी.	...	...	विरस
विह्वलकृत रुक्मिणी स्वयंवर	...	...	विरुस्व
विविधज्ञानविस्तार मासिक.	...	...	विविमा
विदर्भवीणा.	...	...	विवी
विरहाङ्ककृत वृत्तजातिसमुच्चय.	...	...	विवृ
वीरेश्वरकृत राजमुखचरित.	....	...	वीगच
परशुराम तात्या गोडबोलेकृत वृत्तदर्पण.	...	...	वृद
वेङ्कटाध्वरिकृत लक्ष्मीसहस्र.	...	...	वेलस
” विश्वगुणादर्शचम्पू.	...	...	वेविच
शाङ्कराचार्यप्रणीत गोविन्दाष्टक.	...	...	शगो
शाशाङ्क (वा. मा. दामाडेकृत) मालती.	...	...	शमा
शाङ्कर ग्रन्थावलि.	...	...	शांभ
शाङ्करीधरपद्धति.	...	...	शाप
शिशुपालवध.	...	...	शिशु
श्रीधरस्वामी.	...	...	श्रीस्वा
सहविन्दार द्वैमासिक.	...	...	सद्वै
सरपटवार, नारायण माघव.	...	...	सनामा
सञ्जीवनी पाश्चिक.	...	...	सपा
सवनीस पाण्डुरङ्ग जिवाजी.	...	...	सपांजि
सरन्जामे रघुनाथ दत्तात्रय.	...	...	सरद
वि. ज. सहस्रबुद्धेकृत हुरूप.	....	....	सहु
साधुदास.	...	...	सा
सुहृत्स्वम्पाकृत साधना आणि अितर कविता.	...	...	साआञिक
साधुदासकृत गृहविहार	...	...	सागृ

साहित्यदर्पण. —	...	...	...	साद
साधुदासकृत निर्मात्यसङ्ग्रह.	...	...	...	सानि
साधुदासकृत रणविहार.	...	...	...	सार
सावरकरकृत रानफुलें.	...	...	...	सारा
साधुदासकृत वनविहार.	...	...	...	साव
सुगा.	...	...	...	सुगी
सुमन्तकृत भावलहरी.	...	...	...	सुभा
सुभापिताबलि.	...	...	...	सुभापि
सुमन्तकृत माझे दुर्दिन.	...	...	...	सुमादु
सुमन्तकृत मौक्तिकमाला.	...	...	...	सुमौ
सुमनहार.	...	...	...	सुहा
सूत्रकृताङ्ग.	...	...	...	सूरु
सोहियोत्रा अभिये यांचा पद्यसङ्ग्रह.	...	...	...	सोआप
के. म. सोनाळकरकृत कमलपराग.	...	...	...	सोक
सोपानदेव चौधरीकृत काव्यकेतकीनक.	...	...	...	सोका
सोपानदेव चौधरी.	...	...	...	सोची
सोमदेवकृत यशस्तिलकचम्पू.	...	...	...	सोय
स्नेहप्रभा.	...	...	...	स्नेप्र
स्फूर्ति मासिक.	...	...	...	स्फूमा
स्वयम्भूच्छन्द.	...	...	...	स्व
माजूख पदा.	...	...	...	स्वर
वि. प. पण्डितसम्पादित. श्रीगायनसङ्ग्रह.	...	...	...	श्रीगास
हरिचन्द्रकृत धर्मशामाम्युदयकाव्य.	...	...	...	ह्यश
हेमचन्द्रकृत छन्दोनुशासन.	...	...	...	हे
शानेश्वर	...	...	...	शा
शानप्रकाश दैनिक.	...	...	...	शाप्र

छन्दोरचन

अध्याय १ ला

काही छन्दोविषयक प्रश्न

“अये कविमनोभये, सहजसम्मवे स्वामिनी,
सु-वर्णमयदेहिनी, नवरसात्मके, भामिनी,
प्रसाद-मयजीविते, अनुविचारसञ्चारिणी,
चमत्कृतिविलासिनी, रसिकसन्मनोहारिणी !”

(च ११५)

अशा यथार्थ शब्दांनी ज्या 'कविता-रती'चें आवाहन राजकवि चन्द्रशेखर यांनी केलें आहे तिचा सहायस जितका हृदयङ्गम नि सरस असणार तितकाच तिच्या अयमव-रचनेचा म्हणजे छन्दःशास्त्राचा अभ्यास हा केवळ बुद्धि-गम्य आणि रुक्ष वाटणार हें अुघड आहे. काव्यानुभूतीच्या पुढे जर काव्यमीमांसा ही नीरस आणि अनावश्यक वाटते तर पद्याच्या म्हणजे काव्याच्या शरीराच्याच रचनेचा विचार करणारी छन्दो-विचिंति ही किती शुष्क आणि व्यर्थ वाटेल ! परन्तु छन्दःशास्त्राचें ज्ञान हें जितपत कवीला अवश्य आहे तितपत रसिक वाचकालाहि आहे. रसिक हा जाणता नि चिकित्सक होण्याला या शास्त्राच्या अभ्यासाचें साह्य होतें. मनुष्यप्राणी हा जसा सहृदय तसाच बुद्धिमानहि आहे. केवळ अनुभव घेऊन तो स्वरय रहात नाही. अनुभवांचा तुलनात्मक अभ्यास करून मूलभूत नियम शोधून काढण्यांत मनुष्याला पराकाष्ठेचा आनन्द वाटू शकतो. काही मनुष्यांच्या या शोधक प्रवृत्तीमुळेच विविध शास्त्रें निर्माण झाली आहेत. छन्दःशास्त्राचीहि उत्पत्ति अशीच असली पाहिजे.

१ गद्य आणि पद्य

बाह्यरूपाकडे पाहिल्यास वाक्यरचने गद्य आणि पद्य असे दोन प्रकार आढळतात. जे आरव्या नेहर्नाच्या बोलण्यामागमें (८ गद्य) तें गद्य होय. गद्याचे अर्थपूर्तीच्या अनुगेषाने जे तुकडे पडतात त्यांना वाक्यें म्हणतात. गद्यांत या वाक्यांची लाव्यां किती असवी, आणि त्यांनी अक्षररचना कशी असवी याविषयी, म्हणजे वाक्यांत अक्षरांची म्हरूपा, लघुगुरुक्रम आणि विचलनस्थान यांविषयी काही नियम नसतो. अर्थाकडेच लक्ष देऊन ठिकठिकाणी न्यूनाधिक विधान घेत जें आपण नेहर्नाच्या बोलण्याप्रमाणे, आणि केलाच तर स्वरात किञ्चित् चढणुठार करून अनुचितों तें गद्य होय. ज्याचे तुकडे म्हणजे पाद वा चरण हे गद्यांतलें वाक्यांप्रमाणे अर्थपूर्तीच्या अनुगेषाने पडत नाहीं तर मुग्धनें निर्मानित अन्तगणे देणाऱ्या विरानांच्या ठिकाणी पडतात. आणि ज्याच्या चरणार्तीन्य अक्षररचनेला अक्षरसहस्रा आणि लघुक्रम या गौरीत काशीतरी नियम असल्यामुळे जे स्वाभाविकपणेच अर्थानेला लर्नाकडे अधिक लक्ष देऊन धेकन्दरीने सरगणने, गळ्यावर, काही टगविचच ठिकाणी टगविचच वेळ धांवत, म्हटलें जातें तें पद्य होय.

पद्य म्हणजे लयबद्ध अक्षररचना होय. पद्याची काही चाल असवी म्हणून पद्यात टगविच लाव्यांचे पाद वा चरण म्हणजे अक्षरावली असतात. गद्याचें सारख्या लाव्यांचे तुकडे पाहून ते धेकान्वाली धेक असे मानून त्याचें पद्य करिता येतील. पद्य हें दिग्गम्भू पद्य होईल, त्याला छन्दमण येणार नाही. लिहिल्यासारख्या दुष्टर कर्णित थोडेचें गळ्यावर म्हणावला लागतांच जें गोंड लागतें, आणि जें अन्तर्गत लयबद्धतेमुळे म्हणूच अवगत होतें तेंच खरें पद्य होय. छन्दपत्र हें या म्हणूच लयबद्धतेच असतें.

१ “ गद्यं पद्यमिति प्राहुर्वाङ्मन्यं द्विविधं बुधाः ” (गूढ ६/१)

२ “ अनिबद्धं पदकन्दं तथा चानिपताक्षरम्
अर्थानेलाक्षरदुर्वै शेषं चूर्णपदं दुर्वैः ” (भ १५/३५)

३ “ पादेन संबोधात् पद्यम् ” (शनि ५२)

४ “ निपताक्षरसम्बन्धं छन्दोदतिनन्विनम्
निबद्धन्तु पदं हेयं सतालपयनात्मकम् ” (भ ३२/२१)

२ पद्यरचनेचें व्याकरण

छन्दःशास्त्र हें पद्यरचनेचें व्याकरणच होय. हें शास्त्र पद्याच्या घटनेचा म्हणजे लयबद्ध अधररचनेचा विचार करितें. व्याकरण हे अर्थपूर्ण शब्द जोडून होणाऱ्या वाक्यांचा आणि त्या वाक्यांच्या घटकांचा विचार करितें तर छन्दःशास्त्र हें लघुगुरु अक्षरांच्या जोडणीने होणाऱ्या चरणांचा आणि ते चरण मिळून होणाऱ्या पद्याचा विचार करितें. व्याकरणाची घटना ही ज्याप्रमाणे वाङ्मयामागून होते त्याचप्रमाणे छन्दःशास्त्राची रचना काव्यनिर्मितीच्या नन्तर होते. वैय्याकरण हा दैनिक बोलींतील आणि लेखी वाङ्मयांतील वाक्यप्रयोगांचें समालोचन करून शिष्टजनमान्य अतथेव रुढ अशा मनोगत नियमांना स्पष्ट करून माण्डतो तर छन्दःशास्त्रकार हा पूर्वकालीन कवींच्या कृतीचें पृथक्करण—वर्गीकरण करून कवींनी नकळत अनुसरलेल्या मनोगत छन्दांना स्पष्ट करितो. कवींच्या विविध मनोगत स्वरान्दोलनाला अनुकूल अशी रचना तो अक्षरसङ्ख्या, लगक्रम आणि यति अित्यादिकांनी नियमबद्ध करून ठेवितो. व्याकरणाच्या घटनेनन्तर ज्याप्रमाणे व्याकरणवाह्य प्राचीन प्रयोग हे व्याकरणाच्या पूर्वीचे म्हणून क्षम्य तथापि अननुकरणीय मानण्यांत येतात त्याचप्रमाणे प्राचीन कवींचे छन्दोदोष हे क्षम्य पण अननुकरणीय गणायचे असतात. भाषा ही जिवन्त आहे तींपर्यंत ती अस्त्राद्या व्याकरणाने नि कोशाने सर्वथैव बद्ध होऊं शकत नाही, आणि तिच्यांत नवनव्या वाक्यप्रयोगांची भर पडत राहते; त्याचप्रमाणे काव्य हें जिवन्त आहे तींपर्यन्त तें ठराविक छन्दःप्रकारात पूर्णपणें अडकून रहात नाही, तें नवनवे छन्दःप्रयोग करून पाहतें. प्रभावी लेखकांचें नवनवे वाक्यप्रयोग परिणामकारक बटल्यास रुढ होतात त्याप्रमाणे कवींचे नवनवे छन्द, कविता सरस आणि चटकदार झुतरल्यास अनुमरिले जाऊन रुढ होतात. मुनिशिक्षितमान्य अतथेव शुद्ध अशा भाषेत रचना करावयाची असल्यास ज्याप्रमाणे व्याकरणाकडे अवश्यमेव लक्ष्य द्यावें लागतें, त्याचप्रमाणे रुढ नि सहजगम्य अशा छन्दांत सुद्धा शुद्ध रेग्नीव रचना करावयाची असल्यास त्या छन्दांच्या घटनेचे ज्ञान अवश्य पाहिजे. बोलायला आपण केवळ अनुकरणाचे, व्याकरण न शिकतांच, लागतो; पण शुद्धच बोलातां अगें नाही. पद्यरचनादि सहजच मनोगत आन्दोलनानुसार होऊं लागते, पण ती रेग्नीव

नि शुद्ध होतेच असं नाही. व्याकरणाने ज्याप्रमाणे भाषेतील अमुक शुद्ध नि तमुक अशुद्ध कां हे समजतं नि दुसऱ्याला समजावून देतां येतं त्याप्रमाणे अमुक पद्य शुद्ध कां नि तमुक अशुद्ध कां हे छन्दःशास्त्राने समजतं आणि दुसऱ्याला स्पष्ट दाखवितां येतं. व्याकरण शिकल्याने ज्याप्रमाणे फार तर चार वाक्यं शुद्धपणे बोलतां लिहितां येतील, पण आदर्शभूत जिवन्त गद्य लिहितां येतीलच असं नाही, त्याप्रमाणे छन्दःशास्त्राच्या अभ्यासाने अक दोन शुद्ध पद्ये अतिद्विष्ट वृत्तांतहि रचितां येतील, पण सरस प्रवाही काव्य हे निसर्गदत्त प्रतिभेविना, केवळ छन्दःशास्त्राच्या बळाने निर्माण करणं अशक्य आहे. भुक्तृष्ट काव्यरसाला छन्दःशुद्ध पद्याचें घाटदार पात्र अिष्ट आहे, परन्तु रसाची तहान घाटदार सुवर्णपात्राच्या दर्शनाने भागणार नाही. केवळ छन्दःशुद्ध पद्य म्हणजे काव्य नव्हे. पद्य हे काव्याचें केवळ शरीर होय. तं सप्रमाण आणि सुरेख पाहिजेच, पण हे कलेने नटवायचें शरीर रमणीय भाषाभाषेने सचेतन हेंब; शृङ्गारलेलें कलेवर काय कामाचें ?

३ पद्यक्षेत्राचा सङ्कोच

सारस्वताचा म्हणजे संस्मरणीय वाङ्मयाचा आरम्भ पद्यांत होतो आणि काही कालपर्यन्त त्याचा वादाहि पद्यातच होते. मनुष्य हा गायनप्रिय असल्यामुळे काही पद्यरचना म्हणजे गेय शब्दरचना हा आपोआप सम्भवते; अथवा ओढून ताणून काही शब्दरचना गेय होऊ शकते. तिच्या-विषयी चमत्कार वाटतो. ती घ्यानांत ठेवावीशी वाटते आणि सहज घ्यानांत रहातेहि. तिचें अनुकरणहि करावेसं वाटतें. पद्य हे सहज तोषडपाठ होऊ शकतें आणि दीर्घकालपर्यन्त घ्यानात राहतें हे पद्याच्या यशाचें अक मुख्य

१ ' अिति वृत्त तु काव्यस्य शरीरं परिकीर्तितम् ' (भ २१/१)

२ अका चुरसुरे-विष्याने आपलें नेहमीचेंच वाक्य पण मास्न-मुटकून 'सुकु-मार असुनि तू फार' या पद्याच्या चालीवर बसविल्याने मोठें कुतूहल उत्पन्न करून आत्मप्रसिद्धि मिळविलेली माझ्या पहाण्यांत आहे. त्याचें वाक्य असं,

" श्रेष्ठदाणे, गरम चिरसुरे, खारे फुडाणे—
फुडाणे खारे, चिरसुरे, गरम श्रेष्ठदाणे ! "

कारण आहे. मुद्रणकलेच्या शोधापूर्वी आणि विशेषतः लेखनकलेच्या शोधापूर्वी, जेव्हा शानसंरक्षणाचा सारा भार स्मरणशक्तीवर पडे तेव्हा गद्यरचना क्वचितच होऊ. संस्कृतांत वेद, पुराणं, स्मृति अित्यादि ग्रन्थ पद्यांत आहेत आणि आज मुद्रा मराठींत भूगोलव्याकरणाच्या कारिका आढळतात याचें कारण पद्य हें स्मरणसुलभ असतें हेंच होय.

सुधारणेच्या प्रगतीसह्ये गद्याचें क्षेत्र वाढतें; पण पद्याचा प्रपञ्च अगदीच सम्पुष्टांत येत नाही. पद्याचा अुपयोग काव्यापुरता मर्यादित होतो. याचा अर्थ असा नाही की काव्य गद्यांत अर्धे शकतच नाही. काव्य रसात्मक, रमणीयार्थ-प्रतिपादक पाहिजे अेवढेंच साहित्याचार्ये म्हणतात. गद्यांतहि रमणीय आन्दोलन असतें. अेखाच्या गद्यगद्गाधराच्या भाषेंत, जेव्हा लेखन अेक प्रकारच्या केवळ समाधीतच झालें असावें असे वाटतें आणि भाषा ही फडोलीनीप्रमाणे भरपूर, ओढाळ आणि नादवती होते तेव्हा तींत अेक प्रकारचे श्रेष्ठ गूढ आन्दोलन प्रत्ययास येतें. परन्तु हें आन्दोलन अनियमित असतें. तेंच नियमित, आवर्तनात्मक आणि अनुकरणीय होअूं लागलें की त्याला पद्याचें व्यवस्थित स्वरूप आलें म्हणून समजावें.

४ पद्याची काव्यानुकूलता

काव्य जर गद्यांतूनहि प्रगट होअूं शकतें, आणि गद्य हें जर निवेदनाचें स्वाभाविक साधन आहे तर काव्याला तरी पद्याची आवश्यकता कां असावी ? वाक्यांत जें दृढयद्गम असतें त्याचा मनावर खोल ठसा उमटतो. तें वाचतांना आनन्द होतोच परन्तु तेवढ्याने त्याचा सम्बन्ध सुटत नाही. मनुष्याला तें पुनःपुन्हा मनांत घेऊन त्या आनन्दाची पुनरावृत्ति करावीशी वाटते. तो भाषार्थ जर थोडक्यांत आणि पद्यरद असेल तर तो आठवून मनात पोस्वणें सोपें जातें. गद्य हे द्रव मानिलें तर पद्य हें केलासासारखें आहे. केलासाच्या आकृतिरौन्दर्याप्रमाणे पद्याचें वाक्यरौन्दर्य आच्छादकारक वाटते यांत शक्य नाही, तरी रसास्पादांत मूलतः काही भेद पडत नाही; पद्य हें गद्याहून अधिक सोपीचें आहे अितकेंच. गायनाप्रमाणेच, स्वरांच्या आरोहावरोहाप्रमाणेच लयपद्धत ही भावना अुत्तेजित करण्यास फार अुपयोगी पडते; आणि ती पुन्हा

आकृतिसौन्दर्याप्रमाणेच आनन्ददायक आहे. काव्य ही अेक आनन्द देणारी कला असल्याकारणाने भावार्थाचें मनांत संरक्षण करणारी' आणि भावना उत्तेजित करण्यास साह्य करणारी अेक आनन्ददायक गोष्ट म्हणून पद्य हें काव्याशी संलग्न व्हावें; तें काव्याचें शरीर व्हावें हें योग्यच होय.

५ पद्यरचनेची कृत्रिमता

पद्यरचना ही मुळीच कृत्रिम नाही असें मात्र नाही. "तुजविण गमे वृथा संसार" वा "लोळत कच मुखविधुवरि। त्यांसि तोंचि कर निवारि" अशा सारख्या पद्यांचे आरम्भ सहजस्फुरित असूं शकतात. तथापि या अुदाहरणांमध्ये सुद्धा तुजविण, गमे, मुखविधु, कर हे दैनिक-बोलीच्या बाहेरील शब्द आहेत आणि वरि, तोंचि आणि निवारि हीं दैनिक-बोलीबाहेरील रूपें आहेत. या गोष्टी कृत्रिमतेचीच छटा दाखवितात. मग अेकाच ठराविक आन्दोलनाच्या साच्याची सारी दीर्घ कविता प्रतिज्ञापूर्वक रचण्यात किती कृत्रिमता येत असेल! पद्यरचना अगदी स्वाभाविक आणि सुकर नाही म्हणूनच कवीला अपरिचित शब्द वा रूपें योजण्याची नि प्रसङ्गविशेषी व्याकरणाच्या नियमाचें अुल्लङ्घन करण्याची भोक्ळीक असते. ही भोक्ळीक अल्पतम धेण्यांत आणि कृत्रिमता दिसूं न देण्यांतच कवीचें कौशल्य प्रगट होतें. अभ्यासाने ज्याप्रमाणे व्याकरणशुद्ध रचना करणें स्वाभाविक होतें त्याचप्रमाणे छन्दोबन्धन हे कवीच्या मनवळणीं पडून गेलें की त्याची भाषा आपोआप छन्दोबद्ध नि छन्दःशुद्ध अशी येते. तिच्यांतील कृत्रिमता पार दृष्टी आड होते. निसर्गाचा आभास म्हणजेच कलेचा विलास होय.

पद्याच्या ज्या नियमित आन्दोलनामुळे वाचकाला अेक प्रकारची जायत तन्द्रा लागून त्या तन्द्रेंत त्याला कवीची यज्ञनगरी पहायला मिळते, आणि कवीचा माचनाप्रवाह नियन्त्रित होऊन, सारखा चालत राहून त्यात त्याच्या कल्पनाचक्राला सतत गति मिळते तें पद्याचें नियमित आन्दोलन सर्वच

१ छन्द या शब्दाची मुबविष्वांत झालेली व्युत्पत्ति मोठी बोधप्रद आहे. "छन्द-यनि आह्लादयति अिति छन्दः" असें कोणी म्हणतो, तर यास्क "मन्त्रा मननात् छन्दांनि छादनात्" या सूत्राने आख्यादन करणारे, रक्षण करणारे ते छन्द, असें म्हणतो.

छलितलेखनकारांच्या प्रकृतीला मानवते असें नाही. पद्यामुळे कित्येकांची कुचम्यणा होते. पद्य हें लीलेने रचितां येत असलें तरी त्यामुळे कित्येकांची कल्पना कुण्ठित होते. अदाहरणार्थ, श्री. वि. स. खाण्डेकर हे गद्य नि पद्य सारख्याच लीलेने रचूं शकतात; पण त्यांच्या गद्यांत जसा भावनेचा विकास आणि कल्पनेचा विलास आढळतो तसा तो त्यांच्या पद्यांत दिसत नाही.

६ छन्दोज्ञान काव्यप्रेरक नाही, पण काव्यशोधक आहे.

केवळ लगक्रमनिदर्शक चित्र डोळ्यांपुढे ठेवून सरस पद्यरचना करिता येतील काय ? नाही. रचनाचित्राच्या साहाय्याने अस्वाद्या अपरिचित वृत्तांत कविता लिहावयाचें कवीच्या मनांत आलें तर प्रथम त्याला त्या चित्राप्रमाणे निरर्थक का होईना पण लघुगुरु ध्वनि गुणगुणून त्या पद्याला काहीतरी चाल लाविली पाहिजे. चाल अमुकच असली पाहिजे असें नाही; परन्तु कोणती तरी चाल मनांत बाणल्यावाचून सुसम्यद पद्यरचना होअूच शकत नाही असा अनुभव आहे. अलटपक्षी स्थूलमानाने अस्वादी चाल मनांत बाणली असूनहि पद्यरचनेकडे मूळचीच थोडीफार प्रवृत्ति असल्याविना पद्य-निर्मिति होअू शकत नाही. चाल प्रत्यक्ष अकाल्यला मिळून अवगत झाली आणि स्वाभाविक प्रवृत्तीहि पद्यरचनेकडे असली तरी तेवढ्याने कार्यसिद्धि होत नाही. पद्यरचना होअील; पण अक्षरांचें मात्रामापन जर रेखीवपणाने घ्यानांत राहिले नसेल आणि ताडून पहायला लग्नमाचें चित्र जर डोळ्यापुढे नसेल तर झालेली पद्यरचना छन्दःशुद्ध असेलच असें निश्चयाने साड्गता येणार नाही.

अस्वादी कविता कवीला आपल्या मधुरस्वरांत म्हणून दाखवितां येते आणि ती अकून श्रोते प्रमुदित होतात अेवढ्याने त्या कवितेची छन्दःशुद्धता सिद्ध होत नाही. गोड स्वगने आपली कविता म्हणून दाखविणाऱ्या कवीची रचना दिग्धिलच असण्याचा सम्भव असतो हें आश्चर्यकारक घाटले तरी दुर्दैवाने अनुभवसिद्ध आहे. गायक कवि हा कोटे दीर्घस्वर ऱ्हस्वच अुचारील तर कोटे ऱ्हस्व स्वर लाम्बवून दीर्घ करील; प्रसङ्गाविरोधी दोन तीन अक्षरें न्यून-कालात द्रुत अुचारील तर केव्हा अक्षरांची अुणीव तो निरर्थक स्वर लाम्बवून

भरून काढील; आणि पुन्हा अितकें करून आपण काय करित आहों याची त्याला जाणीव होणार नाही. अकणाच्यापैकीहि सर्वोनाच ही जाणीव होते असें नाही. ज्याची श्रवणतुला सूक्ष्मवेदी शाली आहे, त्याला मात्र हे-दोष जाणवून शुद्धेय वाटल्यावाचून रहात नाही.

“ जेम ण सहस्रि कणअतुला
तिल तुलिअं अद्द अद्देण ।
तेम ण सहस्रि सवणतुला
अवछन्दं छन्दमङ्गणेण ” (प्रापै १।१०)

अशावेळीं त्या गायक कवीला त्याच्या पद्याचें रचनाचित्र काढून दाखविल्याविना त्याचे दोष त्याला स्पष्टपणें दृग्गोचर होवूं शकत नाहीत. म्हणून छन्दःशास्त्राचें कामापुरतें ज्ञान कवीस अवश्य आहे.

७ छन्द आणि चाल

चाल म्हणजे छन्द नव्हे; चाल म्हणजे अेखादा छन्द गळ्यावर म्हणण्याची घाटणी होय. अेका छन्दाला अनेक चाली लायिता येतात; ज्याला चाल स्वाभाविकपणें लागत नाही तो छन्दच होत नाही. छन्द म्हणजे अधरांची तालवद् जुळणी होय. ही जुळणी तालवद् असली की चाल सहज लागते. चालीने विशिष्ट स्वररचनेचा योध होतो. चाल बदलली की छन्द बदलला असें वाटते, पण हा निवळ आभास होय. मह्गत्याष्टकांतील

“ लक्ष्मीःकौस्तुभारिजातकसुराधन्वन्तरिश्चन्द्रमा
गावःऋमदुषाः सुरेस्वरगजौ रम्मादिदेवाङ्गना
अखः सतमुखो विषं हरिधनुः शङ्खोऽमृतं चाम्बुधे
रत्नानीह चतुर्दश प्रतिदिनं कुर्युः सदामङ्गलम् ”

हा श्लोक रामरक्षास्तोत्रांतील

“ रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे
रामेणामिदना निराचरचम् रामाय तस्मै नमः

रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोऽम्पहम्
रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम मामुद्धर ”

या रामनामार्त्री विभक्तिरूपे साङ्गणान्या सुप्रसिद्ध श्लोकापेक्षा निराळ्या चालीवर म्हणण्यांत येतो, पण वस्तुतः दोन्ही श्लोक शार्दूलविक्रीडित नावाच्या अेकाच वृत्तांतील आहेत. फार कशाला, ज्या श्लोकाचे चारी चरण अगदी सारखे असतात त्या श्लोकांतहि दुसरा चरण पहिल्या चरणाहून किञ्चित् निराळ्या रीतीने म्हटला जातो. 'भूपाळी, लावणी या चाली आहेत, या भिन्न-भिन्न जाती नव्हत. 'घनश्याम सुन्दरा श्रीधरा अरुणोदय झाला' ही होनाजी वाळाची सुप्रसिद्ध भूपाळी लावणीसारखी म्हणतां येतील, तर बुलटपशी प्रमाकराची 'कधि ग भेटशिल अता जियाचे जिवलग मैतरणी' ही लावणी थेट भूपाळीसारखी म्हणतां येतील. आंतील विषयाला अनुकूल अशी चाल पद्याला लाविल्याने पद्याच्या सरसतेत भर पडते. वैचित्र्याच्या रसपरिपोषक सूक्ष्म छटा या श्रुतिसिद्ध कवींच्या रचनेत जसा येथुं शकतात तशा त्या धोपटमार्गी कवींच्या रचनेत येथुं शकत नाहीत.

८ काव्यपठन आणि गायन

छन्दाला चाल लागत असली तरी छन्द वा काव्य म्हणजे सद्गीत नव्हे. छन्द म्हणजे लयबद्ध अक्षररचना होय. ही अक्षररचः पदातां अष्टमात्रक, सप्तमात्रक, षण्मात्रक, पञ्चमात्रक आणि चतुर्मात्रक अशा आवर्तनाची असते. पणु गायकी तालांची सद्गत्या पाचच आहे असे नाही. अक्षररचः पदातां भिन्न तालांत घसणारें पद्य गवयीं मात्रा जुळवून घेवून निराळ्याच तालांत

१ पहिल्या व तिसऱ्या चरणांचा न्यास बहुतेक वृत्तांत ऋषभ स्वरावर होतो तर दुसऱ्या व चौथ्या चरणांचा न्यास पद्मावर होतो. बुदाहरणार्थ, अिन्द्रवज्रा म्हणनांवा पहिल्या चरणांत सा सा रे ग म प म ग रे सा रे असा स्वरक्रम असतो तर दुसऱ्या चरणांत ग ग रे सा नि नि रे ग रे सा सा असा स्वरक्रम होतो; पण छन्दोऽष्टपा दोन्ही चरण अभिन्नच असतात. बुलटपशी स्वागता आणि रपोदना ही र्ते भिन्न भिन्न आहेत तथापि त्यांचें स्वरलेखन अेकच आहे. प्रो. ग. ह. रानडे यांचा लेख पहा. (भारतीय सद्गीत ३/२)

म्हणू शकतो. गायनांत त्याला तालाची चमत्कृति करूनहि विस्ताराने विविधता साधित अेक विशिष्ट स्वरांचा याट प्रतीत करून चावयाचा असतो. गायनाचें स्वारस्य अर्थपेक्षा सुरावटीवर, आलापावर आणि विस्तारावर अधिक अवलम्बून असतें. अर्थबोध मुळीच झाला नाही तरी रस शुल्पन्न होअूं शकतो. मनाला मोहनी पडते. असं नसतें तर अर्थशून्य तराणे कोणी गाअिलेहि नसते आणि कोणी अैकिलेहि नसते.

गीत म्हणून जो लघुकाव्यप्रकार कल्पिला आहे त्यात अर्थस्वारस्य नि स्व-लालित्य हे गुण तुल्यबल असावे लागतात. रचना साधी, सोपी आणि सरळ असून धोळून धोळून म्हणायला आणि विस्तार करायला अनुकूल अशी असाधी लागते. मराठी सद्गीतनाटकांत मञ्जुळ चालींवर लिहिलेली लघु-पद्ये अगणित असली तरी 'तुजविण गमे वृथा संसार'सारखी गीत या नावाला शोभतील अशी फारच थोडी आहेत. आणि हे गीत मुद्दा धोळून धोळून घटिका दोन घटिका म्हणायला जमणार नाही. यावरून अर्थस्वारस्य आणि गेयता हे दोन्ही गुण तुल्यबल ठेवून रचना करणें किती कठिण आहे हे स्पष्टपणें दिसून येतें. ज्या गीतांत सुरावट अधिक मोहक का अर्थ अधिक हृदयङ्गम हे सद्गुणें कठिण जातें अशी गीते रचून ती योग्य पद्धतीने गाअून दाखविता यायला, म्हणजे चांगेयकार व्हायला सद्गीताचें ज्ञान अपरिहार्य आहे. परन्तु कवीला वा रसिक वाचकाला या ज्ञानाची मुळीच

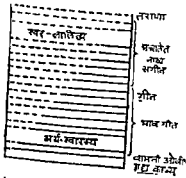
१ "भार्यना, वेदपठन, धार्मिक मन्त्र, पोषीवाचन, वृत्तरचना, दिण्डी, साकी, दोहा, पोवाडा, गळ्यावरचीं गाणी, अभङ्ग, हुमरी, टप्पा, छंद, धमार, ख्याल अशा चटत्या क्रमाने लोकगानांतून शास्त्रीय गायनामध्ये सद्गीताचें परिवर्तन झाल्याचें दिसून येतें. लोकगानाची सर्वांत अखेरची पायरी म्हणजे गणवृत्त अथवा मात्रावृत्त याचें गायन होय. अशा गानांत जोलीत जास्ती नञू स्वर येतात. अशा गानांत बरेंचसे गेयत्व दिसतें. पण शास्त्रीय सद्गीताप्रमाणे रागत्व किंवा ठराविक असा अेखादा राग निर्माण होत नाही. लोकगान व शास्त्रीय गायन यांमध्ये पहिल्यांत तालाचा अभाव असतो. पोवाडा हा लोकगान व भावनाप्रधान जोरदार भाषण धार्मिकाल दुवा आहे." प्रो. ग. द. रानडे (पहा भारतीय सद्गीत ३/२).

आवश्यकता नाही. कवितेंत अर्थाच्या रमणीयतेला प्राधान्य आहे. आपल्या कविता गळ्यावर म्हणून दाखविणारा कवि म्हणजे वाग्येकार नव्हे.

९ काव्य आणि गायन यांचे परस्परप्रमाण

प्रत्येक कवितैरागिक अेक ठराविक लाम्बांची रेपा घेऊन, तिच्यातील

स्वरलालित्य आणि अर्थस्वारस्य यांच्या प्रमाणांत त्या रेपेचे दोन भाग केले, स्वरलालित्याचा भाग विन्दुमालेने दाखविला, अर्थस्वारस्याचा भाग सलगरेपेने दाखविला आणि मग या सान्या रेपा शेजारी शेजारी अर्थ-स्वारस्याच्या चढत्या वा अुतरत्या प्रमाणाने रचिल्या की काव्याचें क्षेत्र गातापासून ते ओवीपर्यन्त म्हणजे

जवळजवळ गद्यच अशा पद्यापर्यन्त कसें पसरलें आहे हे स्पष्टपणें दिसून येते. गेयता आणि अर्थस्वारस्य यांचें अेकमेकाशी प्रमाण व्यस्तच दिसतें. गेयपद्यांत अर्थस्वारस्य कमी होत होत शेवटी तराण्यांत 'अर्थ छुप्त होतो, तर काव्यांत गेयता कमी होत होत शेवटीं ग्रान्थिक ओवीत वा चूर्णिकेंत छन्दपण नाहीसें होतें.

यावरून काव्यक्षेत्रांत/गायनाचे वर्चस्य कसें नाही आणि तें कां असूं नये हे स्पष्ट होईल.

१० चाल करी असावी ?

काव्यरसाला द्विष्ट स्वररचनांची आवश्यकता सुतराम नाही. गायनात अधरांची पाहिजे त्या तालांत चाटणी, गवजी आपल्या कुडाल लहरीप्रमाणे करूं

१ "गायनामध्ये येणाऱ्या स्वरांची सङ्ख्या व त्यांचें सूक्ष्मत्व जसजसें वाढत जातें तसतसा भाषाप्रयोग अधिक आट्ट होत जावून शेवटीं त्याचें महत्त्व पार नाहीसें झाल्याचें दिसून येतें. लोकगानांत रसाचा सम्भव सर्वस्वी शब्दनिष्ठ तर शास्त्रीय गायनांत तो सर्वस्वी स्वरनिष्ठ होऊं लागतो." प्रो. य. ह. रानडे (भारतीय सङ्गीत १/२)

शकत असला तरी सामान्यतः चाल लावतांना, कवींचें पद्य सरळ वाचीत गेल्याने जो लय, जो तोल, जो ताल प्रतीत होतो, जो केवळ अधरानुसारी असतो तोच प्यावयाचा असतो. या अधरानुसारी तालांत पद्य लग्नक्रमाप्रमाणे सरळ थोडेसें गळ्यावर म्हणत गेलें असतां जी चाल, जी स्वररचना आपोआप लयवद्द आणि श्रुतिसुखद वाटते ती काव्यास अनुकूल, आणि रसास्वादास पुरेशी समजावी.

प्रसिद्ध वृत्तांच्या चाली परम्परेने आल्या आहेत. त्या कानावर पडून पडून सहज अवगत होतात. त्या बळेंच प्रयत्नाने बसवाव्या लागत नाहीत. तेव्हा ऐखाद्या अपरिचित पद्यप्रकारास चाल लावायची झाली तर ती साधी नि सुलभ लावावी. ती अमुकच ऐक असली पाहिजे असें नाही. पण दोनचारदा कानावर पडली असतां ती अवगत व्हावी, तिचें सहज अनुकरण करितां यावे अितरी ती साधी नि सुलभ असावी. अर्थावरून लक्ष्य बुद्धन तें स्वरलालि- त्यांत गुरफटेल अशी चाल काव्याला अगदी कामाची नाही.

११ पद्यप्रकार रूढ कसा होतो ?

ऐखाद्या पद्यप्रकारांत ऐखाद्या चटकदार कविता रचण्यांत आलेली दिसली आणि त्यांतून त्या कवितेला चित्ताकर्षक चाल लाविलेली ऐकण्यांत आली की ताबडतोब अनुकरण व्हायला लागून तो पद्यप्रकार कविमान्य आणि रूढ होतो. 'बुद्धवा, शान्तवन कर जा' हें प्राचीन पद सुप्रसिद्ध असलें तरी आधुनिक मराठी कवितेत या बुद्धवजातीची टूम ही गोविन्दाप्रजकृत 'राजहंस माझा निजला' याच कवितेने पाटली. मुद्रिका ही जाति ताम्बेकृत 'तू हुबेहुब साशुली त्याच मूर्तिची' या कवितेमुळे कविप्रिय झाली; आणि 'मुद्रिके, राम टाकुनी अलिस तू कशी' या मूळ पद्याचे पहिलें कडवेंहि ज्यांना पुरतें टाबूक नव्हतें असे कवि 'तू हुबेहुब साशुली'च्या चालीवर कविता रचून शिरोमार्गी 'चाल, मुद्रिके राम टाकुनी० या पदाची' अशा सूचना देऊं लागले ! काहीतरी कारणाने कर्वाल ऐखाद्या कवितेच्या चालीची चटक लागावी लागते म्हणजे मग तो त्या घाटणीच्या कविता रचितो. यामुळेच तर छन्दःशास्त्रांत वृत्त अगणित दिसत असलीं तरी कविप्रिय आणि प्रचलित अशी थोडींच होतात.

१२ अपठनीय पद्य म्हणजे विकृत गद्य होय.

अेखादें पद्य थोडेसें गळ्यावर म्हणण्याचा प्रयत्न करूनाहि त्याला चाल लागली नाही तर तें म्हणावेसेंच वाटत नाही; आणि तें गुणगुणावेसेंच वाटलें नाही तर प्रायः त्या प्रकारची काव्यरचना पुन्हा होत नाही. संस्कृत छन्दःशास्त्रातील कित्येक वृत्तांचीं शुदाहरणें सुप्रसिद्ध कवींच्या कृतींत आढळत नाहींत अथवा अत्यन्त वैरल्याने आढळतात याचें मुख्य कारण हेच की त्यांना अेखादी मधुर चाल सहज नि सरळ लागू शकत नाही. झळझळात गद्य गद्याप्रमाणे वाचतांना काही वाटत नाही पण दिखाथू पद्य गद्याप्रमाणें वाचायची पाळो आली की तें असह्य होतें. वाटेल त्या वृत्तांत, मग तें कितीहि छिष्ट नि विचित्र असो, पद्यरचना करून लोकांना चकित करावयाचेंच अशा प्रतिज्ञेने कष्टान्या काव्यकोल्हाट्यावाचून कोणी छिष्ट आणि चमत्कारिक वृत्तांत रचना करण्याचा भयद्कर खटादोप करणार नाही.

१३ रचनाशैथिल्याची विष्टानिष्टता

हृदयांच्या गाण्यांसारख्यां परम्पराप्राप्त अर्शा जीं लोकगांते आहेत त्यांची रचना अतिराय शिथिल आहे. परन्तु त्यांच्या चाली परम्परेने जिवन्त ठेविल्यामुळे रचनेचें शैथिल्य हे वाच्य कवितेला जसें घातक होतें तसे तें या परम्पराप्राप्त गीताना होअू शकत नाही. त्यांतून, त्यांचा सम्यन्ध हा अजाण पयारी या अधिशित वगांशी येत असल्यामुळे हें शैथिल्य वैरस्वकारक होत नाही. ही शिथिलरचना असकृत लोकांच्या हातून या छन्दःशास्त्राच्या पूर्वीच्या शालांत शालेली आहे हेंहि दिसरून चालणार नाहीं. मुलांसाठी लिहिलेल्या काही आपुनिक पद्यांत हें शैथिल्य आढळतें; आणि तेथे वाळबोलांतील बोरदोषणाभितोकेन ते हृदयहृदय वाटतें, पहा.

अेक होता मुलगा

त्याला सावदला हुलगा

हुलगाची केली उरळ

जेवणभाळें मुगळ

मुगळ शालें हरा

त्याला भेटली घून

मुनीने केलें काळ

त्यान माटविले काळ

तिळाचें कादलें तेल
भज्यांची रेलचेल
तोण्डाला सुटलें पाणी
खाल्तीं अधाशावाणी

भर्जी खाल्तीं फार
आशीने दिला मार
पोट गेलें फुगून
घूस गेलीं निघून

३ ४
आनन्द मासिक, (सप्टेंबर १९०७ पृ. ५५)

असेंच दुसरें अेक गाणें ' टाळ्या वाशी टाळ्या ' हें आनन्दाच्या १९१९ च्या फेब्रुवारीच्या अङ्कांत २११ पृष्ठावर आहे.

दोन तीन सुप्रसिद्ध आधुनिक गीतांत हें शैथिल्य सहेतुकपणे योजिलेंलें दिसतें:—

(१) “ गेले तुझ्यावर जडून, रामा मन गेलें तुझ्यावर जडून धु०
किति नटून सजून मी आलें !
किति अलङ्कार हे त्याले !
किति नाजूक गेले वाशी होअून ? ” (काग ८६)

(२) “ आला खुरीत समिन्दर, त्याला नाही धिर, होडीला देअिना ठरूं,
ग सजणे, होडीला बघतो धरूं ! धु०
हिरव हिरव पाचूवाणी जळ,
सफेत फेसाचि वर खळवळ,
माशावाणी काळजाचि तळमळ,
माशी होडी समिन्दर, ओढी खालीवर, पाण्यावर देअिना ठरूं,
ग सजणे, होडीला बघतो धरूं ” (चारा ५५)

(३) “ राना-रानात गेली वाशी शीळ ! ! धु०
राया, तुला रे काळयेळ नाही,
राया, तुला रे ताळमेळ नाही,
थोर राया, तुझ रे कुळशीळ ! ” (ओ २६)

या गीतांपैकी पहिल्या गीतात प्राचीन परम्पराप्राप्त छांगीताच्या धाटणीचे अनुकरण आहे म्हणून, आणि दुसऱ्या आणि तिसऱ्या गीतात भाषाच खडबळ

आहे म्हणून हे शैथिल्य निषिद्ध वाटत नाही किम्बहुना थोडे अुचितच वाटते. परन्तु हीं गीतें हृदयहृगम वाटतात तीं या शैथिल्यामुळे मात्र नव्हे, या गीतांच्या गोड चटकदार चालींमुळेहि नव्हे तर या गीतांत भावार्थच तसा रमणीय आहे म्हणून. परन्तु यांच्या लोकप्रियतेचें रहस्य या शैथिल्यांत, न्दस्वदीर्घांच्या प्रसरणसङ्कोचनांत आहे अशा भ्रामक समजुतीने या शैथिल्याचेंच अनुकरण होअूं पहात आहे ! वस्तुतः आधुनिक भाषासंस्कृतीच्या काळांत असें शैथिल्य वैरस्यकारकच होतें.

अक्षरांचे हाल करून, पद्यास मारूनमुटकून चाल लाविली तरी विरस होतो; आणि पद्यास चाल लागूच शकली नाही तर अपेक्षाभङ्ग होवून, ना घड गद्य ना घड पद्य असें काहीतरी मिश्रण वाचल्यासारखें वाटतें. लिखितप्रमाणे सरळ अुच्चार करून वाचतां वाचता ज्याची चाल लागते तें पद्य अिष्ट होय; आणि पद्यांतील शब्दांचें अुच्चारानुसारी लेखन हे गद्यांतील त्या शब्दांच्या लेखनाशी होतां होशील तितकें जुळतें असावें. आधुनिक मराठी कवितेंत, 'फुलांची पत्तरण' (केक ८१), 'फुलपाखरूं' (केक ९२) आणि 'गुलावाची कळी' (केक १८५) या तीन केशवसुतांच्या कविताची चाल नीट लागत नाही. हीच स्थिति व्रीहत 'वेदगाणें' (कुओ ११) आणि 'चाफा' (कुओ ३५) या कविताची आहे, अुदाहरणार्थ पहा.

(१) "टिप् फुले टिप् ! माझे गडे ग ! टिप् फुलें टिप् !

पहा फुलाचि पत्तरण क्षिप्

फिति मुरगाचि सकाळ

फिति मौजेची ही वेळ

दिशा या फाकती

फुलें ही फुलतां

पशी दे बोलती

सगळ्याही सुधीने पदा निद्रा तीं टाकिलीं

प्रीती ती आदेशाद्दगे रोळ्याया लागली

तर आनन्दें या झाटाराली

टिप् फुलें टिप् !

धु०

(केक ८१)

भायिक' अणलें तरी तेवद्यापुरतें तें आनन्ददायक होतें. पूर्वीपाएन जें चालत आलें आहे त्याचा त्याग अेकाभेकीं अविचारें करूं नये.

या पद्याचें लक्षण कसें साह्यातां येतील ? ज्या पद्यवर्गांत सारीं अक्षरें सारख्याच कालांत अुच्चारयचीं अणतात त्या वर्गातील हें पद्य अणून, यांतील प्रत्येक चरण आठ अक्षरांचा आहे, आणि प्रत्येक चरणाचे चारचार अक्षरांचे असे दोन तुकडे पडतात. या पद्याला चतुरक्षरावर्तनी अष्टाक्षरी म्हणतां येतील. या लगत्वभेदातीत पद्यप्रकाराला छन्द म्हणतात.

आगगाडींतून जातांना होणाऱ्या खडखडाटांत दोन प्रकारच्या आवर्तनांची जाणीव होते. केव्हा खडखड, खडखड, खडखड, खडखड असा ध्वनि होतो असें वाटतें; तर केव्हा खडड, खडड, खडड, खडड असा ध्वनि होतो असेंहि वाटतें. पहिल्या प्रकारच्या खडखडाटांत चतुरक्षरी आवर्तन असतें, तर दुसऱ्या प्रकारांत त्र्यक्षरी आवर्तन होतें. पुढील कवितेंत त्र्यक्षरी आवर्तन आहे.

“ । धडाड । धडाड
 । खडाड । खडाड
 । धावते । ही गाडी
 । केवढी । धडाडी
 । खाअून । रगड
 । काजळी । दगड
 । पाण्याचे । रान्जण
 । घोदात । पिअून
 । फुस्फुसे । नागीण
 । वाऱ्याची । वहीण ”

(खर १११)

या पद्यात जाणीव तीनतीन अक्षरांच्या तुकड्यातुकड्यांनी होते. प्रत्येक रणांत दोन तुकडे आहेत. सारीं अक्षरें सारख्याच काळांत अुच्चारिलीं जातात. या पद्यप्रकाराला त्र्यक्षरावर्तनी पडक्षरी छन्द म्हणतां येतील.

अशा प्रकारच्या कोणत्याहि पद्यात, मग तुकडे चारचार अक्षरांचे पडोत वा तीनतीन अक्षराचे पडोत, सारींच अक्षरें सारख्या काळांत अुच्चारिलीं जातात;

परन्तु अेका पद्यांतील चार-अक्षरी तुकडा म्हणायला अेखाद्याला जितका वेळ लागतो तितकाच वेळ दुसरा कोणी दुसरें पद्य म्हणतांना तीन-अक्षरी तुकड्या-साठीहि घेअूं शकेल. म्हणजे काय, सारीं अक्षरें जरी सारख्याच वेळांत अुच्चारायचीं असलीं तरी अेकाला अेका पद्यांतील अेक अक्षर अुच्चारायला लागणारा वेळ हा दुसऱ्याला दुसऱ्या पद्यांतील अेक अक्षर अुच्चारायला लागणाऱ्या वेळाहून न्यून-धिक असूं शकेल. मग कालमापनाचें काही परिमाण निश्चित करितां येईल की नाही ? येईल; पण तें परिमाण त्या त्या म्हणणाऱ्यापुरतें आणि पद्यापुरतें मर्यादित राहिल. मग परिणाम हें व्यक्तिनिरपेक्ष कसें होईल ? तसें व्हायला तें पद्यविभागनिविष्ट केलें पाहिजे.

छन्दांत सारींच अक्षरें सारख्या वेळांत अुच्चारायचीं असतात; तेव्हा, अेक अक्षर अुच्चारायला लागणाऱ्या काळाला अेक मात्रा का म्हणूं नये ? आणि मागे दिलेल्या पद्यांपैकी पहिल्या पद्याला चतुर्मात्रकावर्तनी आणि दुसऱ्या पद्याला त्रिमात्रकावर्तनी कां गणूं नये ? तसें करायला सकृद्दर्शनी काही अडचण दिसत नसली तरी, अेक गोष्ट विचारात घेतल्याविना गत्यन्तर नाही.

- । “सारखी किति । वेळ
- । अैकूं ये ती । शीळ
- । किती मी पा-न हिलें
- । अितकेंची दे-न लिलें
- । अुरांत घड-न घटे
- । धावतां मी । पटे” (तासक ८०)

याप्रमाणे या छन्दांच्या प्राचीन रचनेंत कित्येकदा मध्येच अेका अक्षराच्या टिकाणी दोन अक्षरें आढळतात. अर्थातच छन्द कितीहि घाभीने म्हटला, प्रत्येक अक्षर म्हणायला लागणारा वेळ कितीहि आरगूड केला तरी तो वेळ, अचित् प्रगर्गी त्यांत दोन अक्षरें अतिराव द्रुत, पण म्हणतां येतील अितका घेतला पाहिजे. म्हणजे, अत्यन्त घाभीने म्हटलेल्या अक्षराला जो न्दस्यतम वेळ लागेल तें अेक मापेचा असें परिमाण कल्पिलें तर छन्दांतील प्रत्येक अक्षर दिमाप्रक होईल, आणि छन्द हे अष्टमात्रकावर्तनी या त्रिमात्रकावर्तनी होईल.

१५ छन्द अस्वभाविक आणि नियमविरुद्ध नाही.

छन्दानी ही रचना कित्येकांना मिथिल आणि अनिष्ट वाटते; कारण, त्यांच्या मते शोल्ण्याच्या भाषेत लघु-गुरुभेद अमतांना पत्ता तो नष्ट करणे; आणि सारी अक्षरे सारख्याच वेळात अक्षरगणे हे कर्णकट्टु, अस्वभाविक आणि नियम-विरुद्ध आहे. परन्तु काही मर्यादित क्षेत्रांत छन्द हा कर्णकट्टु लागत नाही ही गोष्ट अनुभवसिद्ध आहे. छन्द म्हटल्यावर्ती सारी अक्षरे सारख्या काळांत अक्षर-रायणी हा नियमच होतो. तेव्हा या नियमाचे जोंपर्यन्त अक्षरघट्टन होत नाही तोंपर्यन्त छन्दांत नियमविरुद्ध, अशास्त्रीय असे काही नाही. छन्द हा अितर पद्यरचनेअितकाच स्वाभाविक आहे; कारण छान्दिष्टपणाने अक्षरप्रवर्तित दण्डक म्हणून कोणी हा छन्द समाजावर लादलेला दिसत नाही. तो कवींच्या मनोगत आन्दोलनानुसारच अस्वभाविक झालेला आहे. नेहमीच्या भाषणांत आदळणारा लघुगुरुभेद त्यांत पाळला जात नाही अथवाच सारी तो अस्वभाविक आहे असे म्हणायचे झाल्यास तशा रीतीचा दोषारोप अितर पद्यप्रकारांच्यावरहि होऊ शकतो. कारण, गद्यभाषणांत लघुगुरुभेद असला तरी त्यांच्या कालांचे प्रमाण पदांतील लघु-गुरुंच्या कालांच्या प्रमाणासारखे रेखीव, म्हणजे गुरु-अक्षर अक्षर-रायला लघु-अक्षराच्या दुप्पटच काळ लागतो असे नसते. तेव्हा छन्द हा अितर पद्यप्रकाराअितकाच कृत्रिम वा स्वाभाविक आहे. तो आनन्ददायक आहे म्हणूनच त्याच्यातील कृत्रिमता केव्हा केव्हा डोळ्यांवर आली तरी ती क्षम्य ठरते. अितर पद्यप्रकार हे छन्दापेक्षा लगत्वभेदाला अधिक अनुसरतात म्हणून अधिक स्वाभाविक नि आल्हादकारक वाटत असतील, तर छन्द हे रचनासौकर्यामुळे केव्हा केव्हा अधिक अिष्ट नि श्रेयस्कर वाटतात.

छन्दांत प्रत्येक अक्षर द्विमात्रक असल्याने छन्द अष्टमात्रकावर्तनी आणि पञ्चमात्रकावर्तनीच असू शकतात; परन्तु वृत्त आणि जालि या अितरप्रकारांत लघुची अेक मात्रा आणि गुरुच्या दोन मात्रा असे गणित असल्याने आवर्तन सात वा पाच या विषममात्रांचेहि असू शकते. अष्टमात्रक, सप्तमात्रक, पञ्चमात्रक आणि पञ्चमात्रक आवर्तनाच्या वृत्ताना अनुक्रमे पद्मावर्तनी, अष्ट्यावर्तनी, भृङ्गावर्तनी आणि हरावर्तनी म्हणावे.

१६ पद्यप्रवाहाची दिशा

पद्यरचनेच्या प्रवाहाकडे पाहिलें तर असें दिसून येतें की ओष नकळत आलेल्या बहुविधतेकडून ऐकरूपतेकडे वळतो, आणि नन्तर ऐकरूपता कण्टाळवाणी बाद्द लागते म्हणूनच की काय, तो सहेतुकपणें सम्मिश्रणाकडे वळतो. छन्दःशास्त्रापूर्वी, कवी जेव्हा केवळ भनोगत आन्दोलनाला स्थूलमानानें अनुसरित तेव्हा त्यांच्या रचनेतील सारे चरण अगदी ऐकसारखे येत नसत. शुदाहरणार्थ,

“ अमी च त्वां धृतपट्टस्य पुत्राः
सर्वे सदैवावनिपालसङ्घैः
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तयासौ
सहास्रदीधैरपि योधमुख्यैः ” (मगी ११/२६)

या चारी चरणांत अक्षरांची सङ्ख्या अकराच असली तरी लगक्रम वेगवेगळा आहे. पहिल्या चरणातील आद्याक्षर लघु आहे तें गुरु असतं तर तो वातोर्मिचा चरण झाला असता; दुसरा चरण अिन्द्रवज्राचा, तिसरा शालिनीचा आणि चौथा शुपेन्द्रवज्राचा आहे. या श्लोकांतील चारी चरण समाक्षरक असले तरी

“ आर्द्रं तृणं प्राप्य निवर्ततेऽग्नि-
गिरिकूटमासाद्य निवर्तते शरः ।
वज्रं महीं प्राप्य अधः प्रयाति
अप्राप्य शान्तममृतं न निवर्ततेऽयम् ॥ (लवि २१/४ ३८९)

या श्लोकांत दुसरा चरण तेषा-अक्षरी मुदन्तवृत्ताचा असून चौथा चरण चौदा-अक्षरी वसन्ततिलकावृत्ताचा आहे.

संस्कृतांतील त्रिष्टुभूजगतीपासूनच अिन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, शालिनी, वातोर्मि, वंशरथ, रुचिरा अित्यादि वृत्तें अस्तित्वांत आलीं. त्याचप्रमाणे प्राकृतांतील ‘ वरमद्गला ’ जातीपासून—म्हणजे,

“ मणुयणाअिन्दसुरपरियच्छत्तया
पञ्चकङ्कणयोस्त्रावली पत्तया

दंमणं गाणज्जाणं अणन्तं वलं

ते जिणा दिन्नु अण्दं वरं मह्णालं” (प्रागुम १)

यासारख्या जातिरचनेपासूनच स्वग्विणी, श्रुवर्शा, निशिपाल अित्यादि वृत्ते सिद्ध झाली असर्वांत. या प्रकारांतील ‘जनकतनया,’ ‘नवमधु,’ ‘विलोलनयना,’ अित्यादि वृत्तांचें अेकअेकच अुदाहरण सापडते. त्यांचा पत्ता प्राचीन छन्दःशास्त्रात न लागल्यामुळे या ग्रंथात त्या अुदाहरणांतीलच शब्दांचा अुपयोग करून त्यांचें नामकरण करावें लागलें आहे. विश्लोक, वान-यासिका अित्यादि पद्यप्रकारांत काही भाग अचल असे आणि काही भागांत विकल्याला वाच असे. हें त्यांचें अर्धव्युत्पन्न नष्ट करून मोरोपन्ताने त्यांना पूर्णपणें निश्चित असे वृत्तस्वरूप दिलें आहे. अेका चरणासारखे चार चरण लिहायचे झाले की ते लग्नक्रमदृष्ट्या सारखे लिहायचे असें स्वामायिकपर्णेच वाटते. या प्रवृत्तीमुळेच वैतालीशैपच्छन्दसिकांपासून वियोगिनी, अपरवक्त्र, मालभारिणी आणि पुष्पिताम्रा हीं वृत्ते अश्वपोषाच्याहि पूर्वी निर्माण झालीं असर्वांत.

१७ सम्मिश्रणाची प्रतिक्रिया

पुढे वृत्तांतील अेकसारखेपणा जितका बन्धनकारक तितकाच कण्ठाळयाणा वाटूं लागला म्हणूनच की काय, कर्वाचें लक्ष्य अुपजातीकडे आणि जातीकडे वळलें.

१ या प्रवृत्तीचें अेक अगदी आधुनिक अुदाहरण महामहोपाध्याय माधवशास्त्री भण्डारी यांच्या व्याख्यानांत मिळालें. काशी येथील महामहोपाध्याय गद्गाधरशास्त्री मानवात्री यांनी अेकदा समस्यापूर्ति केली. ती जातिरचनेंत होअूं शकली असती, पण अुपरिनिर्दिष्ट प्रवृत्तीमुळे ती वृत्तरचनेंत झाली. तो समस्यापूर्तीचा श्लोक असाः—

“ सम्मिश्रो यो रामपत्रिणा पुरासमुदे पतनघकार

तं मारीचं प्राप्य भीरुं दशाननः प्रागुदाजहार

सीतामीहे तत्त्वमय मे वने सहायो भवार्थकार—

‘ कुत रोवे गुह्यदर्दसे, मिया कहे तुम् चलो शिकार’ ”

म्हणजे [1 - - - - 1 - ~ ~ ~ - 1 ~ ~ ~ - - 1 ~ ~ ~ - -] हें अेक नवेच वृत्त सिद्ध झालें. या समस्यापूर्तीच्या प्रथमचरणांतील अन्त्यगणांत भेद आहे. हा दोष मूढचा की स्मरणशक्तीचा हें ठाअूक नाही.

परन्तु संस्कृत कवींनी जातिरचना अवगत करून घेतली नाही आणि तिची वाढाहे केली नाही. अिन्द्रवज्रा नि अुपेन्द्रवज्रा यांच्यातील भेद प्रथमाक्षरापुरताच असल्यामुळे छन्दांत फारसें अन्तर न पडतां, रचनेंत थोटी विविधता आणतां येअून कवीस तेवढी मोकळीक मिळते म्हणून अिन्द्रवज्रा नि अुपेन्द्रवज्रा यांचें स्वैर मिश्रण प्राचीन काळापासून रूढ झालें. या मिश्रवृत्ताला अुपजाति असें नाव देण्यांत आलें. हें मिश्रण समाश्रक वृत्तांचें, वर्गान्धवांचें असावें त्याप्रमाणे तें अिन्द्र-वंशा-वंशस्थ, शालिनी-वातोर्मि, असें होअूं शकतें. परन्तु अिन्द्रवंशा-वंशस्थांचें मिश्रणसुद्धा, भागवत वगळल्यास अितरत्र फारच दुर्मिळ आहे.

दोन मित्त वृत्तांचें मिश्रण (१) कक-खख वा (२) कखखक वा (३) कखकख वा (४) कककख असें विविध प्रकारचें होअूं शकेल. तिसरा प्रकार अर्धसमवृत्ताचा असल्याने त्यांत तरी मिश्रवृत्तांची वाढ व्हायला हवी होती. शिशुपालवधाचा १२ वा सर्ग हा अिन्द्रवंशा-वंशस्थ मिळून होणाऱ्या 'शिशिरा' या अर्धसमवृत्तांत आहे पण त्याचेंहि अनुकरण झाले नाही. अेकन्दरीने पाहतां मिश्रण हें संस्कृत कवींना रुचलें नाही असें दिसतें. रामरक्षास्तोत्रांत शार्दूलविक्रीडित आणि स्रग्धरा या वृत्तांचें पहिल्या प्रकारचें मिश्रण आहे:—

“ रामं लक्ष्मणपूर्वजं रघुवरं सीतापतिं मुन्दरं
काकुत्स्थं करुणार्णवं गुणनिधिं विप्रप्रियं धार्मिकं
राजेन्द्रं सत्यसन्धं दशरथतनयं श्यामलं शान्तमूर्ति
वन्दे लोकामिरामं रघुकुलतिलकं राघवं रावणारिम् ”

ही गोष्ट कोणी' तिकडे लक्ष्य वेधीपर्यन्त, रामरक्षेचें दैनन्दिन पठन होअूनहि प्यानांत घेत नाही अितरकें हें मिश्रण सम्यक् आहे. पिङ्गलाने शिरा म्हणून जो प्रकार साद्गितला आहे त्यात अचलपृति आणि विद्युन्माला यांचें असेंच मिश्रण आहे. पहिले दोन चरण अचलपृतीचे आणि शेवटले दोन विद्युन्मालाचे असल्यास पद्यास ज्योति (पि ४१०) म्हणतात; आणि अुलट क्रम असल्यास पद्यास सौम्या (पि ४११) म्हणतात. याचप्रमाणे जातिरचनेंत हरिभगिनी आणि साक्री यांचें मिश्रण शङ्कराचार्यकृत लक्ष्मीनृसिंहपञ्चरत्नम् या स्तोत्रांत आहे.

“ त्वात्प्रभुजीवप्रियामच्छगि चैत्ररदरिपूजां कुरु सनतम्
प्रतिविम्बालङ्कृतिपृतिकुशलो विम्बालङ्कृतिमातनुने
चेतोभृङ्ग भ्रमणि वृथा भवमरुभूमौ विरलायां
भज भज लक्ष्मीनरसिद्धानधरदसरसिजमकरन्दम् ” (शांभ १८/१२)

जाणून वा नेणून झालेली अशी मिश्रणाचीं शुदाहरणें त्या त्या वृत्तांच्या विवेचनांत पुढे वृत्तविहारांत दिली आहेत.

दुसऱ्या प्रकारचें मिश्रण आढळत नाही. अगदी अलीकडे केशवमुत कवीने इन्द्रवज्राच्या तीन चरणांस यसन्ततिलकाचा अेक चरण जोडून चौथ्या प्रकारचें मिश्रण करून वृत्तवैचित्र्य साधण्याचा अभिनन्दनीय प्रयत्न केला आहे.

“ मी पाहिली अेक मुरम्य गाला,
वणूं कसा त्या स्मरसम्पदेला ?
वृक्षावरी चीज जधी पडावी
त्याच्या स्थितीतचि तिची महती पहावी.” (केक ६३)

केशवकुमार यांच्या ‘क्षेण्डूंचीं फुलें’ या सहृद्ग्रहातील ‘कणायपेयपात्रपतित-मक्षिकेप्रत’ या कवितेंत अनेक वृत्ताचें मिश्रण आहे तें बहुशः सहेतुक नसावें, तथापि तें हास्यास्पद मुळींच नाही. कवि म. श्री. पण्डित यांनी जाति आणि वृत्त यांचें मिश्रण करण्याचा नवीन उपक्रम केला आहे. त्यांच्या पुढील कवितेंत दोहा आणि तोटक्याचा अेक चरण मिळून कडवें सिद्ध होतेंः—

“ वध बालविभाकर ये शुदया,
तम जाय हळूहळू हें विलया. भु०
अतुल तूलिका घेअुनी
निज किरणांची काय
कौशल्याने रङ्गवी
तो प्राचीचा काय ?
मय ही न करी असली किमया.” १ (विश्ववाणी ३।८ वृ. ३२९)

परन्तु वेधे आवर्तन सर्वत्र अष्टमात्रकच आहे. पुढील शुदाहणांत अक्षरशः पाहतां आवर्तनें भिन्न आहेत, तेव्हा सप्तमात्रक आवर्तनांत प्रत्येक वेळीं अेक मात्रा

वाढवून ते अष्टमाक्षर तरी करून घेतलं पाहिजे अथवा तेवढा भाग म्हणतांना टेका बन्द तरी ठेवायला पाहिजे.

“तुजर्वाण सखे, मज कोणि नसे;
प्रतिमाहि तुझीच हृदी विलसे. धु०

मी करी पूजा तियेची भावपुष्पें वाहुनी,
आणि पुष्पें कोणती पूजेस अुझी वाहुनी ?
परि ती न कधीच वधे हसुनी
भिजयी न कधी मन शान्तिरसें.” १ (म १०४)

वृत्त-वृत्तांचें वा वृत्त-जातींचें मिश्रण घोटाळा उत्पन्न करीत नाही; कारण, अक्षरें जशी लिहिलेलीं असतात तशीच वाचायचीं असतात. वृत्त आणि जाति दोन्हीं-ताही लगभेद आहे. परन्तु वृत्त आणि छन्द, या जाति आणि छन्द यांचें मिश्रण मुक नाही; कारण एक भाग वाचतांना लगभेदाकडे लक्ष घावें लागतें तर दुसरा भाग वाचतांना, लिखित लघु असो वा गुरु असो प्रत्येक अक्षर गुरुच अुधारायचें असतें. म्हणून कारिकृत ‘मेघाचें अश्रुगीत’ या कवितेतील

“येसि कधी घेअुनि ज्योत्स्ने, किरणपुष्पमाला ?
तिमिर भावरङ्ग पुसाया अन्तरी रिपाला. धु०
तरङ्गतां वान्यावरी
चमकुनी परोपरी
सोनसळी जादू करी
कूर वचनेत परन्तु अन्ति लोटप्याला.” (नदी ९५)

ध्रुवपद जातिस्वरूप, कडव्याचे पहिले तीन चरण छन्दःस्वरूप म्हणजे लगभेदातीत, आणि चौथा चरण पुन्हा जातिस्वरूप हें मिश्रण घोटाळा उत्पन्न करणारें असल्याने भिष्ट नाही. ‘येसि कधी घेअुनि’ मधील क लघु अुधारायचा आणि ‘सोनसळी जादू करी’ मधील क गुरु अुधारायचा ही विसङ्गति एकाच कवितेनेत भिष्ट नाही. शुद्ध छन्द या शुद्ध जाति यांच्या रचनेत कवीला विविधता आणि मोफळीक ही हवीत तितकी मिळू शकतात.

अिन्द्रवज्रा-अुपेन्द्रवज्रा वा अिन्द्रवंशा-वंशास्य यांच्या स्वैरभिभ्रणांत स्वामा-
विकपणा आहे. दोन वृत्तांच्या मिभ्रणाचे सदजगत्या पडणारे चार प्रकार मागे
साह्मिगतलेच. परन्तु भेदैकदृक्, प्रस्तारप्रिय आणि परिमापारवर्धनेच्छु छन्दःशास्त्र-
कारांनी याचे जितके प्रकार होणें शक्य आहे तितके म्हणजे चौदा कल्पिले
असून, अिन्द्रवज्रा-अुपेन्द्रवज्राच्या अुपजातिप्रकारांना चौदा आणि अिन्द्रवंशा-
वंशाच्या अुपजातिप्रकारांना चौदा मिळून अष्टावर्षा' संज्ञा दिल्या आहेत !
परन्तु आख्यानकी, विपरीताख्यानकी नि शिशिरा या तीन अर्धसमवृत्तरूप
अुपजातींतच सहेतुकपणें दीर्घ रचना केलेली आढळते. अितर प्रकारांपैकी
कित्येकांची अुदाहरणें सुद्धा मिळत नाहींत.

राजानकरत्नाकरकृत हरविजयम् या संस्कृतकाव्याच्या सत्ताविंशत्या सर्गांत
श्लोकमिभ्रणाचा अेक विशिष्टक्रम आढळतो. पुष्पिताम्राचा अेक श्लोक,
भग अुपजातीचा अेक श्लोक आणि भग वसन्ततिलकाचे दोन श्लोक या
क्रमाने चारचार श्लोकाचे गट केलेले दिसतात.

१८ पद्यांतीळ दुमी

काव्यांत कोणत्याहि काळीं काही पद्यप्रकार रूढ झालेले असतात तर काही
पद्यप्रकार प्रयोगावस्थेंत असतात. काही प्रकार मागे पडणें, काही रूढ होणें आणि
काही प्रयोगावस्थेंतच मान्यतेसाठी पुढे येत रहाणें हें भाषेच्या आणि प्रतिभेच्या
जिवन्तरणाचेच चोतक आहे. गेल्या तीस वर्षांचाच अितिहास पाहिला तर दाश-
रथी, चन्द्रकान्त अित्यादि काही जाति मागे पडल्या; शुद्रिका, नववधू अित्यादि
जाति रूढ झाल्या आणि आता स्वैरपद्यादि नवे प्रयोग मान्यतेसाठी शगडत

१ यांपैकी अिन्द्रवज्रा-अुपेन्द्रवज्राच्या अुपजातीच्या चौदा प्रकारांची नावें
पुढील श्लोकांत दिली आहेत. " कित्ती, वाणी, माला, साला । हंसी, माआ, जाआ,
बाला । अहा, भहा, पेम्मा, रामा । रिदी, बुदी, तासू णामा " (प्रापे २/१२१).
अिन्द्रवंशा-वंशाच्या चौदा अुपजातिप्रकारांची नावें काशीसंस्कृतमालेंतील
वृत्तरत्नाकराच्या आशुतीचे सम्पादक वैद्यनाथशास्त्री वक्रेल यांनी ७१ व्या पृष्ठावर
दीर्घत दिली आहेत; पण आधार दिला नाहीं. शिशिरा हें नाव त्यांनी दिलें आहे.

आहेत. पिङ्गलच्यावेळींही काही प्रकार प्रयोगावर्येण होते. त्यांना नावें पिङ्गलाने दिली असावीत. त्यांचा समावेश तो गायप्रकरणांत करितो.

१९ मराठीतील पद्यरचनेचा इतिहास

पद्यरचनेचे छन्द, जाति आणि वृत्त हे जे तीन मुख्य प्रकार आहेत त्या तिन्ही प्रकारची पद्यरचना आजपर्यन्त मराठीत चालू आहे.

(१) छन्द.—अभङ्ग, ओवी, घनाक्षरी अित्यादि पद्यप्रकारांत लघुगुरु ह्या भेद नाही. स्वूलमानानें सर्व अक्षरें सारख्याच दीर्घ कालांत म्हणजे गुरुत्व अचारायचीं असतात. अर्थात्, या पद्यप्रकारांत मुख्य नियमन अक्षरसङ्ख्येचें दिसतें. प्रत्येक अक्षरांचा काल दोन मात्रांचा असल्यामुळें या पद्यप्रकारांत अष्टमात्रक आणि पन्नात्रक अशा दोनच आवर्तनांची रचना होऊं शकते. या लगत्त्वभेदातीत अक्षरसङ्ख्याक पद्यप्रकाराला काहीतरी पारिभाषिक नाव पाहिजे म्हणून वैदिकपद्यप्रकाराला असणारे छन्द हें नाव दिलें आहे. कोणत्याहि नियमबद्ध पद्यप्रकाराला सामान्यपणें छन्द वा वृत्त म्हणतात, जसें पृथ्वी छन्द, वैतालीय छन्द, गीतिवृत्त अित्यादि. परन्तु वृत्तास जसा विशिष्ट पारिभाषिक अर्थ देण्यांत आला आहे तसा छन्द या शब्दास देण्यास प्रत्यवाय नसावा. अलीकडे छन्दात रचना करण्याकडे कवींचें लक्ष्य अधिकाधिक जाभूं लागलें आहे. विशेषतः दयतमाळचे विद्वान् आणि व्यासङ्गी कवि वामन नारायण देशपाण्डे हे सहेतुकपणे छन्दांत विविध रचना करितात.

(२) जाति.—जातिरचनेंत लगत्त्वभेद आहे. समरचनेंतहि अक्षरांची सङ्ख्या नि लगत्त्व हीं अभिन्न नसतात. तथापि लघूची अेक मात्रा^१ आणि गुरुच्या दोन मात्रा या गणिताने मात्रांची सङ्ख्या सारखी भरते. मात्राची गङ्ख्या हें अेकच काही या पद्यप्रकाराचें लक्षण नाही. या मात्रासङ्ख्या-

१ "अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यत्रोक्तं छन्दः प्रयोगे च दृश्यते तद्भावेति मन्तव्यम्"
(ह्रि १५५)

२ "मीयते अनया सा मात्रा"

"चापस्तु वदते मात्रा, द्विमात्रं त्वेव वायसः

शिखी रीति त्रिमात्रं तु नकुत्स्तत्वर्थमात्रकम्" (पाणिनीय शिक्षा ४९)

कजातीत अष्टमात्रक, सप्तमात्रक, षण्मात्रक वा पञ्चमात्रक आधर्तने असतात. या मात्रासङ्ख्याक पद्यप्रकारास मात्रावृत्त वा मात्राच्छन्द म्हणतात; परन्तु वृत्त या शब्दाचा पारिभाषिक निश्चित अर्थ वेगळा असल्याकारणाने या मात्रासङ्ख्याक रचनेस पूर्वीपासून चालत आलेले जाति' हें नाव स्पष्टपणे निश्चित करावें हें योग्य होय.

ही गेय जातिरचना मूळची प्राकृतांतील असावी. ही संस्कृतांत शङ्कराचार्यांच्या मोहमुद्गर काव्यात, जयदेवाच्या गीतगोविन्द काव्यांत आणि रूपदेवाच्या स्तवमालेंत दिसते. मराठींत प्राचीन कालापासून अेकीकडे प्रौढ वाङ्मय छन्दांत रचिले जात असताना, मिराबायी, मुरदास, कबीर अित्यादि शुत्तर हिन्दुस्थानांतील सन्तगीतकारांच्या भुदाहरणाने मराठींत 'पदें' होअूं लागलीं. ही सारी जातिरचना आहे. शानेश्वरार्ची पदें अुपलब्ध नाहींत असें नाहीं. परन्तु मराठीतील पहिला मोठा पदें लिहिणारा गीतकार अेकनाथ हा होय. याची रचना शाधिल आहे. आ, अे, ओ हे स्वर केव्हा केव्हा लघु अुच्चारवे लागतात तर केव्हा केव्हा अ दीर्घ अुच्चारवा लागतो. पुढे संयुक्त व्यञ्जन (केवळ दृश्य नव्हे तर श्राव्य) आल्यास मार्गील लघूस निरपवादपणें गुरुत्व यायला हवें तें विकल्पाने येतें, म्हणजे कोटे तें येतें आणि कोटे तें येत नाहीं. लेखनपद्धति सर्वस्वी अुच्चारानुसारी नसल्यामुळे केवळ लेखानुसारी वाचन करून गीतांतील आन्दोलनाचा पत्ता लागत नाहीं आणि मग साहजिकपणेंच चाल लागत नाहीं. या मोठ्या दोषांमुळे प्राचीन पद्यसङ्ग्रहांतील किती तरी पदें पद्यदृष्ट्या दुर्बोध अतअेव निरुपयोगी होअून बसली आहेत. हें शैधिल्य गोविन्द वल्लभ देवल याच्या पदाच्या रचनेपासून म्हणजे आधुनिक काळांतच नष्ट झालें आहे.

१ "पद्यं चतुष्पदं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा
अेकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं लघुगुरुस्थितम्" (हपि ५२)

या "पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा
वृत्तमक्षरसङ्ख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत्" (गळ १/४).

वृत्तांचे चरणाक्षरसङ्ख्येप्रमाणे जे अुक्तादि वर्ग कल्पिले आहेत त्यांनाच हेमचन्द्र जाति म्हणतो.

हीं पदें बहुतेक सन्तकवींनी, थोडीं अितर कवींनी लिहिलीं आहेत. हीं धार्मिक स्वरूपाचीं असल्यामुळे मावड्या भाविक समाजाने त्यांचें स्मरण ठेविलें आणि कीर्तनकारांनी तीं कीर्तनांत गावून दाखवून त्यांचा प्रसार केला. आनन्दतनय आणि रघुनाथ पण्डित यांनी आपल्या विविध वृत्तांत लिहिलेल्या आख्यानांतून मधून मधून हीं गेय पदें विखुरलीं आहेत. मध्वमुनीश्वर, केशवस्वामी, नरहरि क्षिप्य वणीकर, देवनाथ, दयाळनाथ अित्यादकांची जातिरचना विपुल आहे. अमृतराय, रामजोशी (कविराय), होनाजी वाळ, सगनभाभू, प्रभाकर अित्यादि कवींनी कटाव, पोवाडा, लावणी अित्यादि जीं गोंधळी रचना केली तीं सारी जातिरूपच आहे आणि तीं बहुतेक शिथिल आहे. परन्तु रामजोशाची संस्कृत जातिरचना रेखीव नि शुद्ध दिसते. त्याचें 'तदणि तवेदं कुचतट्यतिशुच कुच मम हृदि सादरम्' हें केशवकरणी जातींतील पद्य या विधानाची यथार्थता पटवील. अण्णा किल्लोस्कर यांनी गीतांच्या चालींना कीर्तनांतून नि तमाशांतून सुशिक्षित रत्नभूमीवर आणिलें; आणि त्यांची गोडी नवसुशिक्षित समाजासह्येच अुदयोन्मुख कवींना पटवून दिली. गोविन्द वहाळ देवळ यांचीं बहुतेक पद्यें अितर्कां सुरस, सुसंस्कृत, विविध आणि निर्दोष आहेत कीं आधुनिक मराठी कवितेंतील शैथिल्य नाहीसें करण्याचें श्रेय त्यांच्या लोकप्रिय अुदाहरणाला दिले पाहिजे. जातिरचनेवर लिहू अिच्छिणाऱ्याला देवळाच्या कृतीकडे दुर्लक्ष्य करितांच येणार नाही. केशवसुत, गोविन्द वासुदेव कानि-टकर, नारायण वामन टिळक, दत्तात्रय कोण्डो घाटे, माधवानुज, विनायक जनार्दन करन्दीकर अित्यादि आधुनिक मराठी कवींनी जातिरचनेस सुसंस्कृत वाचनीय कवितेच्या क्षेत्रांत रूढ करण्याचे श्रेय संप्यादिलें. आधुनिक मराठी कविता ही बहुताशी जातिरूपच आहे. मराठी सद्गीत नाटकांत रा. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर यांनी जी गायकी धाटाची द्विष्टरचना आणिली ती काव्य-रचनेस अनुकूल नसल्याने मराठी कवितेच्या वाह्यस्वरूपावर तिचा काहीच परिणाम घडला नाही.

(३) वृत्त.—छन्द आणि जाति यांब्यतिरिक्त वृत्त हा अेक प्राचीन काळापासून चालत आलेला पद्यप्रकार आहे. संस्कृत वाङ्मयांत हाच विशेष रूढ आहे. व्याकरणमहाभाष्यांतलें कारिकादे काही वृत्तरूप आहेत ही गोष्ट विचाराणीय आहे. वृत्तांत अक्षरांच्या सद्ध्येचे बन्धन असतें अितर्केच नव्हे तर त्यांचा

लगक्रमहि निश्चित असतो. या प्रकारास अक्षरवृत्त वा वर्णवृत्त म्हणतात; पण यास केवळ वृत्त^१ म्हणावें.

मराठींत वृत्तरचना प्रथम केल्याचा मान महानुभाव कवींचा दिसतो. भास्कर कृत 'आशस्तुती' मधील पुढील श्लोकावरून त्यावेळच्या रचनेची चाड्गाली कल्पना येतील.

“ तं कैं देखौन डोळां परतर सुफळा सृष्टि हे जीवितेसी
कैस्या जड्या सुरेया अपर घणतरा जन्मभूर्मा अनड्या
सेला मध्ये प्रदेशां भिरवतु सजनां मालगण्टीं पवेशा
वेठीला योगिराजें करवितु सहजें पारणें लोचनांसी ”

भास्कर^२ म्हणजे कवींश्वर व्यास याने शके शाराशें पूर्वीच श्लोकरचना करण्यास आरम्भ केला; पण याचे श्लोक निर्यमक आहेत. या वेळेपासून महानुभाव ग्रन्थकार विविध वृत्तांत रचना करू लागले. यापुढे शम्भर वर्पानी सयमक-

१ निरञ्जन-भाषव आधार देत नाही पण वृत्ताच्या ठिकाणी 'व्यक्ति' ही संज्ञा देतो.

“व्यक्ति या समपादातें पूर्वाचार्यां निरूपिलें;

जातिव्यक्तिद्वयामध्ये छन्दःशास्त्र विरुद्धलें”. (निमास २०-२१)

२ पहा वि. ल. भावे यांचा लेख वि. विस्तार ५५।५. वि. ल. भावे पुढे म्हणतात कीं “सुन्दर, मनोहर, मन्द, तराङ्गणी, चित्रकला, सुरती, सम्भोग, सुरमा, सुमुखी, विमला, सानन्द, रामा, रमण, पाराकुल, मुक्तावली, चन्दनक, गन्धानक, फणीन्द्र, हीं त्यांतील वृत्ते अपरिचित अशीच आहेत.” या वृत्तांचें ज्ञान व्हावें म्हणून मी हकिमणी स्वयंवराच्या प्रतीसाठी शोध केला. यवतमाळचे श्री. वामनराव नारायण देशपाण्डे यांच्या ह्पेने या ग्रन्थाची जी अेक अपूर्ण सरोप प्रत मला पहायला मिळाली तिचा थुपयोग जो होअूं शकला तो मी करून घेतला आहे. परन्तु कित्येकदा प्राचीन वृत्तांसच नवीन नावें दिव्याचा संशय येतो. शार्दूलविकीरित, दोषक, चामर आणि यूपिद्य यांस अनुक्रमे अिन्द्रकल्हार, चन्दनवली, तुनी आणि वनोमाळा हीं नावें आढळले. सन्धरा आणि सविणी यांचे सर्गाधारा आणि शत्रुघेणी असे चमनृत्तिजनक अपभ्रंश आढळले !

रचना होऊं लागली. तेराव्या शतकाच्या शेवटी तर श्लोकवद्ध सयमक-रचनेचा प्रघात पुष्कळच पडला आणि चौदाव्या शतकापासून ते नवीं नवीं वृत्तांहि योजू लागले. कृष्णमुनीने शके १५७४ च्या सुमारास लिहिलेलं 'रुक्मिणी स्वयंवर' आणि ओङ्कारमुनीने शके १६३० च्या सुमारास लिहिलेलं 'लक्ष्मणा-स्वयंवर' या काव्यांत पाच-अक्षरी वृत्तापासून ते बस-अक्षरी वृत्तांपर्यंत अनेक वृत्ते योजिली आहेत.

मुक्तेश्वराने आपल्या रामायणाची रचना विविध वृत्तांत केली आहे तरी मुजङ्गप्रयाताचें प्रमाण मोठें दिसते. शेवटी शेवटी पादाकुलक जातीचाहि अव-लम्ब त्याने केला आहे. मुक्तेश्वराची प्रतिभा वृत्तबन्धनांत जखडल्यासारखी वाटते. वामनाने अनेक वृत्तांत रचना करून मराठी भाषेला रुढविली आणि वृत्तरचनेला यमकानुप्रासांनी मण्डित करून 'सुदलोक वामनाचा' सुप्रसिद्ध करून टाकिला. आधुनिक दृष्टीला वामनाची कृति शिथिल नि ह्लिष्ट वाटते. वामनापासून चमत्कृतिजनक रचनेला विशेष महत्त्व येऊं लागलें. विद्वल नि आनन्दतनय यांची रचना दुयेंध आणि चमत्कृतिजनकच विशेष आहे. रघुनाथपण्डिताची रचना मात्र जितकी सालङ्कृत तितकीच रसाळ आणि शुद्ध आहे; पण ती विपुल नाही. 'विद्वज्जीवन'कार विद्वल मुद्रालङ्काराने विविध वृत्तांची नावे ग्रथित करितो पण त्यांत दोबळ चुका करितो. अनन्त कवीने देवराज, प्रमाणिका, विबुधप्रिया, विभावरी आणि श्येनिका या दुर्मिळ वृत्तांचा मोठ्या प्रमाणांत श्रुपयोग केला आहे. निरञ्जन-माधयाने विविध वृत्तांत चमत्कृतिजनक आणि विपुल रचना केली असून छन्दःशास्त्रावरहि सद्गुत मुक्तावलि ही पुस्तिका लिहिली आहे.

कवि हा भाषेचा पालक आहे ही जाणीव सदैव मनांत वागवून व्याकरण-शुद्ध, प्रौढ आणि सुसंस्कृत भाषेंत निरनिराळ्या कठिण वृत्तांतहि विपुल आणि सालङ्कृत रचना करणारा मोठा पद्यप्रभु म्हणजे मोरोपन्तच होय. दण्डकरचना

१ प्रो. वि. मि. कोलते यांचा 'महानुभावीय काव्यांतील काही नवीन छन्द' (संधिकाल, ऑगस्ट १९३५ चा अंक) हा लेख पहा.

त्याच्याच काव्यांत आढळते. त्याने घनाक्षरी,^१ अभङ्ग या प्रकारची छान्दस रचना संस्कृतांतहि करून ठेविली आहे. परन्तु आश्चर्याची गोष्ट ही की जातिरचना करितांना त्याच्या हातून कर्णकटु यतिभङ्ग पार होतात. यावरून त्याला गाण्याचा कान नसावा.

आधुनिक मराठी कवींच्यापैकी भास्कर दामोदर पाळन्दे यांनी निरनिराव्या वृत्ताची शुदाहरणें देण्यासाठीच की काय, अनेक वृत्तांत अश्वराची रसाळ आळवणी केली आहे. विद्याधर वामन भिडे यांनी राघवीय परीवाहाच्या ११ व्या सर्गात आणि दण्डदण्डना काव्यांत भिन्न भिन्न वृत्तें अक्षरसङ्ख्येच्या वाढत्या क्रमाने दिली आहेत. त्यांच्या जीवजाग्रति या काव्यसङ्ग्रहांत अनेक दुर्मिळ वृत्तांचा परामर्श घेण्यांत आला आहे. परन्तु वृत्तांचीं नावें देतांना ते आधार देत नाहीत हे मोठेंच वैगुण्य आहे. त्यांनी 'कमलिनी' इत्यादि काही नवीं वृत्तें साधिलीं असून अेका अरवी-फासी वृत्ताला 'सौदामिनी' हें नाव देऊन तें वृत्त रूढ करण्याचा प्रयत्न पार पूर्वी केला आहे. अलीकडे त्यांनी अनेक अरवी-फासी वृत्तांतहि रचना करण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यांची रचना वृत्तशुद्ध असली तरी सुबोध आणि सरस नसते. सुमन्तकृत 'माझे दुर्दिन' ही पुस्तिका केवळ काही दुर्मिळ आणि अपरिचित वृत्तांच्या शुदाहरणासाठीच अवलोकनीय वाटेल. भागानगरकर यशवन्तरावजी कौरिकल यांनीही विविध अपरिचित वृत्तांत सुबोध नि बोधप्रद पद्य रचण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामुदेव वामन खरे, विद्याधर वामन भिडे आणि साधुदास यांनी प्राचीन महाकाव्याच्या धर्तीवर महाकाव्ये लिहिली आहेत. खण्डकाव्य हें मेघदूताप्रमाणे अेका वृत्तांतच लिहिण्याकडे कवींची प्रवृत्ति विशेष आहे. विठ्ठल भगवंत लेम्मे याचें शोकवर्त पृथ्वीवृत्तात आहे; तर राजकवि चन्द्रशेखरकृत वसन्तमाधव हें वसन्ततिलकावृत्तात आहे. सारखें वृत्त बदलल्याने याचकाला त्याच्या तन्द्रांत धक्के बसतात. गजलंत योजिलीं जाणारी अरवी वृत्तें हीं वृत्तें आहेत यांची जाणीव नसल्याने अण्णा किल्लोस्कर, यामुदेव नारायण डोहारे, श्रीपाद कृष्ण फोल्हटकर, शिवराम महादेव परांजपे, कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर, यामुदेवशास्त्री खरे इत्यादि नाटककारांची गजलरचना

शिथिल झाली आहे. या प्रकरणी झालेली विविध वृत्तशुद्ध रचना सारी प्रस्तुत ग्रन्थकाराच्या 'राजलाञ्जलि' या ग्रन्थांत प्रकाशित आहे.

२० मुक्त पद्याचे प्रयोग

मराठीतील पद्यरचना वृत्त, जाति आणि छन्द या तीन प्रकारचीच नाही. अलीकडे मुक्त पद्याचा प्रयोग आणि पुरस्कार होऊ लागला आहे.

श्रीमंत यशवन्त भास्कर जठार यांनी कानडी कवि श्री. लक्ष्मीश यांच्या जैमिनीभारताच्या पहिल्या सन्धीचें समवृत्त भाषान्तर करून मराठीस अेका परप्रान्तीय पद्यप्रकाराचा परिचय करून दिला आहे:—

“श्रीवधूलोचनचक्रोरक खुलवित भक्तावलीहृत्कुमुदकोरक फुलवित
जगतीचलयविमलसौभाग्यरत्नाकरा आणीत मरती अति । तेवि अविरत सरस-
करुणासुधाकलांनी विशदमधुहास्यकौमुदी पसरवित देवपुरलक्ष्मीरमणवदनचन्द्र
आनन्द देवो अम्हाला” ॥ १ ॥

चूर्णिका

याला पद्य कां म्हणतात हे काही ध्यानात येत नाही. हे पद्य आणि चूर्णिका यांत काही मौलिक भेद दिसत नाही. मराठी चूर्णिकेत यमकें साधिलेलीं दिसतात तीं मात्र या कानडी पद्यप्रकारांत दिसत नाहीत. कानाला हे गद्यच चाटतें. गद्याला भरत चूर्ण म्हणतो (भ १५/३५), पुढे गद्य टीकेला चूर्णी म्हणूं लागले; आणि शेवटीं विशिष्ट प्रकारच्या गद्यरचनेला चूर्णिका म्हणण्यात येऊं लागलें.

“अकठोतक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः
तत्सुवैदभीतीतत्पं गद्यं हृद्यतरं भवेत्” (गद्य ७३)

अमृतरायाच्या ध्रुवचरित्रातून पुढे शुद्ध केलेल्या चूर्णिका पहा.

“साम्प्रत कलहिक अवतार शाला नसताहि म्लेंच्छसंहारादि भगवच्छरिचें
अपस्तारेली अयदेयादिकीं अष्टकींतीं यणिनी । तीं श्रोत्यांहीं 'साधु साधु !' शब्दें
अतिसत्कारें आकर्णिलीं । अधुनादि भाविभगवद्गुणानुवादवर्णनपरिणालिका
चालली । याचप्रकारें नारदें ध्रुवतीं हरिकयापरिपाठी सद्दिगतली । 'रे रे ध्रुवा

ताता, पूर्णपंखस्रग् रामकृष्णादि अवतार पुढे जन्मतील त्यांची लीला निःशब्क गात जावी । लज्जा त्यजावी । चरित्रें पाठ करावी । नामें दीर्घस्वरें अुच्चारवी । हे आज्ञा स्मरोनी ध्रुव मधुघनचारी, अुत्तमाधिकारी, यमुनातीरविहारी, कृतशौच दन्तधावनोत्तर प्रातःस्नानपूर्वक स्नानसन्ध्यादिक आवश्यक आचरौनि हरि-कीर्तनीं रङ्गला । करतालिकायुक्त नर्तन, हावभावसहित नामावर्तन करुं लागला ।” (अकस ८)

यावरून मराठीत चूर्णिका म्हणजे थोडें गळ्यावर म्हणावयाच, सुसंस्कृत समस्तपदप्रचुर, नादगौरवयुक्त आणि सयमक असें गद्य होय हें विशद होतील.

निरञ्जनमाधवाने आपल्या ‘सुभद्रास्वयंवरचम्पू’ काव्यांत (निमाक ३।६६) चूर्णिकेचा अुपयोग ठिकठिकाणी केला आहे. चूर्णिकेंत आवर्तनात्मक आन्दोलन नाही. तथापि पाण्डुरदृगकविकृत स्थालीपाककथेंतील चूर्णिकेंत सप्तमात्रक आवर्तन असावेसे वाटते. हे सप्तमात्रक आवर्तन नकळतहि आलेलें असेल.

“थेरिकडे ऋषिभार देखति सारचोजगद्गादिका । पञ्चपुरंपति पतिव्रता मलि निर्मि नूतन ते कनकाम्बरा । सुन्दरा अतिपामरा मज वर्णवेल किति सत्करा ।” अित्यादि (अकलका २।१२९).

याला शिथिल पद्य म्हणतां येतील; कारण पद्य म्हणजे लयबद्ध अक्षरप्रबन्ध होय. तालाचें बन्धन सोडल्यावर हौणारी स्वाभाविक रचना म्हणजे गद्यच होय.

“अेका मुलग्याने

पाहिली कळी

गुलाबाची कळी बहु गुलजार

तिला भुलुनिया तो जवळी

गोला, होअुनि लम्पट फार !

गुलाबाची कळी

गुलाबाची कळी

गुलाबाची कळी चहारदार !” (केक १८५)

Goethe च्या The Wild Rose च्या या केशवमुतकृत माग्यान्तरांतील काही ओळी पद्मवर्तनी आहेत आणि काही नाहीत. ज्या नाहीत त्या इसवायच्या

म्हटल्या की शब्दांचे हाल करावे लागतात आणि ते केल्यास कवितावाचनाने होणाऱ्या आनन्दांत तितकी न्यूनता येते. थोडा शाब्दिक फेरफार केल्यास हा दोष निघून जातो, पहा:—

अंक मुलाने पहा वधितली
 गुलाबकलिका बहु गुलजार
 तिला भुलुनिया घावत जवळी
 गेला होअुनि लम्पट फार
 गुलाबकलिका, गुलाबकलिका,
 गुलाबकलिका यहारदार !

हें अधिक आनन्ददायक वाटतें; यापासून यान्धेसूद सुवकपणा पाहिल्याचा आनन्द होतो. पद्यरचना जितकी शिथिल तितकी ती स्वाभाविक असते असें मानणें चुकीचें आहे.

लयमुक्त स्वैरपद्य

परन्तु मराठीतील वृत्त, जाति वा छन्द यामध्ये प्रतिभेला मुक्त विलास करितां येत नाही या समजुतीने अिड्प्रजीर्तील मुक्तपद्याच्या (Free Verse) धर्तीवर काही रचना सहेतुकपणें मराठीत होऊं लागली आहे. गद्यांतील शब्दांचा स्वाभाविक क्रम निष्कारण फिरवून, स्वैरपणाने त्याचे तुकडे तोडून, ते अेकाखाली अेक लिहून जें स्वरपद्य सिद्ध होतें तें अधिक स्वाभाविक कसे हे समजत नाही.

गोविन्दाप्रजांनी आपल्या वाग्वैजयन्तीची जी अर्पणपत्रिका लिहिली आहे ती स्वैरपद्याच्या दृष्टीने चिन्तनीय आहे.

“ सत्-चित्-हृत्-महत्-
 आनन्द-पदवी-प्रदान-वदान्या ॥
 प्रीतीची पवित्रता, चिरन्तनाची चरित्रता,
 सृष्टीची सचित्रता,
 विश्वाची विविधता, अनन्ताची अगाधता,

श्रीश्वराचें अस्तित्व	
या सर्वोच्या	
अचल शैक्याची निदर्शना ॥	२
भूतकालांतली भावजीवना, बर्तमानांतली वरतरशा,	
भवितव्यांतली भाग्यदेवी ॥	३
हृदयाची स्फूर्ति, अिच्छेची पूर्ति,	
माह्यगल्याची कीर्ति ॥	४
श्री हृदयशारदा	
ही सर्वस्वाने अपिलेली	
वाग्वैजयन्ती	
सदैव कण्ठांत धारण करो ॥	५

—गोविन्दाग्रज

गोविन्दाग्रजांच्यावेळीं स्वैरपद्याची चळवळ असली तर हें स्वैरपद्याचें विडम्ब-
नच आहे असें वाटलें असतें.

यानन्तर १९३० च्या जानेवारीमध्ये लिहिलेली सुदृढत्वम्मा कर्वाची अेक कविता
'साधना आणि अितर कविता' या सङ्ग्रहामध्ये प्रकाशित आहे. ही सहेतुकपणे
Free Verse म्हणून रचिलेली आहे.

“पुनरावृत्ति

का अंजुनी

लाजरें मुख ?

वध इकडे—(“अ हं”)

दिव्य जणूं माधुर्येंच विकसलें,

नाही मी हासणार मग झाले !

वद तर अेकदाच मधुवाले—

(“मी नाही हं”)

“कित्ती सुरेल !”—

नच लाजुनी.”

(साजातिक १०)

हे कवि Free Verse ला 'सहज काव्य' म्हणतात; पण हें यांचें काव्य अितर कोणत्याहि कवितेइतकेंच सहज आहे! अशा रीतीचें लयमुक्त दिखाऊ स्वैर-पद्य हें गद्याहून मूलतः भिन्न, अधिक स्वाभाविक, सरस आणि सोयीचें कसें हें अद्यापि सिद्ध व्हावयाचें आहे.

अिह्प्रजा वाङ्मयांतील आधुनिक मुक्त पद्य (Free Verse) हें कसें असते याची कल्पना याची म्हणून E. E. Cummings याची 'Sun-set' ही कविता समग्र पुढे दिली आहे.

stinging
gold swarms
upon the spires
silver
                    chants the litanies the
great bells are ringing with rose
the lewd fat bells
                    and a tall
wind
is dragging
the
sea
with
dream
-s.

John Sparrow कृत Sense and Poetry या पुस्तकांत १२८ व्या पृष्ठावर या कवितेने Robert Graves ने केलेलें स्पष्टीकरण आणि या पद्धतीचे समर्थन दिलेले आहे, आणि पुढे त्या समर्थनाचा समाचारहि घेतलेला आहे.

लयबद्ध स्वैरपद्य

मुक्तपद्याचे अेक पुरस्कृतें रा. आत्माराम रायजी देशपाण्डे यांना पद्यांत लयबद्धतेची आवश्यकता घाटते. तेव्हा लय अष्टमांशक असल्यास मुक्तपद्य कसें रचितां येईल याचा विचार करण्यासाठी विटोबा अण्णा दत्तरदार यांचें पुढील पद्य घेवू.

“मक्तसखा गोविन्द ह्री हा आनन्दाचा कन्द ॥ ध्रु० ॥ सजलनीरदश्याम तनू, नवरलखचित सौवर्ण मुकुट, शिरपेच, तुरग, वरि कलि विराजत, कुटिलालक, निटिलासि कस्तुरीतिलक, केशरी गन्ध” ॥ १ ॥

येथे कडव्याचा शेवट आणि ध्रुवपदाचा शेवट यांचा सम्बन्ध यमकाने जुळविला आहे. कडव्यांत अष्टमात्रक गणार्ची नव्णू आवर्तनें असून दहाव्या आवर्तनांत सशब्द मात्रा तीन वा दोन आहेत. कडवें प्राचीन पद्धतीप्रमाणे सलग छापलेले आहे. तें पद्य आहे हें दाखविण्यासाठी त्याचे पुढीलप्रमाणे चरण पाहून दाखवितां येतील:—

। सजलनीरदश्याम तनू,
नवन रलखचित सौवर्ण मुकुट,
शिरन पेच-तुरग, वर कलि विराजत,
। कुटिलालक,
निटिन लासि कस्तुरीतिलक
केशरीन गन्ध.

गद्य वाचतांना अर्थानुरोधाने विराम घेत गेल्यामुळे त्याचे जसे तुकडे पडतात तसे तुकडे पाहून ते ऐकल्याली ऐक जसे येथे छापले आहेत. चरणरचना अनियमित दिसत असल्यामुळे पद्य-मुमुक्षुना ब्रह्मानन्द होशील; परन्तु पद्य म्हणून वाचतांना सामान्य वाचकांचा धोटाळाच व्हावयाचा. चरणान्तीं विराम आहे की नाही आणि असल्यास तो किती मात्रांचा आहे या गोष्टी निश्चित नाहीत म्हणून सहज ध्यानात येत नाहीत. चरणांतील पहिली टाळी ही चरणारम्भीच पडते, का काही मात्रा झाल्यावर पडते, आणि तसें असल्यास किती मात्रा झाल्यावर पडते या गोष्टीहि निश्चित नाहीत. कटिवन्धाची रचना सलग वाचावयाची असते म्हणून ती सलग छापण्यांत येते; युक्त हेंच होय. आवर्तनान्तीं नुसते खटके येतात आणि खटक्याखटक्यांनी यमकें साधलेलीं असतात. तेव्हा खटक्याच्या अनुरोधाने तुकडे पाहून छापल्यास वाचकांचा निदान गोंधळ तरी होणार नाही. वरिल पद्यातील दुसऱ्या कडव्याचे चरण खटक्याखटक्यांनी पुढीलप्रमाणें पाडतां येतील:—

कोटिकोटिकन्दर्परूपलावण्यदर्पहर
 ध्यान मनोहर
 अनन्तजन्ममनोमलपटलीनिर्मूलनकर
 भक्तिगम्य तापत्रयभञ्जन
 आसेचनक (!) ध्यानिं पहातां
 वाटे जणु नयनांत भरावें
 हुड्कावें, दट आलिड्कावें
 की चुम्बावें
 विसरतसे संसार सर्वही
 सन्तत याचा पन्त विड्कला सहज लागला
 छन्द ॥ २ ॥

येथे सर्वचरणारम्भी टाळी पडत असल्याने आणि अन्त्य चरण बगळून अितर
 सर्व चरणांच्या अन्ती नियमितपणें केवळ खटका आहे. चरण समदीर्घ नाहीत
 तरीहि येथे वाचकांचा घोटाळा होत नाही. या कटिबन्धप्रकारांत, आणि
 ज्या 'सहजस्फूर्त परन्तु श्रन्धनातीत काव्याला देखील मान्यतेच्या हक्काचे
 शिक्कामोर्तेव मिळावें' असा रा० व्यङ्कदेश शङ्कर वकील यांचा आग्रह आहे त्या
 'धेवन्दप्रकारांत' वस्तुतः काही भेद नाही. त्यांच्या यक्षकन्या कवितेंतील पुढील
 अुतारा पहाः—

“शेवटला ५५

सूर विराला मञ्जुळवाणा
 घनवायूने दूर पळविला
 स्तब्ध जाहलें जिकडे तिकडे

अन् । तू मी दोघें

मन्नेत्रांमधि शङ्का व्याकुल
 त्वन्नयनीं परि मिस्तिकल हासं
 क्षणीं चमकलें
 क्षणीं लोरले

जणु । जलाशयामधि सुन्दर मासे

वरती आले
 रविकिरणामधि अहा चमकले
 खोल पळाले
 घडघडलें ना गे मम हृदयी !
 अशी निर्दये, केवि मुग्धता !
 योल योल गे
 काय वाटलें खुलास हृदयें सादृग गडे गे ”

यक्षकन्या (वागीश्वरी पृ ६२)

या सतरा चरणांच्या कडव्यांत अध्यांहुन अधिक म्हणजे आठ चरण पादाकुलकाचे आहेत. पाच चरण अष्टमात्रक आहेत. अेकच चरण आणि तो शेवटला चौवीस मात्रांचा आहे. अेक चरण आणि तो पहिलाच सहा मात्रांचा असून त्याच्या अन्तीं द्विमात्रक विराम आहे. ‘अन् तू मी दोयें’ हा चरण दहा मात्रांचा आणि ‘जणु जलाशयामधि सुन्दर मासे’ हा चरण अठरा मात्रांचा आहे. या दोनच चरणांच्या आरम्भीं दोनदोन मात्रांचा आद्यतालकपूर्व गण असून त्यांच्या पूर्वीच्या चरणान्तीं आवर्तन पूर्ण होत असल्याने या दोन्ही ठिकाणीं लयभङ्ग म्हणजे छन्दोभङ्ग होतो.

तेव्हा ज्याला ‘वेवन्द’ म्हणून त्याचे ‘प्रणेतें’ म्हणतात तो पद्यप्रकार जाति-वद्ध असून त्यांत सोळा मात्रांचे आणि आठ मात्रांचे असे निर्यमक चरण स्वैरपणाने जुळलेले आहेत. परन्तु ही चरणविभागणी कोणत्याहि तत्त्याला अनुसरून केलेली नसल्याने या लिखाणाचे चरण अधिक ‘वेवन्द’पणे निराळ्या रीतीने पाडून दाखविणें कटिण नाही; आणि ती नवी चरणरचना अधिक स्वाभाविक आहे असा आग्रहहि भरितां येतील !

रा. आत्माराम रावजी देशपाण्डे यांनी ख्रिस्तशके १९२४ च्या जुलैमासी जे काव्य अेका नव्याच छन्दांत रचाल्या आरम्भ केला त्यांतील अेका परिच्छेदाचें पृथकरण करून पाहूं. या काव्यांत आवर्तन सप्तमात्रक [- ७ - -] अशा गणाचें आहे.

। “अन्तरींचे दिव्यशक्ती, सर्वगामी तेजवत्
 सञ्च चार तूझा, तू जगाची क्रीटिभास्करवत् प्रभा ॥५॥
 । हृदयमानस ज्या प्रकारें दिव्य जीवित भूवरी
 स्वरू- गांतलें अपमोगिती ॥६॥
 । अेक तव तेजस्वि कणही लागतां क्षणि पेटतो
 आतून मा जशी की दिव्यज्योती
 । जी जगाला दाखवीते मार्ग पुढचा. ”

या आरम्भीच्या सात चरणांपैकी तीन चरण [७७७७५] अशा आवर्तनाचे आहेत. अेक चरण [२१७७७७५] असा आहे, अेक चरण [२१७५] असा आहे, अेक [२१७७] असा आहे, आणि अेक [१७७७७] असा आहे. जेथे चरणारम्भीं दोन मात्रांचा आद्यतालकपूर्व गण आहे तेथे त्या दोन मात्रा पूर्वीच्या चरणांतील अन्य आवर्तनांत समाविष्ट होअूं शकत असल्याने लयभङ्ग होत नाही. तथापि या लयभङ्गाचें अुदाहरण शेवटीं अेक आढळतेंच.

“ । हृदयस्वर्गातून कविच्या
 ना ।-वीन्वमय त्याचा प्रघात ”

येथे ‘ना’च्या दोन मात्रा मागील चरणांतील अन्य आवर्तनांत समाविष्ट होअूं शकत नाहीत म्हणून लयभङ्ग होतो.

आता या कवितेची जी ही चरणरचना स्वाभाविक म्हणून दिली आहे ती अपरिहार्यपणें स्वाभाविक आणि अपरिवर्तनीय आहे का ? सारे चरण अगदी अेकसारखे नसल्याने अेकचअेकपण थोडें अुणें वाटतें हें मान्य; पण भावार्थाचा ओघ अप्रतिहत वाहात असतांना तो आवर्तनाच्या पाचव्या वा सातव्याच मात्रेवर स्पष्टित व्हावा हें चमत्कारिक नाही का ? तो आवर्तनाच्या दुसऱ्या वा तिसऱ्या मात्रेवर स्पष्टित का होअूं नये ? म्हणजे, अन्त्यगण द्विमात्रक वा त्रिमात्रक कां नसावा ? शब्दाचा क्रम आहे तोच ठेवून चरणरचना निराळ्या रीतीने म्हणजे

“ । अन्तरींचे दिव्य शक्ती,
 । सर्वगामी तेजवत् सञ्चार तूझा

। तू जगार्ची कौटिभास्करवत् प्रभा,
 । हृदयमानस ज्या प्रकारें
 । दिव्य जीवित भूवरी स्वर्गांतलें अुमोगिती,
 । अेक तय तेमन्वि कणही
 । लयगतां क्षणि पेटतो आत्मा जशी की
 । दिव्य ज्योती,
 । जी जगाला दाखवीते मार्ग पुढचा ”

याप्रमाणे केली तर ती अस्वाभाविक होशील का ! ही चरणरचना अधिक सौर्याची तरी आहेच आहे. प्रत्येक चरणांत टाळो चरणारम्भीच पडत असल्याने वाचकाचा गोन्धळ होण्याचा सम्भव अगदी नाही. चरणरचनेचा प्रश्न क्षणभर कढेल्या ठेवून शब्दक्रमाचाच विचार केला तर तोहि अपरिहार्यपणें स्वाभाविक आणि अपरिवर्तनीय वाटतो का ! लय साधण्यासाठी भावार्थोचित शब्द सोडून अुणा समर्पक असा शब्द योजण्याची आपत्ति आलीच नाही का ! लयबद्धतेसाठी वाक्यांतील शब्दक्रम फिरवावा लागला की नाही ! भावार्थ हा लयबद्ध असला तरी भावनेच्या परिवर्तनाप्रमाणे निरनिराळ्या चरणांत निरनिराळ्या मात्रांची आवर्तनें कां येऊं नयेत ! केवळ उमदीर्घ चरण लिहिण्याच्या बन्धनाने प्रतिभेच्या मुक्त विलासास अडथळा होतो तर सपन्ध दीर्घ काव्य एका ठराविक आवर्तनात लिहिण्याच्या बन्धनाने अडथळा कां होऊं नये !

अधिक अनुभवासाठी कवि भ. श्री. पण्डित यांनी षण्मात्रक आवर्तनांत रचलेले पुढील स्वैरपद्य पहाः—

“ मङ्गलमय सुप्रभात
 अूठ ५५५
 नीज अजुनि नयनांवर
 मड्डल म्हुणुनि रजनिवदन
 देशी अड्गास तूहि
 आळोखे का ! ५५५५
 इल्लइल्ल तम दूर सरें

सावरीशी मृदुल करे
 विगलित कचनिचय विपुल
 आणि करिशि
 नयनांची अुघडझांक
 कमलशी ५”

(वार्गीश्वरी ४।३)

या पद्यपरिच्छेदांत गुण हा आहे की कौणत्याहि चरणांत आद्यतालकपूर्व गण नाही. प्रत्येक चरणांतील पहिली ठाळी पहिल्याच अक्षरावर पडते. यामुळे वाचकाचा गोंधळ होत नाही. चरणांत कितीहि आवर्तने असोत; विराम असलाच तर तो अन्तीं येतो. पण अुलटपक्षां, भावार्थांस अनुसरून विराम चरणांमध्येच वाटेल तेथे, वाटेल तितक्या काळाचा आणि वाटेल तितके वेळा घेण्याची सोय या पद्यपरिच्छेदांत दिसत नाही.

अष्टमात्रक, सप्तमात्रक आणि पन्नात्रक आवर्तनांच्या रचनेचीं अुदाहरणे झालीं. पद्यमात्रक आवर्तनाचेंहि स्वरपद्य रचितां येतील. हीं सारीं अुदाहरणे जातिरचनेचीं आहेत.

मुक्तछन्द

छन्दांतहि मुक्तछन्द लिहिण्याचे प्रयोग चाट्टू आहेत. रा. वामन नारायण देशपाण्डे हे छन्दांचा सक्रिय पुरस्कार करितात. ‘नन्दनवन मुक्त्यावर’ या त्यांच्या काव्यांतील पुढील अवतरण अष्टमात्रक आवर्तनाचें म्हणजे छन्दांत चार अक्षरांचें आहे.

“ तम केव्हा सरे ? ” “ हाय ! केव्हा ते सरेल !
 पडघटे अूर, वाटे आताच फुटेल.
 शाक मुरा केर्शी, मीदि झाकीं अेका हाते,
 तमोभय हो कमनी मिटतां नेशानें.
 गहूं दे हा दुजा कर फटींग गुगून—”
 “अन्ना नन्ना देवा, का रे तिमिरलागून !”

(प्रतिभा, विनोबादक १९३५)

याला ते छन्द अक्षरलेखा शकरी म्हणतात. चौदा अक्षरांच्या वृत्तांचा जो वर्ग त्याला शकरी म्हणण्यांत येतो. यरील पद्याच्या प्रत्येक चरणांत चौदा अक्षरे आहेत हे मान्य; पण शकरी हें नाव ज्यांताल चरण चौदा अक्षरी आहेत अशा कोणत्याहि रचनेला लागतें. हा छन्द मुक्त नाही. यरील पद्यांत तीन अष्टमाश्रक आवर्तनें असून चौथ्या आवर्तनांत चार सशब्द मात्र आहेत. अशा रचनेला ती जातिस्वरूप असल्यास आपण जाति साकी म्हणतो त्याप्रमाणे ती छन्दःस्वरूप असल्यास तीम छन्द साकी वा छान्दस साकी म्हणावें हें युक्त होय. चौदाच अक्षरांच्या पण (३१३१३१२) अशा मोडणांच्या रचनेला निगळें नाव द्यावें लागेल; पण तें अमो.

या अवतरणांनांल सारेच चरण सारख्या लाम्बीचे आणि घटनेचे आहेत. मंवादांत प्रत्येकाचें भाग्य चरणान्तीं म्हणजे चौदाव्या अक्षरावर समावें असा नियम कृत्रिम होईल, म्हणून वाक्यें जेथे चरणान्तीं समांत नाहीत तेथे ती महाव्या वा बहुशः आटव्या अक्षरान्तीं समाविलीं आहेत. म्हणजे काप, वाक्य चरणांत वाटेल त्या टिकाणीं समांत नाहीच. मग दीर्घ रचना करितांना जातीपेशा छन्दाचा अवलम्ब करण्यांत विशेष काय साधण्यांत आलें ? चरणांत काही टिकाणीं वाक्य समावितां येण्याची सोय साकीजार्तीत आणि साकीसारख्या अितर जातींतहि आहे. अभागी कमल, आम्ररात्री अिल्यादि दीर्घ काव्यांची रचना पदातां वाक्य मध्येच कोटे आणि कमें सम्वू हीं अडचण गिरीशकर्वीना भासलेलां नाही. जातिरचना ही छन्दोरचनेहून कठिण आहे अशीहि स्थिति नाही. आणि पुन्हा, छन्दांत अेक वैगुण्य आहे तें जातींत नाही. व्यवहाराच्या मांपेत मुद्दा लघु-गुरुभेद आहे. हा लगत्व-भेद भाषेच्या हाडींमासींच नव्हे तर अगदीं स्वभावांत भिनला आहे. तेव्हा तो भेद ज्या पदतींत नाही त्या पदतींनि काव्य लिहिण्याची परम्परा प्राचीन असली तरी मोठ्या प्रमाणावर तिचा अवलम्ब केल्यास ती कृति नेहमीच्या पदतीहून अगदीच भिन्न म्हणजे तेवढ्या-पुरती तरी चमत्कारिक आणि कृत्रिम वाटल्याविना रहाणार नाही.

ए० आत्माराम रावजी देशपाण्टे यांनी आपल्या 'प्रेम आणि जीवन' या काव्यांत ज्या मुक्तछन्दाचा प्रयोग केला आहे त्याची चिकित्सा करून पाहूं—

“ दोन दिवस अुलटुनि गेले,
 दोन रात्री तशा सगून गेल्या,
 अजून परी विषण्णताच मनास खोल व्यापून आहे,
 हालत्या जर्ली सावली जेवी दूरच्या दगांची दडून राहे.
 तुम्ही दोघे जण कोण, कोठले ?
 मैत्री दूरच, नाही ओळखही,
 ओझरतेंच असें कोठेतरी
 दुरून पाहिलें अेकदोनदा,
 पुसट चित्र कितीतरी तें !
 मनांतहि माझ्या नाही राहिलें;
 कशास वाटते खिन्नता मला
 अितुकी बरें ? ”

(प्रतिभा, विशेषाङ्क १९३५)

यांतील प्रत्येक चरणाच्या आरम्भीच आवर्तनासम्भ असल्याने वाचकांचा घोटाला होण्याचा सम्भव नाही. चरण अेकसारखे नाहीत. चरणमध्यावर द्विमात्रक विराम कोठे आहे आणि कोठे नाही यामुळे मात्र गोन्धळ होण्याचा सम्भव आहे. चरणांच्या दीर्घतेंत विविधता आढळते, परन्तु वस्तुतः ही विविधता अत्यल्प आहे. अमुक चरण जाखूड कां आणि तमुक चरण लाम्ब कां याला काही सयुक्तिक मौलिक कारण दिसत नाही. तेव्हा या कवितेचे चरण पुढीलप्रमाणे अन्तर्गत आन्दोलनानुसारच पाहून पाहूं याः—

“ दोन दिवस ५५
 अुलटून गेले
 दोन रात्री तशा
 सगून गेल्या ५५
 अजून परी ५५
 विषण्णताच ५५
 मनास खोल ५५

५

व्यापून आहे ५५
 हालत्या जर्ली ५५
 सावली जेवी ५५
 दूरच्या दगांची
 दडून राहे ५५
 तुम्ही दोघे जण
 कोण कोठले ५५

१०

मेथी दूरच ५५	१५	कितीतरी सं ५५	
नाही ओळखाहि		मनांताहि माझ्या	
ओसरतेंच ५५		नाही राहिलें ५५	
अमें कोठे तरी		फ्यास चाटते	२५
दुसून पाहिलें		रिघता मला ५५	
अेक दोनदा ५५	२०	अितुकी बरें ५५"	
पुसट चित्र ५५			

अशी चरणविभागणी केली तर सत्तावीस चरण होतात. प्रत्येक चरणारम्भी टाळी पडते. १८ चरण म्हणजे अेकन्दर सङ्ख्येच्या दोन तृतीयांश चरण पञ्चाक्षरी असून त्यांच्या अन्तीं द्विमात्रक विराम आहे. ९ चरण पडक्षरी असून त्यांच्या अन्तीं विराम नसून केवळ खटका आहे. म्हणजे प्रस्तुत पद्यांत चरणांची विविधता नाही, केवळ द्विविधता आहे. या पद्यांत पञ्चाक्षरी आणि पडक्षरी चरणांची स्वैर जुळणी आहे.

निष्कार्प

या सर्व स्वैरपद्यांच्या प्रयोगांचा विचार करितां काय दिसते ! दिसायला चरणांची लाम्बी जरी किती निरनिराळी दिसली तरी वस्तुतः ती तशी नसते; अथवा अपरिहार्यपणें ती तशी निरनिराळी असायला काही सयुक्तिक मौलिक कारण दिसत नाही. प्रतिज्ञापूर्वक वेवन्द पद्य लिहिणाऱ्यांचेंहि पद्य लयबद्ध होते. लयमुक्त पद्य म्हणजे निष्कारण विकृत केलेलें गद्य होय. स्वाभाविक आणि अर्धानुसारी आन्दोलनाची भागा गद्यच असावयाची. क्वचित् प्रसङ्गीं अेखादे वाक्य लयबद्ध सुचलें तरी त्याच लयबद्धतेला अनुसरून सवन्ध काव्य रचणे म्हणजे मूलतः स्वाभाविकपणाचा त्याग करून कृत्रिमतेचा स्वीकार करणे होय. लय साधण्यासाठी काही शब्दांचा क्रम फिरविणें, काही अपरिचित शब्द वापरणें अित्यादि गोष्टी न्यूनार्थिक प्रमाणांत अपरिहार्यपणें कराव्या लागल्यानन्तर चरण तेवढे निष्कारण न्यूनार्थिक दीर्घ करण्यांत काही स्वारस्य नाही; निदान अेखाचा आकृतीची रुचिरता प्रतीत करून द्यावयाची असती तर ती गोष्ट वेगळी होती. तेहि स्वाभाविकतेला थोडेफार सोडूनच साधतें. चरण अगदी अेकसारखे नसले तरी

वाचकांच्या सोयीसाठी, त्यांचा रसहानि करणारा घोटाळा होऊ नये म्हणून अेक-
दोन अटी पाळणे अवश्य आहे. प्रत्येक चरणांत आवर्तनांची सहूल्या ही अेक
ठराविक असावी. अन्त्य आवर्तनांत सोयीप्रमाणे शेवटीं केवळ खटका ठेवावा वा
निरनिराळ्या मात्रांचे विराम घ्यावेत. चरणारम्भीं आवर्तनारम्भ न ठेवतां
आद्यतालकपूर्व गण ठेवायचा झाल्यास तो सव चरणांच्या आरम्भीं ठेवावा.
म्हणजे, चरणारम्भीं विविधता नसावी. चरणान्त्य विराम भिन्न भिन्न मात्रांचे
असल्याने कण्टाळवाणे वाटणारे अेकचअेकपण तितकें भुणावेल. चरणान्त
सारखे नसल्याने यमकाची अडचण होतील; पण यमक काही पद्यास अपरि-
हार्य नाही.

“आज पौर्णिमा मुखचन्द्राची, माध्यावर चान्दणें
ढळल बुधा मोत्याचें पाणी नीरस मग लेणें !
ब्रहर भरारे देठोदेठी रस भरला भरपूर
तारुण्याची सरल सम्पदा, भुतबनि जाजिल नूर.” (विवी ९)

श्री. र. बोंबडे यांच्या या चार चरणांत तीन चरण भिन्न भिन्न मात्रावर्त्येचे
आहेत. ही रचना सयमक आहे; परन्तु अशा प्रकारची निर्यमक रचना केल्यास
ज्यांच्या प्रतिभेची मुक्त पद्याच्या अभावीं कुचम्बणा होत आहे अशा कवींची
सोय होतील आणि वाचकाचाहि अगदी विरस होणार नाही.

ज्यांच्या प्रतिभेला कोणतेंहि बंधन सहन होत नाही त्यांनी गद्याचीच योजना
करावी. पद्यापासून होणारा भुत्यानन्द मिळणार नाही, पद्यामुळेच लागणारी
अेक प्रकारची तन्त्री लागणार नाही; आणि वाचिताचें पुन्हा मनांतल्या मनांत
रोमन्थ करूं म्हटलें तर तें तितकें साधणार नाही या सान्या गोष्टी खऱ्या. परन्तु
भाषार्यांच्या हृदयहृगमतेमुळे होणारा आनन्द गद्यामुळे रतीमात्रहि भुणावत नाही.
भुलट गद्यापासून अेक लाभच आहे. पद्याचा वेग करून जें अकाव्य काव्याच्या
नावावर विकतें त्याचें ररें स्वरूप लोकांना चटकन् अुमगेल. तेच्चा स्वाभाविक
हाळहाळीत गद्य धकेल, पण दिराअू म्हणजे लयमुक्त पद्य रुचणार नाही.
लयमुक्त स्वर पद्य हें निश्चरण कृत्रिम असल्याने केवळ स्वाभाविकपणाचा
डाहगोरा पिटून ते कसें ररपेल !

अध्याय २ रा

यमक, यति, अक्षर आणि गण

१ यमकविचार

पद्यरचना ही अेकप्रकारच्या आवृत्तीवर अधिष्ठित आहे. पद्यांत अेका चरणा-सारखे अितर चरण असतात, अथवा चरणांतच काही टराधिक मात्रांच्या गणाची मारखी आवृत्ति असते. या आवृत्तीची मदद आणि स्पष्ट जाणीव व्हावी म्हणून वियक्षित टिकाणीं, म्हणजे चरणान्त वा चरणारम्भ, गणान्त वा गणारम्भ या टिकाणीं कवी काही आवृत्तिमूलक चमत्कार करून दाखवितात, यालाच पद-लालित्य म्हणतात. पदलालित्य हें व्यञ्जनावृत्ति, अक्षरावृत्ति आणि यमक या तीन गोष्टींनी येते.

आवृत्ति ही अेकाच व्यञ्जनाची आणि अेकदाच अशी असल्यास ती समा-सांत पदारम्भी साधिल्याने तत्काळ प्रतीत होते; जसें कृष्णाकुमारी, तारतरङ्ग. अेकाच व्यञ्जनाची आवृत्ति अनेकदा साधायची झाल्यास ती क्रमाने शब्दांच्या आरम्भी साधिल्याने लौकर डोळ्यात भरते जसें,

“पत्यह्कावरि पडला पाण्डुपुथापुत्र पावला पांडा,
वैरविजित विधतवपु विमुखत्ये वीरवर घरी व्रीडा.” (मोरोपन्त)

व्यञ्जनाची बहुवार आवृत्ति करणे यालाच अनुप्रास म्हणतात.

आवृत्ति ही अनेकव्यञ्जनांची वा अक्षरांची असल्यास ती अेकदाच झाली तरी रमणीयपणें जाणवते; मात्र ती यथाक्रम पाहिजे. जेथे अनेक गोष्टींचा अनेक गोष्टींशीं सम्बन्ध येतो तेथे क्रम अवश्य आहे. अक्रम हा दोष होतो.

“न रन्जे कारन्जें निरखुनि, फणीने फणफणी,
मुदेने मोदेना नलगुणगणी जे गुणगुणी,
न वैसे जे सेजेवरि, न परिते जे शुक्रमिण,
न नाहे, माना हे न धरि ललना हेतु दुसरा.” (दत्त १४६)

या रघुनाथ पण्डिताच्या श्लोकात मुदेने-मोदेना हें शुदाहरण अनेकव्यञ्जना-वृत्तीचें आहे.

अनेकाक्षरावृत्ति आणि यमक

वरील श्लोकांतील अितर अुदाहरणें 'न रज्जे कारज्जे'सारखी अनेकाक्षरावृत्तीची आहेत. संस्कृतांत या अनेकाक्षरावृत्तीला यमक म्हणतात; आणि ही अनेकाक्षरावृत्ति अनेक ठिकाणीं योजितात. पुढील पद्यांत ती चरणाविभागांच्या आरम्भां योजिलेली आहे.

“छाया-नायकसा निदाघसमर्षी छाया करी तो विधू,
वाया या हृदयभ्रमासि करितो दायादसा हा मधू,
जाया ते रुचली मनीं तिजकडे जाया नये कीं पहा,
रायाला न गमे, न जाय रजनी, आयास होती महा.” (दख २८)

येथे पहिल्या चरणात 'छाया' या दोन अक्षरांची आवृत्ति आहे; परन्तु तिसऱ्या चरणांतील 'जाया' या दोन अक्षरांची आवृत्ति ही केवळ दिसायला आहे. पहिला जकार तालव्य आहे तर दुसरा जकार दन्ततालव्य आहे. तेव्हा सूक्ष्मपणाने पहातां जाया-जाया या जोडींतील आवृत्ति ही 'वाया-दाया,' 'राया-भाया' या जोड्यांतील आवृत्तीप्रमाणेच अपान्त्यस्वर आणि अन्त्याक्षर यांची म्हणजे 'आ-या'ची आहे.

मराठींत याला, म्हणजे अेक स्वर आणि पुढील व्यञ्जन, वा अक्षर वा अक्षरं यांची आवृत्ति साधणें याला यमक म्हणतात. आवृत्ति अनेकाक्षरांची असली म्हणजे त्या अक्षरांच्या पूर्वील स्वराचीहि आवृत्ति साधली आहे की नाही अिकडे लक्ष्य फारसें जात नाही; परन्तु आवृत्ति अेकाच अक्षराची असली तर मात्र त्याच्या पूर्वील स्वराची आवृत्ति पाहिजेच असे वाटतें. केवळ अक्षरावृत्तीहून भिन्न असें हे यमक पूर्वी अगदी ठाअूक नव्हतें असें नाही. साहित्यदर्पणकार या यमकाला अन्त्यानुप्रास म्हणतो;

“व्यञ्जनं चैयथावस्थं सहायेन स्वरेण तु
आयतते ऽ न्ययोज्यत्वादन्त्यानुप्रास अेव तत्” (साद १०।६)

या अन्त्यानुप्रासाचें अुदाहरण म्हणून तो पुढील चतुष्पदी देतो.

“केशः काशस्तत्रकविकासः
कायः प्रकटितकरभविलासः

चक्षुर्दग्धवराटककल्पं

त्यजति न चेतः काममतल्पम्” (साद १०६)

गुजराथी रणपिङ्गलांत आणि हिन्दी छन्दःप्रभाकरांत या अन्त्यानुप्रासाळ ‘तुकान्त’ हा शब्द योजलेला आढळतो; पण या तुकान्त शब्दाची पूर्वपीठिका गावत नाही.

अन्त्यानुप्रास हा शब्द रूढ व्हावा हें अिष्ट आहे; परन्तु यमक हा शब्द आधीच रूढ होऊन बसला आहे; आणि अन्त्यानुप्रास हा शब्द तितका अुच्चारसुलभ नि सुटसुटीत नाही. तेव्हा यमक हा शब्द अन्त्यानुप्रासाच्या ठिकाणी वापरून संस्कृतांत ज्याला यमक म्हणतात त्याला केवळ अक्षरावृत्ति म्हणावें; आणि वाङ्मयांत यमकाची त्हाण केव्हा केव्हा अक्षरावृत्तीवरच भागवून घेण्यांत येते असें समजावें.

यमकाचा अितिहास .

यमक हे संस्कृत वाङ्मयांत दुर्मिळ आहे. अलङ्कार म्हणून अनेकाक्षरावृत्तीचा अुपयोग चरणान्तीहि भारवि, माघ अित्यादिकांनी केलेला आढळतो.

“सकलविबुधलोकः स्वस्तानिःशेषशोकः

कृतारिपुविजयाद्यः प्राप्तयुद्धावकाशः

अजनि हरसुतेनानन्तर्वायेण तेना-

खिलविबुधचमूनाम् प्राप्य लक्ष्मीमनूनाम्” (कुस १३/५१)

या चतुष्पदींत यमकें आहेत; परन्तु हा सर्ग प्रशस्त मागापैकी आहे असें म्हणतात. गीतगोविन्दकाव्यांत आणि मोहमुद्गर काव्यांत यमक आहे.

“ललितलवङ्गमलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे

मधुकरनिकरकरम्वितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे” (गीगो ११३)

“दिनमपि रजनी सायंप्रातः

शिशिरवसन्तौ पुनरायातः

कालः क्रीडति गच्छत्यायु-

स्तदपि न मुञ्चत्याशावासुः (मोमु १)

भरताच्या नाट्यशास्त्रांतील

“शङ्करः शूलभृत्
पातु मां लोककृत्” (भ ३२।५१)

या शुदाहरणांत यमक आहे; असें व्यञ्जनान्त यमक मराठींत फारच दुर्मिळ आहे. संस्कृतांत मात्र पहाः—

“गर्जसि मेघ न यच्छसि तोयं
चातकपथी व्याकुलितोऽहम्
दैवादिह यदि दक्षिणवातः
क्व त्वं क्वाहं क्व च जलपातः” (पूर्वचातकाष्टक ४)

भारवीच्या किरातार्जुनीयांतील पुढील श्लोकांत दिसून येणारे यमक कदाचित् यदृच्छया साधले गेले असेल.

“नासुरोऽयं न वा नागो
धरसंस्थो न राक्षसः
ना सुखोऽयं नयामोगो
धरणिस्थो हि राजसः” (किरात. १५।१२२)

पहिल्या आणि तिसऱ्या चरणांच्या अन्ती ‘गो’ या अेका अक्षराचाच आवृत्ति आहे; पण दुसऱ्या आणि चौथ्या चरणांच्या अन्ती आवृत्ति ‘असः’ची असल्यामुळे हे शुद्ध यमक आहे. अश्वघोषाच्याहि रचनेत मध्येच यमक स्वाभाविकपणे पण अहेतुकपणे आलेले आढळतेः—

“इदि या मम वृष्टिरद्य जाता
व्यवसायश्च यथा मतौ निविष्टः
विजनेऽपि च नाथवानिवासि
ध्रुवमर्षोऽभिमुलः समेत अिष्टः” (अनुच ५।६९)

यमक हे अपभ्रंशवाङ्मयांत सर्वत्र प्रचलित दिसते; आणि त्या अपभ्रंशवाङ्मयाच्या द्वारा यमक मराठींत आले असावे. जोअिन्दुकृत परमात्मप्रकाश हा अपभ्रंशवाङ्मयांतील ग्रन्थ ख्रिस्तशकाच्या सहाव्या शतकापूर्वी रचलेला आहे. हा यमक दोहा जातीत आहे. यातून यमकाचे अेक शुदाहरण घेऊं.

“अप्या गुरु णवि सिस्तु णवि
 णवि सामिभु णवि भिच्चु
 सुरभु कायरु होभि णवि
 णवि भुत्तु णवि निच्चु” (पम ९०)

यमकाचें साहूनहि प्राचीन अुदाहरण आढळतें. कुन्दकुन्दाचार्यांच्या नावावर चालत आलेलीं प्राकृत गुरुमत्तीचीं पद्यें परमात्मप्रकाशाहून निःसंशय प्राचीन आहेत. हीं पद्ये सयमक आहेत. पहिली चतुष्पदी पद्याः—

“मणुयणाभिन्दसुर धरिय छत्तत्तया
 पञ्चकल्पाणसोक्खावली पत्तया
 दंसणं जाणञ्ज्ञाणं अणन्तं बलं
 ते जिणा दिन्नु अम्हं वरं मद्गलं” (प्रागुभ १)

यमकाविषयी तीव्र मतभेद कां ?

यमकाचा काही अुपयोग आहे का ? कवि रेन्दाळकर यांनो जेव्हा यमका-विरुद्ध बण्ड पुकारिलें तेव्हा निकराचीं चांग्युद्धें झालीं.

“टल ट ग पला प
 काव्य बने आपोआप ”

असें प्रतिपादन करणारे यमकाभिनिवेशीं यांर प्रतिपक्षावर कर्तृत्वशून्यतेचा आरोप करीत आणि म्हणत की ‘छन्दयति आह्लादयति अिति छन्दः’ हें जर खरें असेल तर रसिकाच्या कानाला नि मनाला आह्लाद देणारें आणि कवीच्या कल्पनेला चालना देणारें यमक हें काहून टाकणें म्हणजे काव्याला शुष्क गद्याच्या पायरीला धुतरवून बसविण्यासारखें होय. अलटपशीं यमकत्यागी लोक संस्कृत काव्यपरम्परेचें अुदाहरण पुढे करून प्रतिपक्षावर सनातन स्वधर्म सोडल्याचा आणि सौत्यालाच राज्यासनावर बसविल्याचा आरोप करीत. त्यांचें म्हणणें असें की भायनेचें मद्दामान हा काव्याचा आद्य हेतु होय. यमक हा निमळ अेक दागिना आहे. माळदृष्ट कलेवर नरो; अनलदृष्ट परन्तु सुन्दर

जिवन्त कलाकृति पाहिजे. दागिन्यासाठी जातीचें सौन्दर्य विकृत करणें गह्रं आहे. यमकाच्या सोड्गामुळे कित्येकदा नीरस पद्यच काव्याच्या नावावर खपतें. तेव्हा सयमक काव्य रचण्याचें सामर्थ्य अड्झीं नाहीं म्हणून नव्हे तर खऱ्या काव्याची पारख व्हावी म्हणून नियमकच रचना करावी.

वस्तुतः यमकाचा प्रश्न गौण आहे. पश्चाभिनिवेशामुळेच या प्रश्नाला काही काळ अवास्तव महत्त्व आलें होतें. कविता ही आपण मुख्यत्वे करून सदानुभूतीच्या आनन्दासाठी वाचतां. चमत्कृतीची योग्य छटा कवितेंत असली तर ती आनन्दांत भरच टाकते; परन्तु कृति जितकी सहज, सुबोध आणि स्वाभाविक वाटेल तितकी तिच्यातील चमत्कृतीची छटा हृदयङ्गम वाटते.

“अनलसमीहित सार्थी राया वारा महीवरा कामा

अनलस मीहि तसा धीरा यावा रामही वराका मा” (मोरोपन्त)

यासारखी हठाकृष्ट क्लिष्टरचना पाहिली की केवळ विस्मय वाटतो. अशा दुर्बोधरचनेत रमणीयार्थ अत्यल्प येऊ शकतो; आणि वर, कविता अर्थाकडे लक्ष देऊन म्हणताना चरणाचे जे विलक्षण तुकडे पडतात त्यांनी तर विरसच होतो. मग्यामग्याच्या वेड्या पायांत घालून अस्वादा 'वजरङ्ग' विस्मयकारक शुद्धा मारून दाखवील; परन्तु मेनकेचें पदलालित्य पहायचें असेल तर नूपुर चालतील; पण सुवर्णाचें असले तरी लङ्गर काय कामाचे? यमकाचें बन्धन हें तालाच्या बन्धनाप्रमाणे कृत्रिमता अत्यन्त करिते; परन्तु ज्या मानाने चमत्काराचें स्तोम अुणावेत त्या मानाने बन्धनाची काचणी अुणावून कलाविलासात अधिक मोकळीक मिळेल.

यमक अपरिहार्य नाही पण स्वाभाविक, आल्हाददायक आणि

अपयुक्त आहे.

यमक हें सामान्यपणें आल्हाददायक आहे; आणि सयमकरचनेकडे मनुष्य-प्राण्याची थोडीफार स्वाभाविक प्रवृत्तीच आहे. 'आपडी थापडी—गुळाची थापडी' यासारखे प्राचीन परम्परेने आलेले वाळबोल, आणि 'कावेंत कळसा—शाबाला बळसा' यासारख्या म्हणी पाहिल्या की यमक जुळविण्याची प्रवृत्ति किती स्वाभाविक आहे हे दिसून येतें. पद्याप्रमाणेच यमक हें स्मरणशक्तीस साध्य

करितं आणि पद्याभितकेंच तं मनवळणींहे पडून जातं. काव्याचा भाषा ही वास्तववादी, प्रत्यक्ष प्रखर सृष्टीची आठवण करून देतील अशी नसावी, ती गद्याच्या भाषेहून भिन्न, अद्भुतरम्यसूचक असावी असा जेव्हा आपला हेतु असतो तेव्हा यमक हें पद्याप्रमाणेच आपल्याला व्यवहाराच्या सहान्यापासून दूर काव्याच्या काश्मीरांत नेऊन सोडण्यास उपयोगी पडतं. पद्याप्रमाणेच यमक हें कित्येकदा नवनवे वाक्प्रयोग आणि कल्पना सुचायला कारणीभूत होतं. पुन्हा काव्याची रचना जर पद्यांत करावयाची आहे तर कडव्याची विशिष्ट बान्धणी प्रतीत करून द्यायला यमक, चरणान्त्य यमक हें पार उपयोगी पडतं. सुनीत म्हणजे केवळ साडेतीन श्लोक नव्हेत तर तें अष्टपदी नि षट्पदी, अथवा तीन चतुष्पद्या आणि त्यांची अेकत्र बान्धणी करणारी अन्त्य द्विपदी मिळून होतं याची जाणीव करून द्यायला यमकाच्या बान्धणीचा चाड्गला उपयोग होतो.

तथापि सयमक पद्य म्हणजे काव्य हें समीकरण कोणत्याही रसिकास मान्य होणार नाही. 'औडक चौडक दामाडू, दामाडूचे पञ्चाडू' अशा सयमक आणि पद्यरूप तथापि निरर्थक वाळवोलांनी वाळांनाच आनन्द व्हायचा. समञ्जस मनुष्याला यांत काहीच हृद्रम्य वाटणार नाही. तरी यमकाच्या चमत्कृतीने दिपून नीरस पद्यालाच काव्य म्हणून कवळणारे आणि सरस काव्याला निर्यमक म्हणून झिडकारणारे काही विद्वान् आढळतात. त्यांच्या डोळ्यांना आणि कानांना यमकाची अितकी सवय झालेली असते की मराठी निर्यमक काव्य पहातांक्षणी ते जुजतात. यमक हें आज मराठी कावितेचे सौभाग्यचिन्ह होऊन बसलें असलें तरी तें साक्षात् सौभाग्य नव्हे हे विसरतां कामा नये. तें अपरिहार्य नाही आणि त्याची शोभाही सापेक्ष आहे.

सयमक रचना करावी की नाही हा प्रश्न जसा वैयक्तिक प्रकृतीचा तसाच सामाजिक रुढीचा आणि अभिरुचीचा आहे. संस्कृतांत बाणाच्या गद्यरूप कादम्बरीसहि काव्य मानतात, आणि पद्य हें प्रायः निर्यमक असतें; फार्सीभाषेंत गद्यसुद्धा सयमक रचण्याकडे शोकडो वरें प्रवृत्ति होती. रेन्दाळकरांनी निर्यमक पद्य रचण्यांत संस्कृत बाष्पयांतील रुढीकडे परावर्तन केलें; राम गणेश गडकरी यांनी राजसंन्यासांतील सयमक गद्य लिहिण्यांत शुद्ध नाटकांतील पद्यतीचे अनुकरण केलें. यमकचतुर मोरोपन्ताने भगवद्गीतेचें भाषान्तर जसें पूर्वीच

निर्यमक केलें होतें, तसा चूर्णिका नामक गद्यप्रकारांत यमकाचा प्रवेश गडक-
न्यांच्या पूर्वीच झाल्य होता. विनायक कोण्डदेव ओक यांनी हिन्दुस्थानकथा-
रसाच्या शेवटीं आपल्या अेका मित्राच्या गद्यग्रन्थांतून जो अुताय दिला आहे
तो केवळ यमकचमत्कार करून दाखविण्यासाठीच रचलेला दिसतो. वानगीसाठी
पुढील अेक वाक्य पुरे होअील:—

“पहा पहा ! गङ्गानदीपलीकडे त्या लुङ्गाहीन कङ्गालांनी सह्गाल्यांसह
दङ्गा शिङ्गावर घेण्यांत अङ्गाकडे न पाहतां पिङ्गा घालून, ढङ्गाच्यां
रङ्गाने हङ्गाम समजून, शिङ्गा बरळतो त्यापरी अिङ्गा फिरला नव्हता
तांपर्यंत चङ्गळ माण्डिली होती.”

यमकस्थान

पद्यांत यमक हें साधारणतः चरणान्तीं आणि लगोपाठ दोन वा अधिक चर-
णांच्या अन्तीं साधण्यांत येतें; कारण, चरणान्तीं विराम असतो आणि यमकाने
चरण जणू काय अेकत्र बान्धले जातात. यमकाने प्रायः विषम-सम चरण बान्धले
जातात; परन्तु केव्हा केव्हा यमक हे पहिल्या नि तिसऱ्या चरणांच्या अन्तीं
आणि दुसऱ्या नि चौथ्या चरणांच्या अन्तीं साधण्यांत येते.

(१) “अन्तर्बाहिःस्थित रघूत्तमसूनुषाकें
प्राणासि धैर्ये तिळमात्र न होय जाया;
मोहान्धकारपतिता विधिच्या विपाकें
नेत्रें हळूच अुघडी रघुवीरजाया” (मोकुल ४।३६)

(२) “घनरवान्तकरा, लणतो पहा
यनविडाल महीस कसे बनीं,
बहु भयङ्कर कर्कश हे महा,
परम संस्पृह मूकसेबनीं.” (मोकुल ४।२१)

जेथे रचना अर्धसम असते तेथे यमकें पाप्रमाणे जुळविणें बरें असतें.
कित्येकदा यमक हे पहिल्या आणि तिसऱ्या चरणांच्या अन्तीं जुळवीत नाहींत,
दुसऱ्या आणि चौथ्या चरणांच्या अन्तीं जुळवितात; जसें

“तव पादसरोरुहौ स्वचित्त-

भ्रमरातं रस चास्त्रवृनि गोवू,

तुज भक्त मुझे सदैव गाती,

मृग आम्ही गुणगीतसक्त होवू.” (मोस्कका ४।१८३)

गीतीत बहुशः यमक असंच दुसऱ्या आणि चौथ्या पादांच्या अन्ती साधलेलें असतें; परन्तु दोनदोन चरण सलग अका ओळींत देण्याच्या पद्धतीमुळे ही गोष्ट घ्यानांत येत नाही. गीतीत लागोपाठ चरणांच्या अन्ती यमक जुळविल्याची मुदाहरणें दुर्मिळ आहेत.

“सोडुनि माझा घोडा

दोघेहि हस्त या क्षणीं जोडा.

‘शरणागत’, म्हणवा रे,

याचि अपायें समर्थभव वारे.” (मोकुल १३।१६)

वीरक्षराने आपल्या गजमुखचरित्रांत यमकें अर्शाच जुळविली आहेतः—

“देअुनि निरोप अमरा

अुठला तो आंरा जावया समरा;

त्या जगदवलम्बातें

दे नन्दी निजकरावलम्बातें.” (वीगच ८)

आर्यागीतीत यमके अर्शी म्हणजे पहिल्या आणि दुसऱ्या, तिसऱ्या आणि चौथ्या चरणांच्या अन्ती साधिलेली रविकीर्तीच्या काळापासून आढळतात.

दोन वा षड्चित तीन चरणांहून अधिक चरण सोडून यमक साधूं नये. यमक केवळ डोळ्याला दिसून त्याचा तितका उपयोग नाही. तें कानाला कळलें पाहिजे. ‘पूर्वानुभवसस्कारवोधिनी यद्यदूरता,’ हा दण्डाने अनुप्रासाच्या शब्दातीत घातलेला दण्डक यमकाच्या शब्दातीत अवश्य पाळायला हवा. दुसऱ्या जोडीदाराची गाठ पडेपर्यन्त पहिल्याचे स्मरण रहायला पाहिजे. चरण आखूड असल्यास पहिल्या आणि चौथ्या वा पाचव्या चरणांच्या अन्ती यमक चालेल; परन्तु चरण दीर्घ असल्यास यमकांचाहि दूरान्वय होण्याची भीति असते. यशोधनांत (पृ. ७६) शार्दूलविक्रीडितरचनंत पहिल्या चरणानें यमक आठव्या चरणाशी जुळविलें आहे!

यमक हें जसे विरामपूर्वी म्हणजे चरणान्ती साधण्यांत येतें तसेंच तें चरणारम्भादि साधतात.

(१) “ पम्पातीरी मग वसे
शम्पाशतशचिचाप
सम्पामा धृति विरह दे
कम्पा अठडुनि ताप. ” (मोदोरा ३७)

(२) “ शड्का हरुनी विभीषणा
रड्का सङ्गरधीर
पड्कापहगुणासिन्धु दे
लड्का श्रीरघुवीर. ” (मोदोरा ६५)

(३) “ वन्देऽहं विह्वलं दातुं
शं देहं धृतवान्प्रभुः
संदेहं हन्त मुदितो
मन्देहं योऽशुमानिव. ” (मोस्कुका १।१३६)

(४) “ पड्कराशिमपि पावनकीर्ते
रड्कराजमव मा करुणाब्धे
शड्करानतमलं तव कर्तुं
कं कराब्जमनघ्नं न सदीड्यम् ” (मोस्कुका १।१८३)

पुढील दोन अुदाहरणात अनुक्रम आद्यन्तिक आणि अन्तादिक यमक आहे असे म्हणतात; पण वस्तुतः ही अनेकाक्षरावृत्तीची अुदाहरणे आहेत.

(१) “ शोक लात्य करी हृदङ्गाणि, कण्ठ केवळ शोकला,
कोमलाननपूर्णचन्द्र तिचा तदा यहु कोमला;
कां पती रुसला ? म्हणे, सकलेन्द्रिये बहु कांमती,
भार तीस निजाड्या होय, वदे अशी मग भारती. ” (मोकुल ४।७१)

(२) “ तेची चिरञ्जीव जर्गी जहाले
हाले जयांचे स्मरणें घरा ही,

मराठीतील यमकौपयोगाचा इतिहास

मराठीत चरणान्त्य यमक हे अपभ्रंशवाद्मयाच्या द्वारे आले असले पाहिजे. तथापि मराठीतील आय वृत्तात्मक रचना, भास्करकविकृत 'जीशस्तुति' ही नियमक आहे. तेराव्या शतकाच्या शेवटी शेवटी सयमक रचनेचा पाठच पडला. परन्तु अनेकदा शुद्ध यमकाचें काम केवळ अक्षरावृत्तीवर मागवून घेण्यांत येथी. ओवीरचनेंत असें सदोप यमक आहे. ऐकनाथार्ची पदे सयमक आहेत. मुक्तेश्वराच्या रामायणाची वृत्तरचना ही सयमकच आहे. वामनापासून यमकाल विशेष महत्त्व येऊ लागले; तो निर्वाळा असा देतो कीं,

“श्लोकवृत्त कथिलें यमकांनीं

गाति त्यांस न पडे यम कार्नी” (वामना १।३०)

त्याच्या चमत्कृतिजनक थोर कामगिरीमुळेच त्याचें नाव 'यमक्या' पडलें. मोरोपन्ताच्या कृतीत या चमत्कृतीचा कळस झाला. चरणान्ती शक्य तितक्या अक्षरांची यमकें तर त्याने साधिलीच, पण साहित्यकारांनी शब्दालङ्कारप्रकरणी जितक्या प्रकारची यमकें साद्दिगतली आहेत तितक्या प्रकारची जुळवून मोरोपन्ताने याचकांचे डोळे दिपवून टाकिले, त्यांची मति भ्रान्त करून टाकिली. तथापि त्याचें भगवद्गीतेचें भाषान्तर नियमक गीतीत आहे हें विसरतां कामा नये. जातिरचनेला यमक हें प्राचीनकाळापासून आवश्यक वाटत आलें आहे. आधुनिक मराठी कवीत घण्ट्या नायडू यांनी आपलें अेक दीर्घ काव्य नियमक लिहिलें असलें तरी नियमक कवितेची चळवळ ऐकनाथ पाण्डुरङ्गा रेन्दाळकर यानीच केली. य. ऐकनाथ यादव निफाडकर याचें 'सतीचा शाप' हें दीर्घ जातिस्वरूप काव्य नियमकच आहे. तरी आधुनिक मराठी कविता ही प्रायः सयमकच आहे. शक्य तितक्या अक्षरांची यमकें हट्टाने जुळवीत बसण्यांत बुद्धीचा व्यय मात्र झचितच कोणी कवि करीत असेल. यमक ऐकाशरी असलें तरी घकतें. ऐकाशरी यमक जुळविणें हें पद्यरचनेहून अधिक दुष्कर वा कृत्रिम सुतराम् नाही. तथापि रेन्दाळकरांच्या मागून नियमक कवितेचा पुरस्कार करण्याची आवश्यकता अलीकडे पूर्व महाराष्ट्रांतील कवींना वाटू लागली आहे. त्याच्यापैकी काही जणांना तर लयबद्धताहि जाचक होते. त्यानी यमकाची प्रतिष्ठा कां ठेवावी ?

२ यतिविचार

पद्य सलगपणें आणि लयानुरोधाने वार्चित असतांना जो न्यूनाधिक विराम काही ठिकाणी घ्यावाच लागतो त्याला यति म्हणतात. हा यति ज्या ठिकाणी घ्यावयाचा त्या 'जिह्वेग्रविश्रामस्थाना'लाहि यति म्हणतात. यतिस्थानी पद्याचा विच्छेद होतो, हुकडा पडतो; म्हणून यतिस्थानी शब्दसमाप्ति, निदान पदसमाप्ति तरी व्हावी. तसें न झाल्यास जो कर्णकटु दोष होतो त्याला यतिभङ्ग म्हणतात.

यति मानाचा की नाही याविषयी मतभेद आहे असें दिसतें.

“जयदेअपिङ्गला सकंअम्मि दोच्चिअ जअि समिच्छन्ति ।

मण्डव्य, भरत, काश्यप, सेवल (? यव) पमुहा ण अिच्छन्ति ॥
(स्वछ १।१४४)

पिङ्गल आणि जयदेव हे यति मानतात तर माण्डव्य, भरत, काश्यप, आणि सेतव हे मानीत नाहीत. याचा अर्थ, पद्यरचनेंत यति येवूच शकत नाही असा नक्के, तर यति हा पद्य म्हणणाऱ्याच्या पद्धतीवर अवलंबून असल्यामुळे त्याचें स्थान हे निश्चित मानीत नसत अेवढाच केला पाहिजे. ही अनिश्चिति चरणान्तर्गत यती-विषयी असली पाहिजे; कारण “यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकाधेतु विशेषतः” असें परम्पराप्राप्त वचन आहे. चरणान्ती यति हा निरपवादपणें असलाच पाहिजे; कारण, पद्याचे चरणरूपी विभाग हे या अपरिहार्य यतीच्याच अनुरोधाने पडतात.

“लाविला गुलाबी रङ्ग

विति मुन्दर अमुच्या रङ्ग- त्याप्रती !

मोगरी, चमेली, कुन्द

लाविली चक्रकडे मुन्द- रकृती.

गुजनात गुडगुड भृङ्ग;

तो नाद त्यांचा गुड्ग- वी मती.” (पं. ५७)

यान्तरांनी हास्वोत्पादक* पद्यें सोडली तर चरणान्ती शब्दसमाप्ति न होण्याचा

* परन्तु “प्रभूतें म्हजे, हें पहा आद्ग, सीला-

वती मां, वारवें मत्त वाङ्गलोत्तर ” (मोगरी ४०)

हें हास्वोत्पादक नाही, हास्वस्वर आदे.

प्रश्नच सम्भवत नाही. अलुटपक्षी चरणान्तीं विराम ध्यायला पाहिजे तो न घेतां पुढील चरणांत जेथे यति नाही तेथे तो अर्थाच्या सोयीसाठी घेतल्यास ते कर्णकट्ट नि वैरस्यकारक होतें. पदाः—

“ लीलेने स्वकरांत तो धरितसे काण्डी बरूची जधी
साऱ्या सुन्दर वस्तु त्या झडकरी येती समाधीमधी
त्याच्या; येअुनि त्या तयास म्हणती, ‘आम्हास दे भूषण
दिव्यें, आणि शिकीव लौकर अम्हां तीं अप्सरोगायनें’ ” (के.क. ८०)

चरणान्तर्गत यति मानावयाचा की नाही, मानावयाचा झाल्यास त्याचें स्थान कोणतें अित्यादि गोष्टीविषयी मतभेद सम्भवतो. अनुष्टुप्, बृहती आणि पङ्क्ति या वर्गातील वृत्तांत पिङ्गलाने यति साङ्गितला नसला तरी हल्युध असा आम्नाय आहे म्हणून यति साङ्गतो. अिन्द्रवज्रा, अपेन्द्रवज्रा या अकरा-अक्षरी वृत्तांत पिङ्गल यति साङ्गत नाही, पण शालिनी या अकराच अक्षराच्या वृत्तांत तो यति साङ्गतो. मन्दारमरन्दचम्पूचा कर्ता श्रीकृष्ण कवि हा अिन्द्रवज्रा-अपेन्द्रवज्रा वृत्तांत पांचव्या अक्षरानन्तर यति साङ्गतो.

कानडी छन्दोऽम्बुधीचा कर्ता नागवर्मा हा स्वतन्त्रपणें यति साङ्गतो. शालिनीवृत्तांत तो यति [-----०-!-०---] सातव्या अक्षरानन्तर साङ्गतो; रथोद्धतेत [---००००!-००---] सहाव्या अक्षरानन्तर, अिन्द्रवज्रावृत्तात [---०---००-!०---] आठव्या अक्षरानन्तर यति साङ्गतो. नागवर्म्याने साङ्गितलेले काही यति स्वामाविक वाटतात तर काही कृत्रिम वाटतात. शशिकला, लक् इत्यादि अप्रचलित वृत्तांची मोडणी करून त्यांना चाल लावायला साङ्गितलेल्या यतिस्थानांचें साध्य होते. परन्तु कोकिलक, नर्कुटक अित्यादि काही वृत्तांना चाल लावतांना यतीची अलुट अडचण होते.

शालिनी, पृथ्वी, शार्दूलविक्रीडित अित्यादि वृत्तांच्या चाली परम्परेने चालत आल्या असून जिवन्त राहिल्या आहेत, त्यांच्या यतिस्थानाविषयी बहुताः मतभेद होत नाही.

यतिभेदाने वृत्तभेद होतो. अवितथ, कोकिलक, आणि नर्कुटक वा शशिकला, सक् आणि यणिसुणनिकर हे भेद यतिभेदाने होतात.

यतिस्थानीं विराम ध्यावयाचा तो न्यूनाधिक असू शकतो. त्या ठिकाणी जर नुस्ता खटकाच असेल तर तो स्वल्पविराम समजावा. रुचिरा आणि प्रहर्षिणी या वृत्तांत अनुक्रमे चार आणि तीन अक्षरांनंतर म्हणजे सहा मात्रांनंतर द्विमात्रक विराम असावा असें मला वाटते.

पिङ्गलाची धरसोड

आवर्तनी वृत्तांत श्यतिस्थान कोणत मानावे याविषयी पिङ्गलाचें काही निश्चित धोरण दिसत नाही. कुडूमलदन्ती, जलोद्गतगति, प्रहरणकलिता, मणिगुणनिकर, ललना अित्यादि सोळा मात्रांच्या पद्मावर्तनी वृत्तांत तो प्रथमावर्तनान्तीं यति साड्गतो; परन्तु दोधक आणि मत्ता या सोळाच मात्रांच्या पद्मावर्तनी वृत्तांत तो तसा प्रथम आवर्तनाच्या अन्तीं यति साड्गत नाही. रुक्मवती वृत्तांत तर चरणमध्यावर चरणाचे लग्नमदृष्ट्या ऐकसारखे असे दोन तुकडे पडत असूनहि तो यति साड्गत नाही; आणि वरतनु (म्हणजेच मालती) वृत्तांत तर तो भलत्याच ठिकाणीं यति साड्गतो. कौञ्चपदावृत्तांत तो प्रत्येक आवर्तनान्तीं यति साड्गतो, पण त्या सारख्याच तन्वीवृत्तांत तो पहिल्या आणि दुसऱ्या आवर्तनान्तीं यति साड्गतो, पण तिसऱ्या आवर्तनान्तीं साड्गत नाही.

पिङ्गलाची ही धरसोड दाखवून देण्याचा हेतु अितकाच की त्याचें मत हें अवश्य विचारणीय असलें तरी तो अन्तिम निर्णय समजण्यांत येऊं नये. अमुक ऐक ठिकाणीं यति मानावा की नाही याचा निर्णय, प्राचीन विपुल बुदाहरण शुपलब्ध असतीं तर तत्काळ देतां आला असता. परन्तु हें आता शक्य नाही. पिङ्गलाचें मत प्रमाण मानून ज्या कवींनी त्याप्रमाणे रचना केली त्यांच्या रचनेचा अपयोग पिङ्गलाच्या मताची प्राह्याप्राह्यता ठरवायला मुळीच होणार नाही. कवींनी यति पाळलेला दिसत नाही तरी मौडणीं पहातां जेथे ऐक वा अनेक मात्रांचा विराम असेल तेथे यति मानल्यावाचून शाखाला गत्यन्तर नाही. कित्येक अर्शा वृत्ते आहेत की त्यांच्यांत प्रथमावर्तनात शेवटीं द्विमात्रक विराम पाहिजे असें मला वाटते.

नवमालिनी, प्रमदा, कुटिल, गजविलसित, प्रभद्रक, कुमारी, मणिकल्पलता,

शैलशिरा, अवितथ, वरयुवती, वंशदल, भ्रमदपद, युवाग्निनी, वाग्निनी, वीर-
ललिता, समदविलासिनी, गरुडस्त, नन्दन, नरेन्द्र, कामलता, शशिवदना, मद्रक,
अश्वललित, ललितविक्रम आणि सुधाकलश^१ या पञ्चवीस वृत्तांची परस्परशीतुलना
करून पदांतां हीं अष्टमात्रक आवर्तनाचीं आहेत, पहिल्या गण (—००—) वा
(००००—) असा पणमात्रक आहे, आणि पुढील गणांत (०—००००—)
या गणाचें प्राचुर्य आहे हें ध्यानांत यायला वेळ लागत नाही. आता पिढ्गलाने
साङ्गितलेल्या वृत्तांपुरताच विचार केला तर असें दिसून येतें की वंशपत्रपतित
(वंशदल), शशिवदना, मद्रक आणि अश्वललित या चार वृत्तांत तो द्वितीय
आवर्तनाच्या अन्तीं यति साङ्गतो; पण नवमालिनी, ऋग्भगजविलासित,
शैलशिरा, अवितथ आणि वरयुवती या वृत्तांत तो द्वितीय आवर्तनाच्या अन्तीं
यति साङ्गत नाही. वरयुवती आणि वंशपत्रपतित या दोन वृत्तांत विलक्षण
साम्य आहे; पण एका वृत्तांत तो यति योग्य ठिकाणीं साङ्गतो तर दुसऱ्या
वृत्तांत तो यतिच साङ्गत नाही! अेवन्दरीने विचार करितां नवमालिनी,
ऋग्भगजविलासित, शैलशिरा, कोकिलक या वृत्तांत पिढ्गलाने साङ्गितलेलीं
यतिस्थानें चुकीचीं वाटतात. अष्टमात्रक आवर्तनाच्या वृत्तांत जेथे चरणांत चार
आवर्तनें असतात तेथे दुसऱ्या आवर्तनाच्या अन्तीं खटका अगदी स्वामावि-
कपणें येतो. तेथे एका मात्रेचाहि विराम नसतो, तथापि तें यतिस्थान होतें;
आणि तेथे पदसमाप्ति अवश्य वाटते. जेथे केवळ खटका आहे तें जर यतिस्थान
मानावें लागतें तर जेथे दोन मात्रांचा विराम आहे तें यतिस्थान मानलेच
पाहिजे हें शुध्द आहे. पहिल्या आवर्तनांत सशब्द सहा मात्रा झाल्यावर दोन
निःशब्द मात्रांचा विराम घेतल्याविना नवीन आवर्तनाला आरम्भ होऊं शकत
नाहीं. म्हणून या सर्व वृत्तांत (००—) वा (—००—) वा (००००—)
या पहिल्या गणाच्या अन्तीं द्विमात्रक विराम असल्याने तेथे यति मानणें
अपरिहार्य आहे.

१ यांच्या व्यतिरिक्त याच प्रकारचीं आणखी काही वृत्ते आहेत. त्यांची टाभुकी
छन्दःशास्त्रास नाही; पण त्यांचीं शुदाहरणें वाक्यांत सापडतात. त्यांचीं शुद्धपण,
सुरासुरवन्द्य, त्रिदशाङ्गना अशीं नावें शुदाहरणांतील शब्दांवरून मी ठेविलीं
आहेत. विस्तारभयास्तव तीं येथे दिलीं नाहीत.

अगदी सूक्ष्मपणाने विचार केला तर असें घाटते की रुचिरा आणि प्रहर्षिणी या वृत्तांत, पहिल्या आवर्तनांत ज्याप्रमाणे द्विमात्रक विराम असल्याने अनुक्रमें चौथ्या आणि तिसऱ्या अक्षरानन्तर यति साङ्गण्यांत आला आहे त्याप्रमाणे दुसऱ्या आवर्तनांतहि पाचव्या अक्षरानन्तर यति साङ्गायला हवा. म्हणजे रुचिरा आणि प्रहर्षिणी यांची अक्षरमाण्डणी आवर्तनानुसार अनुक्रमें [। - - ५५ ! ००५० - ५५ ! ० - ० -] आणि [- - - ५५ ! ०००० - ५५ ! ० - ० - -] अशी होतील. यतिस्थान (।) या चिन्हाने दाखविलें आहे.

३ अक्षरविचार

अक्षर म्हणजे वर्ण नव्हे, आणि अक्षरविचार म्हणजे शुभ वर्ण कोणते आणि अशुभ वर्ण कोणते याचाहि विचार नव्ह. वर्णांचें शुभ आणि अशुभ वा दग्ध असें वर्गीकरण केलेलें आढळतें तें कोणत्या तत्वास अनुसरून आहे आणि त्या वर्गीकरणाचा छन्दःशास्त्राशी काय सम्बन्ध आहे हें काही समजत नाही. काव्यारम्भी अशुभ अक्षर नसाव; पण देवाच्या नावासारख्या भङ्गाल शब्दारम्भी तें असलें अथवा तें शुभ असलें तर म्हणे दोषाचा परिहार होतो !

अक्षर म्हणजे अेकावेळीं तोऱ्हांतून बाहेर पडणारा ध्वनि होय, मग तो ध्वनि लिहून दाखवायला लिपीतील चिन्ह अेक लागो वा अनेक लागोत. अक्षराचें अधिष्ठान स्वरावर असतें,^१ मग त्यांत आरम्भी वा अन्ती व्यञ्जनीधार मिळो वा न मिळो. राजन् वा शब्दाच्या लेखाकडे पाहून आपण यांत रा-ज-न् अशीं तीन अक्षरें आहेत म्हणून म्हणतो; पण हें चूक आहे. वस्तुतः रा-ज-न् अशीं दोनच अक्षरें आहेत. शब्दांत जितके स्वर तितकींच अक्षरें होणार. रा हें अधर आक्षरान्त म्हणजे स्वरान्त आहे; तर जन् हें अक्षर व्यञ्जनान्त आहे. स्वरान्त अक्षराला विधृत म्हणतात आणि व्यञ्जनान्त अक्षराला संधृत म्हणतात.

स्वराच्या ऋस्वदीर्घेप्रमाणे स्वाभाविकपणेंच विधृत अक्षर अक्षरायला न्यूनाधिक काळ लागतो. दीर्घ स्वर अक्षरायला लागणारा काळ ऋस्व स्वर अक्षरायला लागणाऱ्या काळाच्या दुप्पट गणारा असा स्थूल सङ्केत आहे.

१ "अेक मात्रं भवेत् ऋस्व द्विमात्रं दीर्घमिष्यते

उतै पौत्र त्रिमात्रं त्वाद् अक्षरं स्वरयोजनाद्" (म १०।१११)

ऋस्व स्वर अुच्चारयला ओक मात्रेचा काळ लागतो असें म्हटलें तर दीर्घ स्वराच्या दोन मात्रा होतात. ऋस्वस्वरान्त अक्षराला लघु आणि दीर्घ स्वरान्त अक्षराला गुरु म्हणतात. आधुनिक भरठींत अ, अि, अु हे तीन स्वर ऋस्व, आणि आ, आी, अू, अे, अै, ओ, औ हे सात स्वर दीर्घ मानावेत ही मर्यादा पाळली जात आहे.

व्यञ्जनान्त म्हणजे संवृत अक्षर अुच्चारयला लागणाऱ्या काळांतहि स्वराच्या ऋस्वदीर्घतेप्रमाणे काही सूक्ष्म अन्तर पडतेंच पण तिकडे दुर्लक्ष करून, स्वर ऋस्व असो वा दीर्घ असो, संवृत अक्षर हें सदैव गुरुच, द्विमात्रक मानावें असा नियम चालत आलेला आहे.

लघु-गुरुसाठी अनुक्रमें (।) नि (ऽ) हीं प्राचीन, आणि (॰) नि (-) हीं अर्वाचीन चिन्हे आहेत. परशुराम तात्या गोडबोले यांनी अिह् मर्जीतून लघुगुरुसाठी अनुक्रम (॰) आणि (-) हीं चिन्हे घेतलीं. अिह् मर्जी छन्दोरचनेंत लघुगुरु हा भेद नसून साघात आणि निराघात असा भेद असल्याने अिह् मर्जीत या दोन चिन्हांचा लोप झाला. हिन्दुस्थानांत मात्र हीं आता सर्वत्र रूढ झालीं आहेत. हींच चिन्हे अुलट क्रमाने म्हणजे लघुसाठी (-) आणि गुरुसाठी (॰) अशीं घेतलीं तर आपली परम्परा पाळल्यासारखे होतील. हीं चिन्हे अुलटून (-) आणि (॰) अशीं अनुक्रमें लघुगुरुसाठी निर्णयसागरी वृत्तरत्नाकरपञ्चिकेमध्ये वापरलीं आहेत. पण अेकटयानेच ती प्रथा पाडण्याचा प्रयत्न केला तर तो फोल होतो. या ग्रन्थांत (।) या चिन्हाचा अुपयोग चरणविभाग दाखवायला केला असून निःशब्द मात्रा व्यक्त करण्यासाठी (ऽ) या चिन्हाचा अुपयोग केला आहे.

१. "गुरुस्तु द्विकलो द्वेयो मजदन्तसमाऽकृतिः
लघुस्तदन्यः शुद्धोऽसावेकमात्रः प्रकीर्तितः" (के ९ टीप)
"गुरु संज्ञा षक रेखा, ऋजु रेखा लघुस्यर्द्धी
प्रस्तारलेखनीं भाहे रीति हे ऋषिनिर्मित" (निस ९)

आ, अे, ओ हे तीन स्वर ऋस्व भुचारितां येतच नाहीत असें नाही. प्राकृतांत आणि प्राचीन मराठी कवितेंत त्यांचा ऋस्व म्हणून भुपयोग केलेला आढळतो.

“समाभे पेहाअे परिव्वयन्तो
सिया मणो निस्सरजी बहिद्धा” (दवैसू २।४)
“देह त्यागितां कीर्ति मार्गे भुरावी” (रामदास)

परन्तु आधुनिक मराठी पद्यांत त्यांचा ऋस्व म्हणून भुपयोग होत नाही.

प्लुत

पद्यरचनेंत काही ठिकाणी 'प्लुत' म्हणजे दोहोहून अधिक, विशेषतः तीन मात्रांचें अक्षर येतें. दिसायला प्लुत अक्षर काही गुरु अक्षराहून वेगळें नसतें. अेरव्ही गुरु अक्षर भुचारतांना दोन मात्रांचा काळ लागतो; प्लुत भुचारतांना स्वर थोडा लाम्बवून तीन मात्रांच काळ व्ययित करावचा असतो. अष्टमात्रक आपर्तनारम्भी प्लुत अक्षर येतें आणि तेव्हा त्याच्यापुढे बहुशः लघु अक्षर असतें. प्लुत आणि त्यापुढील लघु मिळून चार मात्रांचा काळ पुरा करावचा असतो. भुदाहरणार्थ

“गौऽऽणी होअूंऽऽयानो, गौऽऽणी होअूं !
घागरि घेअुनि पाण्यालागी यमुनेला जाअूं !” (माशि २१)

अष्टमात्रक आपर्तनाच्या ज्या वृत्तांत वा जातेंत अन्त्य गण (५-५-)
असा यावा तेथे कित्येकदा अन्त्य गण (-५-) असा असतो, अशा ठिकाणी
प्रथमाक्षर प्लुत भुचारित्याविना लयबद्धता रहात नाही.

१ 'घागरि घेअुनि' याच्या अशा आठ मात्रा होतात तशा 'गौऽऽणी हो.' याच्या आठ मात्रा व्हायला पाहिजेत. 'णी हो.'च्या चार मात्रा होतात, तेव्हा 'गौऽऽ' च्या चार मात्रा व्हायला 'ऽऽ' दीर्घ भुचारून 'गौऽऽणी हो' असें तरी म्हटलें पाहिजे अथवा 'गअूंऽऽणी हो' असा काहीतरी भुचार करून 'गौ'वर तीन मात्रांचा काळ घेऊन पाहिजे. अशा ठिकाणी 'गौ' प्लुत आहे असें म्हणतात.

“। णसभि चंचल । विज्जुलिआ णह । जाऽणभे
 । मम्मह लग्ग कि- । णीसभि जलहर । साऽणभे
 । फुल्ल कअंबअ । अणर डंयर । दीऽसभे
 । पाअुस पाअु ष- । णापण सुमुदि य- । रीऽसभे” (प्रापै १।१८८)

शंकर आणि अितःपर यांचे अुचार शह्-क-र आणि भि-तह्-प-र असे होत असल्याने अनुस्वार आणि विसर्ग यांच्यामुळे अक्षर व्यञ्जनांत म्हणजे संवृत म्हणजे गुरु होतें हें अुषड आहे. ‘संवय’ सारख्या शब्दांत शीर्षविन्दु हा अनुस्वार व्यक्त करीत नाही, केवळ नाकांतून अुचार करायचा हें व्यक्त करितो. तेथे शीर्षविन्दुने गुरुत्व येत नाही. महत्त्व अुचाराला आहे, लेखाला नाही हें ध्यानांत घागविलें पाहिजे.

ऋतू यांचा विचार संयुक्त अक्षरांचा विचार केल्यानंतर करूं.

संयुक्तवर्णपूर्व अक्षर

‘संयोग ऱ्हस्वास गुरुत्व देतो’ हा नियम केवळ लेखाकडे लक्ष्य देअून केलेला आहे. काही जोडाक्षरापूर्वील लघूस गुरुत्व येत नाही हें जेव्हा आढळून आलें तेव्हा आघात असल्यासच गुरुत्व येतें अशी या नियमाला पुस्ती जोडण्यांत आली. अुचारदृष्ट्या अक्षरघटना कशी होते हे पाहिलें असतें तर साराच घोटाळा दूर झाला असता.

शब्दाचीं सारीं अक्षरे आपण सलग आणि लागोपाठ अुचारितों त्यामुळे शब्दांत कोठे दोन वा अधिक व्यञ्जनं संयुक्त असलीं तर त्यातील पहिलें व्यञ्जन तत्पूर्वील अक्षरांत समाविष्ट होतें. विप्र या शब्दाचीं लेखन-दृष्ट्या वि आणि प्र अशीं दोन अक्षरें दिसतात; परन्तु अुचारदृष्ट्या विप्-र अशीं दोन अक्षरें पडतात. सूक्ष्मपणाने पाहिलें तर असें दिसतें की पूचा अुच्चार प्रयमाक्षरांनीं संपून मग तो द्वितीय अक्षराच्या आरम्भी येतच नाही असें नाही. अुच्चार काटेकोरपणाने लिहून दाखवायचा तर तो विप्-प्र असाच लिहिला पाहिजे. पण ते असो. मुख्य गोष्ट ही की महत्त्व लेखापेक्षां अुच्चाराला आहे. ‘छन्दसा लक्षणं येन ध्रुतमात्रेण बुध्यते’ असें ध्रुतबोधाच्या आरम्भीच साद्दिगतलें आहे. शब्दांत कोठे संयुक्त व्यञ्जनोच्चार असला तर त्यातील पहिला

व्यञ्जनोच्चार तत्पूर्वील अक्षरांत मिळून जातो आणि ते अक्षर लघु असल्यास त्यास व्यञ्जनान्त म्हणजे गुरु करितो.

संयुक्तवर्ण दृश्य नको ध्राव्य हवा.

मराठीत हकार जेव्हा काही व्यञ्जनांत मिळून जातो तेव्हा दिसायला संयुक्त अर्शा सहा अक्षरें ण्ह, न्ह, म्ह, न्ह, ल्ह, आणि व्ह हीं होतात. शुच्चारदृष्ट्या हीं अितर संयुक्त व्यञ्जनांसारखीं नाहीत. कौणताहि स्वर नाकांत शुच्चारितां येतो. हा अनुनासिक शुच्चार केल्याने लघूस गुरुत्व घेतें असें मुळीच नाही. हें हें अक्षर लघु आहे पण 'हम्' हें अक्षर व्यञ्जनान्त अतजेव गुरु आहे. हा अनुनासिक शुच्चार जसा स्वराशी अगदी अेकजीव होअून जातो तसाच हा हकार म्हणजे महाप्राण हा अेकजीव होअून जाअूं शकतो. हा महाप्राण अक्षरांत अेकजीव होअून जातो म्हणूनच प्राचीन लिपींत या महाप्राणयुक्त अक्षरांसाठी पृथक् चिन्हें निर्माण केलीं गेलीं. महाप्राणयुक्त क म्हणजेच ख होय. पुढे मराठीत जेव्हा महाप्राणयुक्त ण्, न्, म्, र्, ल् आणि व् हे अुच्चार नवीन आले तेव्हा शास्त्रशुद्ध रीत्या या अुच्चारांसाठी पृथक् चिन्हें निर्माण व्हायला हवी होती. तशीं स्वतन्त्र चिन्हें असतीं तर ख् हा वर्ण ज्याप्रमाणे संयुक्त वाटत नाही, त्याप्रमाणे हे नवे वर्ण संयुक्त वाटले नसते. परन्तु लिपींत हे नवे महाप्राणयुक्त अुच्चार ण्ह, न्ह, म्ह, न्ह, ल्ह, व्ह असे दिसूं लागले म्हणूनच ते संयुक्त वर्ण वाहूं लागले. चस्तुतः ते संयुक्त वर्ण नव्हेत. म्हणूनच कण्हेर, पन्हें, तुम्ही, वन्हाडी, धल्लें, नव्हे अित्यादि शब्दांत प्रथमाक्षर गुरु होत नाही. अक्षरांचे स्पष्ट अुच्चार करूनहि तीं कण्हेर अर्शाच पडतात.

ण्ह, न्ह, म्ह, न्ह, ल्ह, व्ह हे उच्चारच संस्कृतांत नाहीत म्हणूनच हीं लिपिचिन्हेंहि नाहीत. ज्या संयुक्त व्यञ्जनांत प्रथम व्यञ्जन ह् आहे अर्शा ह, झ, ह, ह् सारखीं काही संयुक्त व्यञ्जनें आहेत. यांचे मराठींत जे अुच्चार होतात त्यांत वर्णांचा विपर्यय होअून ह, झ, ह, ह् यांचे अुच्चार अनुक्रमें ण्ह, म्ह, न्ह, ल्ह असे होतात; आणि चिन्ह, ब्रम्ह, अन्हस्व, प्रल्हाद अित्यादि शब्दांत या संयुक्तवर्णांचा अुच्चार करितांना प्रथम वर्णांचें द्वित्व होतें जसें चिन्ह, ब्रम्ह, अन्हस्व, प्रल्हाद. या ठिकाणीं चिन्ह, ब्रम्ह, अर्-

ऋस्व, प्रल्-ऋाद अशी अक्षरविभागणी होत असल्याने पहिलीं अक्षरें व्यञ्ज-
नान्त अतःशेव गुरु होतात. चिन्ह, ब्रम्ह, प्रल्हाद अित्यादि शब्दांत अनुक्रमें
न, म, ल् या व्यञ्जनाचे द्वित्व होतें हें त्यांची अनुक्रमें भिन्न, ढम्म, जह्हाद
या शब्दांशी तुलना केली असतां तत्काळ स्पष्ट होअील. या शब्दांतील अुच्चा-
राच्या अनुकरणाने गुम्ही, गुन्हें, वल्हें यांचे अुच्चारसुद्धा जेव्हा तुम्ही, गुन्हें
(कोल्हापुराकडील बोलींत अुन्नं,) वल्हें (वल्लें) असे होतात तेव्हा प्रथमाक्षर
व्यञ्जनान्त आणि गुरु होतें.

मराठी शब्दांत व्यञ्जनांचा जेव्हा 'यां'शी (आणि केव्हा केव्हा 'ये'शी)
संयोग होतो तेव्हा हा यकार असाच त्या अक्षरांत अेकजीव होअून जात अस-
ल्याने नद्या, करित्यें या शब्दांत दिसापला जरी च आणि त्य हीं संयुक्तव्यञ्जनें
असलीं तरी वस्तुतः तीं तशीं नसतात. शब्दांची न-द्या, क-रि-त्ये अशीच अक्ष-
रविभागणी होते; आणि या संयुक्त भाषणाच्या वर्णांपूर्वीचें लघु अक्षर गुरु होत
नाही, परन्तु संस्कृत शब्दांत तीं संयुक्त व्यञ्जनें असल्याने मराठींत त्यांचा अुच्चार
करितांना पहिल्या व्यञ्जनाचें द्वित्व होतें, आणि त्यांतील पहिलें व्यञ्जन पूर्वीच्या
अक्षरांत मिळून त्यास व्यञ्जनान्त अतःशेव गुरु करतें जसें, नद्याम् (नद्-द्याम्).
सत्याने (< सत्य) आणि वत्याने (< वत्ता) या दोन शब्दांच्या अुच्चारांची तुलना
केल्यास संस्कृत शब्दांचा मराठींत अुच्चार करितांना यच्या पूर्वीच्या संयोगी वर्णांचें
द्वित्व कसें होतें हें स्पष्ट होअील. पुढील अुदाहरणांत मात्र 'र्यु' याचा अुच्चार
'र्यु' असा न होतां मराठी 'र्यु' प्रमाणे होअून तत्पूर्वील लघूस गुरुत्व येत
नाही.

“अटति यद्भवानहि काननं
शुटिन्युगायते त्वामपश्यताम्
कुटिलकुन्तलं श्रीमुखंच ते
जड अुदीक्षता पश्मकृद्दशाम् ” (भाग १०१२११५)

तेव्हा अक्षरांचा सलग आणि स्पष्ट अुच्चार केला असता अेखाचा अक्षरांत
जर पुढील जोड वर्णांतील प्रथमवर्णाचा अुच्चार येअून मिळत असेल तरच
तें अक्षर लघु असल्यास गुरु होतें असा निरपवाद नियम समजावा.

परन्तु या नियमालाहि काही अपवाद असावेत अशी म्हणण्याची प्रवृत्ति केव्हा होते? विप्र याचा अक्षर निरपवादपणें विप्-प्र (- ५) असा होतो; पण हाच प्र जर अेखाद्या पदारम्भी आला तर तत्पूर्वील लघुस गुरुत्व यावें की नाही? शान्-प्रकाश हा शब्द [- ५, ५ - ५] असा अक्षराचा की शान्-प्रकाश [- - ५ - ५] असा अक्षराचा, दैनिक शैलींत तर याचा अक्षर [-, ५ - ५] शान्-प्रकाश असा होतो. तेव्हा पद्यांत ब्राह्म कोणता मानायचा हा प्रश्न आहे. डोळ्यापुढे पद्यांतील अुदाहरण पाहिजे म्हणून पुढील अुदाहरण रचून पाहूं या.

रवि-प्रकाश हा पडला भूवर,
रविप्रकाशी सुवर्णसुन्दर
मुलांस या हिरवळीं क्रीडूं या—
असो काळजी अुद्याची अुद्या.

छन्दोभङ्ग टाळायचा असला तर पहिल्या चरणांतील 'वि' हें दुसरें अक्षर लघुच ठेविलें पाहिजे; आणि तीव्र-प्रयत्नाने, हृदयाने तें लघुच ठेवायचें म्हणजे 'वि'च्या मागून किञ्चित् अडखडळल्यासारखें धाम्बून मग पुढील 'प्र'चा अक्षर अस्पष्ट निसरडा करावा लागतो, असे न केलें तर दुसऱ्या चरणांतील वि-प् यांच्या सहजसंयोगाप्रमाणे पहिल्या चरणांतहि संयोग होऊन, विप् असे होऊन दुसऱ्या अक्षराला गुरुत्व येते. सलग, स्पष्ट आणि स्वाभाविक अक्षराला महत्त्व देणारा कवि पहिला चरण 'पडे हा रविप्रकाश सुन्दर' असा सुधारून घेतील. अेका चरणांत अेक नियम आणि दुसऱ्या चरणांत दुसऱ्याच नियम असें निरङ्कुशत्व त्याला रचणार नाही. पद्यांत चरणांतील सारीं अक्षरें सलग आणि स्पष्ट अक्षरावयाचीं असतात. तेव्हा चरणांत कोठेहि संयुक्त वर्ण आला असला, आणि तो कानालाहि संयुक्त प्रतीत होत असला तर तत्पूर्वील लघु हा निरपवादपणें गुरु झाला पाहिजे. क्र, प्र अित्यादि संयुक्त वर्णांच्या प्रकरणीं सुद्धा अपवाद करण्यांत येअूं नये.

१. यालाच तीव्रप्रयत्नोच्चारण म्हणतात. "यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम् । नच्छन्दोभङ्ग अित्याहुस्तदा दोषाय सूरयः" (सरस्वतीकण्ठाभरणं १।१२३) या वचनाला फार महत्त्व देतां कामा नये.

- (१) “सा मद्गलस्नानविशुद्धगात्री
गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा” (कुमार ७।११)
- (२) “प्राप्यनाभिहृदमजनमाशु
प्रस्थितं निवसनप्रहणाय” (शिशु १०।६०)

या अवतरणांतील छन्दोमद्गाच्या दोषाच्या परिहारसाठी ‘प्रेन्हेवा’ म्हणून जें सूत्र पिङ्गलाच्या नावावर विक्रम्यांत येतें त्याचा पिङ्गलाच्या छन्दःशाखांत तरी पत्ता लागत नाही.

चरणान्ती खटका तरी असतोच, तेव्हा अेखाद्या चरणारम्भी संयुक्त वर्ण आल्यास त्यांतील पहिला व्यञ्जनोच्चार काही स्याच्या पूर्वीच्या चरणाच्या अन्ती असलेल्या अक्षरांत मिळायला जात नाही; आणि ते चरणान्त्य अक्षर लघु ठेवायचें असल्यास तसें राहूं शकतें.

जलबिन्दु जसा पद्मदलस्थित
क्षणमद्गुर हं तैसं जीवित.

येथे प्रथमचरणान्ती खटका असल्याने तद्क्षण असा संयोग होऊं शकत नाही. म्हणूनच केदारभट्टाने

“ पादादाविद् वर्णस्य संयोगः क्रमसंशकः
पुरःस्थितेन तेन स्याल्लघुताऽपि क्वचिद् गुरोः ” (के १।१०)

असा नियम सादून

“ अल्पव्ययेन सुन्दरि
ध्राम्यजनो मिष्टमन्नाति ”

हे शुदाहरण दिलें आहे.

ऋ लृ हे शुद्ध स्वर नव्हेत.

ऋ, लृ यांचा विचार आता कर्णें योग्य होईल. संस्कृतांत यांना स्वर मानतात; आणि मराठी भाषेंत हे संस्कृतशब्दाव्यतिरिक्त अितर कोठेहि आढळत नाहीत. लृ हा ऋत्ति या अेकच शब्दांत आढळतो. ऋ आणि लृ यांचा शुध्दार् प्राचीनकाळीं संस्कृतात कसा होत असेल तो असो. आ, आी, अू, अे, अै

आपले स्वरच काय, परन्तु अिड्मर्जीतून मराठीत आलेले बॅट् हॅट् अित्यादि शब्दांतील अॅ, नि बॉल् मधील ऑ हे अिड्मर्जीतील स्वरहि सारेच 'अ'चीं निर- निराळीं निर्भेळ रूपें वाटतात. ऋ-लृ चे आजचे प्रचलित शुच्चार पहातां ते तसे अच्चा रूपावलीत वसत नाहीत. श म्हणजे ज्ञ याच्चा शुच्चार जसा मराठीत जू आणि झ यांच्या संयोगाहून अगदीच भिन्न, 'द्वय' असा होतो त्यांप्रमाणे ऋ-लृ यांचे आज होत असलेले शुच्चार प्राचीन, अकाराच्चा रूपावलीत वसतील अशा शुच्चारहून अगदीच भिन्न वाटतात. वस्तुतः केवळ व्यञ्जनांचा शुच्चार करून दाखविणें अशक्य आहे; परन्तु क्, ख्, ग्, र्, ल् अशीं पाय मोडलेलीं व्यञ्जनें शुच्चारून दाखवितांना ज्या स्वराच्चा आश्रय घेण्यांत येतो, जो घड अि नाही घड शु नाही पण यांमधीलच असा, जर्मन ० सारखा स्वर, तो र् आणि ल् या व्यञ्जनांना मिळाला असतां जे शुच्चार होतील ते अनुक्रमें ऋ-लृचे शुच्चार होत. अर्थात् आधुनिक मराठीत ऋ-लृ हे स्वर नसून हीं रि-लि वा रु-लृ यांसारखीं अक्षरें आहेत. अेखादैं स्वरान्त अक्षर दीर्घ शुच्चारित राहिलें असतां लाम्बविलेला शुच्चार हा त्या स्वराच्चा शुच्चार असतो. का हें अक्षर लाम्बवून शुच्चारिलें की आऽऽऽऽ हा स्वर प्रतीत होतो. कृ हें अक्षर लाम्बवून शुच्चारिलें की जो स्वर प्रतीत होतो तो कृमधील शुद्ध स्वर होय. ककार आणि रकार हे लाम्बविले जात नाहीत. ऋ आणि लृ या अक्षरांत जो स्वर प्रतीत होतो त्याच्चासाठी जर ृ हें चिन्ह शुपयोगिलें तर ऋ आणि लृ हीं अक्षरें -ृ आणि लृ अशीं लिहिलीं जातील; आणि मृ हें साधे अक्षर न राहतां मृ असें संयुक्त अक्षर होतील. अर्थात् अमृत शब्दाचीं अक्षर अम्-मृ-त (- ४ ४) अशीं पडून ऋकारयुक्त अक्षरापूर्वीच्चा अक्षराला गुरुत्व येतील.

मग कवींच्या रचनेंत ऋकापने तत्पूर्वील लघूला गुरुत्व आल्याचीं शुदाहरणें दुर्मिळ कां ? अितर संयुक्तवर्णापूर्वीच्चा लघूस गुरुत्व न आल्याचीं शुदाहरणें जेथे अगणित आहेत, अेखाच्चा पदारम्भीं संयुक्त वर्ण आला असतां तत्पूर्वील लघु तीव्रप्रयत्नाने लघु ठेवण्याची जेथे वहिवाट दिसते तेथें ऋ-लृ यांच्या पूर्वील लघूस गुरुत्व आल्याचें शुदाहरण नाही या गोष्टीला महत्त्व नाही. "वीर पडुनि रणि स्वर्ग जिड्कती" (केपगु ४९) असा चरण पादाकुलकजातीत लिहिणारे कवि "अुज्वल मुगुटशिरीं घरि नृपती" (केपगु ४९) असा चरण लिहितील

यांत नवल नाही, परन्तु ऋ आणि लृ हे स्वर आहेत असें मानणारे हेच कवि—श्री० नरसिंह चिन्तामण केळकर जेव्हा सहजगत्या शार्दूलविक्रीडितांत

“देवीं धीर मनासि आजवरि मी, झाले प्रयत्न वृथा” (केपगु ६९) असा चरण लिहितात तेव्हा ऋकारयुक्त अक्षरापूर्वील लघु गुरु व्हायला पाहिजे हें आपोआप सिद्ध होतें. अक्षरांचे अक्षर सलग आणि स्पष्ट केले असतां ऋकारयुक्त व्यञ्जनापूर्वील लघूस गुरुत्व आलेंच पाहिजे. “प्रवृत्ति परिसूनिया स्तिमित सर्वही मानसी” (लेति २) या पृथ्वीवृत्तांतील चरणांतील प्रवृत्ति या शब्दाचा अक्षर आणि “निवृत्ती ही प्रवृत्तीशीं हुन्जे नित्य विलोकी” (टिक १।२२४) या साकीजातींतील चरणांतील प्रवृत्ति या शब्दाचा अक्षर यांची तुलना केली असतां आधुनिक मराठीतील रुढ आणि प्रचलित अक्षराच्या दृष्टीने टिळकांचाच चरण शुद्ध वाटतो.

ह्या अपवाद होतो का ?

मग सहृदय या शब्दामध्ये प्रथमाक्षर गुरु कां होऊं नये ? ह्या मध्ये संयुक्त व्यञ्जन नाही हेंच कारण होय. संस्कृतलेखनपद्धतीप्रमाणे ह्य हें अक्षर लिहिलें जात असलें तरी अक्षरतः तें ह्र्+र्+अ (hr̥) असें नसून ह्र्+अ rh̥ असें आहे. म्हणजे ह्र् मध्ये अक्षर विशेष स्वर मिळून हें अक्षर होतें. अर्थात् ‘तद्वा’ मध्ये ज्याप्रमाणे प्रथमाक्षराला गुरुत्व येत नाही, त्याचप्रमाणे ‘सहृदय’ मध्ये प्रथमाक्षराला गुरुत्व येत नाही.

स्वरभक्ति

ज्या संयुक्त वर्णांत पहिला वर्ण र् आहे अशा संयुक्त वर्णांची पाळणी वृत्ताच्या सोयीसाठी मध्ये अेरादा अकार घातून प्राचीन संस्कृत काव्यांत करण्यात येते असें दिसतें.

“यं वै श्वसन्तमनु विश्वसृजः श्वसन्ति
यं चेकितानमनु चित्तप्र बुद्धकन्ति
भूमण्डलं सर्पपायति यस्य मूर्ध्नि
तस्मै नमो भगवतेऽस्तु सहस्रमूर्ध्ने” (भाग ६।१६।४८)

येथे सर्प याचा अक्षर सरिप असा करावयाचा आहे. मराठीतहि वर्ष याचें वरिस असें रूप होतें. पण मराठीत वर्ष लिहून वरिस अक्षरीत नाहीत तर 'वरिस' असें लिहितात.

चरणान्त्य अकार

चरणान्तीं विरामपूर्व स्वर दीर्घ होतो या न्यायाने चरणान्त्य अकार अवश्य असल्यास दीर्घ करितां येतो. या दीर्घ अ-साठी लिपींत निराळें चिन्ह नाही त्यामुळे तो दिसायला अेकमात्रक अच दिसला तरी छन्दाच्या आवश्यकते-प्रमाणे तो दीर्घ अक्षरावयाचा असतो. चरणान्त्य अकार हा ऱ्हस्व असूंच शकत नसता तर त्याच्यासाठी निराळें चिन्ह असण्याची आवश्यकता नव्हती. पण चरणान्त्य अकार कित्येकदा ऱ्हस्व असू शकतो. तेव्हा शुद्धलेखन करायचें म्हणजे कवितेंत तो जेव्हा दीर्घ असेल तेव्हा स्वर अेका मात्रेने पुढे लाम्बवायचा आहे हें दाखवायला त्याच्यापुढे ऽ हें चिन्ह घालावें.

“तेव्हा आम्ही म्हटलें, “ही ऱ्हासाची
रजनी केव्हा जाअिल विरूनि साची ?—
स्वतन्त्रतेची पहाट ती येअील ऽ ?”
अुत्कर्षाचा दिन केव्हा मुचवील ऽ.” (केक २०)

चरणान्तीं अेक मात्रेच्या विरामाचीहि कूस नसते, केवळ खटका असतो तेव्हा अन्त्य अकार ऱ्हस्वच अक्षरावा लागतो.

- (१) “भुललों देखुनि सफळहि मुन्दर
सुराद्याना तों नाचति भूवर.” (केक १४३)
- (२) “मन किती अुताविळ घेत धाव
कधि वरिन नोवरी हीच हाव.” (देशा ३७)
- (३) “आम्ही श्रीरामाचे चाकर

“हरिकीर्तन आमुचा मुशारा, रामनाम तुपसाखर
अमृतरूप परि असल्या देतो स्वात्मसुखाची भाकर.” १
२ (अक १३७)

चरणान्त्य अकार हा छन्दाच्या सोयीसाठी जसा दीर्घ होवू शकतो तसा तो छन्दाच्या सोयीसाठी गाळतांदि येतो. हा गाळावयाचा अकार वर्णांखाली हलचिन्द् काढून दाखविणें हें शुद्धलेखन होतील.

“ पाखर, येविल का परतून !
मत्प्रेमाने दिल्या खुणांतुनि अेक तरी अटवून !” (टिक ११४१)

अशा ठिकाणी अन्त्य अक्षर अकारविषहित असूनहि तो वर्ण पाय मोडून लिहिणें कित्येकांना चुकीचें वाटतें. जो अकार अुच्चारवयाचा नाही तो खुणेने तसा दाखविण्यांत चूक फोणती ! तो अकार अुच्चारवयाचा असतो असा ज्यांना भ्रम होतो त्यांच्या भ्रमाचा नियस करण्यासाठी वरील पद्याच्याच जातीतील संस्कृत पद्य देतो. तुलना अवश्य करून पहावी.

“ विजयते रामदूत इनुमान्
यो रघुरतिनासह सुर्षीवं मैत्र्या योजितवान् ” (विदप ८)

हा अन्त्य अकार अुच्चारित आहे असें समजून त्याचा अेक लघु गणून अरविन्दादि भिन्न वृत्तें हिन्दी छन्दःप्रमाकरांत साद्दिगतलेली आहेत; परन्तु हा अकार अनुच्चारित आहे तसा गणल्यास वृत्तभेद होत नाही. अुदाहरणार्थ, छन्दःप्रमाकरांतील अरविन्द (पृ. २०७) हें वृत्त वस्तुतः दुर्मिलच होय.

अकार गाळण्याची ही मोकळीक चरणान्तींच ठेविलेली आहे, अितत्र नाही. दैनिक बोलींत शब्दान्त्य अचा अुच्चार काचितच होतो; आणि जर, मग, कळ अित्यादि द्वाक्षरी शब्दांतील अन्त्य अकार गळून अुपान्त्य अ हटवून दीर्घ होतो. तरी पद्यांत हा शब्दान्त्य अकार अुच्चारवा आणि अुपान्त्य अकार न्दस्त्वच गणावा अशी बहिष्वाट आहे. जर मग, कळ अित्यादि शब्दांचें लगत्वलेखन (- -) असेंच होतें. बोलतो, चालतो अित्यादि शब्दांतहि मघला अकार गळून सामान्य अुच्चार बोलतो, चालतो असा होतो; तथापि या अुच्चारला अद्यापि मान्यता मिळालेली नाही. अेरव्हीचा अुच्चार आणि काव्यपठनांतील अुच्चार यांतील हा भेद स्वाभाविकपणाला थोडा मारक होतो हें निःसंशय खरें आहे. हा भेद काढून टाकिल्यास भाषेचे स्वरूप किती निराळें दिसेल या कल्पनेनेच डोळे

मिहून घ्यावेसे वाटतात. तथापि ही श्रान्ति बहुजनांच्या योजनेने आणि दण्ड-काने घडवून आणल्यास तें अनिष्ट होतील असें मात्र नाही.

‘राजा शिवाजी’ या काव्याचे कर्ते महादेव मोरेश्वरकुण्टे हे खिलशाके १८६९ मधील आपल्या प्रस्तावनेत म्हणतात, “हा शुद्ध मराठी शब्दांचा दोष नाही; पण अक्षरविभागणीची आणि अक्षरमोजणीची पद्धत ही अनियमित आणि अस्वाभाविक आहे. मराठी शब्द जसे अक्षरिले जातात तसे ते लिहिण्यांत येत नाहीत. अुदाहरणार्थ अुचलून या शब्दाचा अुचार करितांना पूर्ण चार अक्षरं कोणीहि अुचारीत नाही. च हें केवळ व्यञ्जन असून तें तत्पूर्वील ‘अु’ मध्ये समाविष्ट होतें आणि त्यामुळे तें अक्षर गुरु होतें. लेखी मराठी आणि बोललेली मराठी यांच्यातील हा भेद जोंपर्यन्त दूर करण्यांत येत नाही, निदान ओळखला जात नाही, या भेदाच्या जाणीवेवर जोंपर्यन्त अेखादी नवी पद्धति स्थापण्यांत येत नाही तोंपर्यंत मराठी पद्यरचनेच्या कार्यांची ही हानिच होत रहाणार. हें जाणून शब्द जसे अुचारण्यांत येतात तसेच ते माझ्या काव्यांत लिहिण्याची पद्धति मी निर्मांडणें स्वीकारिली. म्हणून याचकाला ‘खालचा’च्या ठिकाणी ‘खाल्चा’ असें आढळेल. ‘खालचा’ हें रूप खरोखर कर्णकटु आहे.”

१ मूळांत शब्द पुढीलप्रमाणे आहेत. “It is not pure Marathi words that are at fault, but the system of quantification now in force is irregular and unnatural. Marathi words are not written as they are pronounced. For instance nobody pronounces अुचलून as consisting of four full syllables, but च् is only a consonant and is amalgamated with अु which therefore becomes long by position. So long as this difference between Marathi written and Marathi spoken is not removed or atleast recognized; so long as some innovation founded on the knowledge of this difference is not introduced the cause of Marathi metrical composition should suffer. Aware of this, I fearlessly adopted the method of writing words as they are spoken in my poem. So the reader will find खाल्चा instead of खालचा which is really unmusical.” (Preface p. 23)

प्रकारात् स्व न समजतां रून्भू असें अक्षर समजून त्या धोरणानें निर-
पवाद रचना करण्याचा जो भुवक्रम मी चालू केला आहे तो कुण्टे यांनी दाख-
विलेल्या दिशेनेच आहे. परंतु या अवेव्यासा सुधारणेलाच अज्ञान आपदाने किती
विरोध होत आहे! मग कुण्टे यांची सम्भाषना ६५ वर्षांमागे कशी झाली असेल
याची कल्पनाच करावी.

शिष्टसम्मत आणि सर्वत्रप्रचलित असा स्पष्टोच्चार ह्या.

जा स्पष्टोच्चार शिष्टसम्मत आणि सर्वत्र प्रचलित आहे त्याप्रमाणे जें लेखन
तें शुद्ध होय आणि त्याप्रमाणेच पर्यांतहि रचना असावी. वैयक्तिक अुच्चार-
वैचिष्याला मात्र अगदी महत्त्व देणू नये.

“दीर्घाक्षरमपि जिह्वा इत्स्व चेत्पठति तदपि भवति लघु

द्वौ वा त्रीनप धर्णानिकं जातीदि शीघ्रपठनाद्य” (के. २२ टीका)

हा नियम नागर सुसंस्कृत मराठीचा नव्हे. त्याचप्रमाणे दैनिक बोलीत काही
अुच्चार आपण घाभीषाभीने अस्पष्ट आणि लघु करितों; त्याप्रमाणे रचना करितों
कामा नये. अुदाहरणार्थ ‘महा’ या शब्दांतील ‘हा’चा अुच्चार घाभीषाभीने
कित्येकदा अस्पष्ट आणि न्हस्व केला जातो म्हणून काही

“पार्थसखा म्हण बोधितसे भगवन्त पहा महाभारतयुद्धी” (अुभ)

“महाराष्ट्राच्या पुण्याभीच्या फुलल्या फुलवेली” (कुंगी)

अशी रचना रसिकमान्य होणार नाही. प्राचीन मराठी कवींच्या काव्यांत
शैथिल्य आढळतें म्हणून तशी रचना आता माया नागर, सुसंस्कृत, सुसङ्घटित
आणि रेलीव झाल्यावरहि करणें असमंजसपणाचें होतील. सोहियोबा आम्बिये
यांच्या

“सर्वची पाहातां अुदासिन मना काहीचि ना वाटते

हे पञ्चात्मक सध विश्वरचना सम्भूत हे आटतें,

ना पाचारित अर्हिया येअुनि बहु वैराग्य हें दाटतें,

सोहीरा म्हणे भ्रान्तिचें वसन कीं निभ्रान्त हें पाटतें” (सोआप १७१)

या शार्दूलविक्रीडितांतील श्लोकासारखी रचना आता असह्यच झाली पाहिजे.

लेखनाप्रमाणे सरळ वाचन करित गेलें की तें प्रायः शुद्ध व्हापचेंच हा जसा चालबोध (नागरी) लिपीचा विशेष आहे, त्याप्रमाणे आधुनिक मराठी कविता लेखनाप्रमाणे सलग स्पष्ट वाचीत गेल्याने तिच्यांतील छन्दाचा बोध आपोआप होतो, हा जो बहुमोल विशेष मोरोपन्त-देवलादि पद्यप्रभूंना मराठीत कमावून आणिला आहे तो गमावणें अनर्थावद्द होतील. हा विशेष प्राचीन मराठी कवितेंत नसल्यामुळे शेंकडों अर्थदृष्ट्या सरस अर्शा पदं दुर्दैवाने गद्यासारखीं वाचार्थीं लागतात; कारण लेखनानुसारी वाचनाने त्यांच्यांतील छन्दाचा बोध होत नाही. पद्यरचनेंत अडचणी येत नाहीत असें नाही; परन्तु अडचणीच्या निमित्ताने अस्पष्टोच्चाराचा चञ्चुप्रवेश होऊं दिल्या तर तो परिणामी घातक झाल्याविना रहाणार नाही. प्रणय, प्रीति आणि प्रेम ही शब्दत्रयी मात्र जितकी अपरिहार्य तितकीच जाचक आहे तेव्हा या तीन शब्दांच्या पुरताच 'तीव्रप्रयत्नोच्चार' क्षम्य ठरेल. संयुक्त वर्णांचा अच्युत अस्पष्ट करणें हा अक्षम्य दोष आहे हें मनाला पटल्याविना तो टाळण्याचें कष्ट कोणी करणार नाही. असे दोष जितके दुर्मिळ तितके कवीचें पद्यपटुत्व प्रशंसनीय ठरतें. असे दोष टाळतां यावेत म्हणूनच तर कवीला शब्दक्रम फिरविण्याची, अपरिचित पर्याय वापरण्याची आणि शब्दांचीं रूपं विकृत करण्याची थोडी मोकळीक असते.

४ निरङ्कुशत्वाच्या मर्यादा

या मोकळीकीचा विचार थोड्या विस्ताराने येथेच करून टाकणें बरें. पद्यरचना म्हणजे विशिष्ट साच्यांत निरनिराळ्या मात्राकाराचे शब्द-खडे बसवून करावयाची सार्थ आणि लयबद्ध अक्षररचना होय. ही जितकी हृदयङ्गम तितकीच हुस्कर असल्याने गद्यलेखकापेक्षा कवीला थोडें अधिक स्वातन्त्र्य देण्यांत येतें. हेच निराळ्या शब्दांनी साद्ग्रायचें म्हणजे काव्याची गद्यमापासरणीपासून व्युत्पत्ति ही काही प्रमाणांतच क्षम्य असते. तेव्हा कवीने किती स्वातन्त्र्य चालवावें याचा विचार नेमस्तपणाने आणि तडजोडीने व्हायला पाहिजे. कवि आणि वाचक यांनी अेकमेकांची सोय पहायला हवी; आणि भाषा ही सर्वांचीच असल्यामुळे तिच्या शैल्याकडे, स्वत्वरक्षणाकडे आणि संवर्धनाकडे सर्वांनीच लक्ष्य पुरवायला हवें. शब्दक्रम फिरविण्याची आणि अपरिचित पर्याय नि शब्दांचीं

प्राचीन वा प्रामाणिक रूपे वापरण्याची मोकळीक कवीला असली, तरी आपल्या मागेत दूरान्वय आणि दुय्योधता हीं येत नाहीत याविषयी कवीला दक्षता बाळगावीच लागते. ज्या कालांत कवि रचना करितो त्या काळाच्या लोकांना तो आपलीच प्रचलित भाषा लिहीत आहे हे पटलें पाहिजे. नाहीतर त्यांना त्या काव्याविषयी आपुलीक वाटणार नाही. कवीला ऐकन्दर ज्या शब्दसङ्ग्रहाची आवश्यकता भासते त्यांत अव्ययसर्वनामादि पदोपदीं येणारे काही शब्द असतात, आणि मराठी पद्यांत त्यांचीं अनेक रूपे प्रचलित आहेत. तेव्हा या बहुरूपी चिह्न शब्दांचा ध्रुपयोग केल्यास आणि समानार्थी शब्दांचा साठा ठेवित्यास, "अपि मापं मपं कुर्यात् छन्दोभङ्गं न कारयेत्" असें जरी वचन आहे तरी सामान्यतः शब्दांची विकृति करण्याचा प्रसङ्ग कवीवर ओढवणार नाही.

(१) संस्कृत धातूपासून, भूतकालवाचक धातूसाधित अव्ययापासून, आणि नामापासून, तसेंच मराठी नामापासून नि विशेषणापासून क्रियापदे सिद्ध करण्याने अर्थ थोडक्या शब्दांत साङ्गतां येतो. अशा रीतीने सिद्ध केलेली क्रियापदे अुचारसुलभ आणि सुटसुटीत मात्र असावीत. प्राचीन मराठी कवींनी घालून दिलेलें हें यळण पद्यांतच नव्हे तर निर्मांडपणें गद्यांतहि गिरविलें पाहिजे. यांत भाषेचें हितच आहे.

(२) करी, करिशी, करी, करिती यासारख्या रूपांचा अुपयोग अनेक काळ दाखवायला होतो. यांचा त्याग करूं नये. अकारान्त रूप सकर्मक क्रियापदासाठी योजण्याकडे लक्ष द्यावें.

(३) न हें अव्यय वाक्यांत कोठेहि घालून क्रियापदाचें नकारार्थी रूप साधितां येतें.

(४) काही क्रियाप्रदांच्या भूतकालाच्या रूपांत जुडला, जुडाला असे दोन्ही प्रकार आहेत. दोन्हीहि पद्यांत रुढ असले तरी होतां होतील तों जें रूप गद्यांत रुढ आहे तें वापरण्याकडे प्रवृत्ति असावी. जुडाला, जुडाला, सिजाला, तसेंच निघला, निमला, मिळला हीं रूपे बहुशः कोणी गद्यांत वापरीत नाही आणि पद्यांतहि वापरूं नये.

(५) करिती, करिशी यांच्या ठिकाणीं करिति, करिशि हीं रूपे केव्हा केव्हा

वापरावीत; परन्तु जाभी, करी अशा द्व्यक्षरी रूपांतील अन्व्यस्वर न्हस्व करूं नये.

(६) करीत, जाशील अशा अकारान्त रूपांतील उपान्त्य स्वर न्हस्व केला तरी चालेल; परन्तु अन्त्याक्षर दीर्घ असतांना उपान्त्य स्वर न्हस्व असतो तो दीर्घ करून फुडकीतो, करीती अशीं रूपें योजणें टाळावें.

(७) गेली, भुठली अशा भूतकाळाच्या रूपांतील अन्व्य अी न्हस्व करूं नये. बसेल, जातेस अशा रूपांतील उपान्त्य अेकार न्हस्व करण्यासाठी बसल, जातिस अशीं रूपें वापरूं नयेत. पाहूं याचीं पाहों, पाहूं अशीं दोन्ही रूपें चालतील; परंतु करो, करोत यांचीं कष, कषत अशीं रूपें युक्त वाटत नाहीत.

(८) लागली याच्या ठिकाणी 'लागयिली' (केक २०) हे रूप कसेतेंच वाटतें. अशीं रूपें वैरल्यानेच वापरावीत. धावित्रला, करिजेतो अशीं रूपें मात्र आधुनिक मराठी पद्यांत मुळीच वापरूं नयेत.

(९) घेअी, देअी अशा द्व्यक्षरी रूपांच्या ठिकाणी घे, दे, ने, पी, भी, ये, वी, हो अशीं अेकाक्षरी रूपें वापरणें सोयीचेंच आहे.

(१०) अून प्रत्ययान्त शब्दांत अूचा अु, ओ करितां येतो आणि न चीं नि, नी, निया, नीपा अशीं चार रूपें करितां येतात. करौनि, म्हणौनि हीं रूपें मात्र आता चालणार नाहीत.

(११) 'कां करितां विज्ञाला ?' (टिक १०६) याप्रमाणे द्वितीयेचा प्रत्यय निष्कारण लावणें अिष्ट नाही.

(१२) विभक्तिप्रत्ययाचा लोप करून तें कार्य सामान्यरूपाकडूनच करून घ्यावयाचें तें सुद्धा अकारान्त आणि आकारान्त नामांच्याच आणि द्वितीया-चतुर्थीपुरतेंच करून घ्यावें. 'तातडीने'चें कार्य 'तातडी' या रूपाने करून घेणें योग्य नाही.

(१३) तें हा द्वितीयेचा प्रत्यय, अें, अीं, हीं हे तृतीयेचे प्रत्यय आणि आं, अीं: हे सप्तमीचे प्रत्यय हे पद्यांतच आढळतात. तातम्पाने त्यांचा क्षुपयोग चालूं ठेवायला काही अडचण नाही. अें, अीं हे तृतीयेचे प्रत्यय अकारान्त नामासच लावावेत आणि सप्तमीचा प्रत्यय अीं याचें न्हस्वीकरण करूं नये.

(१४) सामान्यरूपांतील उपान्त्यस्वराचें न्हस्वीकरण करूं नये. सतिला, काकुने हीं रूपें वापरणें अुचित नाही.

(१५) विशेष्यांच्या सह्यती विशेषणांसाठी विभक्तिप्रत्यय लावण्याची संस्कृतांतील पद्धत मराठीत योग्य नाही. 'पवित्रे चरित्रे' 'पावनें जुपवनें', 'महगले जड्गले' हे प्रयोग अमराठी वाटतात.

(१६) शुद्ध संस्कृत शब्द स्मिरोच्चार असल्यास त्यांची विकृति करू नये. सामान्यरूप करितांना क्षुरान्त्य स्वर दीर्घ असल्यास तो न्हस्व होतो हा मराठी शब्दांच्या विपरीचा नियम संस्कृत शब्दांना लागू नये. प्रितीला, रघानें हीं रूपे च्याद्गलीं दिसत नाहींत. 'शरिराला' हे रूप अेकवेळ चालेल; पण 'शरिरभोग' तर अगदी असह्य होतो.

(१७) नदी, वधू यांसारखे जे दीर्घ स्वरान्त शब्द आहेत त्यांतील अन्त्य स्वर कधीच न्हस्व करू नये.

(१८) प्रीति, हेतु यासारख्या अकारान्त आणि शुकारान्त नामांतील अन्त्यस्वर छन्दोवशात् दीर्घ लिहावेत; प्रीत, हेत अित्यादि काही थोडक्या शब्दांत यमकासाठी अन्त्य अकार होऊं यावा. समासांत मात्र हे शब्द शुद्ध रूपांतच योजावेत. दृष्टीशर, प्रीतीयुक्त, रघूनायक अशीं समस्तरूपें त्याज्य होत.

(१९) हृत् या नामाचें हृदीं हें सप्तमीचें रूप चालूं ठेवावें पण समासांत हृदकमल न म्हणतां हृत्कमलच म्हणावें.

(२०) शशिन्, हस्तिन् सारखीं जीं नामें आहेत त्यांचीं प्रथमेचीं रूपें शशी, हस्ती अशीं असतात. या रूपांतील अन्त्य अीकार न्हस्व केला तरी चालेल; पण अुलटपक्षां समासांत शशी-वदना, हस्तीदन्त अशीं रूपें त्याज्य गणावीत.

(२१) छन्दस्, तपस्, तेजस्, नभस्, यांसारखीं जीं नामें आहेत त्यांतील अन्त्य सूचा साहजिकच विसर पडतो. शिक्षणाच्या प्रसारामुळे छन्दो-मञ्जरी, तपोबल, तेजोभङ्ग, मनोरञ्जन अित्यादि समास जरी सर्वसामान्य परिचयाचे झाले आहेत तरी नवीन समास करितांना मन-रञ्जनासारखे करण्यांत आले तर ते क्षम्य मानावेत.

(२२) मराठी समासांत सन्धि वैकल्पिक असला तरी शुद्ध संस्कृत समासांत त्रयी या विकल्पाला वाव नसावा. 'भ्रमातशुदय,' 'जन-अिच्छा,' 'अुत्कण्ठा-अनळ' अशीं समस्तरूपें वापरूं नयेत.

(२३) प्राचीन मराठी कवितेंत अकारान्त स्त्रीलिङ्गी नामांना निष्कारण औ जोडीत असत जसें आगी, सरी, चाडी, तळमळी. हीं रूपें आता नकोठ.

(२४) आता, आपणां, आपुला अित्यादि पाच सहा शब्द सोडले तर शब्दार्म्भीच्या आचा अ करणें युक्त नाही. आह्ग, आजून, आळस हीं रूपेंहि त्याज्य मानावीत.

(२५) धक्का, धुक्की, हद्द अित्यादि शब्दांत दुहेरी व्यञ्जनाच्या ठिकाणीं अकेरी व्यञ्जन सहसा वापरूं नये.

(२६) छी, धू, तू, मी अित्यादि अेकाक्षरी शब्द ऱ्हस्व वापरूं नयेत; पण हा नियम की, नी, ही, या अव्ययांना लागूं नसावा.

(२७) सर्वनामांच्या रूपांत विविधता फार आहे. मला याच्या ठिकाणीं मज, मजला, मजलागी, मजलागून, मशी, मजशी, मातें, मजप्रति अशीं आठ रूपें वापरितां येतात. माझ्या, तुझ्या, त्याच्या, याचीं माझिया, तुझिया, त्याच्या अशींहि रूपें होतात. अियेस, तियेचें, तयाला, मियां, म्मां, तुवां, त्वां अित्यादि विविध रूपें तारतम्याने वापरून जिवन्त ठेवावीत. आम्ही तुम्ही, माझी, तुझी, त्याची अित्यादि शब्दांतील अन्त्य स्वर ऱ्हस्व करूं नये. ही, जी, ती या स्त्रीलिङ्गी रूपांच्या ठिकाणी हे, जे, ते हीं रूपें यमकादि शब्द-चमत्कृतीपुरतीच वापरण्यासारखीं आहेत.

(२८) सर्वनामांप्रमाणेच अव्ययांचींहि विविध रूपें आढळतात. याच शब्दांना चिन्ह म्हटले आहे. अितर शब्द अधिकृत रहावेत म्हणून या किर-कोळ शब्दांचीं विविध रूपें चालूं रहावीत हेंच योग्य होय. रूपांची विवि-
ता पहा:-

(१) अलीकडे, अल्याड, अैलीकडे, अैलाड.

(२) असें, अैसें, अेवि, अेयी, कसें, कैसें, केवि, केवी, तसें, तैसें, तेवि, तेवी

(३) आज, आजि, आजी.

(४) आणि, अन्, नि.

(५) अिय, अिये, येये, कुठ, कुठे, कोठे, तिय, तिये, तेये.

(६) कर्मी, कै, कदा, कधी, कन्हा, केन्हा, जर्मी, जै, जंव, जधी, जन्हा,
जेन्हा त्याचप्रमाणें तर्मी, तै अित्यादि

- (७) कडून, कून, पासून, पून.
 (८) खाली, खालें, खालति, खालती, खालील, खालला.
 (९) जर, जरि, जरी, तर, तारि, तरी, परि, परी, परीस.
 (१०) झणी, लवलाही, लौकरी, शडकरी, सत्तरी.
 (११) नाही, नहि.
 (११) नित्य, नित.
 (१२) पलीकडे, पल्याड, पैलीकडे, पैलाड.
 (१३) पुढे, पुढं, पुढारीं, पुढारां, पुढतें, पुढील, पुढला.
 (१४) भंवती, भयतें, भवताली, भोवतां, भोंवतीं, भोंवतें, भोवताली,
 सभोवती, सभोंवताली.
 (१५) मग, मा.
 (१६) मध्ये, मधे, माधि, मधी, माजि, माजी, माझारीं, भीतरीं.
 (१७) मागे, मागां, मागुती, मागून, माघारा, मागील, मागला.
 (१८) वर, वरि, वरी, वरति, वरती, वरतें, वरील, वरली.
 (१९) विना, विणें, वीण.

निरङ्कुशत्वाच्या या ज्या मर्यादा घालून दिल्या आहेत त्या पाहतां त्यांत अेकसूत्रीपणा नाही हें अुषड आहे. पण हा दोष व्यक्तिशः कवीचा वा भाषेचा नसून मूलभूत मनुष्यस्वभावाचा आहे. व्यक्तीतसुद्धा जर आत्यन्तिक अेकसूत्रीपणा आढळत नाही तर अशा कौट्यवधि व्यक्तींची मिळून जी भाषा तिच्यांत त्याची अपेक्षा करणें चुकीचें आहे. मनुष्य अेकीकडे अेकसूत्रीपणा आणण्याचा प्रयत्न करितो तर दुसरीकडे जें चिरपरिचयाचें रूढ आहे तें त्याला सोडवत नाही. तेव्हा विसङ्गति आणि तडजोड हीं या मूलभूत द्वैताचींच पळें आहेत. शुद्ध संस्कृत शब्दांचे प्रयोग संस्कृत व्याकरणास अनुसरून करावेत असें ठरवून दाग, समाधि अित्यादि शब्द पुल्लिङ्गी वापरले तर तें हास्यास्पद पाण्डित्य होतें; वरें, भराठी व्याकरणाचे नियम यच्चपावत् सर्व शब्दांना लावावेत असें ठरवून, 'आधुनीक', 'विवीध' 'प्रितीला' अशीं रूपें लिहूं लागलों तर तो निरगल सुधारकपणा होतो; आणि डोळ्यापुढे नकोसा घाटतो तरी सुधारणेची दिशा ठरली की त्या दिशेने थोडीफार प्रगति करित रहावें हें युक्त होय.

५ गणविचार

गण म्हणजे चरणाचा स्वाभाविकपणे पडणारा भाग होय. पद्य जर आवर्तनी असेल तर चरणांत ठराविक कालांत अुचारल्या जाणाऱ्या अक्षरांचे जे गट पडतात ते स्वाभाविक गण होत. हे सदैव एकाच अक्षरसङ्ख्येचे आणि लग्नक्रमाचे कसे असतील ? “अच्युते केशवं रामनारायणम्” या चरणांत (- - -) असे व्यक्षरी गण चार पडतात, तर “धुनोतु नो मनोमलं कलिन्दनन्दिनी सदा” या चरणांत (- - -) असे चतुरक्षरी गण चार पडतात. रुक्मवती वृत्तांत (- - - -) असे पञ्चाक्षरी गण दोन पडतात तर दोधक वृत्तांतील दोन गण (- - - -) आणि (- - - -) असे भिन्न भिन्न पडतात. शालिनी वृत्तांत गण या दृष्टीने पदातां (- - - -) आणि (- - - -) असे पडतील.

पिङ्गलोक्त त्रिक

वृत्ताचें लक्षण म्हणजे चरणांतील अक्षरांची सङ्ख्या आणि लग्नक्रम ही साङ्ख्याच्या ज्या अनेक शास्त्रोक्त पद्धती आहेत त्यापैकी पिङ्गलाच्या पद्धतीत व्यक्षरी गणांची, त्रिकांची योजना आहे. ही पद्धति अधिक रूढ झाल्यामुळे गण हे व्यक्षरीच असले पाहिजेत हा समज रूढ झाला आहे. या गणांतहि काही शुभ आणि काही अशुभ मानण्यांत येऊन त्यांच्या देवता आणि त्यांचीं फलें हीं कल्पण्यांत आलीं आहेत! पण या देवखुळेपणाच्या प्रपञ्चाला पिङ्गलाच्या सूत्रांत आधार नाही.

या व्यक्षरी गणांच्या नावांच्या साहाय्याने कोणत्याहि वृत्ताचें लक्षण थोडक्यांत आणि अचूक माण्डून ठेवितां येतें ही गोष्ट खरी; आणि म्हणूनच विष्णूने जसें त्रैलोक्य व्यापिलें तसें य, म, त, र, ज, भ, न, स, ल आणि ग या दहा अक्षरांनी, समस्त वाङ्मय व्यापून टाकिलें आहे असें केदारभट्ट म्हणतो.

- १ “ मयरसतजभनलगसंमिंत भ्रमति वाङ्मयं जगति यस्य
स जयति पिङ्गलनामः शिवप्रसादादिशुद्धमतिः ” (हलायुध)
“ मयरस्तजभनगीर्तान्तीरेमिर्दशभिरक्षरैः
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ” (के ११६)

‘यमाताराजभानसलगम्’ या सूत्राने विद्गलाने साङ्गितलेल्या गणांचीं नावें आणि स्वरूपें यान्धून टाकिलीं आहेत. कोणतींहि तीन अक्षरें क्रमाने घेतलीं असतां त्या त्या व्यक्षरी शब्दाचें जें लगत्वरूप होतें तें त्यांतील आद्याक्षराने निर्दिष्ट होणाऱ्या गणाचें स्वरूप होय.

यमाता (५---), माताप (---), ताराज (---५), राजमा (---५) जभान (५-५), भानप (---५), नसल (५५५), आणि सलगं (५५-), हीं य, म, त, र, ज, भ, न आणि स या गणांचीं रूपें होत. ल (५) हें अक्षर लघुदर्शक असून ग (-) हें गुरुदर्शक आहे. यांच्या साहाय्याने वृत्तलक्षण थोडक्यांत साङ्गता येतें जसें, “शार्दूलविक्रीडितं म्मौ ज्स्तौ तौ ग् आदित्यमृषयः”. परन्तु अर्थशून्य आणि अुबारकठिण सूत्र न्दस्वतम असलें तरी यिनचूक लक्षांत ठेवायला थोडे भ्रम पडत नाहीत. अेखाद्या श्लोकाचें वृत्त कोणतें म्हणून कोणी विचारिलें तर आपण काही गण माण्दून सूत्रस्मरणानें तें ओळखीत नाही. वाचतां-वाचतांच तो श्लोक कोणत्या ओळखीच्या श्लोकासारखा आहे हें आपला कान साङ्गतो, आणि मग आपण त्या ओळखीच्या श्लोकाच्या वृत्ताचें नाव साङ्गतों. म्हणून, वृत्त ओळखतां यायला प्रत्येक सुप्रसिद्ध वृत्ताचें अेक अेक अुदाहरण चाङ्गलें ध्यानांत ठसलें की पुरें. विचारलेल्या श्लोकाची शुद्धता तुलनेने सहज पारखता येतील. यतिस्थानेंहि श्लोक म्हणतांना आपण विशेष कोठे थाम्यतो हें पाहूनच ध्यानांत रहातात. तेव्हा तोण्डपाठ करावयाच्या शुद्ध श्लोकांत त्याच्या वृत्ताचें नाव ग्रथित केलेलें असल्यास तेंहि अनायासें साङ्गतां येतील. व्यक्षरी गणाहि साङ्गा म्हणून कोणी आग्रहच केल्यास आरम्भीपासून व्यक्षरी तुकडे पाहून लगक्रम माण्दून यमाताराजभानसलगम् या सूत्राच्या साहाय्याने त्या गणांचीं नावेंहि साङ्गतां येतील.

२ दुसरें अेक सूत्र “मायावी यतात्मा शवणः सहसा तन्त्राणि जजाप भावय न अिति ” हें अेका विद्वान् जर्मन स्नेह्याकडून मिळालें असें चार्लस फिलिप ब्राअुन आपल्या Sanskrit Prosody च्या ३ व्या पृष्ठावर म्हणतो. “यमाताराज-भानसलगम् ” हें सूत्र पाणिनीने केले असें याच ब्राअुनने २८ व्या पृष्ठावर लिहून ठेविलें आहे. या सूत्राचा अुगम मला सापडला नाही.

८९ यमक, यति, अक्षर आणि गण

“शार्दूलसच कौतुकास्पद गमे शार्दूलविक्रीडित”

---|४४-|४-४|४४-|---४|---४|-

माताय सलगं जमान सलगं ताराज ताराज गं

तेव्हा, शार्दूलविक्रीडिताच्या अेका चरणांत १९ अक्षरें असून मसजसतत असे क्रमाने गण पडून शेवटीं अेक गुरु असतो; आणि यति वाराव्या अक्षरानन्तर असतो असें सहज साड्गतां येतें.

परन्तु वृत्तशानाला या त्रिकांचा काही अुपयोग नाही.

अध्याय ३ रा

वृत्तविचार आणि वृत्तविस्तार

शिरसा,^१ खडा नि चूलिका हे प्रकार वगळल्यास संस्कृतांत पद्याचें परिमाण चतुष्पदी हें आहे. शिरसा, खडा नि चूलिका या प्रकारांत चरण दोन दोनच असले तरी ते दीर्घ असल्याने म्हणतांना त्यांचे स्वाभाविकपणेच चारचार चरण होतात. संस्कृतांत बहुधा: अनुष्टुप् छन्दांतील चतुष्पदीसच श्लोक म्हणतात; तथापि शङ्कराचार्यकृत 'प्रातःस्मरामि हृदि संस्फुरदात्मतत्त्वम्' या 'प्रातःस्मरण' स्तोत्रांत वसन्ततिलकावृत्ताच्या तीन चतुष्पद्या असून त्यांना अुद्देशान्तर

“श्लोकत्रयमिदं पुष्पं लोकत्रयविभूषणम् ।

प्रातःकाले पठेयस्तु स गच्छेत्परमं पदम् ॥”

असा श्लोक आहे. मराठींत कर्णत्याहि वृत्तांतील चतुष्पदीस श्लोक म्हणतात.

ज्या पद्यांतील चरण विशिष्ट अक्षरसङ्ख्या, लगक्रम आणि मोडणी या गणविभागणी यांनी नियमित असतात ते वृत्त होय. मोडणी म्हणजे पिङ्गल्लोक गणांचा क्रम नव्हे तर अन्तर्गत आन्दोलनानुसार होणारी गणविभागणी होय. अक्षरसङ्ख्या आणि लगक्रम हीं अभिन्न असलीं म्हणजे आरम्भापासून गणना करून चरणाचे जे व्यञ्जरी तुकडे वा गण पडतात ते पिङ्गल्लोक गण अेका ठराविक क्रमानेच येतात. पण पिङ्गल्लोक गणांचा क्रम अभिन्न असूनहि अन्तर्गत आन्दोलनानुसार होणारी गण-विभागणी भिन्न भिन्न होअूं शकते. या गणविभागणीस मोडणी म्हटलें आहे.

मणिगुणनिकर [। ० ० ० ० ० ० ० ० ! ० ० ० ० ० ० -] (पि ७/१३)

शशिकला [। ० ० ० ० ० ० ० ० ! ० ० ० ० ० ० । -] (हे २/२४४)

सक् [। ० ० ० ० ० ० ० ० ! ० ० ० ० ० ० ! ० ० -] (हे २/२४५)

१ शिरसा नि खडा हे प्रकार वृत्तरत्नाकर आणि प्राकृत पैद्गल या दोनच ग्रन्थांत पादद्वयपटित आहेत.

हीं तीन वृत्ते असहस्रह्रस्वने आणि लगक्रमाने अक्षरार्थी असल्याने न, न, न, न, स, याच क्रमाने तिन्ही वृत्तांचे पिङ्गलोक्त गण पडतात; पण या तीन वृत्तांत अनुक्रमे अष्टमात्रक, सप्तमात्रक आणि षण्मात्रक आवर्तने असल्याकारणाने त्यांची गणविभागणी निरनिराळी होते. आवर्तन किती मात्रांचे आहे, आवर्तनारम्भ कितल्या अक्षरावर होतो, आणि गण-विभागणी कशी होते यांचा निर्णय करायला प्राचीन छन्दःशास्त्रकारांनी साङ्गितलेल्या यतिस्थानांचा फार अप्रयोग होतो. म्हणून लक्षण साङ्गितांना यति कोठे आहे हे साङ्गण्यांत येते; आणि यतिभेदाने म्हणजेच मोडणी-भेदाने वृत्तभेद मानण्यांत येतो. वर दिलेल्या वृत्तांत यतिस्थाने खाली टिप्प असलेल्या शुभ्यारथांनी दाखविण्यांत आली आहेत. यति अनुक्रमे ८ व्या, ७ व्या आणि ६ व्या अक्षरानंतर साङ्गितले आहेत त्यावरून आवर्तने ही अनुक्रमे अष्टमात्रक, सप्तमात्रक आणि षण्मात्रक आहेत ही मोष्ट कळते. परन्तु पुष्कळदा यति साङ्गितलेलेच नसतात या भरल्याच म्हणजे अस्वामादिक ठिकाणी साङ्गितलेले असतात. बुदाहरणावरून वृत्ताची मोडणी निर्णय करून म्हुटले तर अेखादेंच बुदाहरण असायचें आणि तेंहि छन्दःशास्त्रकाराने रचून घातलेलें असायचें. वृत्तव्याख्या सुधारायला त्या बुदाहरणाचा फारसा अप्रयोग होत नाही. म्हणून अेखाद्या वृत्ताच्या जर अनेक मोडण्या सम्भवत असतील तर त्या सान्या देण्याचा प्रयत्न मी या ग्रन्थांत केला आहे. तथापि जेथे चरणांत अेखाद्या विशिष्ट गणाची आवृत्ति आहे तेथे, जेणें करून ती आवृत्ति म्हुंगेल अशी मोडणी घेणें अुचित नाही.

चारी चरण भिन्न भिन्न लक्षणांनी युक्त असल्यास त्या वृत्तात विषम वृत्त म्हणतात. संस्कृतांत अनेक विषम वृत्ते साङ्गितलीं आहेत. त्यांपैकी अेकाच विषम वृत्ताचा अप्रयोग सलग दीर्घ रचनेत केलेला आढळतो. सौन्दर्यन्द ३ रा, किरात १२ वा आणि शिशु १५ वा हे रगं बुद्रता नामक विषमवृत्तांत आहेत. या वृत्ताचें लक्षण अुत्तल (वृ १०३/४८) या श्लोकावरील टीकेत

“प्रथमे सजौ यदि सलौच
नसजगुरुकाष्यनन्तरम्
यद्य भनजलगाः स्युरथो
सजसा जगौच भयतीयमुद्रता”

असं देतो. बुद्रताचें पुढील शुदाहरण मराठीत अपवादरूपच असेल.

“बहु भागला दितिमुतांशि
अतुल समरा करुनिया
रम तृपित यहु होमुनिया
रमला प्रियाननसुधानिपेवणीं”. (साव ९/५६)

सौन्दरनन्द काव्यांत (२/६४-६५) हे दोन श्लोक अपरिचितप्रचुपित नामक विषमवृत्ताचे आढळतात.

“हुडकिती सगर ते चहूकडे
हय त्यांशी परि कुठे न सापडे;
हुडकुनी हरितां मग चारही
करिती साठ हजार विचारही”. (नग ७३)

या चतुष्पदीत चारी चरण लगक्रमदृष्ट्या भिन्न भिन्न आहेत; पण ओव-
द्याने हें विषमवृत्त होत नाही. लगक्रमदृष्ट्या भिन्न असणारे चारी चरण जेव्हा
अनेक श्लोकांत अनुक्रमें सारखे येतात; तेव्हा ते श्लोक अेका विशिष्ट विषम-
वृत्ताच्या साऱ्याचे ठरतात.

चूलिका (पि ४/५२) [२७ ल । १ ग ॥ २९ ल । १ ग] ही द्विपदी
आहे. पहिल्या चरणांत सत्तावीस २७ लघू आणि मग अेक १ गुरु अशीं
अक्षरें असतात; दुसऱ्या चरणांत अेकोणतीस २९ लघू आणि मग १ गुरु
अशीं अक्षरें असतात. चूलिकेची मोडणी जर पद्मावर्तनी असली तर सोळा
लघु अक्षरांनन्तर यति येतोच. पण हा यति साङ्गितलेला मात्र नाही. तेथेच
चरण तोडून द्विपदीची चतुष्पदी केल्यास या प्रकारास विषम वृत्तांत टफलितां
येतील. पहिला नि तिसरा चरण हे मात्र सोळा सोळा लघु अक्षरांचे असल्याने
अेकसारखे होतात. हीच स्थिति शिखा (के २/३९), आणि खज्जा (के २/४०)
या दोन प्रकारांची आहे. शिखा [२८ ल । १ ग ॥ ३० ल । १ ग] या
प्रकाराचा व्यत्यय म्हणजे खज्जा [३० ल । १ ग ॥ २८ ल । १ ग] हा प्रकार
होय. परन्तु पिद्गल, स्वयम्भू आणि हेमचन्द्र यांच्या मते शिखा आणि खज्जा
हे प्रकार पादचतुष्टयघटित आहेत. प्राकृत पैद्गलाच्या मते शिखाच्या १ ल्या
चरणांत पद्मवीस २५ लघू असून मग (- ०) हा गण असतो; आणि दुसऱ्या

चरणांत अेकोणतीस २९ लघू असून मग (- v) हा गण असतो. खजामध्ये दोन्ही चरणांत छत्तीस ३६ लघू असून मग सगण असतो. (प्राप्ति १/१६१, १५८).

चूलिकेचा जो दुसरा प्रकार हलायुध साङ्गतो त्यालाच केदारमट्ट अति-सूचिरा (के २/४२) म्हणतो. या प्रकारांत [२७ ल । १ ग] दोन्ही चरण सारखे असून ते सत्तावीस लघु आणि अेक गुह मिळून झालेले असतात. सोळा लघूनंतर चरण तोडून या द्विपदीची जर चतुष्पदी केली तर तें अर्धसम वृत्त होतील.

ज्या पद्यांत विपम वा ओज वा अयुक् म्हणजे पहिला नि तिसरा हे चरण सारखे असतात; आणि सम वा अनोज वा युक् म्हणजे दुसरा नि चौथा हे चरण सारखे असतात तें अर्धसम वृत्त होय. समवृत्तांच्या सद्दुल्येच्या मानाने अर्धसम वृत्ते अगदीच अल्पसङ्ख्य आहेत.

अर्धसम वृत्ताचा आणखी अेक प्रकार आढळतो; पण त्या प्रकाराचें पृथक् विवेचन कोणी केलेलें नाही. या प्रकारांत चतुष्पदीचे पहिले दोन चरण सारखे अेका लगावलीचे असतात; आणि शेवटील दोन चरण सारखे, पण भिन्न लगावलीचे असतात. या प्रकारच्या मिश्रणाचे स्फुट श्लोक आढळतात, ते पुढे वृत्तविहारांत दिले आहेत. परन्तु अेकासारखे अनेक श्लोक आढळल्याविना त्या प्रकारला पृथक् स्थान प्राप्त होअूं शकत नाही. अचलधृति आणि विद्युन्माला यांच्या अशा मिश्रणाने होणाऱ्या प्रकारांचा (पि ४/५०-५१, मागे पृष्ठ २३ पहा) सिङ्गल शुद्धेख करितो; परन्तु हलायुधाने दिलेल्या बुदाहरणाव्यक्तिरिक्त अितरत्र तशी रचना संस्कृतांत मला आढळली नाही. मराठींत मात्र मोरोपन्ताने आपलें सौम्य रामायण (मोसप ८/१३८) हें सौम्या नामक अर्धसम वृत्तांत रचिलें आहे. चतुष्पदीचा पूर्वांर्ध विद्युन्माला आणि अुत्तरार्ध अचलधृति असल्यास त्या अर्धसम वृत्ताला सौम्या (पि ४/५१) वा अन-स्यग्रीडा (के २/४१) म्हणतात.

चाथी चरण अेकसारखे असले म्हणजे त्या वृत्ताला समवृत्त म्हणतात.

समवृत्तांचें वर्गीकरण चरणांतरसद्दुल्येप्रमाणे करण्याचा आम्हाय आहे. अेका चरणांत अितरीं अतरे असल्यात तितक्या अक्षरांचें तें वृत्त मानण्यांत येतें.

शेकाक्षरी वृत्तापासून सव्यीस-अक्षरी वृत्तापर्यन्त अनुक्रमे (१) अुक्ता, (२) अत्युक्ता, (३) मध्या, (४) प्रतिष्ठा, (५) सुप्रतिष्ठा, (६) गायत्री, (७) अुष्णिह, (८) अनुष्टुम्, (९) वृंहती, (१०) पक्षित्, (११) त्रिष्टुम्, (१२) जगती, (१३) अतिजगती, (१४) शब्दरी, (१५) अतिशब्दरी, (१६) अष्टि, (१७) अत्यष्टि, (१८) घृति, (१९) अति-घृति, (२०) कृति, (२१) प्रकृति, (२२) आकृति, (२३) विकृति, (२४) सङ्कृति, (२५) अभिकृति, आणि (२६) अुत्कृति या नावाचे वर्ग कल्पण्यांत आले आहेत. ज्या वृत्तांच्या चरणांत सव्यीसाहून अधिक अक्षरें आहेत त्यांना दण्डक या मालावृत्त^१ म्हणतात. दण्डकांत अेका विशिष्ट गणाची सारखी आवृत्ति असते तशी माला वृत्तांत नसते.

वृत्त फारच आखूड असल्यास अर्धप्रतिपादनाची अडचण होते; आणि म्हणूनच प्रीति, विदग्धक, हारीत, तनुमध्या, कुमारललिता, आनन्द, हंसमाला अित्यादि वृत्तांच्या द्विरावृत्तीने अनुक्रमे पद्मिनी, मरालिका, स्वानन्दसम्राट्, मणिमाला, राजरमणीय, आनन्दकन्द, दया अित्यादि नवीन वृत्ते साधण्यांत आली असतील. सहासात-अक्षरी वृत्तांविषयी धेमेन्द्र मार्मिकपणाने म्हणतो,

“न पट्सप्ताक्षरे वृत्ते निभ्राम्यति सरस्वती

भृङ्गीव मल्लिकावालकलिकाकोटिसङ्कटे” (क्षेत्रे २१२)

वृत्त अतिशय दीर्घ असल्यास कवि आणि वाचक दोघांचाहि अूर भरून यावयाचा ! पद्यपाठव दाखवून वाचकांना चकित करून टाकण्यासाठी अति-न्दस्व वा अतिदीर्घ वृत्तांत जरी रचना करून दाखविण्यांत आली असली तरी अशीं क्लिष्टवृत्ते हीं रमणीयार्थांच्या स्वाभाविक प्रतिपादनाला निरूपयोगीच होत. भास, वराहमिहिर, वाग्भट, भवभूति अित्यादिकांच्या कृतींत दण्डकरचना आढळते यावरून दण्डकाचें प्राचीन महत्त्व दिसून येतें. वराहमिहिराच्या अेका दण्डकाच्या (घवृ १०३।६१) प्रत्येक चरणांत १०२ अक्षरें आहेत. सिद्धार्थि-कृत अुपमितिभवप्रपञ्चाकथामध्ये दण्डकाच्या चतुष्पद्या नाहीत; तर अेकअेक दोनदोन स्फुट चरण आहेत. या ग्रन्थाच्या ५ व्या प्रस्तावांतील (घृ. ८४१

१ भरत आणि केदारभट्ट हे अभिकृतीच्या ठिकाणीं अतिकृति म्हणतात. २ मालावृत्त (म १५।४७).

बरील) 'विलसतभटकोटि' या दण्डकचरणांत अेकशें अष्टयाण्णव अक्षरें आहेत ! तथापि येथूनहि सीमा पारच दूर आहे. वृत्तरत्नाचा टीकाकार नारायण भट्ट पुढील पद्य अुद्धृत करितो,—

“ अेकोनसहस्राक्षरपर्यन्ता दण्डकाङ्घ्रयः प्रोक्ताः

वर्णत्रिकगणवृद्धया नद्वितयाद्या महामतिभिः ” (के. पृ. १०६)

या ग्रन्थांत वृत्तविस्तार देतांना वृत्तें चरणाक्षरसङ्ख्येप्रमाणे साङ्गण्याची प्राचीन पद्धति स्वीकारलेली नाही. अर्थातच दण्डकाच्या विवेचनासाठी पृथक् प्रकरण दिलेलें नाही. अेका वृत्ताचा दुसऱ्या वृत्ताशी सम्बन्ध काय तो ध्यानांत यावा म्हणून वृत्तानुक्रम हा लग्नक्रमसाम्य आणि मोडणीचें साम्य यांच्या अनुरोधाने ठरविला आहे. छन्दःसाम्य हें चरणान्तापाखून^१ चरणारम्भाकडे पहात अनुक्रम ठरविला आहे.

सङ्ख्याक्रमभेदाने वृत्तप्रकार किती होअूं शकतील हा वस्तुतः गणिताचा प्रश्न आहे; परन्तुः या प्रस्तारप्रकरणाने छन्दःशास्त्राच्या क्षेत्रांत निष्कारण पाय पसरले आहेत. अेकाक्षरी रचनेपाखून सव्वीसअक्षरी रचनेपर्यंतच शक्य वृत्त-प्रकारांची अेकन्दर सङ्ख्या गणिताने २^{१५}—२ म्हणजे ३३,५४,४३० अितकी होते ! परन्तु अेकन्दर अपुलग्न वृत्तांची सङ्ख्या सहसावर जात नाही. वृत्तांत तें वृत्त व्यापला काहीतरी आन्दोलनमाधुरी पाहिजे. छन्द म्हणजे काही लघु-गुरूंचा प्रस्तारपेढ नव्हे.

ज्या वृत्तांतील आन्दोलन अक्षररचनेकरून सहज प्रतीत होत नाही, ज्यांना तालांत बसवायला थोडे पार परिश्रम पडतात, परन्तु ज्यांपैकी अनेक वृत्तांच्या चाली परम्परया चालत आल्याकारणाने सुकर वाटतात अशा वृत्तांना अनावर्तनी म्हटलें आहे. त्यांचें विवेचन आवर्तनी वृत्तांच्या आधी केलें आहे. कित्येक वृत्तें अशी आहेत कीं तीं सहज (कवित् अेखादें दुसरें अक्षर प्लुत अुसारून) आवर्तनी होअूं शकतात; परन्तु त्यांच्या परम्परामात चाली पहातां तीं अनावर्तनी वाटतात त्यांचें विवेचन आधी अनावर्तनी वृत्तांच्या वर्गांत केलें अएत पुढे आवर्तनी वृत्तांच्या वर्गांत त्यांचा पुन्हा धुलेंत केला आहे. अुदाहरणार्थ, रथोद्धता

१ रणपिङ्गलांत प्राचीन वर्णपद्धति आहे; पण अेका वर्गांतील वृत्तांचा अनुक्रम ठरवितांना त्रिछगसाम्य हें चरणान्ताकडून चरणारम्भाकडे पहाण्यांत आलें आहे.

नि स्यागता यांची रूढ मोडणी अनुक्रमें [- ० - ० ० ० - । ० - ० -] आणि [- ० - ० ० ० - । ० ० - -] अशी आहे, म्हणून त्यांचें विवेचन अनावर्तनी वृत्तांत केलें आहे. परन्तु त्यांची मोडणी अनुक्रमें [- ० - ० ० ० । - ० - ० -] आणि [- ० - ० ० ० । - ० ० - -] अशी घेतल्यास तीं पद्मावर्तनी होतात म्हणून त्यांचा झुल्लेर विद्युन्माला वर्गांतहि पुन्हा केला आहे. मोडणी भिन्न झाले की तें वृत्त यस्तुतः भिन्न झालें, त्याला भिन्नच नाव पाहिजे. अदाहरणार्थ, पृथ्वीवृत्तांतल लगावलीची मोडणी जर [। ० - ० ० ० - ! ० - ० ० ० - । ० - - ० -] अशी धरिली तर तें वृत्त निराळेंच होईल. सुदैवाने पृथ्वीवृत्ताला विलम्बितगति असें दुसरें नाव असल्याने तें या दुसऱ्या मोडणीच्या वृत्ताला निश्चित करितां येतें. पण जेथे वृत्ताचें नाव अेकच आहे पण त्या लगावलीची मोडणी विविध होवू शकते तेथे निरनिराळीं नावें असणें अिष्ट असलें तरी त्या भिन्न भिन्न मोडणीच्या वृत्तांत यापुढे सहेतुकपणें रचना होण्याचा सम्भव अत्यल्प असल्याने सध्या तरी नवीन नावें निर्माण करून वृत्तनाममाला लाम्बविष्याचें काही प्रयोजन नाही.

पद्मावर्तनी, अम्यावर्तनी, भृङ्गावर्तनी आणि हरावर्तनी वृत्तांचा विचार अनुक्रमें अनावर्तनी वृत्तांच्या नन्तर केला आहे. चतुर्मात्रक आवर्तनांचीं वृत्तें व्यसूच शकत नाहीत असें नाही; परन्तु चतुर्मात्रक आवर्तनांचीं वृत्तें सारींच अष्टमात्रक आवर्तनांत बसतात. अुलटपक्षी आवर्तनान्तीं पदसमाप्ति झाली नाही तरी अक्षरसमाप्ति तरी झालीच पाहिजे असें असल्याने अष्टमात्रक आवर्तनाचें वृत्त चतुर्मात्रक आवर्तनांत बसेलच असें नाही. अदाहरणार्थ, (० - - ० -) (- ० - ० -) या अष्टमात्रक गणांचे चारचार मात्रांचे दोन दोन तुकडे पडूं शकत नाहीत. यासाठी चतुर्मात्रक आवर्तनांच्या वृत्तांचा समावेश पद्मावर्तनी वृत्तांत करणेंच सोयीचें आहे.

आवर्तनी वृत्तांत पद्मावर्तनी वृत्तांची सड्ख्या सर्वांत मोठी आणि अम्यावर्तनी वृत्तांची सड्ख्या सर्वांत लहान आहे. अनावर्तनी वृत्तांच्या मानाने आवर्तनी वृत्तांची सड्ख्या जवळ जवळ औटपट आहे. परन्तु आवर्तनी वृत्तांची सड्ख्या कितीहि मोठी असली तरी तीं बहुतेक जातिरचनेंत लय पावलीं आहेत. अेकट्या पादाकुलकजातींत पाञ्चशेंडून अधिक वृत्तें लय पावतात. जातिरचना ही सुकर असून तिच्यांत स्वाभाविकपणेंच विविधतेला पुष्कळ शव मिळतो.

वृत्तं अनावर्तनी असोत वा आवर्तनी असोत, कवीना जीं वृत्तं सलग नि दीर्घ रचनेला अनुकूल अशीं घाटलीं आणि जीं त्यामुळे रूढ झालीं अशा वृत्तांची सद्ख्या चाळीसाच्या वर जात नाही.

अनावर्तनी वृत्तांपैकी अिन्द्रवज्रा, ध्रुपेन्द्रवज्रा, अिन्द्रवंशा, वंशस्थ, रुचिरा, प्रहर्षिणी, रथोद्धता, स्वागता, प्रमिताक्षरा, द्रुतविलम्बित, वसन्ततिलका, शालिनी, मालिनी, मन्दाक्रान्ता, सरपरा, शार्दूलविक्रीडित, हरिणी, शिखरिणी, सुवदना आणि पृथ्वी हीं वृत्तं विशेष रूढ दिसतात. या वीस वृत्तांपैकी अिन्द्रवंशा हें वृत्त संस्कृतांत वैरल्यानें आढळतें. रुचिरा, प्रहर्षिणी, प्रमिताक्षरा नि सुवदना हीं वृत्तं अुत्तरोत्तर दुर्मिळ होत आलीं आहेत.

पद्मावर्तनी वृत्तांपैकी तोटक, विद्युन्माला, दोधक, जलोद्धतगति, जलधरमाला, मत्तमयूर, मदिरा, हंसगति आणि हेमकला हीं नअू वृत्तं रूढ दिसतात. अग्न्यावर्तनी वृत्तांपैकी विबुधप्रिया आणि सुरनिम्नगा हीं रूढ दिसतात. भृङ्गावर्तनी वृत्तांत प्रमाणिका हें फार प्राचीन काळापासून रूढ दिसतें. कलिन्दनन्दिनी आणि देवराज हीं अुशीराने रूढ झालीं आहेत; पण यांच्या मिश्रणामुळे होणारी शिथिल रचना ललितविस्तरांत आढळते. हरावर्तनी वृत्तांपैकी भुजङ्गप्रयात आणि स्रग्विणी हीं प्राचीन दिसतात; मन्दारमाला आणि अमृतध्वानि हीं अुशीराने रूढ झालीं आहेत.

अर्धसमवृत्तांपैकी संस्कृतांत अपरवक्र, पुष्पिताम्रा, वियोगिनी आणि मालभारिणी हीं चारच रूढ दिसतात. मराठींत वियोगिनी आणि मालभारिणी ही दोनच विशेष परिचित आहेत.

अश्वकोप आणि भास यांच्या काळींच ज्यांचें स्वरूप निश्चित झाले होते अशीं हीं अनावर्तनी वृत्तं मूळ कशीं अुत्पन्न झालीं असतील ? छन्दःशास्त्र अुत्पन्न होण्यापूर्वी कवींनी जी रचना मनोगत आन्दोलनानुसार केली असेल ती अपरिहार्यपणें शिथिल झाली असलीच पाहिजे. अशी शिथिल रचना ललितविस्तरांत विपुल पहापला मिळते. अशा शिथिल रचनेतूनच पृथक्करण, तुलना नि वर्गीकरण यांच्या साहाय्याने निश्चित स्वरूपाची पद्यरचना निघते. पिङ्गलभरतादि प्राचीन छन्दःशास्त्रकारांनी ज्या सामग्रीवरून हें शास्त्र रचिलें ती सामग्री त्यांनी आपल्या ग्रन्थांत जतन करून न ठेविल्यामुळे वृत्तोत्पत्तीचा अत्यन्त कुतूहल-

जनक प्रभ हा तितकाच वृत्त होऊन बसला आहे. अिन्द्रवज्रा, अपेन्द्रवज्रा शालिनी, घातोर्मि, वंशस्य, रुचिरा अित्यादि वृत्ते प्राचीन त्रिष्टुभूजमतीपाद्य निघालीं हैं अुषट् आहे. परन्तु वसन्ततिलका, मन्दाक्रान्ता, शार्दूलविक्रीडित हरिणी, शिखरिणी, पृथ्वी हीं कशीं कशीं परिणत होत आलीं याविषयी अट् कळ करायलाहि आता काही मार्ग नाही.

आवर्तनी वृत्ते हीं प्राकृत गेय जातिरचनेपाद्य नियमित करण्यांत आलीं असावीत. गेय जातिरचना ही आन्दोलन मनांत मुरल्यावर जितकी सुकर असते तितकीच, तिचें नियमन ओळखून तें दृग्गोचरकरून घायला कठिण असते. जातिरचना करायला कवि थोडा श्रुतिसिद्ध असावा लागतो. अुलटपक्षी वृत्त हे रचायला कठिण असलें तरी अश्रयंची सहृदया आणि लगक्रम यांनी बद्ध असलेलें त्याचें स्वरूप सहज आणि स्पष्टपणें ध्यानांत राहतें. अक्षरसहृदया नि लगक्रम यांच्या दृष्टीने जातिरचनेकडे पाहिलें तर कोणतेच दोन चरण अेकसारखे दिसत नाहीत; त्यांतील साम्य सूक्ष्म असतें; चरणांचे काही विभाग मात्र अनिच्छया अेकसारखे येअूं शकतात. हें पाहून, जातीचें मूळ स्वरूप ध्यानांत न आल्यामुळेच कीं काय, ज्यांत चरणाचा काही भाग अचल आणि काही भाग चल असतो असा पद्यप्रकार छन्दःशास्त्रकारांनी कल्पिला असावा. वैतालीय, औपच्छन्दसिक, गीति, आणि आर्यगीति हीं रचना या प्रकारांतील आहे.

अशा गेय जातिरचनेंत जेथे अहेतुकपणें चारी चरण लगक्रमदृष्ट्या सारखे आले असतील तेथे छन्दःशास्त्रकारांनी स्वाभाविकपणेंच स्वतन्त्र वृत्त कल्पिलें असेल. परन्तु अेका चरणासारखे चार चरण लगक्रमदृष्ट्या असावेत या हेतूने केव्हा केव्हा कवींनी तर केव्हा केव्हा छन्दःशास्त्रकारांनी भिन्न भिन्न वृत्ते सिद्ध करण्याचा प्रयत्न बुद्धयाहि केला असेल. छन्दःशास्त्रकारांनी दिलेल्या अुदाहरणाव्यतिरिक्त स्वतन्त्र काव्यरचनेंत फारच थोड्या आवर्तनी वृत्तांचीं अुदाहरणें आढळतात. अुलटपक्षीं वाङ्मयांत वृत्तस्वरूप चतुष्पद्या आढळतात त्यांची वार्ताहि छन्दःशास्त्रकारांना लागलेली दिसत नाही.

रूढ झालेल्या वृत्तापाद्य नवीं वृत्ते पुढील प्रकारांनी निर्माण करण्यांत आलेलीं दिसतात.

(१) चरणारम्भीच्या गुरुच्या ठिकाणीं दोन लघू घालून अिन्द्रवंशा, रयो-
द्धता, स्वागता, वसन्ततिलका, शार्दूलविक्रीडित आणि स्रग्धरा या वृत्तांपासून

अनुक्रमें केकिरव, मुदन्त, प्रियंवदा, द्रुतपदा, ऋषभ, मत्तेभविक्रीडित आणि महासाधरा हीं वृत्ते सिद्ध शाली आहेत.

प्रथमाक्षराप्रमाणेच अितरत्रहि अेका गुरूच्या ठिकाणीं दोन लघू घालून अपेन्द्रवज्रा, अिन्द्रवंशा, वंशस्थ, शार्दूलविक्रीडित आणि स्वागता या वृत्तां-पासून अनुक्रमें कोल, लक्ष्मी, सदत्तमाला आणि चन्द्रवर्त्म हीं वृत्ते सिद्ध शाली आहेत.

(२) अुलटपर्शी, प्रमिताक्षरा नि द्रुतविलम्बित यांच्या आरम्भांचे दोन लघू, आणि शिखरिणींतील अुपान्त्य दोन लघू, यांच्या ठिकाणीं अेकअेक गुरु घालून अनुक्रमें अुत्थापनी, अच्युत आणि प्रवरललिता हीं वृत्ते सिद्ध शाली आहेत.

(३) अिन्द्रवज्रा, अपेन्द्रवज्रा, स्वागता, कनकप्रभा, आणि वसन्ततिलका यांच्या अन्त्याक्षरापूर्वी अेक लघु वाढविल्याने अनुक्रमें अिन्द्रवंशा, वंशस्थ, यूथिका, कमलिनी आणि मृदङ्ग हीं वृत्ते सिद्ध होतात.

(४) रथोद्धता, स्वागता नि प्रमिताक्षरा यांच्या आरम्भां दोन लघु वाढविल्याने अनुक्रमें कनकप्रभा, कुटजा नि प्रमदा हीं वृत्ते सिद्ध होतात.

(५) रथोद्धता, शालिनी नि यूथिका यांच्या आरम्भां अेक गुरु वाढविल्याने अनुक्रमें ललिता, वैश्वदेवी नि अभ्रक हीं वृत्ते सिद्ध होतात.

(६) रुचिरा, पृथ्वी नि कुटिलगति यांच्या अन्तीं अेक गुरु वाढविल्याने अनुक्रमें रुक्मिणी, रतिलीला नि नन्दीमुखी हीं वृत्ते होतात.

(७) प्रियंवदा, द्रुतपदा, स्वागता, मङ्गला या वृत्तांत पाचवें अक्षर लघु आह तें गालल्याने अनुक्रमें 'अभीष्ट,' 'लङ्का,' मणिराग, "प्रगुणीकृता" हीं वृत्ते सिद्ध होतात.

(८) कित्येक वृत्ते अितर वृत्तांचे विभाग जोडून सिद्ध होतात. (----) वा (-----) आणि (०००००-) वा (००००००) यांच्या जोडणीने आणि केव्हा केव्हा या जोडणीला (---०---०---), (०---००---०---) आणि (---०---०---) यांच्यापैकी अेखादा गण शेंवटीं जोडून कितीतरी वृत्ते शाली आहेत !

(९) फादी वृत्ते म्हणजे सुप्रसिद्ध वृत्तांचे विभागच होत. हंसी [----।
०० ००-] हे वृत्त मन्दाक्रान्ताचे पहिले दोन विभाग मिळून होतें.
अन्द्रयज्ञा, अन्द्रयज्ञा, पृथ्वी आणि गुवदना यांचे अन्त्य विभाग म्हणजे
अनुक्रमें विमला (००-०--), "निर्मला" (००-०-०-), कुसुमिता
(०००-०---०-) आणि यमुमती (---०००-) हीं वृत्ते होत.
द्रुतविलम्बित, मालिनी आणि शिखरिणी यांचे आद्य विभाग म्हणजेच अनुक्रमें
मधुमती (०००-००-), रतिमाला (०००००--) आणि
शिखाण्डिनी (०-----) हीं वृत्ते होत.

(१०) कित्पेरुदा अेखाया सुप्रसिद्ध वृत्ताला अेखाया गणाची जोड देऊन
नवीन वृत्त सिद्ध करण्यांत येतें. कनकप्रमा आणि विदग्धक यांच्या जोडणीने
बुद्धवृत्त होतें. मत्तानीडा वृत्ताला (०-००-०-) हा गण जोडून पिपी-
लिका वृत्त सिद्ध होतें. शार्दूलविप्रीडिताला (००-०-) हा गण जोडल्यानें
विभ्रमगति हें वृत्त होतें. पृथ्वी वृत्ताला (०-०--०-) हा गण जोडल्याने
शृन्दारक वृत्त होतें; आणि (----०--) या गणाला मालती वृत्त जोड-
ल्याने माधवीलता वृत्त होतें.

(११) मणिमाला, राजरमणीय, मरालिका अित्यादि वृत्ते अनुक्रमें तनु-
मध्या, कुमारललिता, विदग्धक अित्यादि न्दस्व वृत्तांच्या द्विरावृत्तीने सिद्ध
शाली आहेत.

(१२) काही ठिकाणीं प्राचीन वृत्तरचनेत झालेल्या चुका न धुमगल्या-
मुळेच नवीन वृत्ते कल्पण्यांत येऊन मग त्यांच्यासाठीं सूत्रें रचण्यांत
आलीं असावीत असें वाटतें. द्रुतपदा [०००-०००-।००--] या
वृत्ताचे लक्षण "द्रुतपदं भवति नभनयाश्चेत्" [०००-००००।००--]
असेंहि आढळतें, वा महास्वधरा [००-----।००००००-।
- --०--] या वृत्ताचें लक्षण "सजता नसौ रसौ गः फणितुरगह्यैः
स्यान्महास्वधराख्या" (गच्छ २।२१६) असेंहि आढळतें, वा चातोमीचें लक्षण
[----००-० --] असेंहि हेमचन्द्र (२।१३७) साह्यतो, वा पण-
याचें लक्षण भौ यौ असें न साह्यतां केदारभट्ट "भौ जौचेति पणवनामकम्"
(---००।००-०-) असें साह्यतो या मतभेदाच्या बुडाशी मूळची

चुकी धुमगली नाही हेंच कारण असावें. असले मतभेद पुढे वृत्तांवरील टीपांत खुल्लेखिले आहेत.

वृत्तनामाचा प्रथम फारच घोटाळ्याचा आणि विकट झाला आहे. छन्दस् आणि वृत्त हे शब्द नपुंसकलिङ्गी असले तरी त्यांची नावे बहुतेक स्त्रीलिङ्गी आहेत. प्रायः हीं नावे त्या वृत्ताच्या रचनेत गोवितां येतील अशीच असतात. 'चन्द्रावती' सारखें त्या वृत्ताच्या रचनेत न बसण्याजोगें नावें काचितच आढळतें. गरान्न, मालती अित्यादि प्राकृत नावे वृत्तांत बसलीं तरी त्यांची संस्कृत रूपें त्या वृत्तांत बसत नाहीत; आणि स्वयम्भूच्छन्द, कविदर्पण आणि प्राकृत पैद्गल हे तीन ग्रन्थ बगळल्यास वृत्तांचीं नावे संस्कृत रूपांतच देण्याचा आम्हाय आहे. तेव्हा संस्कृत नावें जर वृत्तांत बसत नसलें तर त्यांत थोडा फार फेरफार करणें अवश्य होतें. प्रमाणी, समानी, श्येनी आणि हंसी यांची अनुक्रमें प्रमाणिका, समानिका, श्येनिका आणि हंसिका अशीं रूपें करण्यांत येतात. याच कारणासाठीं अुदाहरणांत 'यवमती'च्या ठिकाणीं 'यवान्विता' म्हणून 'छन्दो-वशाच्च यवान्वितामित्युक्तम्' असें समर्थन हेमचन्द्र (हे ३१८) करितो. याच कारणासाठीं चन्द्रावती आणि माला या वृत्तांत न बसणाऱ्या नावांच्या ठिकाणीं शशिकला आणि सक् हीं नावे देण्यांत आलीं असावीत.

पुष्कळ नावे म्हणजे कान्तेचें वर्णन करणारीं विशेषणें आहेत. काही पशु-पक्ष्यांच्या स्वरारून, गतीवरून वा क्रीडितावरून पडलीं आहेत. काही सामा-सिक नामांच्या शेवटीं-आवली,-माला अशीं पदे आहेत.

हीं नावे अस्तित्वांत कशीं आलीं ?

जो अेखादा श्लोक सुपरिचित असेल त्यांतीलच अेखाद्या संस्मरणीय ललित शब्दाने (बहुशः आद्य वा अन्य शब्दाने) तो वृत्तप्रकार निर्देशिला गवा आणि सूचित व्हावा हें स्वाभाविक आहे. अेकाच वृत्ताला कित्येकदा अनेक नावे आढळतात याचें अेक कारण, त्या वृत्ताचे भिन्न भिन्न सुपरिचित लोक छन्दःशास्त्रकारांच्या डोळ्यापुढे असतील हें असू शकेल.

“कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरीन्द्रं
समयावनौ धनमदभ्रमराणि
गगनेच गीतनिनदस्य गिरोच्चैः
समया वनीधनमदभ्रमराणि ” (शिशु ६/७३)

या वृत्ताला हेमचन्द्र कुटज म्हणतो आणि पुढे 'भ्रमर अित्यन्यः' असे साङ्गतो; दोन्ही नावे या श्लोकाच्या आद्यन्ती आहेत. याचप्रमाणे अतिशायिनीचं म्हणून दिलेल्या अुदाहरणांत (शिगु ८/७१) अतिशायिनी आणि यादवी या दोन्ही नावांचा अुगम आहे. हंसदयेनी हें नाव (किरात ५/३१) या श्लोकावरून घेतलें आहे हें अुघट आहे. विस्मिता आणि धृतश्री हीं नावे अनुक्रमे (शिगु २०/७१) आणि (शिगु ३/८२) या श्लोकावरून घेतलीं आहेत. ज्या वृत्ताला पिङ्गल यातोर्मि म्हणतो आणि वराहमिहिर अूर्मिमाला म्हणतो त्या वृत्ताचें अुदाहरण म्हणून जो श्लोक हलायुध अुद्धृत करितो त्याच्या शेवटच्या म्हणजे ' त्याज्या सा स्त्री द्रुतवातोर्मिमाला ' या चरणाच्या अन्तीं दोन्ही नावे आढळतात. हलायुधाने भद्रकाचें म्हणून जें अुदाहरण दिलें आहे त्याच्या आरम्भी ' मद्रकगीतिभिः' असें आहे; तेव्हा भरत आणि हेमचन्द्र या वृत्ताला मद्रक कां म्हणतात हें चटकन ध्यानांत येतें. तथापि वृत्तांचीं निर्विवादपणें प्राचीनतम अर्शां अुदाहरणें अुपलब्ध झाल्याविना या प्रकरणीं निश्चित असें काही साङ्गतां येणार नाही. भरताने साङ्गितलेल्या शरमललिता वृत्ताचें अुदाहरण सौन्दरनन्दाबाहेर आढळत नाही; आणि सौन्दरनन्दांतील अुदाहरणांत शरमललित हा शब्द नाही त्याअर्थीं सुप्रसिद्ध वृत्तांचीं नावे ज्या श्लोकावरून आलीं असतील ते श्लोक अश्वघोषाच्याहि पूर्वी स्फुट स्वरूपांत सुपरिचित असले पाहिजेत. सुप्रसिद्ध वृत्तांत थोडी फिरयाफिरव करून जीं नवीन वृत्ते प्रयोग म्हणून कर्वांनी वा छन्दःशास्त्रकारांनी साधिलीं असतील त्यांना मात्र त्यांनी स्वतःचीं नावे दिलीं असण्याचा सम्भव आहे.

वृत्तांच्या नाथांत अनन्वित गोन्धळ माजलेला आहे. काही वृत्तांना अेकाहून अधिक नावे आहेत; तर काही नावे अेकाहून अधिक वृत्तांना दिलेलीं आढळतात. शशिवदना या वृत्ताला सिद्धक, सिद्धि, सरसी, चित्रलता, रचिरा, धृतश्री, पञ्चकावली अर्शां आणखी सात नावे आहेत! कनकप्रभा वृत्ताला ज्या, नन्दिनी, प्रबोधिता, मञ्जुभाषिणी, मनोवती आणि सुमङ्गली अर्शां आणखी सहा नावे आहेत. कुङ्कुमलदन्ती या वृत्ताला श्री, रचिरा, मौक्तिकमाला, अनुकूला आणि सान्द्रपद अर्शां आणखी पाच नावे आहेत. अुलटपक्षी चन्द्रलेखा हें नाव सहा वृत्तांना दिलेले आढळतें. रचिरा, पञ्चचामर हीं नावेहि अर्शां सहा भिन्न भिन्न वृत्तांना दिलेलीं दिसतील. चित्रलेखा हें नाव पांच वृत्तांना आहे. ललिता हें

हैं नाव चार वृत्तांना आहे; आणि अेकच नाव दोन तीन निरनिराळ्या वृत्तांना आहे अशी अुदाहरणं कितीतरी सापडतील ! काही नावांत अन्तर अल्पत्य आहे. मत्ताक्रीडा-मत्तक्रीडा, सुभद्र-सुभद्रा, अुपरिथत-अुपरिथता, कमल-कमला, ललित-ललिता, वृत्त-वृत्ता यांचा घोटाला सहज होअूं शकेल.

ज्या नांवाचे दोन दोन पारिभाषिक अर्थ होअूं शकतात तीं नावें योग्य नव्हेत. पण वृत्त हेंच नाव दोन वृत्तांना दिलेलें आढळतें; यमक हेहि अेका वृत्ताचें नाव आहे ! पद्दिक, बृहती, धृति हीं वर्गावाचक नावें वृत्तांनाहि दिलेलीं आहेत; आणि गीतिका हेंहि अेका वृत्ताचें नाव वनलें आहे !

पूर्वी होअून गेलेल्या छन्दःशास्त्रकाराने जर अेखाद्या वृत्ताला अेक नाव दिलें तर त्या वृत्ताला दुसऱ्या छन्दःशास्त्रकाराने आपलें स्वतःचें म्हणून दुसरें नाव देअूं नये, समुक्तिक कारणावाचून तरी देअूं नये. परन्तु छन्दःशास्त्रांत अगदी विरुद्ध धर्हिवाट दिसते. ज्या वृत्ताला काश्यपाने सिंहोन्नता हें नाव दिलें, त्याला जर सैतवाने अुद्धर्षिणी म्हटलें तरी चालते तर पिङ्गलाने आपलें वसन्ततिलका हे नाव द्यावला कां भ्यावें ! आणि ही परम्परा येथे तरी काय म्हणून याम्बावी ! ती याम्बली नाहीच. ' गार्गेण सैव गदिता मधुमाधवीति ' असा चौथा चरण प्राकृत पैङ्गलाचा टीकाकार (पृ. ४७४) छन्दःसिद्धान्त-भास्करांतून अुद्धृत करितोच !

प्रमाणिका, विद्युन्माला, द्रुतविलम्बित, भुजङ्गप्रयात, सन्विणी, मालिनी, हरिणी, मन्दाक्रान्ता, पृथ्वी आणि कुसुमितलतावेद्विता या नावांनी जीं वृत्ते पिङ्गलाच्या छन्दःशास्त्रांत सुप्रसिद्ध आहेत त्यांना भरताच्या नाट्यशास्त्रांत अनुक्रमे मत्तचेष्टित, विद्युल्लेखा, हरिणीच्छुता, अप्रमेया, पद्मिनी, नान्दीमुखी, वृषमललिता, श्रीधरा, विलम्बितगति आणि चित्रलेखा अशीं नावें आहेत ! नाट्यशास्त्र हें पिङ्गलाच्या, लौकिक वृत्तांचें विवेचन करणाऱ्या छन्दःशास्त्राहून प्राचीन असावें असें वाटतें; तथापि नाट्यशास्त्राची मूल विश्वसनीय अशी शुद्ध प्राचीन प्रत अद्यापि अुपलब्ध नाही. पुन्हा, रूढ नावाचें सर्वथैव अुच्चाटन करणें शक्य नाही आणि अिष्टहि नाही. म्हणून नावें निम्बित करिताना होतां होअील तों प्राचीन ग्रन्थकारास मान दिला असला तरी भरताने दिलेलीं नावें स्वीकारण्यापेक्षा पिङ्गलाने दिलेलीं आणि रूढ शालेलीं नावेंच बहुतांशी स्वीकारिलीं आहेत.

परन्तु या प्रकरणीं अमुक अेक पद्वत निरपवादपणें स्वीकारिली आहे असें म्हणतां येणार नाही; अेका वृत्ताला अनेक नावें या अनेक वृत्तांना अेकच नाव हीं दुरवस्था राहूं नये अेचढी काळजी घेतली आहे. वरतनु नावाचें जें वृत्त हेमचन्द्र साङ्गतो त्याला दुसरें नावच नाही; अुलट ज्या वृत्ताला पिङ्गल वरतनु म्हणतो त्याला पराहमिहिर भालती म्हणतो, तेव्हा त्या वृत्ताला मालती हें नाव निश्चित केल्याने हेमचन्द्राने साङ्गितलेल्या वृत्ताला वरतनु हें नाव निश्चित करितां आलें. तसेंच केदारभट्टाने ज्याला मञ्जुभाषिणी हें नाव देअून तें रूढ केलें त्याला पिङ्गलाचें कनकप्रभा हें नाव आहे; आणि हेमचन्द्र ज्या वृत्ताला मञ्जुभाषिणी म्हणतो त्याला दुसरें नाव नाही. तेव्हा त्या वृत्ताला मञ्जुभाषिणीच म्हणणें प्राप्त होतें; मग केदारभट्टाच्या मञ्जुभाषिणीला कनक-प्रभा हें पिङ्गलोक नाव द्यावें लागतें.

निरञ्जनमाधव, विद्याधर वा. भिडे, हिन्दी छन्दःप्रभाकराचा कर्ता राय-वहादुर जगन्नाथप्रसाद, रणपिङ्गलकार रणछोडराय अुदयराम अित्यादि अनेक लेखक नवीं नवीं नावें देतात; पण आधार देत नाहीत. यांच्या काही नावांचा अुपयोग वैरल्याने आणि भीतभीतच केला आहे.

जेथे निरालें नाव अुपलब्ध नाही तेथे मूळ नावाच्या आरम्भीं अेखादें पद जोडून नावास वेगळीक आणिली आहे. मूळ नावाच्या पूर्वीं कोणता शब्द जोडायचा तो हेमचन्द्रादिकांनी दिलेल्या अुदाहरणांतूनच पुष्कळदा घेतला आहे. लक्ष्मी नावाचीं तीन वृत्तें आहेत, त्यांचीं नावें लक्ष्मी, राजलक्ष्मी, रह-लक्ष्मी अशीं ठेवून भेद व्यक्त केला आहे. केव्हा केव्हा हा भेद 'सु' वा 'अति' हा अुपसर्ग जोडून व्यक्त केला आहे. नावांचा घोटाला टाळण्यासाठीं जें नाव वा नावाचा जो भाग मी दिला आहे तो दुहेरी अवतरण चिन्हांत दिलेला आहे. अरवी, फार्सी छन्दःशास्त्रांतून जीं वृत्ते अिकडे येत आहेत त्यांना नावें मी दिलीं असून तीं दुहेरी अवतरण चिन्हांत छापलीं असून त्यांच्यापुढे * फुली दिलेली आहे.

ज्या वृत्ताचा पत्ता छन्दःशास्त्रकारांना लागलेला नाही पण ज्यांमध्ये केलेली रचना अुपलब्ध आहे अशा वृत्तांना नावे त्या अुदाहरणांतील शब्दांवरूनच दिलीं आहेत. हीं नावें अेकेरी अवतरण चिन्हांत आहेत; आणि मूळ आधारभूत अुदाहरणें पुढे वृत्तविशारांत दिलेलीं आहेत.

नावें अक्षरसुलभ असावीत. कुसुमितलता-वेष्टिता, भुजङ्गविजृम्भित अित्यादि नावें फार दीर्घ आहेत. सुदैवाने अर्शां नावें फार नाहीत, वंश-पत्र पतित हें नाव प्राचीन कालापासून रूढ असलें तरी थोडक आहे म्हणून त्याच्या ठिकाणां स्वयम्भूचें बंशदल हें आखूड आणि सुटसुटीत नाव निश्चित केलें आहे.

अनुष्टुभ्

वृत्तविस्तार देण्यापूर्वी अेका सुपरिचित परन्तु वृत्तजातिच्छन्दांपैकी कोणत्याच वर्गांत बसूं न शकणाऱ्या अशा अेका पद्यप्रकाराचा विचार केला पाहिजे. तो पद्यप्रकार म्हटला म्हणजे दलोक वा अनुष्टुभ् होय. याला छन्द म्हणतात; पण यांत लगत्वभेद आहे. याला वृत्त म्हणावें तर लगक्रम निश्चित नाही; आणि जाति म्हणावें तर काही भाग वृत्ताप्रमाणे अचल आहे, आणि अुर्वरित भाग निश्चित नाही; नि मात्रांची सङ्ख्याहि नियमित नाही. वराहमिहिर श्लोकलक्षण पुढीलप्रमाणे साङ्गतो.

“पञ्चमं लघु सर्वेषु

सप्तमं द्विचतुर्थयोः

यद्वच्छलोकाक्षरं तद्व-

लघुतां याति दुःस्थितैः” (बृ १०३।५७)

श्रुतयोधकार लक्षण साङ्गतांना सहावें अक्षर गुरु पाहिजे ही गोष्ट अधिक साङ्गतो,

“श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं

सर्वत्र लघु पञ्चमम्

द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं

सप्तमं दीर्घमन्ययोः” (श्रुतो १०)

चरणान्तीं यति असल्यामुळे आठवें अक्षर लघु असलें तरी तें म्हणतांना गुरुच होते म्हणून आठवें अक्षर गुरु पाहिजे ही अट साङ्गतलेली नाही. परन्तु या दोन श्लोकांचा अर्थ अेवढाच होतो की विषमचरणान्तीं [५ - - -] हा अक्षरक्रम असावा आणि समचरणान्तीं [५ - ५ -] हा अक्षरक्रम असावा.

परन्तु चरणारम्भीचीं चार अक्षरं कर्शां असावीत याविपर्या काहीच बोध होत नाही.

भगवद्गीतेतील अध्याय १,५,७,१०,१२,१४ नि १६ या सात अध्यायांतील मिळून २१९ श्लोकाचें पृथक्करण करून पहातां,

(१) समचरणान्तीं (०-०-) हा गण निरपवादपणें आढळला.

(२) विप्रमचरणान्तीं (०---) हा गण शेकडा नव्वदाहून अधिक वेळां आढळला. ४३८ विप्रमचरणान्तीं अन्तीं (००---) हा गण अेकाच चरणांत, (०००-) हा १५ चरणांत, (----) हा १० चरणांत, (-०---) हा ७ चरणांत आणि (-००-) हा ९ चरणांत आढळला. म्हणजे काय, 'पञ्चमं लघु सर्वेषु' हा नियम सुद्धा विप्रम चरणांत निरपवाद नाही.

आरम्भीचे चतुरशरी गण पुढीलप्रमाणे आढळले.

	विप्रमचरणारम्भी	समचरणारम्भी
१ [----]	७७ वेळां	७४ वेळां
२ [०----]	५० "	५२ "
३ [-०---]	६० "	६६ "
४ [-००--]	३९ "	शून्य "
५ [---०-]	३७ "	५० "
६ [००---]	३० "	३९ "
७ [-००-]	शून्य "	शून्य "
८ [---००]	३१ "	३७ "
९ [०--०-]	१९ "	३६ "
१० [०-०--]	२६ "	शून्य "
११ [-०००]	२७ "	४३ "
१२ [०-००]	१७ "	२४ "
१३ [०००-]	२५ "	१७ "

यावरून असे म्हणतां येतील की विप्रमचरणारम्भीं कोणताहि चार-अक्षरी गण चालेल; परन्तु त्याचें दुसरें नि तिसरें अक्षर ही दोन्ही अेकसमयावच्छेदें

लघु नसार्वांत. म्हणजे विषमचरणारम्भीं (-००-), (-०००), (०००-) आणि (००००) हे चार गण वर्ज्य होत.

हे चार गण समचरणारम्भींही वर्ज्यच आहेत. यांच्या भरीला (---०-) आणि (०-०-) हे दोन गण विषमचरणारम्भीं वर्ज्य नसून समचरणारम्भीं वर्ज्य दिसतात.

अनुष्टुभांतील समचरणाची त्रिपदी पुढील पद्यांत आहे.

“द्यावया नव चाळना
पाभूल पहिलें पडो
हो तूं मला अनुव्रता” (पु. मं. लाड)

परन्तु तिसऱ्या चरणाची आवृत्ति प्रत्येक त्रिपदींत असल्याने त्याला ध्रुव-पदाचें स्वरूप प्राप्त होतें आणि प्रत्येक कडव्यांत द्विपदीच अुरते.

“वल-तेजास वाढवीं
दुसऱ्या शुभ पावलीं” हो तू०

अनुष्टुभ् छन्दाप्रमाणेच दुसरे काही पद्यप्रकार असे आहेत की त्यांना वृत्त वा जाति यांपैकी कोणत्याच वर्गांत समाविष्ट करितां येत नाही. चरणाचा काही भाग वृत्ताप्रमाणे अचल असतो; पण अुरलेला भाग पूर्णपणें जातिस्वरूप नसतो. अपरान्तिका, आपातलिका, अुदीत्यवृत्ति, अुपचित्रा, चारुहासिनी, चित्रा, प्रवृत्तक, प्राच्यवृत्ति, वानवासिका, विश्लोक अित्यादि पद्यप्रकारांपैकी काहींचीं अुदाहरणें वृत्तस्वरूप दिसल्यामुळे त्यांचा विचार वृत्तप्रकरणीं केला आहे. या ठिकाणीं वैतालीय, औपच्छन्दसिक, गीति आणि आर्यागीति यांचाच विचार कर्तव्य आहे.

वैतालीय { [---+।०+०+]
[---+।+०+०+]

ज्या ठिकाणीं शुद्ध गुरुच हवा असतो आणि दोन लघू चालत नाहीत तेथे (+) ही खूण योजिली आहे.

सद्गृहाद्ग्रांत वैतालीयाचे बरेच श्लोक आहेत. त्यांतील चरणांचें पृथक्करण करितां असें दिसतें की विषम चरणांचे आठ मात्रांचा आणि सहा मात्रांचा

असे दोन भाग पाडतात. विषम चरणान्तीं (५+५+) हा गण आणि सम-
चरणान्तीं (+५+५+) हा गण हे निरपवादपणें येतात. विषमचरणांतील
आद्य अष्टमात्रक गणांत (----) हा पहिलाच प्रकार आढळतो;
(५--५--), (५---५--), (-५--५-) आणि (---५--५) हे
प्रकार आढळत नाहीत. ते तसे आढळत नाहीत म्हणूनच पहिला गण पूर्ण
जातिस्वरूप होऊं शकत नाही. विषमचरणांतील आद्यगणांत अन्त्याक्षर गुरुच
पाहिजे असें दिसतें. अितरत्र अेका गुरुच्या ठिकाणीं दोन लघू घालतां येतात.

समचरणांतील आद्यगणांत (----) या प्रकाराव्यतिरिक्त वैरल्याने का
होअीना पण (-५--५-) हा प्रकार आढळतो. मात्र या गणांत चौथी नि
पाचवी मात्रा अथवा पाचवी नि सहावी मात्रा मिळून गुरुच अक्षर पाहिजे
असा कटाक्ष दिसतो.

“पन्नसमत्ते सया जजे
समताधम्ममुदाहरे सुणी
सुहुमे धु सया अल्लस अे
नो कुञ्जेनो माणि माहणे ” (सूक्त १।२।२।६)

वैतालीयांतील प्राचीन रचना केव्हा केव्हा स्वामाविकपणेंच शिथिल
आढळते.

“अुत्तर मणुयाण अद्विया
गामधम्म अिअिमे अणुत्सुयं
जंसी विरया समुट्टिया
चासवस्स अणुधम्मचारिणो ” (सूक्त १।२।२।२५)

औपचछन्दसिक हें वैतालीयाच्या चरणान्तीं अेक अेक गुरु वाढविल्याने
सिद्ध होतें.

गीति { [---- | --]
[---- | ५ - ५ -- | +]

गीति ही मुद्धा चतुष्पदीच आहे. ही पूर्णपणें जातिस्वरूप नाही. विषमचर-
णांतील आद्यगणांत (५--५-) अथवा (-५--५-) या गणाचा
भुपयोग अद्यापि होऊं लागला नाही. समचरणांतील आद्यगणांत हीच स्थिति

आहे. परन्तु ही शुणीव नाहीशी करितांच येणार नाही असं मात्र नाही. सम-
चरणांतील दुसऱ्या गणांत मात्र (५ - ५ - -) हाच गण लागतो.

मराठीत गीतीला आर्या म्हणण्याचा प्रघात आहे. वस्तुतः आर्या ही गीतीच्या
समचरणांत अन्त्य दोन गणांच्या ठिकाणी (५ - - +) हा गण घातल्याने होते.

“ प्राकृत भाषेमध्ये

आर्या म्हणती जिला जुनाट कवी

गीति असुनि खरी ती

संस्कृत छन्दोविद्रां जनां ठकवी.” (पार २९)

“ आर्या आर्यांसि रुचे

अीच्या ठार्यां जसी असे गोडी

आहे अितरां छन्दीं

गोडी, परि यापरीस ती थोडी.” (मोमीम १०)

आर्यागीति ही गीतीच्या समचरणान्तीं अेक अेक गुरु वाढविल्याने सिद्ध
होते.

“ वृत्तीं आधी आर्या

श्राव्या सेव्याचि फार साधी आर्या,

युक्ता सद्यमकांनी

प्याधी रसिकीं करुनि शुधम कार्नी.” (मोकृषि ११५)

मोरोपन्तकृत कृष्णविजय पूर्वार्ध आणि अुत्तरार्धातील पहिले पाच अध्याय,
आणि प्रल्हादविजय हीं काव्ये आर्यागीतीमध्ये आहेत.

आर्यागीति समयक रचण्याची वहिवाट संस्कृतांत रविकीर्तीच्या काळापासून
दिसते. पहा

“ येनायोजि न वेदम

स्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेदम

स विजयतां रविकीर्तिः

कविताश्रितकालिदासमारविकीर्तिः” (अैहोळे शिलालेख)

वृत्तविस्तार

परिच्छेद १ ला

अनावर्तनी वृत्तें

१ श्री-वर्ग

पुढील न्द्वयतम वृत्तांचा नामनिर्देश करून ठेवण्यापलीकडे त्यांचें काही प्रयोजन नाही.

१ श्री	[-]	६ स्त्री	[--]
२ मद्	[० ०]	७ रजनी	[० ० -]
३ सुख	[० -]	८ मन्दर	[- ० ०]
४ दुक्ख	[- ०]	९ मृगेन्द्र	[० - ०]
५ कमल	[० ० ०]	१० सुरतरु	[० ० ० ०]

टीपा

[ज्या नावापुढे कंसांत हे हें अक्षर आहे पण पुढे आकडा नाही तें नाव हेमचन्द्राने दिलेलें नसून हेमचन्द्राने दुसऱ्याचें टिपून ठेविलेलें आहे असें समजावें]

१ श्री (हे २/१), ङी (भ ३२/४६), गौ (विवृ ५/१). २ मद् (हे २/३), पुष्प (हे), मधु (प्रापै २/५), गिरिधर (ना). ३ सुख (हे २/५), मही (प्रापै २/७), दिगन्त (ना). ४ दुक्ख (हे २/४), सार (प्रापै २/९). ५ कमल (प्रापै २/२५), परम (ना).

६ स्त्री (हे २/२), पद्म (हे), नौ (विवृ ५/२), काम (प्रापै २/३), गर्व (ना). ७ रजनी (भ ३२/५४, हे), मदन (हे २/९), रमण (प्रापै २/१७), प्रवर (ना). ८ मन्दर (प्रापै २/२३). ९ मृगेन्द्र (प्रापै २/२१). १० सुरतरु (ना).

२ अिन्द्रवजा-वर्ग .

अिन्द्रवजा-अुपेन्द्रवजा-वसन्ततिलका

११ अिन्द्रवजा	[-- ० --- ० ० - ० ---]
१२ आन्दोलिका	[-- ० --- ० -- ० ---]
१३ 'आनन्दशब्द'	[-- ० --- ० ० ० ० - ० ---]
१४ केकिरव	[० ० - ० - - ० ० - ० ---]
१५ अुपेन्द्रवजा	[० - ० - - ० ० - ० ---]
१६ कोल	[० - ० ० ० - ० ० - ० ---]
१७ "प्रतिष्ठित"	[० - ० ० ० - - - ० ---]
१८ "व्यवस्थित"	[० - ० ० ० - - - ० ० ० ---]
१९ "समुपस्थिता"	[- - ० ० - ० ० - ० ---]
२० वसन्ततिलका	[- - ० - ० ० ० - ० ० - ० ---]
२१ ऋषभ	[० ० - ० - ० ० ० - ० ० - ० ---]
२२ शिष्ट	[- - ० ० - ० ० ० - ० ० - ० ---]
२३ स्वर्णाक्षी	[- - - ! ० - ० ० ० - ! ० ० - ० ---]
२४ केतन	[- ० ० ० - - ० ० - ० ० - ० ---]
२५ विमला	[० ० - ० ---]

टीपा

११ अिन्द्रवजा (पि ६/१५), "तौ जो गुरु चेन्द्रवतीन्द्रवजा"
 (अुपवृ १०३/३४). १२ "आन्दोलिका ततरगाः सायकैः सायकैर्यतिः"
 (ममच १६). १४ "स्यौ स्यौ केकिरवम्" (हे २/१९२). १५ अुपेन्द्रवजा
 (पि ६/१६), "अुपेन्द्रवजा तु जतौ जगौ गः" (अुपवृ १०३/११)

१६ "ज्यौ स्यौ कोलः" (हे २/१९४). १७ "प्रतिष्ठित"; अुपस्थित
 (हे २/१३४), शिखण्डित (गळ २/५७), "अुपस्थितमिदं ज्यौ ताद्रकारौ"
 (के ३/४४). प्रतिष्ठितवृत्ताची मोडणी [० - ० ० ० - | - - ० - ५ | -]
 अशी केल्यास तें पञ्चावर्तनी होअील. १८ "व्यवस्थित", "अुपस्थितमिदं
 ज्यौ स्यौ यदि गुरुः स्यात्" (गळ २/१०६). १९ "समुपस्थिता," "तो जो

गौ श्रुपदिघता" (हे २/१३३). २० वसन्ततिलका (पि ७/८), सिंहोन्नता (विष्ट ५/३१); "स्यौ जी वसन्ततिलकं गुरुकद्रयं चेत्" (श्रुवष्ट १०३/३३)

२१ ऋपम (हे २/२४३), "ऋगमाख्यमेतदुदितं सजसाः स्यौ चेत्" (गद्य २/१४४). २२ "त्वसत्याः शिशुः" (हे २/२६०). २३ मो ज्जी स्यौ स्वर्णाक्षी. हे नाय विद्याधर या. मिडे यांनी मिजी १८४ व्या कवितेवर दिलें आहे. या वृत्ताची मोडणी [1 --- 55] ~ ~ ~ ~ ~ | ~ ~ ~ ~ ~ - 51 -] अशी धरल्यास तें पद्यावर्तनीहि होअील. २४ "म्यसत्याः केतनं" (हे २/२६१). २५ "स्यौ विमला" (हे २/४१); याच्याच द्विरावृत्तीने केकरव वृत्त सिद्ध होतें. या वृत्ताची मोडणी [1 ~ ~ ~ ~ ~ | ---] अशी धरल्यास तें इग-यर्तनी होतें.

३ अिन्द्रवंशा-वर्ग

वंशस्य-रुचिरा-प्रहर्षिणी

२६ अिन्द्रवंशा	[--- ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ~ ~ ~]
२७ सुदन्त	[~ ~ ~ ~ ~ - - - ~ ~ ~ ~ ~ - ~ ~ ~]
२८ वंशस्य	[~ ~ ~ ~ ~ - - - ~ ~ ~ ~ ~ - ~ ~ ~]
२९ मञ्जुभाषिणी	[~ ~ ~ ~ ~ - - - ~ ~ ~ ~ ~ - ~ ~ ~]
३० मृदह्ला	[--- ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ - ~ ~ ~ ~ ~ - -]
३१ लक्ष्मी	[--- ~ ~ ~ ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]
३२ रुचिरा	[~ ~ ~ ~ ~ - ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]
३३ रुक्मिणी	[~ ~ ~ ~ ~ - ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]
३४ "सु"-रुचिरा	[~ ~ ~ ~ ~ - ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]
३५ प्रहर्षिणी	[--- - - ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]
३६ 'स्लेञ्ज'	[--- - - ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]
३७ घनमाला	[~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]
३८ 'मधुमाक्षिका'	[- ~ ~ ~ ~ - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]
३९ रमा	[~ ~ ~ ~ ~ - ! ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ ~ -]
४० "निर्मला"	[~ ~ ~ ~ ~ - ~ ~ ~ -]

टीपा

२६ विन्द्रवंशा (पि ६/२९). “ताविन्द्रवंशा जरसंहितौ मता” (शुक्ल १०३/१८). २७ “स्वौ स्त्री गः सुदन्तः” (हे २/२१८). २८ वंशस्थ (पि ६/२८), वंशस्थविल (श्रुत्रो ३२, गछ २/६६), वसन्तमञ्जरी (विवृ ५/२६), अग्रवंशा (हे); “जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ” (के ३/४६). २९ “जौ स्त्री गो मञ्जुभाषिणी” (हे २/२०७), मञ्जुहासिनी (गछ २/२०७), मत्तहासिनी (निस ९१). हे वृत्त जेन्हा [१०-०-०-०-०-०-०-०-०-१०-] असे पञ्चावर्तनी मोडणीचे असेल तेन्हा त्याला मञ्जुहासिनी म्हणावें. ३० “स्त्री जौ रो मृद्ग्याः” (हे २/२६२).

३१ “लक्ष्मीरियं तमसज्यौकदाहता” (शुक्ल १०३/३६), (ह २/२१५), प्रभावती (श्रुत्रो ३४). ‘युगग्रहैः’ म्हणून श्रुतबोधकारच तेवढा यति साङ्गतो. ३२ रुचिरा (पि ७/२), प्रभावती (म १६/५८), सदागति (विवृ ५/३०). “जमौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्महैः” (शुक्ल १०३/२१). ३३ जमौ स्त्री गौ रुक्मिणी वैः हे नाव मराठींत रूढ आहे पण याचा शुगम गावत नाही. कुमुभिनी (रपि ९३६) या नावालाहि आधार दिलेला नाही. ३४ “सु”-रुचिरा, “ज्यौ सरौ गोऽतिरुचिरा चतुर्भिर्नवभिर्वितिः” (मम्व १७), रुचिरा (निस ८७). ३५ प्रहर्षिणी (पि ७/१), प्रहर्षणीय (ववृ १०३/२२), मयूरपिच्छ (विवृ ५/२९), “मौ जौ मन्त्रिकद्रशकैः प्रहर्षणीयं” (शुक्ल १०३/२२).

३६ म्यौ जौ ग् ‘म्लेच्छ’. ३७ स्त्री स्त्री गौ, घनमाला वैः हे नाव विद्याधर वा. मिश्रे यांनी मिजी १४९ व्या कवितेवर दिलें आहे; पण आधार दिला नाही. धंशमूल (रपि ९३४) यालाहि आधार दिलेला नाही. ३८ म्यौ स्त्री गौ ‘मधुमक्षिका’. ३९ ज्यौ न्यौ ग् रसा वैः हे नाव मराठींत रूढ आहे; पण शुगम गावत नाही. ४० “निर्मला” “स्त्री गो विमला” (हे २/६२) आणि (म ३२/१०३). या वृत्ताची मोडणी [१००-०-०-०-०-०-१०-] अशी घेतल्यास तें पञ्चावर्तनी आणि [००१-०-०-०-०-१०-] अशी घेतल्यास तें मृद्गावर्तनी होतें.

४ रथोद्धता-वर्ग

प्रियंवदा-कनकप्रभा

४१ रथोद्धता	[- ४ - ४ ४ ४ - ४ - ४ -]
४२ प्रियंवदा	[४ ४ ४ - ४ ४ ४ - ४ - ४ -]
४३ 'अभीष्ट'	[४ ४ ४ - ४ ४ - ४ - ४ -]
४४ ललिता	[- - ४ - ४ ४ ४ - ४ - ४ -]
४५ कनकप्रभा	[४ ४ - ४ - ४ ४ ४ - ४ - ४ -]
४६ बुद्बुद	[४ ४ - ४ - ४ ४ ४ - ४ - ४ - - ४ - ४ -]

टीपा

४१ रथोद्धता (पि ६/२२), अपत्यान्तिका (हे). "सै नरी लगुयुता रथोद्धता" (अुवृ १०३/३१). नागवर्मा सहाय्या अक्षरानन्तर यति साङ्गतो; तसा घेतल्यास वृत्त पद्मावर्तनी होअील. ४२ प्रियंवदा (हे २/१७५, कद ४/४८), मत्तकोकिल (हे), निरुपमा (ना १३१) "भुवि भवेन्नमजरैः प्रियंवदा" (के ३/५७). ४३ न्मौ लौ ग् अभीष्ट. ४४ ललिता (हे २/१७६); "धीरैरमाणि ललिता तमौ जरो" (के ३/५९). ४५ कनकप्रभा स्त्री स्त्री ग् (पि ८/७), जया, सुमह्वाली (हे), मनोवती (म, हे), नन्दिनी (खछ ३, हे २/२११), [अर्यात् 'मुनन्दिनीति शम्भौ' (गछ) हैं चूक असावे], मञ्जुभाषिणी (के ३/७४), प्रयोधिता (गछ २/१०२). ४६ "स्त्री स्त्री त्री बुद्बुद" (हे २/३२१). [४ ४ - ४ - ४ ४ ४ - | - - ४ - ४ -] अशी मोडणी घेतल्यास हैं वृत्त पद्मावर्तनी होतें.

५ स्वागता-वर्ग

लङ्का-कुटजा-प्रमिताक्षरा-यूथिका-दुतविलम्बित

४७ स्वागता	[- ४ - ४ ४ ४ - ४ ४ ४ -]
४८ दुतपदा	[४ ४ ४ - ४ ४ ४ - ४ ४ ४ -]
४९ अम्बुज	[- ४ ४ ४ - ४ ४ ४ - ४ ४ ४ -]
५० चन्द्रवर्त्म	[- ४ - ४ ४ ४ - ४ ४ ४ ४ -]

५१ मणिरङ्गा	[- ० - ० ० - ० ० - -]
५२ 'लङ्का'	[० ० ० - ० ० - ० ० - -]
५३ कुटजा	[० ० - ० - ० ० ० - ० ० - -]
५४ प्रमिताक्षरा	[० ० - ० - ० ० ० - ० ० - -]
५५ प्रमिता	[० ० - ० - ० ० ० - -]
५६ अत्यापनी	[- - ० - ० ० ० - ० ० - -]
५७ मणिकटक	[० ० ० ० - ० - ० ० ० - ० ० - -]
५८ यूथिका	[- ० - ० ० ० - ० ० - ० -]
५९ अच्युत	[- ० - ० ० - ० ० - ० -]
६० 'जनकात्मजा'	[० ० ० - ० ० ० - ० ० - ० -]
६१ द्रुतविलम्बित	[० ० ० - ० ० - ० ० - ० -]
६२ अश्रफ	[- - ० - ० ० ० - ० ० - ० -]
६३ कमलिनी	[० ० - ० - ० ० ० - ० ० - ० -]
६४ सुन्दर	[- ० - ० ० ० - ० ० - ० ० - ० -]
६५ महगाला	[० ० ० - ० ० ० - ० ० - ० ० - ० -]
६६ "प्रगुणीकृता"	[० ० ० - ० ० - ० ० - ० ० - ० -]
६७ कुसुमादित्रय	[० ० ० - ० ० - ० - ० ० - ० -]

टीपा

४७ स्वागता (पि ६/२३), "स्वागता रनभगैरुंरुतोऽन्ते" (भुवच १०३/१९). या वृत्तानी मोहणी [1 - ० - ० ० ० | - ० ० - -] अशी घेतल्यास तें पद्या-
यतनी होअील. ४८ द्रुतपदा (हे), "द्रुतपदं नभजयैः कथितं तत्" (भुवच
१०३/२०), कलहंसा (हे २/१६१), मुरार (हे). "द्रुतपदं भवति
नभनयाभेत्" (गछ २/८८) असेदि लक्षण आढळतें. ४९ म्जी सौ गु
अम्मुज (ना १४५) हें वृत्त द्रुतपदान्या आरम्भी अेक गुरु अधिक घातल्याने
होतें. ५० चन्द्रवर्त्म (हे २/१६२), "चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रनभयैः" (के
३/४५). हें वृत्त [1 - ० - ० ० ० | - ० ० ० ० -] अशी मोहणी घेतल्यास
पद्यायतनी होअील.

५१ “रः सौ गो मणिरंगः” (हे २/११६), (ना १११). हेमचन्द्राच्या अुदाहरणांत मणिरंग आदे. हें वृत्त [-०-!००-००-1-] याप्रमाणे पद्मावर्तनी मोडणीचें असेल तेव्हा त्याला मणिरंग म्हणावें. ५२ न्मौ भौ ग् लड्का. शेषक (रपि ५८१) हें नाव आदे; पण आधार नाही. मणिरंगाप्रमाणे लड्कावृत्तादि [०००-!००-००-1-] पद्मावर्तनी होअूं शकतें. ५३ कुटजा (मल्लिनाथ शिशु० ६/७३), “रजौ सौ गः कुटजं” (हे २/२१३); भ्रमर (हे), कलहंस (गद्य २/१०१), नवनन्दिनी (मोसप्र ८/५१३ पहा). ५४ प्रमिताक्षरा (पि ६/३९) चित्रा (हे), प्रवराक्षरा (ना १३५). “प्रमिताक्षरा सजयुतावय सौ” (अुवृ १०३/३७). नागवर्मा ६ व्या अक्षरानन्तर यति साङ्गतो तेव्हा [1००-००-०!००-०००-] या मोडणीच्या पद्मावर्तनी वृत्ताला प्रवराक्षरा म्हणावें. याव्यतिरिक्त पद्मावर्तनी मोडणीतच [०००-1०-०००-1०००-] आणि [००1-०-०००1-०००-] असे दोन प्रकार सम्भवतात. ५५ स्जस्गाः प्रमिता (भ ३२/१४४ हे), माला (हे २/१२६). या वृत्ताची मोडणी जेव्हा [००-1०-०००-1-] अशी पद्मावर्तनी असेल तेव्हा त्याला “शशि”माला आणि [००1-०-०००-1-] अशी पद्मावर्तनी असेल तेव्हा त्याला “विधु”माला म्हणावें.

५६ “तमजला अुत्यापनी” (हे २/१४८), धारावल्कि (पि ९८ टीप). प्रमिताक्षरावृत्ताप्रमाणेच अुत्यापनीचेदि [-1००-०००-1०००-] आणि [-1००-०००1-०००-] असे दोन प्रकार सम्भवतात. ५७ मणिकटक (हे), “न्जम्जला घृतिः” (हे २/२३६), प्रमदा (गद्य २/१२४), कुरीरुता (मल्लिनाथ शिशु० ४/४१). या वृत्ताची मोडणी जेव्हा [1००००-SS1०-०००-1०००-] अशी असेल तेव्हा त्याला प्रमदा म्हणावें. ५८ नौ भौ यूथिका (रपि ८७१), पण या नावाचा अुगम सापडत नाही. ५९ “रः सौ ल्यौ अच्युतं” (हे २/१२८); या वृत्ताची मोडणी [-०-!००-०००-1०-] अशी पद्मावर्तनीदि होअूं शकेल. ६० ‘जनकात्मजा’ न्मौ जौ ग्. या वृत्ताला वृत्तदर्पणकार विभावरी म्हणतो; पण हेमचन्द्र विभावरी नावाचें निराळेंच वृत्त साङ्गतो. सारसनावलि (रपि ८७१) या नावाला तसा आधार गवसत नाही.

६१ द्रुतविलम्बित (पि ६/३०), हरिणप्लुता (म १६/४८,) सुन्दरी (प्रापै २/१३९). “द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ” (के ३/४९). द्रुतविलम्बिताची मोडणी [० ० ० - ! ० ० - ० ० - १ ० -] अशी घेतल्यास तें अच्युता-प्रमाणे पद्मावर्तनी होईल. ६२ “ त्मौ जौ गो अभ्रकं ” (हे २/२१६); या वृत्ताच्या अन्तीं अक गुरु वाढविल्याने घसन्ततिलकावृत्त होतें. ६३ रजौ सौ ल्यौ कमलिनी. हें वृत्त त्रिधाधर वा. भिडे यांनी सिद्ध केलें असून नामकरणहि त्यांनीच केलें आहे. ६४ “ रात्रभग्नाः सुन्दरं ” (हे २/२५७), माणिविभूषण (ना १५५), मणिभूषण, रमणीय (हे). हें वृत्त [- १ ० - ० ० ० - १ ० ० - ० ० - १ ० -] आणि [१ - ० - ० ० ० १ - ० ० ० - ० ० १ - ० ० -] अशा दोन प्रकारांनी पद्मावर्तनी होअं शकतें; यांना अनुक्रमें मणिभूषण आणि रमणीय म्हणावें. ६५ मङ्गला (ना १५९), “ न्मौ जिगौ मङ्गलमङ्गना वैः ” (हे २/२७१). सुन्दर वृत्ताप्रमाणेच हें वृत्तहि [० ० १ ० - ० ० ० ० - १ ० ० - ० ० - १ ० -] आणि [१ ० ० ० - ० ० ० १ - ० ० ० - ० ० १ - ० ० -] अशा दोन प्रकारांनी पद्मावर्तनी होअं शकतें.

६६ नभिराः “ प्रगुणीकृता. ” हें समवृत्त आदलांत नाही; पण मकरावली नामक अर्धसमवृत्तांतील समचरण या लगावलीचे असतात. प्रगुणीकृता हें नाव हेमचन्द्राच्या मकरावलीच्या शुदाहरणातील दुसऱ्या चरणावरून घेतलें आहे. ६७ न्मौ सौ ल्यौ कुसुमाद्भिः (ना १४८).

६ शालिनी-वर्ग

घातोर्मि-वैश्वदेयी-अनङ्गलेखा

६८ शालिनी	[---- ! - ० - - - -]
६९ घातोर्मि	[---- ! ० ० - - - -]
७० वैश्वदेयी	[---- ! - ० - - - -]
७१ फोडूमो	[---- ! ० ० ० - - - -]
७२ चन्द्रिणी	[० - - - - ! - ० - - - -]
७३ “रात्र”-लक्ष्मी	[- - - - ! - ० - - - -]
७४ चित्रा	[- - - - ! - - - - ! - ० - - - -]

७५ पद्म	[० ० ० ० ० - ! - - - - ! - ० - - - ० - -]
७६ चन्द्रमाला	[० ० ० ० ० ० - ! - - - - ! - ० - - - ० - -]
७७ अनङ्गलेखा	[० ० ० ० ० - ! - - - - ! - ० - - - ० - -]

टीपा

६८ शालिनी (पि ६/१९), “मातौ गौ चेत् शालिनी वेदलोकेः” (अुवृ १०३/३०). ६९ घातोर्मि (पि ६/२०), अूर्मिमाला (वृ १०३/४५) “वातोर्मियं कथिता म्मौ तगौ गः” (के ३/३५). ७० वैश्वदेवी (पि ६/४१), चन्द्रलेखा (म १६/४२), चन्द्रकान्ता (हे). “मौ यौ पञ्चादवैश्वदेवीति नाम्ना” (अुवृ १०३/४४).

७१ “मौ स्तौ गः कोट्टम्भो ङैः” (हे २/२१७). ७२ “य्यौ रौ गः चन्द्रिणी चैः” (हे २/२०५), चञ्चरीकावली (गछ २/१०४, ममच १७). ७३ “राज”लक्ष्मी; “मौ तौ गौ लक्ष्मीः” (हे २/२२६). ७४ “भिर्यौ चित्रा जैः” (हे २/२५०), मण्डूकी, चञ्चला (हे). ७५ “नः स्मौ तौ गौ पद्मं चपैः” (हे २/२९५). ७६ “नौ मौ यौ चन्द्रमाला छवैः” (२/३०८). ७७ “स्तौ मौ यौ अनङ्गलेखा चडैः” (हे २/३१३).

७ मन्दाक्रान्ता-वर्ग

कुसुमितलता-स्रग्धरा-मालिनी

७८ चन्द्रलेखा	[० ० ० ० ० - ! - ० - - - ० - -]
७९ मन्दाक्रान्ता	[- - - - ! ० ० ० ० ० - ! - ० - - - ० - -]
८० कुसुमितलता	[- - - - ! ० ० ० ० ० - ! - ० - - - ० - -]
८१ विस्मिता	[० - - - - ! ० ० ० ० ० - ! - ० - - - ० - -]
८२ चित्रमाला	[- - - - ! ० ० ० ० ० - ! - ० - - - ० - -]
८३ नन्दीमुखी	[० ० ० ० ० ० - ! - ० - - - ० - -]
८४ चित्रलेखा	[- - - - ! ० ० ० ० ० ० - ! - ० - - - ० - -]
८५ पुष्पदाम	[- - - - ! ० ० ० ० ० ० - ! - ० - - - ० - -]
८६ शोभा	[० - - - - ! ० ० ० ० ० ० - ! - ० - - - ० - -]
८७ मुग्धक	[० - - - - ! ० ० ० ० ० ० - ! ० - - - ० - -]

- ८८ स्रग्धरा [-----!vvvvvvv-!-v---v---]
 ८९ महास्रग्धरा [vv-----!vvvvvvv-!-v---v---]
 ९० मालिनी [vvvvvvv-!-v---v---]
 ९१ मालाचित्र [शालिनी!vvvvvvv-!-v---v---]
 ९२ सिंहविस्फूर्जित [-----!-vv---!-v---v---]
 ९३ चूतकुञ्ज [vv-----v---!-vv-!-v---v---]

टीपा

७८ चन्द्रलेखा (हे २/२०८), “नसरयुगमैश्चन्द्रलेखतुलोकैः” (गछ २/१०५). ७९ मन्दाक्रान्ता (पि ७/१९), श्रीधरा (म १६/८०); “मन्दाक्रान्ता ममनततगा गः समुद्रतुलोकैः” (शुववृ १०३/९). ८० कुसुमितलता (ममच १८), कुसुमितलतावेह्लिता (पि ७/२०), चित्रलेखा (म १६/८६), “घट्टैश्चित्रलेखा” (हे २/३०४), चन्द्रलेखा (विष्ट ५/३९), कन्दर्पजात (ना १६९); “स्याद्भूतर्ल्वश्वैःकुसुमितलतावेह्लिता म्ती नयी यौ” (के ३/१००).

८१ “विस्मिता म्मी न्ती तौ ग् ररुतुस्वराः” (पि ८/१८), सुवृत्ता (कृ १०३/७), चन्द्रक्रान्ता (विष्ट ५/४१), रम्भा (स्वछ १०२), मेघविस्फूर्जिता (हे २/३२४). ८२ चित्रमाला (स्वछ ११०), मुप्रभा (पिष्ट ५/४२), सुवंशा (गछ २/२१०), “म्मी म्नी तौ गौ चित्रमाला छचैः” (हे २/३४०). ८३ नन्दीमुखी (स्वछ ११), वसन्त (हे २/२२५, ना १५१), “स्वरभिदि यदि नौ तौच नान्दीमुखी गौ” (गछ २/११७). ८४ चित्रलेखा (स्वछ ७३), चन्द्रलेखा (हे २/३०५); “मन्दाक्रान्ता नपरलघुयुता पीर्तिता चित्रलेखा” (गछः २/१७९). ८५ पुष्पदाम (स्वछ ९८, हे २/३२८); “मो गौ नौ तौ गौ दारहयतुरगैः कुल्लदाम प्रसिद्धम्” (गछ २/२००).

८६ शोभा (स्वछ १०८), “म्मी नौ तौ गौ शोभा चछैः” (हे २/३१९). ८७ “म्मी नौ रौ गो मुग्धकं चछैः” (हे २/३३०). ८८ स्रग्धरा (पि ७/२४), “म्मी म्नी मादच प्रयः स्युः स्वरमुनिनुरगैः स्रग्धरा स्यादियमैः” (शुववृ १०२/५). ८९ महास्रग्धरा, “स्तौ न्नी स्तौ गौ महास्रग्धरा जछैः”

(हे २/३५५); परन्तु “सजता नसी री गः फणितुरगहयैः स्यान्महासम्प-
राख्या” (गछ २/२१६) असेहि लक्षण (चुकीने) साङ्गितलेलें आहे.
९० मालिनी (पि ७/१४), नान्दीमुली (भ १६/७०). “वसुमुनिविरतिद्वे-
न्मालिनी नौ मयौ यः” (अुवच् १०३/२४).

९१ “भतिनायि मालाचित्रं टैः” (हे २/३८२). ९२ “तद्भूतत्वैश्वरीं म्मी
विरतिधेत् सिंहविस्फूर्जितं यौ” (गछ २/१९९). ९३ स्मौ सीं भ्रीं गौं
चूतकुञ्ज (ना १८६)

८ क्षमा-वर्ग

कुटिलगति-शरभललिता-शिखरिणी-पुट

९४ क्षमा	[००००००-!- - - - ० - - -]
९५ तत	[००००००-!- - - - ० - -]
९६ नदी	[००००००-!- ००-०- - -]
९७ चन्द्रकान्ता	[- ० - - - ० - - - ! - - ० ० - ० - - -]
९८ चन्द्रिका	[००००००-!०-०- - - -]
९९ वाहिनी	[- - ० ० - - - ! - ० ० - - -]
१०० भोगिनी	[००००००-!०-०- - - ० - - -]
१०१ कुटिलगति	[००००००-!- ० - - - ० - -]
१०२ शरभललिता	[- - - - ! ० ० ० ० ० - ! - ० - - -]
१०३ प्रवरललिता	[० - - - - - ! ० ० ० ० ० - ! - - - -]
१०४ शिखरिणी	[० - - - - - ! ० ० ० ० ० - ० ० ० ० - -]
१०५ “चन्द्रकान्ति”	[००००००-!- ० - - -]
१०६ पुट	[००००००-!- ० - - -]
१०७ “कनक-”गौरी	[००००००-!००००- - -]
१०८ गौरी	[०००००००० ०००- - -]
१०९ क्षमा	[००००००-!०-०- - -]
११० शिखण्डिनी	[० - - - - -]

१३६ हरिणीपद [०००००-!-----!०-००००-०-]
 १३७ "अभिनव"ललिता [००००००-!-----!०-००००-०-]

दीपा

१२७ "नम्रसल्गाः सिंहः छैः" (हे २/२२९). १२८ "मौ जी गः श्रेयोमाला घैः" (हे २/२०२); यति 'चैः' असावा हें बरें. १२९ जया (खळ २५); "मो री सो ल्गाँ जया छैः" (हे २/२२७). १३० "मौ रसल्गा दर्दुरकः" (हे २/२३७), सुन्दर (ना १५०). प्लुताचा अवलम्ब केल्यास या वृत्ताची मोडणी [१-०००-०००१-५०-०००१-५०-] अशी पद्मावर्तनी होअूं शकेल.

१३१ "नो जी म्मौ कलभापिणी" (हे २/२५६), अरविन्द (हे), नवनलिन (ना १५७). प्लुताचा अवलम्ब केल्यास कलभापिणी वृत्ताचीहि मोडणी [१०००००-०००१-५०-०००१-५०-] अशी पद्मावर्तनी होअूं शकते. १३२ "नजीभा वनमञ्जरी" (हे २/३५२). या वृत्ताची मोडणी [१०००००-०००१-०००-०००१-५०-०००१-५०-] अशी पद्मावर्तनी करणें बरें. १३३ "रसयुगहययुह नौ म्मौ सो लगौ हि यदा हरिः" (गळ २/१७२). १३४ हरिणी (पि ७/१६), वृषभचरित (वृ १०३/१०), वृषभचेष्टित (म १६/७८); परन्तु शुदाहरणांत वृषभललित आहे, हरिणीप्लुत (ना १६७); "रसयुगहयै न्मौ म्मौ स्त्रौ गो यदा हरिणी तदा" (के ३/९६). १३५ न्मौ ल्मौ म्मौ 'जननीमुद' चडैः

१३६ हरिणीपद (खळ ८५); "न्मौ म्मौ म्मौ हरिणीपदं चचैः" (हे २/३१९); यति 'चडैः' असणें बरें १३७ "अभिनव"ललिता; "नौ म्मौ म्मौ ललितं छचैः" (२/३०९).

११ हरिणी-वर्ग

केसर-रोहिणी-शार्दूलविक्रीडित

१३८ विद्युत् [०००००-!-----०-०-०-०-]
 १३९ हरिणी [-----!०००००-!-----०-०-०-०-]

- १४० कोमलता [-----!-v v v-!-v- -v- -v- -]
 १४१ छाया [v-----!v v v v v-!-v- -v- -v- -] .
 १४२ करिमकरमुजा [v v v v v v-!-v- -v- -v- -]
 १४३ केसर [-----!v v v v v v-!-v- -v- -v- -]
 १४४ वध्वित [-----!v v v v v v-!-v- -v- -v- -]
 १४५ चन्द्रोद्योत [v v v v v v-!-v- -v- -v- -] .
 १४६ रोहिणी [v v v v v-!-v- -v- -v- -v- -]
 १४७ ज्योत्स्ना [-----v- -v- -!-v- -v- -v- -]
 १४८ चन्द्रसेना [-----v- -v- -!-v- -v- -v- -]
 १४९ "सोम"लेखा [v- -v- -v- -!-v- -v- -v- -]
 १५० काञ्ची [-----v- -v- -!v v v-!-v- -v- -v- -]
 १५१ शार्दूलविक्रीडित [-----v v- -v- -v v v-!-v- -v- -v- -]
 १५२ शार्दूल [-----v v- -v- -v v v-!-v- -v- -v- -]
 १५३ मत्तैभविक्रीडित [v v- -v v- -v- -v v v-!-v- -v- -v- -]
 १५४ सद्रत्नमाला [-----v v-!v v v- -v v v-!-v- -v- -v- -]
 १५५ विभ्रमगति [शार्दूलविक्रीडित । v v- -v- -]
 १५६ घट [v v v v v v-!-v- -v- -]

टीपा

१३८ विद्युत्; "ऋतुमुनिपतिर्विद्युत्सौ तौ गुरुः" (के परिशिष्ट); "स्तौ तौ गो विद्युन्मालिका" (हे २।२१०); परन्तु जुदाहरणावरुन विद्युन्मालिका वृत्ताची मोडणी [।v v v v v-!-v- -v- -v- -] अर्शा ह्यावर्तनी वाटते. १३९ ह्यारिणी (स्वछ ६०, हे २।२१३); "वेदत्वैर्वैर्मभनमयत्वा गरवेत् तदा ह्यारिणी" (गछ २।१७०). १४० "स्तौ स्तौ तौ कोमललता घटैः" (हे २।२८६).

१४१ छाया (स्वछ १०४, हे २/३२६); "मियं छाया ख्याता षडुरस-ह्यै यौ भौ न्साँ तौ गुरुः". के परिशिष्टांत "वी मनसा भौ गुरुः" असा पाठ-भेद दिला आहे तो चुकीचा वाटतो. १४२ करिमकरमुजा (स्वछ १७); "नौ भ्यौ तौ करिमकरमुजा छैः" (हे २/२२४). १४३ केसर (स्वछ ८९,

हे २/३०७); "अथांश्वाश्वैर्मभनपरमुगैरुचं मतं कसेरं" (गछ २/१८७).
 १४४ वद्वित (हे २/३२९), विचित (हे), चन्द्रविष्य (स्वछ १००),
 विष्य (गछ २/२०२); "मौ स्तौ तौ गो वद्वितं डछैः" (हे २/३२९).
 १४५ चन्द्रोद्योत (स्वछ ३१); "नी मो री चन्द्रोद्योतः जैः" (हे २/२४८).
 १४६ रोहिणी (स्वछ ६७); "नस्मम्यत्ना रोहिणी चषैः" (हे २/२९६).
 १४७ ज्योत्स्ना (स्वछ २३); "म्रम्यत्ना ज्योत्स्ना छैः" (हे २/२२८).
 १४८ चन्द्रसेना (ममच), चन्द्रलेखा (हे २/२५९); "मौ मयौ यश्चन्द्र-
 सेना घोटकैर्वमुभिभिद्रा" (ममच १८). १४९ "सोम" लेखा; "राद्रम्य-
 याश्चन्द्रलेखाः छैः" (हे २/२५२). १५० "म्रम्या री काञ्ची छैः" (हे-
 २/३०१), वाचालकाञ्ची (हे).

१५१ शार्दूलविक्रीडित (पि ७/२१); "मौ ज्त्तौ तौ गुरुकं च स्यंनुरगैः
 शार्दूलविक्रीडितम्" (अुयवृ १०३/४). १५२ "शार्दूलं वद मासगदक्यति मः
 सो जसौ रो मश्चेत्" (गछ २/१८६). १५३ मत्तभविक्रीडित (हे २/
 ३३७); "समग न्मौ यलगास्त्रयोदशयतिर्मत्तभविक्रीडितम्" (गछ २/२११).
 १५४ "मौ स्तौ म्यौ लौ सद्रत्नमाला डजैः" (हे २/३४१). १५५ "मौ
 ज्त्तौ तौ भौ विम्रमगतिः" (हे २/३७२). १५६ घट (ना १३६). या
 वृत्तांत लगक्रम पुटाचाच आहे; पण याति सातव्या अक्षरानन्तर आहे. केदारमष्ट
 पुटवृत्तातच हे यती साङ्गतो. "मुनिशरविरतिर्नौ म्यौ पुटोऽयम्" (के ३/५०).

१२ मदनललिता-वर्ग

सुवदना-शार्दूलललित-गृध्नी-सुरतललिता

१५७ मदनललिता	[-----!v v v v v-----!-----v v v-----]
१५८ क्रीडा	[v-----!v v v v v-----!-----v v v-----]
१५९ सुमधुरा	[-----v-----!v v v v v-----!-----v v v-----]
१६० सुवदना	[-----v-----!v v v v v-----!-----v v v-----]
१६१ सुरता	[-----v-----!v v v v v-----!-----v v v-----]
१६२ शार्दूलललित	[-----v v-----!-----v v-----!-----v v-----]
१६३ वायुवेगा	[-----v v-----!-----v v-----!-----v v-----]

- १६४ पृथ्वी [०-०००-०-!०००-०-०-०-]
 १६५ वृन्दारक [पृथ्वी!-०-०-०-०-]
 १६६ शशाङ्कचरित [—-!पृथ्वी]
 १६७ मालाघर [०००००-०-!०००-०-०-०-०-]
 १६८ मञ्जरी [००-०-!०००-०-०-०-०-]
 १६९ विपिनतिलक [०००००-!०००-०-०-०-०-]
 १७० कुसुमिता [०००-०-०-०-०-]
 १७१ समुद्रतता [०-०००००-!०००-!-०-०-०-०-०-]
 १७२ गजेन्द्रलता [००००००-०-!००-०-०-०-०-]
 १७३ सुरतललिता [—-०००००-!-०-०-०-०-०-]
 १७४ माधवीलता [—-०-०-०-!००००-००-!-०-०-०-]
 १७५ लालित्य [—-००-०-०-०-०-०-०-०-०-०-०-०-०-०-]

टीपा

१५७ मदनललिता (स्वछ ५०, हे २/२७६), “ममौ नो म्मौ गो मदन-ललिता वेदैः पङ्क्तुभिः” (गछ २/१५२). १५८ “ममौ न्मौ त्मौ श्रीडा चचैः” (हे २/३१८), सुधा (गछ २/१८३). १५९ “मौ म्मौ म्मौ ग् सुमधुरा छचैः” हैं वृत्त रूढ दिसतें; पण याला प्राचीन आधार गावत नाही. १६० सुवदना (पि ७/२२), वृत्त (विच ५/४३); “मौ न्मौ म्मौ ल्गौ मुनिव्योमगरसविरतिः ख्याता सुवदना” (अुवव १०३/६).

१६१ सुरसा; “मौ म्मौ यो नो गुरुचेत् स्वरमुनिकरणैराहसुरसाम्” (गछ २/१९९). १६२ शार्दूलललित (स्वछ ७९, हे २/३११); “मः सो जः सतसा दिनेशक्रतुभिः शार्दूलललितम्” (गछ २/१८०). १६३ “मौ न्मौ न्मौ गो वायुवेगा छैः” (हे २/३२३). शार्दूललिता-प्रमाणे यति ‘छैः’ पाहिजे हैं हेमचन्द्राच्याच अुदाहरणावरून दिसतें. या वृत्ताची मोठणी [!-०-०-०-०-!-०-०-०-०-!-०-०-०-०-!-०-] अशी घेतल्यास हैं वृत्त पञ्चवर्तनी होतें. १६४ पृथ्वी (पि ७/१७), विलम्बितयति (भ १६/८४, वच १०३/१६). “जसौ जसयला वसुप्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः”

परिच्छेद २ रा

पद्मावर्तनी वृत्तं

जी वृत्तं म्हणतां म्हणतां सहज अष्टमात्रक आवर्तनांत वसतात त्यांचा समावेश या परिच्छेदांत केला आहे. काही वृत्तं अष्टमात्रक आणि पण्मात्रक अशा दोन्ही आवर्तनांत ब्रह्म शकतात; पण सर्वसामान्य प्रवृत्ति अष्टमात्रक आवर्तनांत म्हणण्याकडे विशेष असल्याने अशा वृत्तांचा समावेश पद्मावर्तनी वृत्तांतच केला आहे. जेथे यतिस्थानावरून वा शुदाहरणांतील मोडणीवरून पण्मात्रक आवर्तनाची स्पष्टपणे जाणीव होते तेथे त्या वृत्ताची गणना भृङ्गावर्तनी वृत्तांत केली आहे. शुदाहरणार्थ, [---००|---००|---००|---] या भृङ्गावर्तनी वृत्ताची मोडणी [1---००-|~००---|००---] अशी पद्मावर्तनीहि होतील; वा [1-०००|~०००|~००००|०-] या हरावर्तनी वृत्ताची मोडणी [~०००-०|००-००००|1-] अशी पद्मावर्तनी होऊ शकेल. पण जेथे चरणांत अेका विशिष्ट गणाची आवृत्ति आढळते तेथे जेणे करून ती आवृत्ति भद्दयेल अशी मोडणी घेणे बुचित नाही. आवर्तन ठरवितांना क्वचित् प्दुताचा क्षुपयोग ग्राह्य मानिला आहे; परन्तु मारून मुटकून वृत्त आवर्तनी करण्याचा प्रयत्न केलेला नाही. जेथे पहिली शुभी रेप आहे तेथून आवर्तनासम्भ समजावा.

१३ भ्रमरी-वर्ग

- १७६ भ्रमरी [1००---]
 १७७ सुमुखी [1~००-]
 १७८ कमलमुखी [1००००-]
 १७९ नलिनी [००|~००-]
 १८० मधुमार [००|~०००]
 १८१ सुमालतिका [०|~००-०]

१९६ जसो अपरभा (रपि १२). १९७ जसो 'प्रपन्ननन्दन.' १९८ "दुर्जया"; "श्लगा जया" (हे २/२४, कद ४/८). १९९ रलौ ग् वागुरा (म ३२/६९, हे), नन्दक (ना). या वृत्ताची मोडणी [१-०-०-०१-] अशी मृद्गावर्तनी घेतल्यास त्या वृत्ताला विदग्धक (हे २/१९) म्हणावें. २०० नगै गिरा (म ३२/८६, हे). मोडणी [१०००-०१-] अशी मृद्गावर्तनी घेतल्यास त्या वृत्ताला शफरिका (हे २/३८) म्हणावें.

२०१ "नी कच्छपी" (हे २/३९). २०२ "श्लगा रति:" (हे २/२१), प्रेम (ना). मोडणी प्रमाणे या लगावर्तीची [-०००-] आणि [-०००१-] अशीं दोन वृत्तें होअूं शकतात; पहिलें अग्न्यावर्तनी आणि दुसरें हरावर्तनी. २०३ म्नी 'पन्नगदलन'.

१५ विद्युद्धान्ता-वर्ग

तनुमध्या-कुमारललिता-राजरमणीय

२०४ विद्युद्धान्ता	[१-----१-]
२०५ सूचीमुखी	[१००-----१-]
२०६ विज्ञान्ता	[१-००-----१-]
२०७ तनुमध्या	[१-----००-१-]
२०८ मुकुल	[१-----००१-]
२०९ भोगवती	[१-०००-----१-]
२१० कुमुदवती	[१००००-----१-]
२११ विधुवक्त्रा	[१-००००-----१-]
२१२ मधुकरिका	[१-----००००-१-]
२१३ "अमर"-नदी	[१-०००००००१-]
२१४ विमलजला	[१००-----०००१-]
२१५ ललितगवि	[१००००-----१-]
२१६ रतिमाला	[१००००००-----१-]
२१७ लघुमणिगुणनिकर	[१००००००००१-]

२१८ कुमारललिता	[१० - ००० - १ -]
२१९ शालिनीवितान	[१ - ० - ० - १ -]
२२० प्रकाशिता	[१००० - ० - १ -]
२२१ निर्मला	[१०० - ० - ० - १ -]
२२२ मणिमाला	[तनुमध्याद्विरावृत्ता]
२२३ राजरमणीय	[कुमारललिताद्विरावृत्ता]

टीपा

२०४ मो गौ विद्युद्धान्ता (म ३२/६३), पङ्क्ति (पि ८६ टीप), सम्मोहा (प्रापै २/३३). हैं वृत्त [१ - - - १ - -] असें भृङ्गावर्तनी असेल तेव्हा त्यास सम्मोहा म्हणावें. २०५ “ स्मौ सूचीमुखी ” (हे २/४५).

२०६ “ भ्यौ विक्रान्ता ” (हे २/४४). २०७ तनुमध्या त्वौ (पि ६/२). तनुमध्यावृत्ताची मोडणी [१ - - ० ० १ - -] अशी भृङ्गावर्तनीहि होअूं शकते. २०८ “ भ्यौ मुकुलं ” (हे २/३७), वीर्यति भरतः (हे); पण वीर्य (म ३२/८४), पङ्क्ति (म ३२/९४), कमल (ना ८०). २०९ भौ ग् भोगवती (म ३२/१०९, हे), कलिका (हे २/५५), सोपान (हे), कमल (ना ८३). २१० “ न्यौ गः कुमुदवती ” (हे २/६४); पण शुदाहरणांत कुमुदिनी ग्रथित आहे; कुसुमवती (म ३२/११५).

२११ “ भ्यौ गो विधुवक्त्रा ” (हे २/५६). २१२ “ लंगा मधुकरिका ” (हे २/६१, म ३२/१११), वज्र (हे). २१३ “ अमर ” नदी; भ्यौ त्वौ नदी (म ३२/१३९). हैं वृत्त जेव्हा [१ - ० ० ० १ ० ० ० -] असें ह्वावर्तनी होतें तेव्हा त्याला “ सुर ” नदी म्हणावें. २१४ स्त्रौ त्वौ विमलजला (म ३२/१२८). २१५ “ न्जा त्वौ ललितगतिः ” (हे २/७६, म ३२/१३०), ललिता (म ३२/१३१), नलिनी (म ३२/१३७).

२१६ “ ना गौ रतिमाला ” (हे २/८२), तुङ्ग (प्रापै २/७२). [१ ० ० ० ० ० १ - -] अशा भृङ्गावर्तनी मोडणीच्या वृत्ताला तुङ्ग म्हणावे. २१७ “ ना सो लघुमणिगुणनिकरः ” (हे २/१०४), कमला (प्रापै २/८२). [१ ० ० ० ० १ ० ० ० -] अशी ह्वावर्तनी मोडणी असेल

तेव्हा वृत्ताला कमलजा म्हणावें. २१८ कुमारललिता ज्यौ ग् (- पि ६/३).
 [०-१०००-१-] अशा मोडणीचें जें वृत्त यतिभेदाने होतें त्याला 'वदन
 पद्म' म्हणावें. २१९ र्यौ शालिनीवितान (ना), पिकाली (रपि ७३) या
 वृत्ताची मोडणी [१-०-०१-५-] अशी भृङ्गावर्तनीदि होअूं शकेल.
 २२० न्यौ ग् प्रकाशिता (म ३२/११९), शशाङ्कवक्त्रा (ना ८७), मनोशा
 (हे २/६६). [१०००-०१-५-] अशा भृङ्गावर्तनी-मोडणीच्या
 वृत्ताला मनोशा म्हणावे.

२२१ "निर्मला," मागे ४० पहा. २२२ मणिमाला (हे २/१९१)
 हें तनुमध्याच्या द्विरवृत्ताने सिद्ध होतें. "त्या त्यौ मणिमाला छिन्ना गुह्यकत्रैः"
 (गड २।७९). याच लग्नक्रमाच्या पण निरुज्या मोडणीच्या [१---००-
 १---००१---] या वृत्ताला पुष्पविचित्रा (हे २/१९०) म्हणतात.
 २२३ "ज्यौ नौ गौ राजरमणीयं छैः" (हे २/२३०). "प्रफुल्लकुसुमाली
 सतीयमतिमोदा । ज्यौ रगणनौ चेततो गुरुकयुगमम्" रूस्वमा टीका
 (पृ. १८९).

१६ लघुमालिनी-वर्ग

ज्या गुरुपुटेऽ अशी लूण आहे तो गुरु प्लुत म्हणजे त्रिमात्रक समजावा.

२२४ सावित्री	[१---५०१-]
२२५ लघुमालिनी	[१-००-५०१-]
२२६ प्रीति	[१-५०--१-]
२२७ कामलतिका	[१-५०००-१-]
२२८ "सौम्यमति"	[००१-००-००१-]
२२९ शलमविचलिता	[००१०००-०-१-]
२३० अश्रि	[००१-००००१-]
२३१ वृन्ता	[००००!००००--१-]
२३२ विभा	[--१०-०--१-]
२३३ "सुवर्ण"-रुचिरा	[--१०-०००-१-]
२३४ "शशि"-माला	[००-१०-०००-१-]

२३५ मणिराग	[- ० - १ ० ० - ० ० - १ -]
२३६ लङ्का	[० ० ० - १ ० ० - ० ० - १ -]
२३७ बन्धूक	[- ० ० ० १ ० ० - - - १ -]
२३८ लालिनी	[- ० - १ ० ० - ० - ० १ -]
२३९ पद्मिनी	[प्रीतिद्विरावृत्ता] :

टीप.

२२४ “म्लाः सावित्री” (हे २/२५). २२५ “म्यौ लघुमालिनी” (हे २/४०), मालिनी (भ ३२/७८). सावित्री आणि लघुमालिनी या वृत्तांत प्लुताचा सहज होणारा अवलम्ब न केल्यास ती अनुक्रमे [१ - - - ० १ -] आणि [१ - ० ० - ० १ -] अशी अन्यावर्तनी होतात.

२२६ “रो गौ प्रीतिः” (हे २/१८) या वृत्ताची मोडणी [१ - ० - - १ -] अशी अग्न्यावर्तनी वा [१ - ० - १ - ५ -] अशी हरावर्तनीहि होअूं शकते. २२७ “म्यौ कामलतिका” (हे २/३६), शशिकान्त (ना). कामलतिका-वृत्ताची मोडणी प्रीतिवृत्ताप्रमाणेच [१ - ० ० ० - १ -] अशी अग्न्यावर्तनी वा [१ - ० ० ० १ - ५ -] अशी हरावर्तनीहि होअूं शकते. २२८ “सौम्यमतिः” “सिः सौम्या” (हे २/९९). २२९ न्यौ यू शलभविचलिता (भ ३२/२०६), सुर्वी (विट्ट ५/१६), विशाला (हे २/१०१), विम्ब (प्रापै २/८४), मयूर (ना १०५). या वृत्ताची मोडणी [० ० १ ० ० ० - ० १ - -] अशी भृङ्गावर्तनी असेल तेव्हा त्याला सुर्वी म्हणावें; आणि [१ ० ० ० ० ० १ - ० - १ -] अशी हरावर्तनी असेल तेव्हा त्याला विशाला म्हणावें. २३० “रजसा अक्षि” (हे २/९६) या वृत्ताचीहि मोडणी [० ० १ - ० - ० १ ० ० -] अशी भृङ्गावर्तनी वा [१ ० ० - ० १ - ० ० ० १ -] अशी हरावर्तनी असूं शकते.

२३१ “नौ सो गौ घृन्ता वैः” (हे २/१३९, पि ६/४). आवर्तनारम्भ चरणारम्भी घेतल्याने [१ ० ० ० ० ० ० ० १ - - -] असं जें वृत्त होतें त्याला पुढे “सद्”-वृत्ता म्हटलें आहे. २३२ “तौ गौ विभा” (हे २/६८). २३३ “सुवर्ण”-रुचिरा; “तम्या रुचिरा” (हे २/१००). याची मोडणी

[1---५|---५५|---] अशी हरवर्तनीहि होभील. २३४ “शशि-माला, “स्वस्वा माला” (हे २/१२६), मागे ५५ प्रमिता पहा. २३५ मणिराग, मागे ५१ पहा. “रश्मि सौ सगुदर्मभिरागः” (केनिआ ३८).

२३६ लङ्का, मागे ५२ टीप पहा. २३७ “मनौ मनौ बन्धुकं” (हे २/११७). २३८ “लालिनी स्याद् रसजगाः” (ममच २०). २३९ पद्मिनी हे नाव विद्याधर वा. भिडे यांनी भिजी ३८ व्या कवितेवर दिले आहे; आधार दिलेला नाही.

१७ तटी-वर्ग

नाराच-विदुषी-भुज्जला

२४० तटी	[1-----1५--]
२४१ कोमला	[1५५-----1५--]
२४२ मही	[1५५-----1५--]
२४३ अपच्युत	[1५५५५५५--1५--]
२४४ निलया	[1५५५५५५५५५५५--]
२४५ सुमालती	[1५५५-----1५--]
२४६ अस्तुक	[-1५५-----1५--]
२४७ “संस्तुति”	[-1५५-----1५--]
२४८ कुसुमिता	[५५1५५-----1५--]
२४९ भद्रिका	[-1५५५५५५--1५--]
२५० नाराच	[-1५५५५--1५--]
२५१ भुजङ्गसङ्घाता	[५५1५५-----1५--]
२५२ पणध	[-1५५५५५५--1५--]
२५३ हंसी	[-1५५५५५५५५५५५--]
२५४ अपस्थिता	[-1५५५५५५५५५५५--]
२५५ विदुषी	[५५--1५५५५५५--1५--]
२५६ भुज्जला	[५५५५५५५५५५५५५५--1५--]

२५७ अच्युत	[- ० - १ ० ० - ० ० - १ ० -]
२५८ द्रुताविलम्बित	[० ० ० - १ ० ० - ० ० - १ ० -]
२५९ पक्षिका	[- ० - १ ० - - ० - १ ० -]

टीपा

२४० “मौ तटी” (हे २/२९). २४१ स्तौ ग् कोमला (ना ९१). २४२ “सौ लौ मही” (हे २/८१). २४३ “नी र अपच्युतं” (हे २/९५), विनुत (ना १०२). याची मोडणी [१ ० ० ० ० ० ० १ - ० -] अशी भृङ्गावर्तनी असेल तेव्हा विनुत म्हणावे. २४४ “निगौ निलया” (हे २/११४); याचीहि मोडणी [१ ० ० ० ० ० ० १ ० ० ० -] अशी भृङ्गावर्तनी होऊ शकते. २४५ “ना लौ सुमालती” (हे २/७२); याचीहि मोडणी [१ ० ० ० - ० १ - ० -] अशी भृङ्गावर्तनी होऊ शकते.

२४६ “मौ र अत्सुकं” (हे २/९३); अत्सुकवृत्ताची मोडणी [१ - ० ० - ० ० १ - ० ० -] अशीहि पद्मावर्तनी होते. २४७ “संस्तुति” “यौ लौ अनुष्टुभ्” (हे २/६९); या वृत्ताचीहि मोडणी [१ - ० - ० - १ - ० ० -] अशी पद्मावर्तनी होऊ शकते. २४८ कुसुमिता, मागे १७० टीप पहा. २४९ “भद्रिका भवति रो नरी” (गछ २/२८), भीविलासिनी (ना ९९). भद्रिकावृत्ताचीहि [१ - ० - ० ० ० १ - ० ० -] अशी पद्मावर्तनीच पण निराळी मोडणी होऊ शकते. २५० “तौ लौ नाराचं” (हे २/७४), नाराचिका (गछ २/२३). या वृत्ताचा समावेश पिद्गल वितानांत करितो.

२५१ “सजै भुंजङ्गासङ्गता” (गछ २/२६). २५२ पणव “मौ जौ च्चेति पणवनामकं” (के ३/२२). हे लक्षण नारायणभट्टसम्मत आहे. परन्तु निर्णयसागरी शीलस्कन्धमहास्यविरसंशोधित आवृत्तीत (पृ. ३७) “मौ यौ च्चेति पणवनामेदम्” असा पाठ आहे. २५३ हंसी (श्रुवो १७), “शेया हंसी मभनगयुता” (गछ २/४०). “हंसी मभनगाः प्रोक्ता यतिर्वेदेर्गुहाननैः” (ममच १३). २५४ उपस्थिता (पि ६/१४, हे २/११९), “तो जी गुरुणेयमुपरिथता” (गछ २/३८). २५५ “सिल्गा विदुपी” (हे २/१३१), अपचित्र (गछ २/५८).

२५६ बुञ्जला (हे २/१६७), चपलनेत्रा (हे), "ननमरसहिता गदितो-
ज्ज्वला" (गछ २/८४). पणव, अपस्थिता, विदुपी, बुञ्जला या चार
वृत्तांत आद्यतालकपूर्व गण द्विमात्रक घेतला तर अन्व गण (१-५०-)
असा राहतो. पणव, इंसी, अपस्थिता, विदुपी आणि बुञ्जला या वृत्तांत
आवर्तनात्म चरणार्म्भीहि धरितां येतील. २५७ अच्युत, मागे ५९ पहा.
२५८ द्रुतविलम्बित, मागे ६१ पहा. २५९ पङ्क्तिका, "यजगाः पङ्क्तिका"
(हे २/१०८); रो यजौच पथ्या गुरुतरा" (वि १४ टीप). या
लगायलीची मोडणी (?) [-०-१०--०-१०-], (२) [-१
०-०--१०-०-], (३) [१-०-०-१-०-०-], (४)
[-०-०-१-५-०-०-], (५) [१-०-०-१-५५५५
०-०-१-५५५५] अशी पाच प्रकारची असू शकते. पहिले तीन प्रकार
पद्यावर्तनी आणि पुढील दोन भृङ्गावर्तनी आहेत. ४ व्या प्रकारस सुपथ्या
आणि ५ व्या प्रकारस मरालिका म्हणावें; "मरालिका रयजगाः शिवातनश-
रैर्वतिः" (ममच १४). या वृत्ताची जाति होते तेव्हा तिला कामदा म्हणावें.

१८ विद्युल्लेखा-वर्ग

२६० विद्युल्लेखा	[१-----१--]
२६१ मदलेखा	[१-----००१--]
२३२ 'मणिचित्र'	[१००--००१--]
२६३ चित्रपदा	[१-००-००१--]
२६४ शशिलेखा	[१००००-००१--]
२६५ भुजगशिशुसृता	[१००००००-१--]
२६६ नीलतोया	[१-५०--१--]
२६७ बुद्धता	[१-५०-००१--]
२६८ सरल	[१-----१००-]
२६९ "शाङ्गी"	[१००००--१००-]
२७० "गुण"-हचिरा	[१-००-००१००-]
२७१ अमृतगति	[१००००-००१००-]

२७२ "मदनदमन"	[१ ० ० ० ० ० ० ० ० १ ० ० -]
२७३ 'सृष्णा'	[१ - ० ० ० - १ - ० ०]
२७४ 'सञ्जल'	[१ - ० ० ० ० ० ० ० १ - ० ०]
२७५ अलोला	[मदलेखा द्वियवृत्ता]

२६० "विद्युलेखा मो मः" (के ३/९), सावित्री (हे २/२८), शोपा (प्रापै २/४१), मातङ्गी (निस ३३). विसन्धा अक्षरानन्तर यति कोणादि साङ्गितल्य नाही; तो पाळला तर वृत्त [१ - - - ! - - -] असे भृङ्गावर्तनी होशील. त्या वृत्ताला मातङ्गी म्हणावे.

२६१ मदलेखा (ध्रुवो ९, विवृ ५/७, हे २/५९, कद ४/११), "म्सौ गः स्याद् मदलेखा" (के ३/११). २६२ 'मणिचित्र,' या वृत्ताला अतिमोहा (पि २८४) असें नाव आढळतें, पण आधार नाही. [१ ० ० - - ! ० ० - -] अशा भृङ्गावर्तनी मोडणीच्या वृत्ताला अतिमोहा म्हणावे. २६३ चित्रपदा (पि ६/५, हे २/७१), "भौ गिति चित्रपदा गः" (के ३/१२). कविदर्पणांत चौथ्या अक्षरानन्तर यति साङ्गितल्यामुळे मोडणी [१ - ० ० - ! ० ० - -] अशी भृङ्गावर्तनी होते; पण हेमचन्द्राचें अुदाहरण पहातां वृत्त पञ्चावर्तनीच वाटतें. २६४ शशिलेखा (म ३२/२०४), "नव्या शशिलेखा" (हे २/१०३). २६५ भुजगशिशुभृता (पि ६/७), "भुजगशिशुभृता नौ मः" (के ३/२०), मधुकरिका (म १६/१८, हे). असा वाग्नाम आदे म्हणून इत्यायुध सातव्या अक्षरानन्तर यति साङ्गितो.

२६६ मी नीलतोया (म ३२/९८), मालिनी (म १६/६, हे २/३५). या वृत्ताची मोडणी [१ - ० - - १ - ० -] अशी घरल्यास तें अष्टमावर्तनी होतें. २६७ "सी ग अुद्धता" (हे २/५२). या वृत्ताची मोडणी [१ - ० - - १ ० - -] अशी भृङ्गावर्तनी घेतल्यास षड्ताचा अुपयोग करावा लागत नाही. २६८ "भौ गः सरलं" (हे २/५७), चित्र (ना ८६). २६९ न्यौ स "शाहर्गी", सर्पिका (प्रापै २/७८), सारसा, शाहिंगका (पि ९२ टीप). २७० भौ सो "गुण-रुचिरा; रुचिरा (म ३२/१४२), प्रियतिलका (पि ४००).

२७१ न्नी न्नी अमृतगति (प्रापे २/१८); चरणमध्यावर यति असला म्हणजे जें [१००००-१००००-] म्हणगायतंनी वृत्त होतें त्याला कुलटा (ममच १६) आणि लरितगति (विष्ट ५/१७, हे २/११२) अशी दोन नावें आहेत. २७२ नौ न्नी गू "मदनदमन;" दमनक (प्रापे २/१०८) याची मोडणी [१०००००००१०००००-] अशी म्हणगायतंनीहि होअू शकते. २७३ 'वृष्णा', सम्फुल्लक त्यौ सौ; सम्फुल्लक इ नाव स्तयमालेचा भाष्यकार जीयदेव हा देतो. पिङ्गाल या वृत्ताचा समावेश वितानांतच करितो. या वृत्ताची मोडणी [१---००!---००] अशी म्हणगायतंनी घेणें वरें वाटतें; तेव्हा त्याला सम्फुल्लक म्हणावें. २७४. म्नी ज्नी 'सञ्जल'. २७५ म्नी म्नी अलोल्ल छै: (हे २/२२२) हें मदलेखाच्या द्विरावृत्तीने होतें.

१९ तार-वर्ग

२७६ तार	[००१-०००--१--]
२७७ सम्बुद्धि	[००१--००००१--]
२७८ मेघवितान	[००१-०००००१--]
२७९ "विधु"माला	[००१-००००००१--]
२८० 'रामा'	[--१०००--१--]
२८१ "नवशालिनी"	[--००१-००००००१--]
२८२ नवमालिनी	[००००१-००००००१--]
२८३ कलिका	[--००१-००००००१--]
२८४ भुत्यापनी	[--१००००००-१०००-]
२८५ प्रमिताक्षरा	[०००-१००००००-१०००-]
२८६ अभ्युदिता	[०००-१००००००-१०००-]

२७६ "सौ मः तारं" (हे २/१८); या वृत्ताची मोडणी [१००००००००-१---] अशीहि होअू शकेल. २७७ स्ता य् सम्बुद्धि (रपि ३७०); 'भुत-वंशा' नामक अर्धसमवृत्तांत समचरण सम्बुद्धीचे असतात. २७८ मेघवितान (चव् १०३/४६); "त्रिसगा अपि मेघवितानम्" (केनिआ पृ. ३८);

पण अल्पल “त्रिसगौरपि विद्धि वितानम्” अेवढेंच म्हणतो. २७९ “विधु”-माला; “स्त्रसा माला” (हे २/१२६), मागे ५५ प्रमिता पहा. २८० तौ म् ‘रामा’.

२८१ मर्नगगा “नवशालिनी”; हें वृत्त आढळांत नाही; परन्तु केतुमती या अर्धसप्तवृत्तांतील समचरण या लगावलीचे असतात; ही मोडणी नवमालिनी सारखी आहे म्हणून “नवशालिनी” हें नाव दिलें आहे. २८२ नवमालिनी (पि ६/४३), “न्जौ भ्यौ नवमालिनी जैः” (हे २/१८०), नवमालिका (गछ २/८५), “वनमालिनीति सोक्ता नजभययुक्तार्वंतायकैदिच्छन्ना” (ममच १७). “नवशालिनी” आणि नवमालिनी या दोन्ही वृत्तांची मोडणी पहिल्या गणांत सहा सशब्द मात्रा घेऊन अनुक्रमें [१-००-५५१०-००००-१-] आणि [१००००-५५१०-००००-१-] अशी करितां येतील. २८३ “मंसाः कलिका” (हे २/१२०); या वृत्तांत छन्दोमङ्ग्य होतो; पण [१-५०---१---००-१-] अशी मोडणी पेतल्यास तो टळतो. २८४-२८५ अुत्थापनी-प्रमिताक्षरा मागे ५६, ५४ वरील टीपा पहा. २८६ न्मौ भा ग् अभ्युदिता (ना १४०). या वृत्तांतहि छन्दोमङ्ग्य होतो.

२० गान्धर्वी-वर्ग

२८७ गान्धर्वी	[१-----१-----]
२८८ मेरुरूपा	[१-----००१-----]
२८९ तार	[१००-----००१-----]
२९० कलह	[१००-----००१-----]
२९१ कनकलता	[१-----००००१-----]
२९२ विपुलमुजा	[१००००-----००१-----]
२९३ “सद्”-वृत्ता	[१००००००००००१-----]
२९४ “अभिरामा”	[१-----०००-१००-----]
२९५ मकरलता	[१-----००१०००-----]
२९६ मणिवन्ध	[१-----०००-१-००-----]
२९७ कनक	[१-----०००१-०००-----]

२९८ चित्रगति	[१ - ० ० - ० ० ० ० - ० ० ० -]
२९९ घनज	[१ - ५ ० - ० ० ० ० - ० ० ० -]
३०० द्रुतपादगति	[१ ० ० ० ० ० - ० ० ० ० - ० ० ० -]
३०१ सिंहाक्रान्ता	[१ - - - - ० ० ० ० ० -]
३०२ सुरदयिता	[१ - ० ० - - ० ० ० ० ० -]
३०३ विकचकुमुदिनी	[१ - - - ० ० ० ० ० ० ० ० -]
३०४ कमलदलाक्षी	[१ ० ० ० ० ० - - ० ० ० ० ० -]
३०५ मुखचपला	[१ - - ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० -]
३०६ त्वरितगति	[१ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० -]
३०७ "सुलोचना"	[१ - - ० ० ० - ० - ० ० -]
३०८ 'चारुलोचना'	[१ ० ० - ० ० ० - ० - ० ० -]
३०९ प्रसभ	[१ ० ० ० ० ० ० ० - ० - ० ० -]
३१० 'नृपात्मजा'	[१ ० - ० - - ० - ० ० -]
३११ 'कटाक्षललिता'	[१ ० - ० ० ० ० - ० - ० ० -]
३१२ मनोरमा	[१ ० ० ० - ० - ० - ० ० -]
३१३ 'पिच्छ'	[१ - ० ० - ० ० ० - ० ० ० -]
३१४ अत्सुक	[१ - ० ० - ० ० ० - ५ ० -]
३१५ "संस्तुति"	[१ - ० ० - ० - - ५ ० -]
३१६ कुसुमिता	[१ ० ० ० - ० - - ५ ० -]
३१७ भद्रिका	[१ - ० - ० ० ० ० - ५ ० -]

टीपा

२८७ "मौ गो गान्धर्वी" (हे २/४७), शीर्षल्यक (प्रापै २/६४), हेमाक्षी (निस ३८). २८८ "मः सौ गुरुयुग्मं मेरुरूपा" (पि ९८ टीप). २८९ तार, मागे २७६ पहा. २९० स्मौ म् कलह (रपि ३६३). भिजी २८० या कवितेवर सरला हैं नाव दिलें आहे तें निराधार आणि अप्राह्य आहे.
 २९१ तन्माः कनकलता (भ ३२/२००), मकरलता (हे २/१०२).
 २९२ "नव्यगा विपुलभुजा" (हे २/१२५, म ३२/२२१). ५९३

“सद्”-वृत्ता; “ननसगगुहरचिता वृत्ता” (गछ २/५४), चित्रा (कद ४/३३), वक्त्रा (ममच १७). मागे २३० वृन्ता पहा. २९४ ज्जौ म् “अभिरामा”, हें वृत्त स्वतन्त्रपणें आढळांत नाहीं; परन्तु ‘सुविनीता’ नामक अर्धसमवृत्तांत विषमचरण या लगावलीचे असतात. २९५ मकरलता; “मो नो यो मगरलया ओ” (कद ४/२१).

२९६ मणिवन्ध (श्रुयो १६), “स्यान्मणिमध्यं चेद्भ्रमसः” (गछ २/२५). २९७ “मः सौ कनकं” (हे २/९७). २९८ “भिगौ चित्रगतिः” (हे २/११३), सारवती (प्रापै २/९४), हारवती (पि ९४ टीप), चित्रपद (ना ११०). नागवर्मांच्या वृत्ताची मोडणी [-०००।-००-००!-] अशी दिसते. २९९ सौं सू वनज (ना १०१). ३०० ज्जौ ज्जौ म् हुतपादगति (म ३२/२२९), सुमुखी (हे २/१४५), “वृषत्कप्रहृतुभिर्मतिः” (ममच १६).

३०१ “मभ्साः सिंहाक्रान्ता” (हे २/१०५, म ३२/२१०), पवित्रा (प्रापै २/८०), कुसुमवती (पि ९२ टीप). ३०२ म्मौ न्मौ सुरदयिता (म ३२/२१३), मृगचपला (हे २/१२१). ३०३ म्मौ न्मौ विकचकुमुदिनी वा कुसुमसमुदिता (म ३२/२१५), कुमुदिनी (हे २/१२२). ३०४ “न्यनल्गाः कमलदलाक्षी” (हे २/१५०), रुचिरमुखी वा कमललताक्षी (म ३२/२२५), कमलनिभा (म ३२/२३१). ३०५ “तो नौ ल्मौ मुखचपला” (हे २/१४९).

३०६ “नीगौ त्वरितगतिः” (हे २/२२०), लघुगति, चपला (हे). या वृत्ताची मोडणी [।०००००००।००००००।-] अशी भृङ्गावर्तनी घेतल्यास त्याला लघुगति म्हणावें. ३०७ ज्जौ र् “सुलोचना”, खोन्मुखी (रपि ३८१). ‘श्रुतकीर्ति’ नामक अर्धसमवृत्तांत विषमचरण या लगावलीचे आहेत. ३०८ सौं ज्जौ ‘चारलोचना.’ ३०९ “प्रसभमपि ननौ रलौ गुरुः” (अुवच १०३/१३), भद्रिका (हे २/१४३, कद ४/३०), अुत्तरान्तिका (हे), चन्द्रिका (ना ११८). “अपरवक्त्रमिति मरतः” (हे): या वृत्ताची मोडणी [।००००००।-०-०।-] अशी भृङ्गावर्तनी असेल तेव्हा त्याला “चित्तचन्द्रिका” म्हणावें. “कुपुरुषजनिताच्च सङ्गमात् प्रसभमपि करोति

चाशुभम्" (वृ १०३/१३) या श्लोकाभांच्या आद्यशब्दावरून तर कुपुरुष
जनिता हें नाव सुचलें नसेल? "कुपुरुषजनिता ननी गीं गः" (गछ
२/५९) यांत 'ननी लंगाः, अशी मुधारणा मात्र हवी. ३१० ज्तौ ३
नृपात्मजा.'

३११ ज्तौ ज्तौ 'कटाक्षललिता.' ३१२ मनोरमा (हे २/११८);
"नरजगैर्भवेन्मनोरमा" (के ३/२६), मनोहय (निस ५०). 'शास्त्रसागरैः'
म्हणून (ममच १६) यति साहिगतला आहे. जेव्हा या वृत्ताची मोडणी
[।००००००।-०-०।-] अशी भृद्गावतंनी असेल तेव्हा त्या वृत्तास
मनोहय म्हणावें. ३१३ भौ लीं 'पिच्छ'. ३१४-३१७ जुत्सुक, "संस्तुति,"
जुत्सुमिता, भद्रिका; मागे तटी वगांत २४६-२४९ पहा.

२१ पणवक्-वर्ग

३१८ पणवक्	[-।- -००००! - - -]
३१९ मोटक	[-।- ००-००।-००-]
३२० तोटक	[००।-००-००।-००-]
३२१ अत्यापनी	[-।-००-०००।-००-]
३२२ प्रमिताक्षरा	[००।-००-०००।-००-]
३२३ "अति"-विमला	[००।- - - -।००००-]
३२४ पङ्क्तिका	[-।०-००- -।००-]
३२५ आपिता	[००।-००-०००।-००-]
३२६ विदुपी	[००।-००-०००।-००-]
३२७ पणव	[-।- -०००००।-००-]
३२८ अञ्जवला	[००।००००-०००।-००-]
३२९ मौक्तिकदाम	[०।-०- -०००।-००-]
३३० 'तेजस्पति'	[।- - - -! - - -]
३३१ पणव	[।- - - -००००-०-०]
३३२ विदुपी	[।००-००- -।००-०-०]
३३३ अञ्जवला	[।००००००- -।००-०-०]
३३४ हंसी	[।- - - -!००००-]

टीपा

३१८ पणवक (ना १०७), नामावर्मा सातव्या अक्षरानन्तर यति साङ्गतो.
 ३१९ मोटक (म १६/२६), मोटनक (हे २/१४७), “ स्यान्मोटनकं-
 तजजाश्रलगौ ” (गछ २/५२). ३२० तोटक (पि ६/३१), “ अिह तोटक-
 मम्बुधिसैः प्रथितम् ” (के ३/४८).

३२१ अुत्थापनी, मागे ५६ पहा. ३२२ प्रमिताक्षरा, मागे ५४ पहा. ३२३
 “ अति ” विमला; “ स्मनल्गा विमला ” (हे २/१५१, म ३२/२३३).
 ३२४ पडिक्का, मागे २५९ पहा. ३२५ “ जिगौ अपिता ” (हे २/११५).

३२६ विदुपी, मागे २५५ पहा. ३२७ पणव, मागे २५२ पहा. ३२८
 अुज्वला मागे २५६ पहा. ३२९ मौक्तिकदाम (हे २/१७३), “ चतुर्जगणं
 वद मौक्तिकदाम ” (के ३/५४). ३३० मौ लगौ ‘ तेजस्पतिः ’ या वृत्ताची
 मोडणी [-- ! --- | * -] अदी अधिक चाङ्गली वाटते. तशी
 मोडणी धरल्यास वृत्त तटी-वर्गांत पडेल.

३३१ पणव, मागे २५२ पहा. ३३२ विदुपी, मागे २५५ पहा. ३३३
 अुज्वला, मागे २५६ पहा. ३३४ हंसी, मागे २५३ पहा.

२२ विद्युन्माला-वर्ग

३३५ विद्युन्माला	[1 - - - - - - - -]
३३६ स्निग्धा	[1 - * * - - - - - -]
३३७ विन्दु	[1 - * * * * * * - - - -]
३३८ वार्ताहारी	[1 * * * * * * * - - - -]
३३९ शुजान्त	[1 * * * * * * * * - - - -]
३४० कलगीत	[1 * * * - - * * - -]
३४१ ‘ पडिक्कथ ’	[1 - - * * * * * * - -]
३४२ कुवलयमाला	[1 - - - * * * * * * - -]
३४३ ‘ सुरपति ’	[1 * * * * * * * * * - -]
३४४ ‘ क्षत्रक्षयकर ’	[1 - - * * * * * * * * - -]
३४५ अर्धक्षामा	[1 - - - - - * * - -]

३४६ कमला	[v v - - - ! - v v - -]
३४७ रुक्मवती	[- v v - - ! - v v - -]
३४८ "अुन्नत"	[- - - v v - v v - -]
३४९ अनवसिता	[v v v v - - ! - v v - -]
३५० वर्णवलाका	[- v v - v v - v v - -]
३५१ दौघक	[- v v - v v - v v - -]
३५२ तामरस	[v v v v - v v - v v - -]
३५३ परितोषा	[v v - v v v v - v v - -]
३५४ कमलाक्षी	[v v v v v v v v - v v - -]
३५५ स्वागता	[- v - v v v - v v - -]
३५६ पावक	[- v v - - - - v v -]
३५७ कलस्वन	[- v v - v v - - v v -]
३५८ सुपमा	[- - v v - - - v v -]
३५९ मत्ता	[- - - - ! v v v v -]
३६० कुड्मलदन्ती	[- v v - - ! v v v v -]
३६१ 'महर्षि'	[- - - v v v v v v -]
३६२ विरतिमहती	[- - v v v v v v v v -]
३६३ 'नयनविशाला'	[- v v - v v v v v v -]
३६४ कुसुमाविचित्रा	[v v v v - - ! v v v v -]
३६५ 'सखिजन'-"वन्द्या"	[- v v v v v v ! v v v v -]
३६६ मदललिता	[v v v v - v v v v v v -]
३६७ विधुरवितान	[v v v v v v - v v v v -]
३६८ सुपवित्रा	[v v v v v v v ! v v v v -]
३६९ 'मण्डलाकृति'	[- v - v - v v v v -]
३७० 'मञ्जुलवचना'	[- v v - - - v v v v -]
३७१ नगमहिता	[v v - - v v - v v v v -]
३७२ सम्मदवदना	[- v v - v v - v v v v -]
३७३ चन्द्रवर्त्म	[- v - v v v - v v v v -]
३७४ प्रवराक्षरा	[v v - v - v ! v v - v v -]

३७५ मोदक	[- व व - व व - व व - व व]
३७६ पङ्कज	[- व व व व व व - व व - व व]
३७७ भ्रमरविलसिता	[- - - - ! व व व व व व -]
३७८ 'सुर'ललना	[- व व - - ! व व व व व व -]
३७९ 'सुवसना'	[- - - - व व व व व व व व -]
३८० चक्रपद	[- व व व व व व व व व व व व -]
३८१ प्रहरणकलिता	[व व व व व व - ! व व व व व व -]
३८२ मणिगुणनिकर	[व व व व व व व व ! व व व व व व -]
३८३ 'कृदा'	[व - व - - ! व व व व व व -]
३८४ 'अम्बर'	[- व व व व व व व व व व - व व]
३८५ 'मदनरसश्वात'	[व व व व - व व - व व व व व व]
३८६ 'अमलकमलरुचि'	[व व व व व व व व - व व व व व व]
३८७ 'अुचाव्रिचुत्'	[- - - - व व व व व व व व]
३८८ 'वाहवलीला'	[- व व - - व व व व व व व व]
३८९ अचलधृति	[व व व व व व व व व व व व व व व व]
३९० "त्रिलोकगामी"	[- - - - व - व - -]
३९१ 'वैष्णव'	[- व व - - व - व - -]
३९२ "भिरा"	[- - व व - व - व - -]
३९३ "जमला"	[व व - व व - व - व - -]
३९४ काममत्ता	[व व व व व व - व - व - -]
३९५ "जलोपवेगा"	[व - व - - व - व - -]
३९६ मयूरसारिणी	[- व - - - व - व - -]
३९७ जलोद्भवागति	[व - व व व - ! व - व व व -]
३९८ प्रभा	[व व व व व व - व - - - -]
३९९ धीपकमाला	[- - व - - - - - - -]
४०० शुभविवाद	[- - - - व व - - - - -]
४०१ सोधु	[- - - - व व - - - - -]
४०२ मालती	[व व व व - व व - - - - -]
४०३ "चाकलक्षणा"	[व - - - - - - - - -]

४०४ पङ्क्तिका	[1 - ० - ० - ० - 1 - ० - ० - ० -]
४०५ रथोद्धता	[1 - ० - ० - ० - ० - ० - ० - ० -]
४०६ 'रुचिरविघ्नमा'	[1 - ० - ० - ० - ० - ० - ० - ० - ० -]
४०७ नन्दिनी	[1 - ० - ० - ० - ० - ० - ० - ० - ० -]
४०८ 'हरिलीला'	[० - ० - 1 - ० - ० - ० - ० - ० - ० -]
४०९ तारक	[० - ० - 1 - ० - ० - ० - ० - ० - ० -]

३३५ विद्युन्माला (पि ६/६), विद्युह्वेला (म १६/१६), "मो मो गो गो विद्युन्माला" (के ३/१३). ३३६ "स्तिग्धा स्याद् भममा यत्र हरानन-युगीर्यति:" (ममच १०), वक्त्र (हे २/८७); वक्त्र हैं नाव अनुष्टुभासारख्या अेका पद्यप्रकारचेंहि असल्याने ग्राह्य नाही. ३३७ भौ भौ विन्दु (रपि ४२७). ३३८ न्जौ न्जौ गू वार्ताहारी (रपि ५४०). ३३९ नौ सौ शुद्धान्त (रपि ६६४). ३४० "कलगातिं सतयगाः शरैर्वाणैर्यतिर्भवेत्" (ममच १३).

३४१ न्जौ न्जौ 'पङ्क्तिरथ.' ३४२ मन्यगाः कुवलयमाला हैः हैं नाव (म १६/२१) अुदाहरणांत मात्र आहे; पण "कुवलयमालेति भरतः" असें हेमचन्द्र म्हणतो; अुत्पलमालिनी (म १६/२०), पणव (पि ६/१०, हे २/११०), प्रणव (पि १५ टीप); हेमचन्द्र यति साङ्गतो. ३४३ न्जौ सौ गू 'सुरपति.' ३४४ न्जौ सौ गू 'क्षत्रक्षयकर.' ३४५ म्त्तौ य् अर्धक्षामा (रपि ३६९).

३४६ सौ सौ कमला हैः (निस ४८), गणदेहा (रपि ४४१). ३४७ म्त्तौ सौ रुक्मवती हैः (पि ६/११, हे २/११३), चम्पकमाला (श्रुवो १५, विवृ ५/१८), पुष्पसमृद्धि (म ३२/२२७, हे), सुभावा (हे), रूपवती (निस ४७), मन्दानिल (ना १०८). यति श्रुतबोधकारानेच साङ्गितला आहे. ३४८ "अुन्नत"; "मः सौ ग अुद्धतं" (हे २/१२४), कृतोद्धता (म ३२/२१९). ३४९ "अनवसिता न्जौ म् गौ च यदि स्यात्" (अुवृ १०३/३५), पतिता (हे २/१४०), माणिक्यमाला (ममच १४). हेमचन्द्र चैः म्हणून यति साङ्गतो. ३५० सौ म्त्तौ गू वर्णवलाका (रपि ५७७).

३५१ दोधक (पि ६/१८, हे २/१३०), "भौ तु भगौ गिति दोधकमेतत्" (अुवृ १०३/२३), दोधक (वृ १०३/२३ आणि शेषु मधील अुदाहरण), वन्धु (प्रापै २/१००), अुपचित्रा (हे). ३५२ तामरस (हे २/१८४).

“अिह वद तामरसं नजजा यः” (गछ २/७७), ललितपद (ववृ १०३/२९, ना १३३), कमलविलासिनी (हे). नागवर्मा सातव्या अक्षरानन्तर यति साङ्गतो. ३५३ स्तौ ज्यौ परितोपा (रपि ७०६). ३५४ “नौ सौ गः कमलाक्षी” (हे २/२१९), कमललोचना (भ ३२/२४१), चण्डी (गछ २/९८). ३५५ स्वागता मार्गे ४७ पहा.

३५६ भौ भौ पावक (रपि ४८०). ३५७ भौ त्लौ ग् कलस्वन, कलस्वनवेश (रपि ६१८). ३५८ त्यौ भौ सुपमा (प्रापै २/९६). ३५९ मत्ता (पि ६/१३), “मभस्या मत्ता वैः” (हे २/१०७), “मत्ता श्रेया मभसगयुक्ता” (के ३/२५), पूज्या, नव्या (ना १०९). ३६० “कुड्मलदन्ती भ्तौ न्यौ ग् अिन्द्रियरसाः” (पि ८/२), रुचिरा (भ ३२/२३५, हे), श्री (हे २/१३२), मौक्तिकमाला (के ३/४३), अनुकूला (गछ २/४८), सान्द्र-पद (हे). अर्थात् “सान्द्रपदं स्याद् भतनगलैश्च” (गछ २/६२) हैं सूत्र करितांना चरणान्त्य अक्षर गुरु होते हैं ध्यानांत आलेलें दिसत नाहीं.

३६१ स्तौ न्यौ ग् ‘महर्षिः’; पण याची मोडणी [१— — ५५१००००००००—] अशी अधिक बरी वाटल्याने हें वृत्त पुन्हा पुढील वर्गांत घातले आहे. ३६२ त्लौ न्यौ विरतिमहती (रपि ७१३). ३६३ भौ न्यौ ‘नयनवि-शाला’. ३६४ “कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ” (पि ६/३५, हे २/१६९); ममच (१७) मचे ‘रसैरसैः’ म्हणून यति साङ्गतला आहे; मदनविकारा, गजछलित (हे), जलधारा (निस ७५). ३६५ भौ न्यौ ग् ‘सखिजन’-“वन्धा”.

३६६ “न्यौ न्यौ गो मदललिता” (हे २/२१२), मदकलिता (भ ३२/२३९). ३६७ नौ भौ ग् विधुरवितान (रपि ८३४). ३६८ सुपवित्रा, “त्रिननगगिति वसुयति सुपवित्रं” (गछ २/१२१), अुपचित्र (स्वछ १९, हे २/२३५, कद ४/६३). ३६९ जौ न्यौ ग् ‘मण्डलाकृति’. ३७० भौ न्यौ ग् ‘मञ्जुलवचना’.

३७१ स्तौ भ्तौ नरगमहिता (रपि ७६५). ३७२ भौ भ्तौ सम्मदवदना (रपि ७६६). ३७३ चन्द्रवर्त्म, मार्गे ५० पहा. ३७४ प्रवराक्षरा (ना १३५). मार्गे ५४ प्रमिताक्षरा पहा. ३७५ मोदक (प्रापै २/१३५), “मोटकनाम समस्त भमीरय” (गछ २/९३); भामिनी (ममच ९).

३७६ म्नी जौ ल् पङ्कज, पङ्कजवालिअ (प्रापै २/१४८). ३७७ भ्रमरविलसिता (पि ६/२१), "मम्लगाः भ्रमरविलसितं धैः" (हे २/१३८), वानवासिका (हे). "सो म्नी लान्ता भ्रमरविलसिता" (अुववृ १०३/२५). ३७८ 'सुर'ललना, "ललना म्नी न्नी अिन्द्रियर्ययः" (पि ८/६, हे २/१८७). ३७९ म्नी न्नी 'सुवसना'. ३८० चक्रपद (प्रापै २/१५२), "चक्रपदमिह मनननलगुरुमिः" (गछ २/१३०).

३८१ प्रहरणकलिता (पि ७/७), "नौ म्नी लौ प्रहरणकलितां छैः" (हे २/२२३), प्रहरणकलिका (गछ २/११४). या लगावलीची मोडणी [1०००००००१-55551००००००००१-5555] अशी भृङ्गावर्तनी होते तेव्हां त्या वृत्ताला 'पवनसुत' म्हणावें. ३८२ मणिगुणनिकर (पि ७/१३, हे २/२४६); "वसुमुनिपतिरिति मणिगुणनिकरः" (अुववृ १०३/२७), शशिकला (स्वच्छ ३५), शरभ (प्रापै २/१६६), मणिगुणकिरण (केनिआ ५९) या वृत्ताची मोडणी जेव्हा [1००००००००!०००००००००१-] अशी अन्यावर्तनी असेल तेव्हा त्याला शशिकला म्हणावें; आणि ती [1००००००००!०००००००००००००००१-] अशी भृङ्गावर्तनी असेल तेव्हा त्या वृत्ताला सक् म्हणावें. ३८३ स्तौ न्नी 'छाया'. ३८४ म्नी न्नी लौ अम्यर'. ३८५ न्नी ज्नी लौ 'मदनरसह्मात'.

३८६ नौ न्नी न् 'अमलकामलरुचि'. ३८७ म्नी नौ 'अुद्यद्विद्युन्' पैः. ३८८ म्नी नौ ल् 'बल्लवलीला'. ३८९ अचलधृति (स्वच्छ ५२, हे २/२७०), "दिगुणितवमुल्लुभिरचलधृतिरिह" (गछ २/१५५), गीत्वार्या (पि ४/४८). ३९० म्नी न्नी "त्रिलोकगामो" हें वृत्त आदळांत नाही; परन्तु ही लगावली किरत्येकदा वैतालीयादि पद्यप्रकारांत आदळते.

३९१ म्नी गौ 'वैष्णव'. ३९२ ल्नी गौ 'अिरा'. ३९३ म्नी ज्नी न्नी "अमला," विमला (रपि ५६७). ३९४ नौ यौ काममत्ता (भ १६/५०), कामदत्ता (हे २/१८८, भ १५/७०, गाप्राप्रया). ३९५ स्तौ गौ 'जलोपवेगा' दैः; "आन्दोलिका ततरगाः सायकैः सायकैर्यतिः" हें वृत्त तारोत्तर जतरगा तर नसेल !

३९६ (मयूरसारिणी पि ६/१२, हे २/१११), "जौ र्गौ मयूरसारिणी स्वात्" (के ३/२३). या वृत्ताची मोडणी [1-०-०१-०-०००००१-5

-] अशी भृङ्गावर्तनी अधिक चाड्गली यादते. ३९७ जलोद्धतगति (पि ६/३३, हे २/१७०) “रसैजंसजसा जलोद्धतगतिः” (के-३/५३). ३९८ नौ रौ प्रमा छैः (हे २/१८३), चञ्चलाक्षिका (पि ६/३६), गौरी (पि ८/५), प्रमुदितवदना (हे २/१८२), मन्दाकिनी (गछ २/७५). या वृत्ताची मोडणी जेव्हा [१ ० ० ० ० ० ० १ - ० - १ - ० -] अशी असेल तेव्हा त्याला चञ्चलाक्षी म्हणावें. ३९९ “दीपकमाला म्नी मता जगौ” (गछ २/३९). ४०० शुद्धविराट् (पि ६/९, हे २/१०९), कल्याण (ना ११२), “म्नौ ज्यौ शुद्धविराडिदं मतम्” (गछ २/३५). नागवर्म्याच्या मते छैः असा यति पडतो.

४०१ सभर्लगाः सीधु (रापे ५९९). ४०२ मालती (हे २/१८१), वरतनु (पि ८/३), “नजजरकैरपि मालती मता” (शुववृ १०३/१४). पिड्डाल सहाय्या अक्षरानन्तर यति साड्गतो पण हलायुधाने दिलेल्या “अयि विजहीहि दृढोपगूहनं” या सुप्रसिद्ध शुदाहरणांत तो यति पाळलेला नाही. ४०३ ज्मौ जगौ “चारुलक्षणा.” हें समवृत्त आढळांत नाही; पण अुर्मिला नामक अर्धसम वृत्तांतिल समचरण या लगावलांचे असतात. ४०४ पांडित्तका मागे २५९ पहा. ४०५ रयौद्धता, मागे ४१ पहा.

४०६ म्नी ज्यौ ग् ‘रुचिरविघ्नमा’ छैः. ४०७ “नन्दिनी सजसैर्लाग्या युक्ता बाणतुभेदिनी” (ममच १६). ४०८ सौ त्यौ ‘हरिलीला’. ४०९ सीगौ तारकः (प्रापे २/१४३). हरिलीला आणि तारक या वृत्तांत आवर्तनारम्भ चरणारम्भी धरल्यास छन्दोभङ्ग टळेल.

२३ रूपोन्मत्ता-वर्गो

४१० “रूपोन्मत्ता”	[१ - - - - १ - - - - १ -]
४११ विघ्नमा	[१ ० ० ० ० ० ० ० ० १ - ० ० - - - १ -]
४१२ पीनश्रोणी	[१ - - - - १ ० ० ० ० - - १ -]
४१३ कुमुदिनी	[१ - ० - ० - १ - ० ० ० ० - १ -]
४१४ “घाताली”	[१ - - - - १ ० ० - ० ० - १ -]
४१५ ललना	[१ - ० ० - - १ - ० ० - ० १ -]

४१६ अङ्गरुचि	[1 - ० ० - ० ० ! - ० ० - ० ० -]
४१७ चन्द्रिका	[1 ० ० ० ० ० - ० - ० - - -]
४१८ अकरूप	[1 - - - ० ० - ० - ० - -]
४१९ वाधिरा	[1 ० ० - - ० ० - ० - ० - -]
४२० हंसमत्ता	[1 - ० ० - ० ० - ० - ० - -]
४२१ कुमुदनिभा	[1 ० ० ० - - - ० - ० - -]
४२२ सुवक्त्रा	[1 ० ० ० ० - ० ० - ० - ० - -]
४२३ "चारु"चन्द्रिका	[1 ० ० ० ० ० - - ० - ० - -]
४२४ कलिका	[1 - ० ० - - - - ० ० - -]
४२५ 'महर्षि'	[1 - - - ० ० ० ० ० ० ० - -]
४२६ नवशालिनी	[1 - ० ० - ० ० ० - ० ० ० - -]
४२७ नवमालिनी	[1 ० ० ० ० - ० ० ० - ० ० ० - -]
४२८ रोचक	[1 - ० ० - ० ० - ० ० - - -]
४२९ "प्रतिष्ठित"	[1 ० - ० ० ० - - - ० - ० -]
४३० सारणी	[1 ० ० - ० - ० ० ० ० - - ० -]
४३१ "सु"रति असे पाहिजे	[1 ० ० - - ० ० ० ० ० ० ० - ० -]
४३२ मोहप्रलाप	[- - - - ० ० - ० ० - ० ० -]
४३३ भ्रमरावलि	[० ० - ० ० - ० ० - ० ० - ० ० -]
४३४ वलना	[- ० - ० ० ० - ० ० - ० ० - -]
४३५ 'अडुपथ'	[० ० ० ० - ० - ० ० ० - ० ० ० ० ० -]
४३६ "सुरसरिता"	[- ० ० - ० - ० ० ० ० - ० ० ० ० -]

टीपा

४१० मी ग् "रूपोन्मत्ता"; रूपमाला (प्राप्ते २/८८). ४११ नौ सौ गौ विभ्रमा (म ३२/१६८). ४१२ म्मौ सौ ग् पीनश्रोणी वा रुचिरविचित्रा (म ३२/२०२). ४१३ र्यन्याः कुमुदिनी (हे २/१८६), कुमुदप्रभा (म १५/५६ कुमुदनिभा म १५/५७ गात्राप्रभा), पण अुदाहरणांत कुमुदवती आहे. भरताचें अुदाहरण पाहतां मोडणी [1 - ० - ० | - ० ० - ! ० ० ० ० - | -] अरी भृङ्गावर्तनी यरी वाटते. सहाव्या अक्षरानन्तर

याति घेतला म्हणजे चरणाचे जे तुकडे पडतात त्याच्या अुलटापालटीनेच 'कुमुदनिभा' ४२१ हें वृत्त होतें. ४१४ भौ भौ गू "वाताली" घैः, वातोर्मा (हे २/१३७). ४१५ ललना, "पञ्चमुनि भौ सात् सयुता ललना" (गछ २/८६).

४१६ "भीगौ अङ्गुचिः" (हे २/१९७, ना), कोमलरुचिरा (ना १४१). ४१७ "नौ यौ गश्चन्द्रिका" (हे २/२०६). ४१८ "मस्जा गौ ऐकरूपं" (हे २/१४६). "मः सो जो गुरुयुग्ममेकरूपं" (केनिआ ३९). ४१९ ह्मौ यौ वधिरा (रफि ६८१). ४२० भौ यौ हंसमत्ता (ना १३४).

४२१ न्यौ यौ कुमुदनिभा (भ १६/४०). ४२२ "न्जौ ज्रौ गः सुवक्त्रा" (हे २/१९६), अचला (हे), मृगेन्द्रसुख (गछ २/१०३), प्रभातमिश्र (ना १४३). ४२३ नौ त्रौ गू "चारु" चन्द्रिका, चन्द्रिका (कद ४/६१), "ननतरगुधमिक्षन्द्रिकाश्वपङ्क्तिः" (केनिआ ५६). ४२४ कलिका, मागे २८३ पहा. छन्दोमङ्गापेक्षा प्लुताचा अवलम्ब श्रेयस्कर होय. ४२५ भौ नौ गू 'महर्षि' गैः.

४२६-४२७ नवशालिनी-नवमालिनी २८१, २८२ पहा. ४२८ "भौ रो गौ रोचकं" (हे २/१२७). ४२९ "प्रतिष्ठित", मागे १७ पहा. ४३० "सज्या ल्यौ सारणी" (हे २/१५३). या मोडणीपेक्षा [१००-०१-५००१--०१-] ही हरावर्तनी मोडणी बरी वाटते.

४३१ "सु"रति; "चतुर्भिर्नवभिदिच्छन्ना रतिः समनसा गुरुः" (ममच १७), या वृत्ताची मोडणी [००--!०००००००१०-५-] अशी भ्रङ्गावर्तनीहि होअू शकेल. ४३२ मोहप्रलाप (ममच १८); पुढे ४५३ टीप पहा. ४३३ भ्रमरावलि (प्रापै २/१५४). "सगणैः शिववक्त्रमितैर्गदिता नलिनी" (?) (गछ २/१४६). ४३४ "नौ भौ गौ चलना" (हे २/२३३), लता (हे). हेमचन्द्राचे अुदाहरण वाचून ही मोडणी निश्चित केली आहे; नाही तर [१-०-००००१-००-००१--] अशीहि मोडणी होअू शकते. ४३५ न्जमजनसा 'अुडुपथ' याची मोडणी [१००००-५५१०-०००-१००००००-] अशीहि होअू शकते.

४३६ भन्जनल्लाः "मुरसरिता" हें समवृत्त आढळांत नाही; पण 'अुडुपथ' आणि "मुरसरिता" यांच्या मिश्रणाने मानिनी हें अर्धसमवृत्त सिद्ध होतें.

२४ गौ-वर्ग

४३७ गौ	[१ ० ० ० ० ० ० - १ ० ० - ० ० ० - १ ० -]
४३८ "नृप"-ललना	[१ - ० - ० ० ० ० १ ० ० ० ० ० ० ० १ ० -]
४३९ "सहचरी"	[१ ० ० - ० - ५ १ ० ० ० ० ० ० ० ० १ ० -]
४४० मञ्जुहासिनी	[१ ० - ० - - ! ० ० ० ० - ० - १ ० -]
४४१ सुकेसर	[१ ० ० ० - ० - १ ० ० ० - ० - १ ० -]
४४२ कुटजगति	[० १ ० ० ० - ० - ! - - - - १ ० -]
४४३ चन्द्रौरस	[- १ - - - ० ० १ ० ० ० ० - - १ ० -]
४४४ मणिभूषण	[- १ ० - ० ० ० ० - १ ० ० - ० ० - १ ० -]
४४५ मङ्गला	[० ० १ ० - ० ० ० ० - १ ० ० - ० ० - १ ० -]

टीपा

४३७ "नात्रमग्ना गौः" (हे २/२५८). ४३८ "नृप"ललना, "नीगा ललना" (हे २/२८४). ४३९ स्त्रौ नौ स "सहचरी"; सहदला (निस १०३). ४४० मञ्जुहासिनी "जतौ स्रौ गो भवति मञ्जुहासिनी" (गछ २/१०७); मागे मञ्जुभाषिणी २९ पदा.

४४१ सुकेसर (हे २/२३४), "नरनरैर्लंगौच रचितं सुकेसरं" (गछ २/१२७). ४४२ "कुटजगतिर्नजौ सततुंभौ गुरुः" (गछ २/१०८). ४४३ "म्भौ न्यौ स्त्रौ चेदिह भवति च चन्द्रौरसः" (गछ २/१२८). या वृत्ताची पद्मावर्तनीच पण निराली मोडणी [१ - - - - १ ० ० ० ० ० - १ - ५ ० -] अशी होअू शकेल. ४४४ मणिभूषण, मागे सुन्दर ६४ पदा. ४४५ मङ्गला, मागे ६५ पदा.

२५ पद्मावर्त-वर्ग

४४६ पद्मावर्त	[१ - - - - १ - - - - १ - -]
४४७ कान्तोत्पीडा	[१ - ० ० - - १ - ० ० - - १ - -]
४४८ पुष्पविचित्रा	[१ - - ० ० - ! - - - ० ० १ - -]
४४९ जलधरमाला	[१ - - - - ! ० ० ० ० - - १ - -]
४५० कासारकान्ता	[१ - - - - १ - ० ० - ० ० १ - -]

४५१ वलना	[1-०-०००० ०००-००० --]
४५२ अला	[1००-०-० ०००००००००० --]
४५३ मोहप्रलाप	[1-----!००-००- ००-]
४५४ जलमाला	[1-००-००!००- - - ००-]
४५५ प्रमदा	[1००००-००!००-०००- ००-]
४५६ कलहंसी	[-1-००- -!००- -०० 1--]
४५७ कामुकी	[०० ००-००-०० ००-०० --]
४५८ असम्वाधा	[-1-----!००००००- 1--]
४५९ पङ्कजवक्त्रा	[००००!००००-०० -----०० --]
४६० "गृह" लक्ष्मी	[--1-००- -1-००-०० 1--]

टीपा

४४६ मौ म्मौ पद्मावर्त (रापि ४१९). ४४७ "कान्तोत्पीडा म्मौ स्मौ" (पि ६/४०). ४४८ "त्यौ त्यौ पुष्पविचित्रा" (हे २/१९०), यति स्वाभाविकंपणं पाचव्या अक्षरानन्तर येतो. मागे मणिमाला २२२ पहा. ४४९ "जलधरमाला म्मौ स्मौ समुद्रवसवः" (पि ८/४). "अव्यष्टाभिर्जलधरमाला म्मौ स्मौ" (के ३/६३). या वृत्तालाच क्वचित् कोठे कान्तोत्पीडा म्हणतात असें हेमचन्द्र म्हणतो, शुदाहरणार्थ मल्लिनाथ (किरात ५/२३) या ठिकाणी टीकेंत कान्तोत्पीडा म्हणतो तर (शिशु ४/३०) या ठिकाणी जलधरमाला म्हणतो. ४५० म्मौ ज्यौ कासारकान्ता (रापि ६९५).

४५१ वलना, मागे ४३४ पहा. ४५२ अला (हे २/२५३), रेखा (ममच १८), अतिरेखा (केनिआ ६०), "सजना नयौ शरदशमतिरियमेला" (के ३/८९). ४५३ "मोहप्रलापः श्रुतिभिर्प्रहैर्भिन्नो ममत्रिगाः" (ममच १८). पण या वृत्ताची मोडणी [-1-----०० | ०००-००० | -] अशी अधिक श्रुतिसुत्रद लागते. ४५४ "जलमाला भभमसाः सागरैर्वसुभिर्वतिः" (ममच १७). ४५५ प्रमदा, "नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा" (गछ २/१२४); मागे मणिकटक ५७ पहा.

४५६ "कलहंसी तयसभा गौ यती रससिद्धिभिः" (ममच १८). ४५७ "सुगौ कामुकी" (हे २/२६८), सोमडक (हे), कलधौतपद (रापि १०७३).

४५८ असम्बन्धा (पि ७/५), असम्बन्धा (ममच १८), “मौ सौ गाव-
 क्षप्रहविरतिरसम्बन्धा” (के ३/७६). ४५९ नौ सौ त्वा पृक्जवक्त्रा घसैः
 (हे २/३१६). आवर्तनारम्भ चरणारम्भा धरित्य तर या वृत्ताची मोडणी
 [१ ० ० ० ० ० ० ० ० ० | ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०] होशील; दोन्ही यती
 अेकावेळी आवर्तनान्ती घेतां येत नाहीत. ४६० “गृहलक्ष्मी”; “लक्ष्मी-
 रघविरामा मौ तभौ शुक्रयुग्मम्” (गच्छ २/१२०). आठव्या अक्षरानन्तर
 यति न पाळला तर मोडणी [१ ०]
 अशी होशील.

२६ माल्यध्री-वर्ग

- ४६१ “माल्यध्री” [१ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०]
 ४६२ मध्यक्षामा [१ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०]
 ४६३ घोहित [१ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०]
 ४६४ मत्तमयूरी [१ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०]
 ४६५ शरमाला [१ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०]
 ४६६ “स्व”विक्रान्ता [१ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०]
 ४६७ सद्गात [१ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०]
 ४६८ भदनवती [१ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०]
 ४६९ स्वलितगति [१ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०]
 ४७० भूतलतन्वी [१ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०]
 ४७१ रुचिरमुखी [१ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०]
 ४७२ हंसक [१ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०]
 ४७३ करकलता [१ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०]
 ४७४ घनमयूर [१ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०]
 ४७५ कुटिल [१ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०]
 ४७६ गजविलसित [१ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०]
 ४७७ “सौरभी” [१ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०]
 ४७८ प्रप्रद्रुक [१ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०]
 ४७९ कुमारी [१ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०]

- ४८० रमणीय [१-०-००००१-०००-००१-५०-]
 ४८१ महंगला [१०००-०००१-०००-००१-५०-]
 ४८२ चन्द्रौरस [१- - - - १००००००-१-५०-]
 ४८३ दर्दुरक [१-००-००१-५०-००१-५०-]
 ४८४ कलभापिणी [१००००-००१-५०-००१-५०-]
 ४८५ "सेमन्ती" [-१- - - - १००००- - - १- - - -]
 ४८६ अरविन्द [००१००००००-!००- - - १००- - -]
 ४८७ 'चक्रवर' [००१-०००-००१-०००-००१-०००-]

टीपा

४६१ मौ म्मौ ग् "माल्यश्री", मालती (प्रापै २/११२). ४६२ "मध्य-
 क्षामा युगदशविरमा म्मौ न्यौ गौ" (गछ २/१२२), कुटिला (पि ८/१०),
 कुटिल (हे २/२४२), हंसश्येनी (हे). पिङ्गलहेमचन्द्र यती
 साङ्गतात त्याप्रमाणे या वृत्तार्ची मोडणी [-१- - - - !००००००
 !- - - - १-] अशी भृङ्गावर्तनी असेल तेव्हा त्याला हंसश्येनी
 म्हणावं. ४६३ "सौ नौ मो गो चेलितं" (हे २/२८५); हेमचन्द्रान्या शुदा-
 हरणावरून ही मोडणी निश्चित केली आहे नाहीतर [००१-०००-०००
 १००००- - - १- - -] अशीहि ती होऊ शकेल. ४६४ मत्तमयूर (पि
 ७/३, वृ १०३/२६), माया (प्रापै २/१४१), "वेदैरुत्रै म्मौ यसगा
 मत्तमयूरम्" (के ३/७२). ४६५ "मीः स्मौ शरमाला" (हे २/२६५).

४६६ मौ म्मौ स्वविक्रान्ता, विक्रान्ता (म ३२/१६२). ४६७ "मुगो
 सहगतं" (हे २/२६६), नील (प्रापै २/१७०), अश्वगति (गछ २/१५८),
 पद्ममुखी, सुरता (हे), पद्म, पद्ममुखी, जगद्वन्दित (ना १६१). ४६८ मौ
 स्मौ ग् मदनवती (म ३२/१६४ काव्यमाला आवृत्ति). ४६९ स्मौ न्यौ स्मौ
 स्खलितगति (भूतलतन्वी (?) म ३२/१६६). ४७० म्मौ स्मौ स् भूतलतन्वी
 (म ३२/१७०).

४७१ न्यौ ज्यौ न्यौ ग् रुचिरमुखी वा विकसितपट्कजपत्रनिभाक्षी
 (म ३२/१७५). ४७२ स्मौ न्यौ म्मौ हंसक (ना, किटेल पृ. ५५), सुरभि

खिटी: (हे २/३१७), शुभ (ममच १९). त्या वृत्ताची मोडणी [१ ० ० - ० ० १ ० ० - ० ० १ ० ० - ० ० १ ० ० १ -] अशी भ्रूवावर्तनीहि होअील. ४७३ नौ नौ लौ गू फरकलता (३२/१७७). ४७४ धनमयूर, “ कथितं च धनमयूरं ननभसरलगां स्वरै रसैरिच्छन्नं (ममच १८). ४७५ कुटिल, “ युगादिग्भिःकुटिलमिति समौ न्यौ गौ चेत् ” (गछ २/१२३).

४७६ “ गजविलसित ”; ऋगभगजविलसित (पि ७/१५), गजविलसित (स्वछ ४७), मत्तगजविलसित अतिभरतः (हे). येथे साङ्गितलेली मोडणी ही [~ १ ० ० - ० - ० ! ० ० ० ० ० ० ० ० १ -] या पिङ्गलाच्या मोडणीहून अधिक चाङ्गली आहे. ४७७ स्त्री यौ ल्यौ “ सौरमी ”; हे समवृत्त आढळांत नाही; पण मञ्जुवीरभृत्ताचे समचरण या लगावलीचे असतात. ४७८ प्रमद्रक (हे २/२५४), “ भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रमद्रकं ” (गछ २/१४०). सुकेसर, सुरङ्गकेसर (ना १५६), “ नजभजैर्विराजितमिदं सुकेसरं ” असें अेक स्रष्टृत्तरनाकरपरिशिष्टांत आहे; पण सुकेसर नावाचें निराळें वृत्तहि आहे. मन्दारमरन्दचम्पूंत याति पाचव्या अक्षपनन्तर साङ्गितला आहे. ४७९ कुमारी, “ नजभजगैर्गुरुश्च वसुपट् कुमारी ” (गछ २/१२६). यांतील याति गजविलसितांतील यतीप्रमाणेच अस्वामाविक वाटतो. ४८० रमणीय; मागे सुन्दर ६४ टीप पहा.

४८१ मङ्गला मागे ६५ पहा. ४८२ चन्द्रौरस, मागे ४४३ पहा. ४८३ वर्दुरक, मागे १३० पहा. ४८४ कलभापिणी, मागे १३१ पहा. ४८५ स्त्री न्यौ गौ “ सेमन्ती ” हे; या वृत्ताचा लगक्रम वासन्ती वृत्तासारखाच आहे. आद्यतालकपूर्व गण द्विमात्रक ठेवून विद्याधर वा. भिडे यांनी रचना केली असल्याने या निराळ्या वृत्ताला सेवन्ती हें नाव दिलें आहे. ४८६ नौ सौ ल्यौ अरविन्द (ना १७०). ४८७ स्र‘चक्रवर’.

२७ कल्याण-वर्ग

४८८ कल्याण [१ - - - - १ - - - - १ - - - -]

४८९ वासन्ती [१ - - - - ! - ० ० ० ० - १ - - - -]

४९० बाला [१ - - ० ० ० ० १ - ० ० - - १ ० ० - - -]

२८ मणिकल्पलता-वर्ग

- ४९९ मणिकल्पलता [१ ० ० ० ० - ५ ५ १ ० - ० - १ ० ० - ० ० -]
 ५०० अुन्माल्या [१ - - - ५ ५ १ ० - ० ० ० ० - ! ० ० - ० ० -]
 ५०१ शैलशिखा [१ - ० ० - ५ ५ १ ० - ० ० ० ० - ! ० ० - ० ० -]
 ५०२ अवितथ [१ ० ० ० ० - ५ ५ १ ० - ० ० ० ० - ! ० ० - ० ० -]
 ५०३ वरयुवती [१ - ० ० - ५ ५ १ ० - ० - ० - १ ० ० ० ० ० ० -]
 ५०४ वंशदल [१ - ० ० - ५ ५ १ ० - ० ० ० ० - ! ० ० ० ० ० ० -]
 ५०५ 'अुहुपथ' [१ ० ० ० ० - ५ ५ १ ० - ० ० ० ० - ! ० ० ० ० ० ० -]
 ५०६ भ्रमरपद् [१ - ० ० - ५ ५ १ ० - ० ० ० ० ० ० ० ० ० -]
 ५०७ "द्यु"-वाणिनी [१ ० ० ० ० - ५ ५ १ ० ० ० - ० ० - १ ० - ० -]
 ५०८ वाणिनी [१ ० ० ० ० - ५ ५ १ ० - ० ० ० ० - ! ० - ० -]
 ५०९ वीरललिता [१ - ० ० - ५ ५ १ ० - ० ० ० ० - ! ० - ० ० ० -]
 ५१० समदधिलासिनी [१ ० ० ० ० - ५ ५ १ ० - ० ० ० ० - ! ० - ० ० ० -]
 ५११ गरुडरुत [१ ० ० ० ० - ५ ५ १ ० - ० ० ० ० - ! ० - ० -]
 ५१२ मालाधर [१ ० ० ० ० ० - ५ १ ० - ० ० ० ० - ! ० - ० -]

४९९ मणिकल्पलता (हे २/२६४, कद ४/७८); नजरमभेन गेन च स्यान् मणिकल्पलता" (गछ २/१५९), ५०० म्जौ सौ स् अुन्माल्या गचैः हे वृत्त आणि हे नाव हं विद्याधर वा. मिडे यांनी दिली आहेत.

५०१ "शैलशिखा भौ भौ भौ भूतरसेन्द्रियाः" (पि ८/११) हे अस्वाभाविक यती हेमचन्द्र (हे २/२८२) साङ्गत नाही. ५०२ "अवितथं न्जौ न्जौ ज्जौ गु" (पि ८/१४, हे २/२९८), नकुंटक (ववृ १०३/५२, विवृ ५/३८, जयदेव), नदंटक (गछ २/१६८), कनकाब्जिनी (ना १६५). कोणीहि यति साङ्गत नाही. "नजमजजा लगौ च यदि नकुंटकं तु तदा" (अुववृ १०३/५२); याच लग्नक्रमाच्या कोकिलक वृत्तांत मात्र पिङ्गल 'वस्तिवन्द्रियसमुद्राः' (पि ८/१५) आणि हेमचन्द्र "छचैः" (हे २/२९९) असे निरनिराळे यति साङ्गतात. ५०३ वरयुवति (पि ८/१२, हे २/२८३); "भो रयना नगौ च यस्यां वरयुवतिरियम्" (गछ २/१६१). ५०४ वंशदल (स्वछ ६१), वंशपत्रललित (स्वछ ६३), वंशपत्रपतित

(पि ७/१८, वृ १०३/४०, हे २/२८९). “दिङ्मुनिवंशपत्रपतितं भरन-
मनलग्नैः” (अुवृ १०३/४०). ५०५ न्ज्ञौ न्ज्ञौ “अुद्धुपथ;” ४३५ पहा.

५०६ भ्रमरपद् (स्वछ ७७, हे २/३१०); हेमचन्द्र “क्षैः” म्णून अस्वाभाविक
याति साङ्गातो. “भाद्दनना नसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम्” (गछ २/१८५).
५०७ “द्यु”-वाणिनी, “नजिर्गा वाणिनी” (हे २/२७८). ५०८ वाणिनी
(हे २/२७७), “नजमजैयर्दा भवति वाणिनी गयुक्तैः” (गछ २/१५३).
५०९ धीरललिता (वृ १०३/४१) प्रमुदिता (विट्ट ५/३३), “भ्रौ न्री
नौ महिपी जैः” (हे २/२७५), ‘धीरललिता (गछ २/१५७). अुत्त्वाने
दिलेल्या सूत्रांत ‘साच’च्या ठिकाणी ‘वीर’ घालून ‘स्याद् भरना रनौ च
गुरु नाम वीरललिता’ असें सूत्र सिद्ध करितां येतील. ५१० समदविलासिनी
(वृ १०३/३२); अुत्त्वाने दिलेल्या सूत्रांत आरम्भां ‘भवति’च्या ठिकाणीं
‘समद’ घालून “समदविलासिनी यदि नजौ भजौ भलगुरुः” असें सूत्र सिद्ध
करितां येतील. ५११ “गरुडरुतं नजौ भजतगा यदा स्युस्तदा” (गछ
२/१५६), वाणिनी (केनिआ ६१). ५१२ मालाधर (प्रापै २/१७८), मागे
१६७ पहा.

२९ सन्मणिमाला-वर्ग

- ५१३ “सन्मणिमाला” [1-००-००|००-००--|---००००|--]
५१४ तरुणी [1००-००-|००-००-|००-००-|००-००-|०-]
५१५ “अति”-चपला [1तामरस|००००००००|--]
५१६ रतिलीला [1०-००००-!०-००००-!०-००००-|--]
५१७ बुद्धुद [1००-००-०|००-००-०|---००-०|--]
५१८ “मनोगति” [1००-००-|००-००-|००-००-|०-]
५१९ दीपिकाशिखा
[1-०००००००|---००००|००-००-०|--]
५२० ‘सुरासुरवन्द्य’ [०|मोदक|००-००-|--]
५२१ ‘त्रिदशाङ्गना’
[1००००-३३|०-००००-|००-००-०|--]

५२२ “सुर”चाणिनी

[१००००-५५१०-००००-१००-०-५१-]

५२३ स्वर्णाक्षी [१- --- ५५!०-००००-!००-०-५१-]

टीपा

५१३ “स”न्मणिमाला, “भिम्भखा मणिमाला टैः” (हे २/३०२).
५१४ तरुणी, “सूगौ तरुणीवदनेन्दुः” (हे २/३३४, कद ४/८७). ५१५
न्जौ ज्यौ नौ स् “अति”—चपला, चपला (भ ३२/२९८).

५१६ “त्रिज्यौ गो रतिलीला चचैः” (हे २/३२७). ५१७ बुद्बुद्,
मागे ४६ पहा. ५१८ सुजौ गो “मनोगतिः”, ललितगति (भ ३२/१९१). ५१९
“म्नौ ज्यौ नौ लौ दीपिकाशिखा गचैः” (हे २/३४४); परन्तु याप्रमाणे
यति पाळल्यास चार मात्रांचा आद्यतालकपूर्वगण येअून छन्दोमङ्ग होतो तेव्हा
यति “छचैः” असे घेणें श्रेयस्कर होअील. ५२० ज्यौ ग् ‘सुरासुरवन्द्य’.

५२१ न्जौ म्जौ ज्यौ ‘त्रिदशाङ्गना’. ५२२ न्जौ म्जौ ज्यौ ग् “सुर-”
चाणिनी, चाणिनी (हे २/३००). ५२३ म्जौ सौ य् स्वर्णाक्षी गचैः, मागे
२३ पहा.

३० वायुवेगा-वर्ग

५२४ वायुवेगा [१- --- ००१-००-००००१-०००००-१०-]

५२५ चन्दन

[१-०-०-०-१०- --- ००००१०००००००००००००००००००-]

५२६ नन्दन [१००००-५५१०-००००-!०-०- --- १०-]

५२७ तरङ्ग

[-१०-०००००-१०-००००-!०-००००-१०-]

५२८ “गुण” सुन्दर

[००००-१००-०००-१००- --- १००-०००-१०-]

५२९ ‘तिलकित’

[१०००००००००००००००००००००००००००००००००००-]

- ५३० "नव"-ललितलता [।प्रहरणकलिता!०००००००००।--]
 ५३१ वनलता [अचलधृति!०००००००००।--]
 ५३२ "चल"-चित्रलेखा [।'महर्षि'!०--०-।--]
 ५३३ सुरतललिता [।---SS!०००००-5!--०-०।--]
 ५३४ पङ्कजानना
 [००००।-०-०००।-००-००।-०-०-।००-]

टीपा

५२४ वायुवेगा, मागे १६३ पहा. ५२५ चन्दन, "जंतनिसादचन्दन-प्रकृतिः" (हे २/३५०).

५२६ नन्दन, "नजमजरैस्तु रेफसहितैः शिवैर्हयैर्नन्दनम्" (गच्छ २/१७७).
 ५२७ तरङ्गा (ना १८०), "त्रीर्नोरस्तरङ्गः" (हे २/३५३). या वृत्तांत
 तेराव्या अक्षरानन्तर यति घेणं वरें. आवर्तनारम्भ चरणारम्भी धरत्यास
 [।-०-०००।-०-०००।-०-०००।-5०-] या मोडणीचे
 जें वृत्त होतें त्यांत यति ६ व्या, १२ व्या आणि १८ व्या अक्षरानन्तर बरे
 वाटतात, त्या वृत्ताला सुरनर्तकी म्हणावें. ५२८ न्मौ भौ म्मौ स्त्रौ ग् गुणसुन्दर
 घचडैः; सौन्दर (ना १८९). नागवर्मा यति वाराव्या अक्षरानन्तर साङ्गतो.
 ५२९ 'तिलकित' हें समवृत्त अस्तित्वांत नाही; पण सुत्तमवंशा नामक अर्ध-
 समवृत्तांत विषमचरण या लगावलीचे असतात. ५३० "नव"-ललितलता,
 "नौ न्नौ ज्नौ न्यौ ललितलता छडैः" (हे २/३६७), ललित
 (ना १९०).

५३१ "नृगौ ग् वनलता जजजैः" (ना १९९). ५३२ "चल"चित्र-
 लेखा, "वर्णाश्वैर्मननततमकैः कीर्तिता चित्रलेखेयम्" (गच्छ २/१८४). ५३३
 सुरतललिता, मागे १७३ पहा. "गचैः" असे यती साङ्ख्यातले नसले तरी
 त स्वाभाविकपणे पडतात आणि हेमचन्द्राच्या सुदाहरणांत ते पाळलेहि गेले
 आहेत. ५३४ न्नौ म्नौ जौ सौ पङ्कजानना घचैः, पङ्कज (ना १९२).
 नागवर्मा आठव्या अक्षरानन्तर म्हणजे भलत्याच ठिकाणी यति साङ्गतो.

३१ कामक्रीडा-वर्ग

- ५३५ कामक्रीडा [। विद्युन्माला ! गान्धर्वी]
 ५३६ मदिरा [। म म। म म। म म। -००-]
 ५३७ हंसगति [। मुवासक। म म। म म। -००-]
 ५३८ हंसलय [मणिगुणनिकर! -००-००। -००-]
 ५३९ मुनिमत [। मुवासक ! मुवासक ! ००००००००००। -००-]
 ५४० अनुमत्तक्रीडा [विद्युन्माला ! त्वरितगति]
 ५४१ वरतनु [। - - - -। -००- - - ! त्वरितगति]
 ५४२ चपलगति [रुक्मवती ! त्वरितगति]
 ५४३ सम्भ्रान्ता [अनवसिता ! त्वरितगति]
 ५४४ द्रुतलघुपदगति [दोषक। त्वरितगति]
 ५४५ चपल [तामरस। त्वरितगति]
 ५४६ सुयवमती [मदललिता। त्वरितगति]
 ५४७ नरेन्द्र
 [। -००- ५५। ०-०००००००। ००-००-। ००- -]
 ५४८ कामलता
 [। -००- ५५। ०-०००००-। ००-०००-। ०-०-]
 ५४९ शशिवदना
 [। ००००- ५५। ०-००००- ! ००-०००-। ०-०-]
 ५५० सुरनर्तकी
 [। -००-००००। -०-०००००। -०-००००। -५०-]
 ५५१ मत्तविलासिनी
 [। -००-००००। -०००-०००। -०००-०००। -५०-]
 ५५२ अर्जित [। -५०-०००। -०००- - ! -००-०००। -५०-]
 ५५३ मुद्रा [। ०००- ५००। -०००- - ! -००-०००। -५०-]
 ५५४ नन्दक [। मोदक ! -५०-०००। -५०-]
 ५५५ वनमञ्जरी
 [। ०००००-०००। -०००-०००। -५०-०००। -५०-]

टीपा

५३५ “मुः कामक्रीडा” (हे २/२६३), लीलाखेल (गछ २/१३५), सारङ्गिका (प्रापै २/१५६). आठव्या अक्षरानन्तर यति साङ्गितलेला नाही पण तो स्वाभाविकपणे हवा. ५३६ “भृगौ मदिरा” (हे २/३५६, स्वछ ११९), लताकुसुम (हे, कद ४/९३), वनमञ्जरी (ना १८५); “सप्तभकारयुतैक गुरुर्मादितेयमुदारतरा मदिरा” (गछ २/२१३). वृत्तदर्पणकार मदिरा-वृत्तालाच अुमा म्हणतात; तर निरञ्जनमाधव म्हणतो की पुष्कळ लोक हेमकला-वृत्तालाच अुमा म्हणतात. ५३७ “नाज्जुलगा हंसगतिः” (हे २/३६२), महातरुणीदयित (हे), सोमकला (निस १२५). ५३८ “नीसभिगा हंसलयो जळैः” (हे २/३७४), हंसपदा (ना १९६), बन्धुर (निस १२७). ५३९ “न्जौ न्जौ नौ न्जौ ल्गौ मुनिमस वा सरल छळैः” (ना १९८). ५४० “अु”न्मत्तक्रीडा, “मौ तनिसा मत्तक्रीडा जळैः” (हे २/३४९). दुसऱ्या यतीची आवश्यकता नाही; असलाच तर तोहि “जैः” असावा.

५४१ “मत्यनीगा वरतनुः” (हे २/३५७), क्रीडा (ना ३२/३००), यति झैः असलेला बरा. ५४२ “भ्मौ स्भौ निल्गाश्चपलगतिः” (हे २/३६४), पुष्पसमृद्धा (म ३२/२९०); यति जैः असलेला बरा. ५४३ न्यौ भ्मौ निसौ सम्भ्रान्ता (म ३२/२९४). ५४४ “भितनिसा हुत्तलयुपदगतिः,” (हे २/३७०), स्वखलित (म ३२/२८७-८). ५४५ “न्जज्या नीगौ चपल” (हे २। ३७६).

५४६ न्जौ न्जौ भनिल्गाः “सुयवमती,” वेगवती (हे २/३८०). ५४७ म्मौ नौ जौ य् नरेन्द्र (प्रापै २/२०२); अुदाहरणावरून ही मोडणी निश्चित होते असें मात्र नाही. ५४८ “म्मौ न्मौ म्मौ ल्गौ कामलता” (हे २/३४३), अुत्पलमाला (ना १७७), अुत्पलमालिका (हे, ममच १९). श्रीकृष्ण कवि ‘ग्रहैरुद्रैः’ म्हणून यति साङ्गतो ते स्वाभाविक वाटत नाहीत, ते ‘घचः’ असे हवेत. ५४९ “शशिवदना न्जौ म्जौ ज् जौ रुद्रदिशः” (वि ८/१९), सिद्धक (स्वछ ११४), सिद्धि (हे २/३५१), सरसी (गछ २/२१३), चित्रलता, रुचिरा (हे), धृतश्री, सलिलनिधि, पञ्चकावलि (महिनाय),

चम्पकमाला (ना १७९). ५५० “सुरनर्तकी रनरना रनर विरती रसर्तुशास्त्र-
गुणैः” (ममच १९), मागे तरट्ग ५२७ पहा.

५५१ मत्तविलासिनी, “भौ भमभाभ भयै यदि कर्तय पुत्रक मत्तविला-
सिनीम्” (केनिआ ६७). ५५२ “रः सौ तो जौ ग अर्जितं जैः” (हे २/
३३१), खचरप्लुता (ना १७४). ५५३ “नो भौ मः सौ लौ मुद्रा टैः” (हे
२/३३८), शुज्जल (हे). ५५४ “भीरसत्या नन्दकं” (हे २/३४२),
नगरञ्जित, वनमञ्जरी, वनवाहरी (ना १७८). ५५५ “नजीभ्रा वनमञ्जरी”
(हे २/३५२), मागे १३२ पहा.

३२ ब्रह्माणी-वर्ग

५५६ “ब्रह्माणी” [- । विद्युन्माला ! गान्धर्वी]

५५७ शम्भु [० ० । - - - ० ० । - - - ० ० ! गान्धर्वी]

५५८ शङ्ख [- । मदिरा]

५५९ दुर्मिल [० ० । मदिरा]

५६० सुन्दरिका [० ० । कुङ्कुमलदन्ती । चित्रगति]

५६१ ‘रघुवीर’

[० ० । - ० ० ० ० ० ० ० । - ० ० ० ० ० ० ० । - ० ० ० ० ० ० । - ० ० -]

लक्ष्म [- । - ० ० ० ० ० ० । ट ल । ट ल । ० ० ० ० -]

धुरमण’ [० ० । अचलधृति । त्वरितगति]

५६४ दीपार्चि [- । - - ० ० - । जलोद्धतगति । ० - ० -]

५६५ चित्रक [- । जलोद्धतगति । कटाक्षललिता]

टीपा

५५६ मुगा “ब्रह्माणी शैः,” ब्रह्मरूपक (प्रापै २/१७४). ५५७ स्तौ य्यौ मौ ग्
शम्भुः (प्रापै २/१९४). ५५८ “ताज्जुलाः शङ्खः” (हे २/३६१). ५५९
दुर्मिल (प्रापै २/२०८), घोटक (ममच १९), “सगणैरपि वृत्तवरं वसुभिः किल
दुर्मिल मुक्तमिदं कविभिः” (गछ २/२२२). ५६० सुन्दरिका (प्रापै २/
२०६), “अह सुन्दरिका पिङ्गलमुनिनोक्ता सद्रपतो भसता जलभगाः” (गछ

१/२१९). ५६१ स्तौ न्मौ न्जौ न्मौ स् 'रघुवीर.' ५६२ शाल्वर (प्रापे
 २/२१२). ५६३ नगणदशकाद् गुरुः 'रघुरमण'. ५६४ " म्मौ ज्मौ ज्मौ
 ज्मौ दीपार्चिः ठैः" (हे २/३५८). हा याति साङ्गितलेला नसता
 तर या वृत्ताची मोडणी [१- - - - - १- - - - - १- - - - -
 १- - - - -] अशीहि होअं शकली असती. ५६५ " श्रीनीं ल्यां दिचत्रकं
 (हे २/३६३). यति साङ्गितलेला नाही; धुदाहरणावरून तो निर्णत होत
 नाही. दीपार्चि वृत्ताशी दिसणाऱ्या साम्यावरून ही मोडणी दिली आहे. निराळी
 मोडणी [१- - - - - १- - - - - १- - - - - १- - - - -]
 अशीहि होअं शकेल.

३३ कामोन्मत्ता-श्रृंग

- ५६६ "कामोन्मत्ता" [विद्युन्मालाद्विरावृत्ता]
 ५६७ मञ्जरी [१- - - - - १- - - - - १- - - - - १- - - - -]
 ५६८ हेमकला [मोदक । दोषक]
 ५६९ 'वरदा' [मोदक । स्वागता]
 ५७० 'परिमिति' [१- - - - - १- - - - - १- - - - - १- - - - -]
 ५७१ रञ्जन
 [१- - - - - १- - - - - १- - - - - १- - - - -]
 ५७२ 'समुलस'
 [१- - - - - १- - - - - १- - - - - १- - - - -]
 ५७३ तन्या ["मुर"ललना । नयनविद्याला]
 ५७४ "सुरुचिर" हंसी [विद्युन्माला । सुपवित्रा]
 ५७५ विनोट [मोदकद्विरावृत्ता]
 ५७६ आपीड [सरिजनवन्द्या । - - - - - १- - - - -]
 ५७७ मत्तार्कडा [विद्युन्माला । मणिगुणनिकर]
 ५७८ प्रौञ्चपदा [द्रवमवती । मणिगुणनिकर]
 ५७९ हंसपदा [शुभमा । मणिगुणनिकर]
 ५८० "हिरण्यवेदी" [जलीपवेगाद्विरावृत्ता]
 ५८१ चित्रक

- [1- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०-]
५८२ "सु"चित्रक [रयोद्धता 1- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०-]
५८३ माघवीलता [1- - - - १०- 5- 55! मालती]
५८४ हयलीलाङ्गी
[1- ०- ०- ०- 55! ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०-]
५८५ भद्रक [1- ०- ०- 55! ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०-] जलोद्धतगति]
५८६ अश्वललित [1- ०- ०- ०- 55! ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०-] जलोद्धतगति]
५८७ ललितविक्रम
[1- ०- ०- 55! ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०- ०-]

टीपा

५६६ "कामोन्मत्ता," सुगौ कामुकी" (हे २/२६७) यति जैः असा असावा. याच लग्नमाचें परन्तु नियब्ब्या मोडणीचें वृत्त "ब्रह्मणी" ५५६ पहा. ५६७ मौ म्मौ स्मौ मञ्जीर (प्रापै २/१८०). ५६८ हेमकला (निस १२४), 'भैरव्य सत्तभिरत्र कृता गुरुणा गुरुणा च भयूरगतिः स्यात्' (केनिआ ६९), मत्तगयन्द (छप्र २०३). या वृत्ताला निरञ्जनमाघव आणि परशुराम तात्या हे मदिग म्हणतात तें सर्वथैव चुकीचे आहे. ५६९ मौ भौ नौ भौ गू 'घरदा.' ५७० न्जौ जौ ज्मौ ज्यै 'परिमिति.'

५७१ "म्नञ्जस्तन्मगगीर्वाविंपुमिदि रञ्जनम्" (ममच २०). ५७२ लौ लौ लौ मौ 'समुहसत.' ५७३ तन्वी (पि ७/२८), भूतसुर्ननैर्यतिरिह भतनाः स्मौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी" (के ३/१०८). ५७४ मौ लौ नौ स्मौ "सुरुचिर" -हंसी जैः, हंसी (प्रापै २/२०४). ५७५ किर्रीट (प्रापै २/२१०). "मू सुभद्रं" (हे २/३६९), "नाम किर्रीटमिदं भगणा यदि पिङ्गलनागमुनीन्द्रमतं किल" (गड २/२२१).

५७६ "मौ नौ स्मौ निलगा आपीडो ठैः" (हे २/३७९); हेमचन्द्राचेच उदाहरण पाहतां यति दुसऱ्या आवर्तनान्ती म्हणजे "डेः" पाहिजे. ५७७ मत्ताक्कीडा (पि ७/२७), "मत्ताक्कीडा मौ लौ नौ नलितति भवति वसुशरदशयतिपुता" (के ३/१०७). ७७८ कौञ्जपदा (पि ७/२९), "कौञ्जपदा म्मौ स्मौ

न न ना न्नाविपुशरवमुनिविरतिरिह भवेत्” (के ३/१०९). ५७९ त्पौ भौ
नीगौ हसपदा जैः” (हे २/३७५). ५८०. “हिरण्यकेशी” हैं वृत्त सती-
वृत्ताची चारदा आवृत्ति केल्याने होतें.

५८१ चित्रक, मागे ५६५ पहा. ५८२ “सु” चित्रक, रोमराजभनरालहू-
गुरु तदा जहिं तमिह विंति चित्तयं” (कद ४/९५). मूळांत “रोमराजरन”
आहे त्यांत चूक असावी, कारण सूत्राचा आणि वृत्ताचा लगक्रम हीं अभिन्न
असतात. ५८३ माघर्वलता मागे १७४ पहा. ५८४ हयलीलाङ्गी (विट्ट
५/४७). या श्लोकाचा चौथा चरण, ज्यांत नाव ग्रथित आहे, त्याचा लगक्रम
न्जौ भ्जौ भ्जौ य्यौ, असा आहे. पहिल्या तीन चरणांचा लगक्रम न्जौ भ्जौ
भ्जौ ज्जौ ग् असा आहे, हयलीलाङ्गी हें नाव वृत्तांत वसायचें म्हणजे चौथ्या
चरणाचाच लगक्रम प्रमाणभूत मानिला पाहिजे. ५८५ भद्रक (पि ७/२५),
विशुद्धचरित (विट्ट ५/४६), भद्रक (भ १६/९७-९८, स्वछ १२१, हे
२/३५४), प्रभद्रक (ममच १९, केनिआ ६८), “भौ नरना रनावथ
गुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रकमिदं” (के ३/१०५).

५८६ “अश्वललितं न्जौ भ्जौ भ्जौ भ्लौ ग् रुद्रादित्याः (पि ७/२६, के ३/
१०६, भ १६/१००-१०१), ललित (स्वछ १२३, हे २/३५९, कद ४/
९४), अद्रितनया (गछ २/२१७). छन्दोमञ्जरींतील सूत्रांत अन्त्य शब्द पाल-
ट्टन नवें सूत्र ‘नजभजभा जभौ लघुगुरु बुधैस्तु गदितेयमश्वललितं’ असें करितां
येतील. “नजभजतजनलगयुतं रुद्रार्कैर्भिन्नमश्वललितार्थं” (ममच १९). या
लक्षणांत नजभजभजभलगयुतं असें शुद्धीकरण हवे. ५८७ ललितविक्रम “भौ
नौ नौ रो ललितविक्रम जैः” (हे २/३४८).

३४ काम-कला-वर्ग

५८८ काम-कला [००। मदिरा।-]

५८९ लालित्य

[- 1 - - - ० ० - 1 - 5 ० - ० ० 1 - - - ० ० 1 - ० ० ० ० -]

५९० कुसुमास्तरण दण्डक [००। किरिट।-]

५९१ वर्णकदण्डक [० ० | ० ० ० ० - ० ० | - ० ० - ० ० | मोदक | -]

५९२ अनवद्या
[० ० ० - | ० ० - ० ० - | - ० ० ० ० - | ० ० - ० ० - | ० -]

५९३ अर्कमरीचि [| ० ० ० ० - ० ० | ० - ० ० ० - | ० ० - ० ० - ० ० -]
- | ० ० ० ० - ० ० - | ० -]

५९४ सुधाकलश
[| ० ० ० ० - ० ० | ० - ० ० ० ० - | ० ० - ० ० ० - | ० - ० ० ० - | ० ० -]

५९५ मुजङ्गविलास दण्डक [| किराट | - ० ० - -]

टीपा

५८८ कामकला (निस १२८), सुखदा (खि १३६९). ५८९ लालित्य (गछ २/२१५), मागे १७५ पदा. ५९० कुसुमास्तरण दण्डक (स्वछ १७०, हे २/४०५), कुसुमस्तवक (गछ २/२२९).

५९१ वर्णकदण्डक (वृ १०३/६२), “अेतद्वर्णकदण्डकं नाम दण्डकं नद्वयेन सप्तभिर्भगुरुणाच” (अुत्पल). ५९२ न्मौ भ्मौ सौ लौ अनवद्या टै: (ना १७६); यतिनिर्णयावरून वृत्ताची मोडणी अशी केली आहे. ५९३ न्जौ भौ भौ ज्यै अर्कमरीचि टै: (ना १९३). ५९४ सुधाकलश, “नजम-जिम्जलाः सुधाकलशो टै:” (हे २/३८१); परन्तु हेमचन्द्राच्याच शुदाहरणांतील ‘अिति हृदये विचिन्त्य परिजीवितुं मकर (क) ध्वजं सपदि पूर्वदिशा’ या तिसऱ्या चरणांतील तिसरा गण (० ० - ० ० -) असायच्या ठिकाणी (० - ० ० ० -) आहे हें चिन्तनीय आहे. ५९५ मुजङ्गविलासदण्डक (स्वछ १७२, हे २/४१०).

परिच्छेद ३ रा

अग्न्यावर्तनी वृत्तें

सप्तमात्रक गणाला अग्नि हें नांव दिलें आहे; कारण अग्नि हा सप्तजिह्व असतो असें म्हणतात. (५----), (----५) (---५-) आणि (-५---) असे या अग्निगणाचे चार मुख्य प्रकार आहेत. अेका गुरूच्या ठिकाणी दोन लघु घालून अनेक ध्रुपप्रकार साधितां येतील. (५-५५-) आणि (५५-५-) हे दोन ध्रुपप्रकार (५----) आणि (---५-) या दोन प्रकारांतच समाविष्ट होतात. या गणांच्या पुनरुक्तीने हीं अग्न्यावर्तनी वृत्तें सिद्ध होतात. यांच्यापैकी काही थोडीं, अर्दू कवितेच्या परिचयामुळे सङ्गीत नाटकांतून आलीं असलीं तरी बहुतेक, अरबीफासी छन्दःशास्त्राच्या अभ्यासानन्तर प्रस्तुत लेखकाने केलेल्या सहेतुक प्रयत्नांनेच शुद्ध स्वरूपांत मराठींत आणण्यांत आलीं आहेत. अशा अरबी-फासी छन्दःशास्त्रांतून घेतलेल्या वृत्तांच्या नावांपुढे * फुली दिलेली आहे. विदुषप्रिया, मानसहंत आणि "सुरनिम्नगा" हीं वृत्तें मात्र संस्कृतांतून मराठींत प्राचीन काळापासून आलेली दिसतात.

टाळी नेहमी पहिल्याच अक्षरावर पडते असें नाही. परन्तु पहिल्या गणांत ती जितक्या अक्षरावर पडेल तितक्याच अक्षरावरती ती पुढील गणांत पडली पाहिजे. अन्त्यगणात टाळी ज्या अक्षरावर पडते त्याच्या पुढील अक्षरें नसलीं तरी चालतें, तितक्या निःशब्द मात्रांचा तेथे विराम होतो. आरम्भापासून गणना करितां ज्या गणाच्या पुनरुक्तीने वृत्त सिध्द झालें आहे असें वाटतें त्या गणान्तीं अुमी रेष दिली आहे.

प्रत्येक गणान्तीं यति असतोच म्हणजे तेथे पदसमाप्ति झालीच पाहिजे असें नाही. आवर्तन सप्तमात्रकच असलें तरी गणनारम्भ ज्या अक्षरापासून धरावा त्याप्रमाणे पुनरुक्त गणाचें स्वरूप पालटते, आणि यतिस्थानहि पालटूं शकतें. [1---५-!---५-!---५-!---५-] या रचनेंत आठव्या अक्षरान्तीं यति असावा असें वाटतें पण याच लगावलीची मोडणी [-!-५-!-५-!-५-!-५-] अशी घेतली की यति नवव्या अक्षरा-

नन्तर असावा असें वाट्टें लागतें. परन्तु जेथे चरणाचे वृत्तदृष्ट्या सारखे दोन तुकडे पडूं शकतात तेथे चरणमध्यावर यति असतो. त्यांतून तेथे जर काहीं मात्रांचा विराम असेल तर यति अपरिहार्यपणें मानलाच पाहिजे.

३५ व्रीडा-वर्ग

५९६ व्रीडा	[४ ---]
५९७ "सुकेशी" *	[४ --- ४ ---]
५९८ "महामाया" *	[४ --- ४ ---]
५९९ "भृगाक्षी" *	[४ --- ४ --- ४ ---]
६०० "प्रसूताङ्गी" *	[४ --- ४ --- ४ ---]
६०१ "पिनाकी" *	[४ --- ४ --- ४ --- ४ ---]
६०२ "वियद्भङ्गा" *	[४ --- ४ --- ४ --- ४ ---]
६०३ "हिमांशुमुखी" *	[४ --- ४ --- ४ --- ४ ---]

टीपा

५९६ व्रीडा (हे २/१५, कद ४/६).

३६ सावित्री-वर्ग

६०४ सावित्री	[--- ४ -]
६०५ लघुमालिनी	[- ४ - ४ -]
६०६ सुनन्दा	[--- ४ ---]
६०७ व्रीडा	[४ - - - ४ - -]
६०८ विनिम्ना	[- ४ - ४ - ४ - -]
६०९ चित्तविलासित	[४ ४ ४ ४ - ४ - -]
६१० भ्रमरमाला	[- - - ४ ४ ४ - -]
६११ हंसरुत	[- - - ४ ४ ४ - -]
६१२ माणिक्य	[- - - ४ - ४ ४ - ४ - -]
६१३ "भेधावी" *	[- - - ४ - - - ४ - - -]
६१४ "मायावी" *	[- - - ४ - - - ४ - - - ४ - - -]

टीपा

६०४ सावित्री (हे २/२५), मांगे २२४ पहा. ६०५ लघुमालिनी (हे २/४०), मांगे २२५ पहा.

६०६ म्यौ सुनन्दा (हे २/४३), रम्या (म ३२/१०). ६०७ “ स्त्रौ गो दीप्ता ” (हे २/६७), सरला (ना ८८), हंसमाला (केनिआ ३३). ६०८ म्यौ गो विनिम्ना (ना ८४). ६०९ न्त्री गौ चित्तविलासित (म १५/२६ गाप्राग्रमा). ६१० “ स्त्रौ गो भ्रमरमाला ” (हे २/५३, म १६/१०).

६११ हंसरत (पि ६/७, हे २/७५), “ म्यौ गौ हंसरतमेतन् ” (के ३/१५). ६१२ म्यौ ज्यौ ग् माणिक्य (ना १२२).

३७ सोमप्रिया-वर्ग

६१५ सोमप्रिया	[---v-]
६१६ “ मदन ”-प्रिया	[v v -v -]
६१७ गुणलयनी	[v v v v v - ---]
६१८ चूडामणि	[---v- v v -]
६१९ तामेर	[v v -v - v v -v]
६२० संयुत	[v v -v - v v -v -]
६२१ सम्मदमालिका	[v v v v v - v v -v -]
६२२ “ वैखरी ” *	[---v- ---v- ---v-]
६२३ मानसहंस	[v v -v - v v -v - v v -v -]
६२४ नवनलिन	[v v v v - v v -v - v v -v -]
६२५ मन्दाकिनी *	[---v- ---v- ---v- ---v-]
६२६ “ सुरनिम्नगा ”	[चार वेळा मदनप्रिया (v v -v -)]
६२७ प्रतानिनी	[v -v - मानसहंस]
६२८ मृग “ पालिका ”	[--- मानसहंस]

टीपा

६१५ “ स्त्रौ सोमप्रिया ” (हे २/१७), श्यामाङ्गा (ना). ६१६ “ मदन ”-प्रिया, “ सरलौः प्रिया ” (गछ २/८). ६१७ “ न्त्री गौ गुणलयनी ” (हे

२/८०). ६१८ “चूडामणिस्तभगाः” (पि ८९ टीप). ६१९ सो जौ तौमर (प्रापै २/८६). ६२० स्त्री जौ संयुत (प्रापै २/९०), कमला (ममच १३).

६२१ स्त्री स्त्री गू सम्मदमालिका (रपि ६०७). ६२३ स्त्री ज्मौ रू मानस हंस, मनहंस (प्रापै २/१६२). ६२४ न्जौ ज्मौ रू नघनलिभ जैः (ना १५७). यतिभेदासुळे हें वृत्त कलभारिणी (माने १३१ पदा) वृत्ताहून निराळें होते. ६२५ “मन्दाकिनी त्मयतां गो वेदैवेदयतिर्भवेत्” (ममच १८).

६२६ स्त्री ज्मौ रौ स्त्री “सुरनिम्नगा” जैः; प्रमदानन) केनिआ ६७), शर्वरी या मुनिशेखर (रपि १२४३). या वृत्ताला प्राकृत पैद्गालांत गीतअ ग्दल्लें आदे; याल्ग गङ्गादास गीतिका म्हणतो. परन्तु ज्या कारणासाठी वृत्त, वृहती, धृति, यमक हीं वृत्तनामं म्हणून ग्राह्य वाटत नाहीत त्याच कारणासाठी गीतिका हें नावदि त्याज्य वाटतें. (गछ २०७) या सूत्रांत थोडा पालट करून “सजजा भरौ सलगा यदा कथिता तदा सुर-निम्नगा” असें सूत्र सिद्ध करितां येईल. ६२७ प्रतानिनी हें नाव भिजीं २२५ व्या कवितेवर दिल्लें आदळतें; पण त्याला आधार सापडत नाही. ६२८ “मृगपालिका,” “मात्स्योजी भरसंयुता करिवाणसैर्हरिणप्लुता” (गछ २/१८१). प्रतानिनी आणि मृगपालिका यांची मोडणी अनुक्रमें [१०-०-०-०-१-५०-०-०-१-५०-०-०-१-५०-] आणि [१-०-०-०-०-१-५०-०-०-१-५०-०-०-१-५०-०-०-१-५०-] अशी पद्यावर्तनीहि होअूं शकेल.

३८ पुष्प-वर्ग

६२९ पुष्प	[०-०-०-०-]
६३० रति	[०-०-०-०-]
६३१ प्रीति	[०-०-०-१-०-]
६३२ मुललित	[०-०-०-०-१-०-]
६३३ कामलतिका	[०-०-०-०-१-०-]
६३४ “सु”-विशाला	[०-०-०-०-०-१-०-]
६३५ मधुमती	[०-०-०-०-०-१-०-]
६३६ नीलतोया	[०-०-०-१-०-५-०-]
६३७ “कादम्बरी” *	[०-०-०-१-०-०-०-]

६३८ अुदय	[- १ १ १ १ - १ १ १ -]
६३९ हलमुखी	[- १ - १ १ १ १ १ -]
६४० अशोका	[१ १ १ १ १ - १ १ १ - -]
६४१ कान्तिडम्बर	[- १ - १ १ - १ - १ १]
६४२ शशिकला	[१ १ १ १ १ १ १ ! १ १ १ १ १ १ १ -]
६४३ "मेनका" *	[- १ - - - १ - - - १ -]
६४४ "रागिणी" *	[- १ - १ १ - १ - १ १ - १ -]
६४५ "मञ्जुषोपा" *	[- १ - - - १ - - - १ - -]
६४६ राधा	[- १ - - - १ - - - १ - - -]
६४७ 'नन्दराज'	[- १ - १ १ - १ - १ १ - १ - १ १ - -]
६४८ "देवप्रिया" *	[- १ - - - १ - - - १ - - - १ -]
६४९ 'कर्मगति'	[- १ - - - १ १ १ १ - १ - - - १ -]
६५० विद्युधप्रिया	[- १ - १ १ - १ - १ १ - १ - १ १ - १ -]
६५१ तरल	[१ १ १ - १ १ - १ - १ १ - १ - १ १ - १ -]
६५२ 'महोदय'	[- १ १ १ १ १ - १ - १ १ - १ - १ १ - १ -]
६५३ 'मुकुट'	[१ १ १ - १ १ - १ - १ १ १ १ १ - १ १ - १ -]
६५४ 'आदिकविवर'	[- १ १ १ १ १ - १ १ १ १ १ - १ १ १ १ १ - १ -]
६५५ मदनसायक	[१ १ १ - १ १ १ १ १ - १ १ १ १ १ - १ १ - १ -]
६५६ 'पटह'	[१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ - १ -]
६५७ 'त्रिजगदघहर'	[१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ -]
६५८ "व्योमगङ्गा" *	[- १ - - - १ - - - १ - - - १ - -]

टीपा

६२९ पुण्य (म ३२/५७), समृद्धि (हे २/१३), पुण्य (हे), देवम्या (ना), "गौं समृद्धिः" (केनिआ ३०). ६३० रति (हे २/२१) मागे २०२ पहा.

६३१ प्रीति (हे २/१८); मागे २२६ पहा. ६३२ न्मी सुललित (ना ८१); याची मोडणी [१०००-१-५-] अशीहि होअू शकेल. ६३३ कामलतिका (हे २/३६); मागे २२७ पहा. ६३४ न्मी गू “सु” विशाला, विशाला (ना ८२); याची मोडणी [१०००००१-५-] अशीहि हरावर्तनी होअू शकेल. ६३५ “मधुमती नमगाः” (केनिआ ३३, निस ३५).

६३६ नीलतोया (म ३२/९८); मालिनी (केनिआ ३२), मागे २६६ पहा. ६३७ तीं गू “कादम्वरी”. ६३८ “भजसा अुदयं” (हे २/९२). ५३९ “रानसाविह हलमुखी” (के ३/१९), या दोन्ही वृत्तांची मोडणी अनुक्रमे [१-०००१-०००१-] आणि [१-००-१०००००१-] अशी हरावर्तनी होअू शकेल. ६४० “नला गौ अशोका” (हे २/१५२); याचीहि मोडणी [१०००००१-००००१-] अशी हरावर्तनी होअू शकेल.

६४१ ‘कान्तिडम्बर’ “कान्तिडम्बरमन्ततो लघु। पूर्वतो रसजैश्च वैमपि” हें सूत्र स्तवमालेचा भाष्यकार जीवदेय (पृ. २२०) अुद्धृत करितो. ६४२ “नी सौ शशिकला” (हे २/२४४), चन्द्रावर्ता (पि ७/११). या वृत्तात यति “लैः” असा पाहिजेच; मागे मणिगुणनिकर ३८२ पहा. ६४३ तीं म्ळौ गू “भेनका”. ६४४ तीं जौ गू “रामिणी”. ६४५ तीं म्ळौ “मञ्जुषोषा”.

६४६ तीं म्ळौ गू राधा (छप्र १६०). ६४७ तीं जौ म्ळौ गू ‘नन्दराज.’ ६४८ तीं म्ळौ रू “देवप्रिया”. ६४९ तीं सौ रू ‘कर्मगति’ ६५० विबुधप्रिया (पि ८/१६), अुज्ज्वल (हे २/३१४), चर्चरी (प्रापै २/१८४), मल्लिका-माला (ना १६८), मुग्धसौरभ (रुस्तमा टीका पृ. २०८), मल्लिका (ममच १९); “सौं जजौ-भरसंयुतौ करिबाणखैर्हरनर्तनम्” (गछ २/१९२).

६५१ “नभरसा जौ गस्तरलं” (हे २/३३२), सरल (ममच १९).

६५५ मदनसायक (निस १२२). ६५२ ‘महोदय’, ६५३ ‘मुकुट’, ६५४ ‘आदिकविवर’, ६५६ ‘पटह’. ६५७ ‘त्रिजगद्घहर’ हीं वृत्तं मोरोपन्ताने विबुधप्रिया वृत्तापासून साधिलेलीं आहेत. ६५८ तीं म्ळौ गौं “व्योमगङ्गा” जैः.

परिच्छेद ४ था

भृङ्गावर्तनी-वृत्तं

पण्मात्रक गणाला भृङ्गा म्हटलें आहे कारण भृङ्गा हा पट्पद असतो. भृङ्गगणाचे (५-५-), (५-५-५) आणि (५-५-५-५) हे मुख्य प्रकार आहेत. (५-५-५) आणि (५-५-५-५) या गणांच्या आवर्तनाने सिद्ध होणारी वृत्तं आधी देऊन थुरलेली पण्मात्रकावर्तनी वृत्तं मागाहून देण्यांत येतील.

३९ नगाणिका-वर्ग

६५९ नगाणिका	[५-५-]
६६० प्रमाणिका	[५-५- ५-५-]
६६१ सुभद्रा	[५-५- ५-५-]
६६२ विभावरी	[५-५- ५-५- ५-५-]
६६३ विलासिनी	[५-५- ५-५- ५-५-]
६६४ 'प्रभाव,'	[५-५- ५-५- ५-५- ५-]
६६५ "धरिणी"	[५-५- ५-५- ५-५- ५-]
६६६ 'कलिन्दनन्दिनी'	[५-५- ५-५- ५-५- ५-५-]
६६७ पञ्चचामर	[५-५- ५-५- ५-५- ५-५- ५-]
६६८ "मृणालिनी"	[५ वेळा नगाणिका]
६६९ तरङ्गिणी	[६ वेळा नगाणिका]
६७० अनङ्गरोखर	[७ वेळा नगाणिका]

टीपा

६५९ नगाणिका (भापे २/३१), जया (भ ३२/६१, दे), विलासिनी (दे २/१२), लासिनी (फेनिआ ३०), जनोदय (ना). ६६० "प्रमाणिका जयै लगी" (फे ३/१७), प्रमाणी (पि ५/७, दे २/७८), मत्तचेष्टित (भ १६/१४), दिथर (यन् १०३/३८), नगस्वरुपिणी (श्रुतो १३).

६६१ "जयै गः सुभद्रा" (दे २/६३), यमुद्रा (१म)

३२/११३), विलम्बिता / (म ३२/१२३). ६६२ “जगत् विभावरी” (हे २/१८५), वसन्तचत्वर (कद ४/५३, हे), “जरी जरी वदन्ति पञ्चचामरं” (के ३/६७). ६६३ विलासिनी जौ जौ ग् (पि ६/२६). ६६४ जौ जौ लौ ‘प्रभाव’; कुडङ्गिका (रपि ९६३). ६६५ जौ जौ ग् “धरित्री” हे समवृत्त आदळांत नाही; पण यवान्विताचे समचरण या धरित्री लगावलीचे असतात.

६६६ जौ जौ जौ ‘कलिन्दनन्दिनी’; पञ्चचामर (स्वछ ४१, हे २/२७९), पराच (प्रापे २/१६८), चामरी (नित १०७). पञ्चचामर नावाची अनेक वृत्ते आहेत आणि चामर-पञ्चचामर यांचाहि घोटाळा होतो म्हणून कलिन्दनन्दिनी नि देवराज ही दोन नावे आद्यशङ्कराचार्यांच्या स्तोत्रांवरून म्हणजे प्राचीनतम बुदाहरणांवरून दिली आहेत, ६६७ “अवेहि पञ्चचामरं जौ जौ जौ लघुद्वच” (गछ २/१७५). ६६८ “मृणालिनी”, पञ्चचामर वा नाराय (रपि १२४१) वारुणी आणि अपरा या अर्थसमवृत्तांत अनुक्रमे सम आणि विषम चरण हे मृणालिनीचे असतात. ६६९ “तरङ्गिणी”; विपक्ष (रपि १३५४). या लगावलीचे चरण वतंसिनी आणि हंसिका या अर्थसमवृत्तांत येतात. ६७० अनङ्गाशेखर दडण्क (हे २/४०७), “लघुर्गुर्निजेन्धया यदा निवेश्यते तदैव दण्डको भवत्यनङ्गशेखरः” (गछ २/२३१).

४० धारि-वर्ग

६७१ धारि	[१ - ० - ०]
६७२ ‘कुन्ददशन’	[१ - ० ० ० ०]
६७३ विदग्धक	[१ - ० - ० १ -]
६७४ शफरिका	[१ ० ० ० - ० १ -]
६७५ हरिविलसित	[१ ० ० ० ० ० १ -]
६७६ जला	[- १ - ० - ० १ -]
६७७ निर्मला	[० ० १ - ० - ० १ -]
६७८ श्यामा	[- - १ ० ० ० - ० १ -]
६७९ शालिनीवितान	[१ - ० - ० १ - ० -]
६८० मनोज्ञा	[१ ० ० ० - ० १ - ० -]

६८१ 'आनन्द'	[- - - - - - -]
६८२ "मुद्"	[- - - - - - - -]
६८३ गुर्वी	[- - - - - - - -]
६८४ अक्षि	[- - - - - - - -]
६८५ "सु"कामिनी	[1 - - - - - - -]
६८६ सुमालती	[1 - - - - - - -]
६८७ विनुत	[1 - - - - - - -]
६८८ निलया	[1 - - - - - - -]
६८९ समानिका	[1 - - - - - - -]

टीपा

६७१ लौ घारि (प्राप्ते २/२९). ६७२ म्लौ ल् 'कुन्ददशन.' ६७३ विदग्धक (हे २/१९), मागे वागुरा १९९ पहा. ६७४ शफरिका (हे २/३८), मागे गिय २०० पहा. ६७५ हरिविलसित (हे २/५९), मागे द्रुतगति १९१ पहा.

६७६ " लौ जला " (हे २/४२, म ३२/८८). ६७७ " निर्मला ", मागे ४० पहा. ६७८ स्तौ ल्लौ श्यामा (विवृ ५/१०) या वृत्ताची मोडणी [1 - - - - | - - -] अशी पद्यावर्तनीहि होअूं शकेल. ६७९ यौ शालिनीवितान (ना), पिकाली (रवि ७३). याची मोडणी [1 - - - - | - -] अशी पद्यावर्तनीहि होअूं शकेल, मागे २१९ पहा. ६८० मन्तोहा (हे २/६६), मागे प्रकाशिता २२० पहा.

६८१ लौ ग् 'आनन्द,' भीमार्जन (रवि १४७). ६८२ स्तौ गौ 'मुद्', दिगीरा (रवि २८०). चरणारम्भी आवर्तनारम्भ धरून जला, आनन्द आणि मुद् या तिन्ही वृत्तांची मोडणी पद्यावर्तनी होअूं शकते. ६८३ गुर्वी (विवृ ५/१६), मागे शलभविचलिता २२९ पहा. ६८४ अक्षि (हे २/९६), मागे २३० पहा. आनन्द, मुद्, गुर्वी आणि अक्षि या वृत्तांत द्विमात्रक आद्यतालक-पूर्यगण घेअूनहि पद्यावर्तनी मोडणी घेतां येते. ६८५ लौ ग् "सु"-कामिनी, कामिनी (म ३२/१०५), शिरोतेति मरतः (हे), क्षुण्णिक (हे २/४८), समानिका (प्राप्ते २/५८), विभूति (ना ८५).

६८६ न्यौ स्तौ सुमालती (हे २/७२), मागे २४६ पहा. ६८७ विनुत (ना १०२), मागे अपच्युत २४३ पहा. ६८८ निलया (हे २/११४) मागे २४४ पहा. ६८९ समानिका, " स्तौ रजौ समानिका तु " (गछ २/१९), समानी (पि ५/६), महिका (प्राप् २/७०).

४१ कामिनी-वर्ग

६९० कामिनी	[१-०-०-० १-०-०-० -]
६९१ " म्रू " लता	[१-०-०-० १-०-०-० -]
६९२ मनोहरा	[१०००-०० १०००-०० -]
६९३ " चित्त " - चन्द्रिका	[१००००००० १००००००० -]
६९४ लघुगति	[१००००००० १००००००० -]
६९५ सिंहलेखा	[१-०-०-० १-०-०-० -]
६९६ मयूरसारिणी	[१-०-०-० १-०-०-० -]
६९७ श्येनिका	[१-०-०-० १-०-०-० -]
६९८ सुपथ्या	[१-०-०-० १-०-०-० -]
६९९ वेंतिका	[१-०-०-० १-०-०-० -]
७०० कलापति	[१-०-०-० १-०-०-० १-०-०-० -]
७०१ ललितभृङ्ग	[१-०००००० १-०००००० १-०००००० -]
७०२ 'देवराज'	[१-०-०-० १-०-०-० १-०-०-० -]
७०३ हीर	[१-००००० १-००००० १-००००० -]
७०४ चञ्चला	[१-०-०-० १-०-०-० १-०-०-० -]
७०५ " वि " चित्रा	[१-०-०-० १-०-०-० १-०-०-० १-०-०-० -]
७०६ प्रपञ्च	[१००००००० १००००००० १००००००० -]
७०७ गण्डका	[१-०-०-० १-०-०-० १-०-०-० १-०-०-० -]
७०८ अशोकपुष्पमन्जरी	[७ वेळा धारि]
७०९ समुद्रदण्डक	[२ नगण ७ वेळा धारि १ मुक्]

टीपा

६९० " रजा: कामिनी " (हे २/१०६), तरङ्गवती (हे). ६९१ मीं स्तौ " म्रू " लता, लता (पि १० टीपा). ६९२ मनोहरा (निष्ठ ५०), मागे

मनोरमा ३१२ पहा. ६९३ चित्त-चन्द्रिका, चन्द्रिका (ना ११८), मागे प्रसभ ३०९ पहा. ६९४ लघुगति (हे), मागे त्वरितगति ३०६ पहा. ६९५ जौ गौ सिंहलेखा (भ १५/१७ गाप्राप्रमा, हे २/७७), सिंहलीला (भ १६/१२), मालिनी (विवृ ५/१३).

६९६ मयूरसारिणी (पि ६/१२, हे २/१११), मागे ३९४ पहा. ६९७ जौ लौंग श्येनिका, श्येनी (पि ६/२५, हे २/१४४), निःश्रेणिका (हे). ६९८ सुपथ्या, पथ्या (पि १४ टीप), मागे २५८ पहा. ६९९ वैतिका रजौ रलौ गुरुर्यदा, (केनिआ ४८). ७०० जौ जौ गू कलापति, कलापतिप्रभा (रपि ८५१).

७०१ ललितभृङ्ग, “ विद्धि ललितभृङ्गमखिलवन्दिहृदयलोभि पञ्चकयति-घारि भसनजे तनगलशोभि ” (रूस्तमा टीका २१७). ७०२ जौ जौ रू ‘ देवराज ’, तोलअ (स्वछ ३३), तूणक (हे २/२५५), चामर (प्रापै २/१५८); मागे ६६७ टीप पहा. ७०३ भसौ न्जौ नौ हरि डडः (प्रापै १/१९९). ७०४ जौ जौ लौ चञ्चला (प्राप २/१७२), चित्रशोभा (स्वछ ४३), चित्र (गछ २/१४८). ७०५ जौ जौ गौ “ विं ”-चित्रा, चित्र (स्वछ ४५, हे २/२८०, कद ४/७५).

७०६ नौ जौ जौ गू प्रपञ्च (रपि १२१०), पञ्चचामर (के परिशिष्ट). ७०७ जौ जौ जौ ग्लौ गण्डका (प्रापै २/१९८), चित्र (कद ४/८९), वृत्त (पि ७/२३, हे २/२३२, गछ २/२०८). “ रजत्रयलौगैर्युक्तं मालवं केचिदुचि रे ” (ममन् १९) या सूत्रांत “ लौगैर्युक्तं ह्ये चुकीचै अस्मत् खरा पाठ “ गलैर्युक्तं ” असावा, असें जर नसेल तर ह्ये वृत्त [चञ्चला । - ७ ७ -] असें होओल. ७०८ अशोकपुष्पमञ्जरी दण्डक (हे २/४०८), “ यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात् स भुच्यते बुधैरशोकमञ्जरीति ” (गछ २/२३२). ७०९ समुद्रदण्डक (ववृ १०३/६३) “ अत्र नद्रयात् परतः पञ्च रेफा जकारान्तरिता भवत्यन्ते लघुगुरू ” (अल्पल).

४२ मरालिका-वर्ग

७१० मरालिका	[विदग्धक द्विरावृत्ता]
७११ ‘ सुरवधू ’	[१ ७ ७ ७ - ७, - १ ७ ७ ७ - ७, -]

७१२ "मत्तमधुप"	[१-०००००, -!-०००००, -]
७१३ 'पवनसुत'	[१०००००००, -!०००००००, -]
७१४ अन्दिरा	[१०००-०, -!-०-०, -]
७१५ द्रुता	[१-०-०, -!०-०-०, -]
७१६ 'अजितसत्रिया'	[१०००००००, -!००-०-०, -]
७१७ 'शिवविधी'	[१-०-०, -!-००००, -]
७१८ 'भद्र'	[१०००००००, -!-००००, -]
७१९ 'श्रित'	[१०००-०, -!००००००, -]
७२० "प्रमद्वरा"*	[-, -०-०, -!-, -०-०, -]
७२१ 'आनन्दकन्द'*	[-, -०-०, --!-, -०-०, --]
७२२ "अनुराग"*	[००, -०-०, --!००, -०-०, --]
७२३ "कन्दर्प"*	[-, -०-०, -००!-, -०-०, --]
७२४ "विद्युलता"*	[-, -०-०, --!-, -०-०, -]
७२५ "वैशाख"*	[-, -०-०, -००!-, -०-०, -]
७२६ "घवलकुसुम"	[०००००००!-०-!००००००!-०-]

टीपा

७१० "मरालिका रयजगाः शिवाननयैर्यतिः" (ममच १४), मनोरमा (निस ५२), मागे पङ्क्तिका २५८ पहा. या वृत्ताला कामदा म्हणतात; पण कामदा म्हणून जी रचना होते ती (सुदाहरणार्थ, अनन्तकृत व्यङ्ग्येश स्तुति आणि ताम्बेकृत मार्गप्रतीका) पुष्कळदा शिथिल, जवळजवळ जातिस्वरूप असते. म्हणून जातीला कामदा हे नाव निश्चित करून वृत्ताला मरालिका हे नाव देणे बरे. ७११ 'सुरधूप' म्हणजे शफरिकादिसवृत्ता होय. "मता नयै नयै मित्रा वप्रकोणे गुहाननैः" (ममच १७). ७१२ म्यौ म्यौ "मत्तमधुप" चे: ७१३ 'पवनसुत,' मागे प्रहरणकलिका ३८१ पहा. ७१४ नौ लौ ग् अन्दिरा चेः, अन्दिरा (पि ९८ टीप), रागहंसी (ममच ९), शुद्धकामदा (वृद), "नरलैगुंयविन्दिरामता" (गुठ २/६४).

७१५ जौं स्त्रौं ग् द्रुता छै: (गछ २/६३), रञ्जिता (ममच १४-), अुप-
दारिका (रपि ६०९), ललित (वृद). ७१६ नौ भ्जौ ग् 'अजितसप्तिया'
छै: ७१७ यौं स्त्रौं ग् 'शिवविधी', छै: ७१८ नौं त्रौं ग् 'भद्र' छै: ७१९ नौं
नौं ग् श्रित चै: ७२० त्रौं त्रौं "प्रमद्वरा" चै: हें वृत्त म्हणजे जला-द्विरावृत्ता
होय.

७२१ त्रौं भ्जौ गौ 'आनन्दकन्द' छै: म्हणजे "आनन्द"-द्विरावृत्ता होय.
७२२ स्त्रौं त्रौं गौ "अनुराग" जै: म्हणजे मुदद्विरावृत्ता होय. ७२३ त्रौं
स्त्रौं ग् "कन्दर्प" जै: ७२४ त्रौं भ्जौ ग् "विशुद्धता" छै: ७२५ त्रौं स्त्रौं
"वैशाख". ७२६ नौं नौं नौं 'धवलकुसुम' जै: म्हणजे विनुतद्विरावृत्ता होय.

४३ नारी-वर्ग

७२७ नारी	[1 - - -]
७२८ दमनक	[1 ० ० ० ० ० ०]
७२९ सम्मोहा	[1 - - - 1 - -]
७३० तनुमध्या	[1 - - ० ० 1 - -]
७३१ तुह्या	[1 ० ० ० ० ० ० 1 - -]
७३२ "हाला"	[- 1 - ० ० - 1 - -]
७३३ अधिकारी	[1 ० ० - - 1 ० ० -]
७३४ मुदिता	[1 ० - - ० 1 ० - -]
७३५ अुद्धता	[1 - ० - ० 1 ० - -]
७३६ चित्तविलासित	[1 ० ० ० ० - 1 ० - -]
७३७ मातङ्गी	[1 - - - ! - - -]
७३८ नागरक	[1 - ० ० - 1 ० ० -]
७३९ सुविलासा	[1 ० ० - - 1 ० - - ०]
७४० चित्रपदा	[1 - ० ० - 1 ० ० - -]
७४१ 'सुजनकलित'	[1 ० ० ० ० ० ० 1 ० ० - -]
७४२ माणवक	[1 - ० ० - ! - ० ० -]
७४३ सम्कुलक	[1 - - ० ० 1 - - ० ०]
७४४ 'पुरुपोत्तम'	[० ० - ० ० 1 - - ० ०]

७४५ कुलटा	[० ० ० ० - १ ० ० ० ० -]
७४६ "मदनदमन"	[१ ० ० ० ० ० ० १ ० ० ० ० -]
७४७ तरलनयन	[१ ० ० ० ० ० ० १ ० ० ० ० ०]
७४८ 'साशङ्क'*	[हाला द्विरवृत्ता]

टीपा

७२७ नारी (विवृ ५/३, हे २/६), ताली (प्रापै २/११), वामाङ्गा (ना). ७२८ नौ दमनक (प्रापै २/५६). ७२९ सम्मोहा (प्रापै २/३३), मागे विद्युद्धान्ता २०४ पहा. ७३० तनुमध्या, मागे २०७ पहा.

७३१ तुङ्ग (प्रापै २/७२), मागे रतिमाला २१६ पहा. ७३२ त्वी ग् "हाला", वेधा (रपि १३९). याची मोडणी [१ - - ० ० - १ - -] अशीहि होशील. ७३३ स्मौ ग् अधिकारी (रपि १७८). ७३४ " स्त्री गौ मुदिता " (हे २/६५, म ३२/११७). ७३५ अद्भुता मागे २६७ पहा.

७३६ स्त्री गौ चित्तविलासितं (म १५/२६ गाप्राप्राभा) मागे ६०९ पहा. ७३७ मातङ्गी (निघ ३३), मागे विद्युहेला २६० पहा. ७३८ " नागरकं मरु लगौ " (केनिआ ३४). ७३९ सुविलासा सयै ग्लौ हि (पि ९० टीप). ७४० चित्रपदा मागे २६३ पहा.

७४१ नौ स्त्री 'सुजनकलित.' ७४२ " स्त्री त्वौ माणवकं वैः " (२/७३), माणवकाक्रीडितक (पि ६/४). ७४३ त्वी लौ सम्मुहक (रूस्तमा टीका २१०), मागे वृष्णा २७३ पहा. ७४४ स्त्री स् 'पुरुपोत्तम.' ७४५ कुलटा, " कुलटा स्यान्नजनगाः पद्मभिः पद्मभिर्यतिः " (ममच १६), मागे अमृतगति २७१ पहा.

७४६ नौ त्वी ग् " मदनदमन " मागे २७२ पहा. ७४७ नी तरलनयन चैः (प्रापै २/१३७). ७४८ त्वी स्त्री गौ " साशङ्क " छैः हे वृत्त हाला-वृत्ताच्या द्विरवृत्तीने होतें.

४४ लघुगति-वर्ग

- ७४९ लघुगति [१ ० ० ० ० ० ० ० १ ० ० ० ० ० ० १ -]
- ७५० "रम्याकृति"* [१ - - ० ० १ - - ० ० १ - -]
- ७५१ "मदिराक्षी"* [१ ० ० - - १ ० ० - - १ ० ० -]
- ७५२ "वनमाला"* [१ ० ० - - १ ० - ० - १ ० ० -]
- ७५३ लक् [१ ० ० ० ० ० ० १ ० ० ० ० ० ० १ ० ० -]
- ७५४ "स्नेहलता"* [१ - ० ० - १ - ० ० - १ - ० ० -]
- ७५५ तत [१ ० ० ० ० ० ० १ - - - १ - ० ० -]
- ७५६ "सु" रति [१ ० ० - - ! ० ० ० ० ० ० १ ० ० - ० -]
- ७५७ "मानवती"* [१ - ० ० - १ - ० ० - १ - ० ० -]
- ७५८ "काञ्चनकान्ति"* [१ - ० ० - १ - ० ० - १ - ० ० - १ -]
- ७५९ "प्रेय"* [- ० ० - १ - ० ० - ! - ० ० - १ - ० ० -]
- ७६० कुमुदिनी [१ - ० ० - ० १ - ० ० - ! ० ० ० ० ० १ -]
- ७६१ घवल [१ ० ० ० ० ० ० १ ० ० ० ० ० १ ० ० ० ० ० १ -]
- ७६२ हंसशयेनी [- १ - - - ! ० ० ० ० ० ० १ - - - १ -]
- ७६३ "कनक"-मयी [! तरलनपन १ ० ० ० ० ० ० १ ० ० -]
- ७६४ "शुभकामी"* [१ - - ० ० १ - - ० ० १ - - ० ० १ - -]
- ७६५ "कलावती"* [१ ० - ० - १ ० ० - - १ ० - ० - १ - -]
- ७६६ "मरीचिका"* [१ ० - ० - १ ० ० - - १ ० - ० - १ ० ० -]
- ७६७ "शरयू"* [१ ० ० - - १ ० ० - - १ ० ० - - १ - -]
- ७६८ "प्रियशिष्या"* [१ ० ० - - १ ० ० - - १ ० ० - - १ ० ० -]
- ७६९ सुरभि [१ ० ० - ० ० १ ० ० - ० ० १ ० ० - ० ० १ ० ० -]
- ७७० "यशोगन्ध"* [१ ० - - ० १ ० - - ० १ ० - - ० १ ० - -]
- ७७१ "श्यामकान्त"* [१ - ० - ० १ ० - - ० १ ० - - ० १ ० - -]
- ७७२ "नूपुर"* [१ - ० ० - १ - ० ० - १ - ० ० - १ - ० ० -]
- ७७३ "रसोदात्त"* [१ ० - - ० १ - ० ० - १ ० - - ० १ - ० ० -]
- ७७४ 'जुषा'* [१ ० - - ० १ - - - ! ० - - ० १ - ० ० -]
- ७७५ श्रीलीला [१ - - - १ - - - - ! - - - १ - - -]

- ७७६ "मनोमोहिनी"* [१०---०|---!०---०|---]
 ७७७ "रङ्गराग"* [१-०-०-०|---!-०-०-०|---]
 ७६८ "गिरिवाला"* [१००-०-०|००-०-०|००-०-०|००-०-०]
 ७७९ "वसुन्वरा"* [१०-०-०-०|००-०-०-०!०-०-०-०|००-०-०-०]
 ७८० "अन्दुमुखी"* [१-००-०-०|०-००-०-०|०-००-०-०|०-००-०-०]
 ७८१ "प्रमाथिनी"* [१०-०-०-०|०-००-०-०!०-०-०-०|०-००-०-०]
 ७८२ "पाणिवन्ध"* [१-०-०-०-०|०-००-०-०!०-०-०-०|०-००-०-०]
 ७८३ "मानसभन्जनी"* [१-००-०-०|०-००-०-०!०-००-०-०|०-००-०-०]
 ७८४ वरूथिनी [१०-००००!०-००००!०-००००!००-०-०-०]
 ७८५ मदकलनी [चारदा (००००-)]
 ७८६ माध्वी [१००००००!तरलनयन१००००-]
 ७८७ विदलितसरसिज [चारदा (००००००) आणि अेक ग]
 ७८८ अपवाहक
 [१---०-००००००!००००००!००००००!००-०-०-०]

टीपा

७४९ नीगौ लघुगति (हे), मागे त्वरितगति ३०६ पदा. ७५० त्वाँ स्त्री "रम्याकृति" यति है: घेतला तर मात्र हैं वृत्त पद्मावर्तनी [१---००-!-००-] होशील.

७५१ स्त्री ली ग् "मदिराक्षी"; हैं वृत्तहि [१००---००-०-०-०-] असे पद्मावर्तनी होअं शकते. ७५२ स्त्री ज्यौ ग् "वनमाला". ७५३ "नीसौ म्रक् चैः" (हे २/२४५), माला (पि ७/१२), मागे मणिगुणनिकर ३८० टीप पदा. ७५४ स्त्री ज्यौ ग् "स्नेहलता". ७५५ तत मागे ९५ पदा.

७५६ "सु"-रति, (ममच १७) मागे ४३१ पदा. ७५७ स्त्री ज्यौ "मानवती". ७५८ स्त्री सौ ग् "काञ्चनकान्ति". हे वृत्त [१-००-०-०-०-०-०-०-०-०-०-] असे पद्मावर्तनीहि होअं शकते. ७५९ स्त्री त्वाँ स्त्री प्रेय है: ७६० कुमुदिनी, मागे ४१३ टीप पदा.

७६१ नृगौ घचल (प्रापै २/१९२). हैं वृत्त [।०००००।०००
००।०००००।०००-] असें हरावर्तनीहि होअं शकते. ७६२ भौ
न्यौ गौ हंसशयेनी घचै; कुटिला (पि ८/१०) मागे ४६२ मध्यक्षामा
टीप पहा. ७६३ कनक "मयी"; "कनकलता सा कथिता पणैर्युक्ता तथा
लगाभ्यांच" (ममच १९). ७६४ त्यौ स्मौ गौ 'शुभकामी' ७६५ ज्मौ
त्यौ गौ "कलावती".

७६६ ज्मौ त्यौ स् "मरीचिका". ७६७ स्मौ त्यौ गौ "शरयू". ७६८
स्मौ त्यौ स् "प्रियाशिष्या". ७६९ "स्नज्जन्मसाः सुरभिञ्जिहैः" (हे
२/३१७), शुभ (ममच १९), मागे हंसक ४०२ पहा. ७७० स्मौ भौ स्
"यशोगन्ध".

७७१ सीं जौ स् "श्यामकान्त". ७७२ स्मौ सीं र् "नुपूर". ७७३ य्जौ
स्मौ र् "रसोदात्त". ७७४ यौ रौ त्यौ "अुपा" छैः. ७७५ मौ मौ श्रीलीला
हैं वृत्तनाम श्रीनिवासपण्डित म्हणजे रावजी महाराज हा आपल्या लक्ष्मीसहसा-
चरील टीकेत देतो; मागे कल्याण ४८८ पहा.

७७६ यौ रौ गौ "मनोमोहिनी" छैः. ७७७ यीं त्यौ गौ "रङ्गराग"
छैः. ७७८ स्मौ त्यौ स्मौ "गिरिवाला". ७७९ ज्मौ त्यौ स्मौ "वसुन्धरा"
जैः. ७८० भ्तौ स्मौ भौ "अिन्दुमुखी", "प्रमदा सत्यसभगा वर्णेवर्णयतिर्भ-
वेत्" (ममच १८), यांत वस्तुतः लक्षण भत्यसभगा तर नसेल ?

७८१ ज्तौ ज्मौ भौ "प्रमाथिनी" जैः. ७८२ जौ य्जौ भौ
"पाणिवन्ध" जैः. ७८३ भौ य्मौ ज्मा "मानसभञ्जनी" जैः. हैं वृत्त नागर-
काच्या द्विरावृत्तीने सिद्ध होतें. ७८४ वरूथिनी, "शरत्रयैयुगादिच्छन्ना जन्मस्व
ज्मा वरूथिनी" (ममच १९). ७८५ "भदकलनी नजनमसा नलगादिच्छन्ना
शाराङ्गनाणाङ्गैः" (ममच १९).

७८६ माध्वी, "तुरङ्गना लगौ माध्वी मासै रुद्रैश्च वा यतिः" (ममच १९).
७८७ नृगौ विदलितसरसिज (ना १९५). ७८८ अपचाहफ (पि ७/३१),
"मनूसगगा" अपवाहो क्षचचैः" (हे २/३७८).

परिच्छेद ५ ला

हरावर्तनी वृत्ते

४५ केशावर्ग

७८९ केशा	[० ---]
७९० सोमराजी	[० --- ० ---]
७९१ हा	[० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ---]
७९२ "प्रमीला"*	[० --- ० --- ० ---]
७९३ सौदामिनी*	[० --- ० --- ० --- ० ---]
७९४ मेघावली	[० ० ० - ० --- ० --- ० ---]
७९५ सुजङ्गप्रयात	[० --- ० --- ० --- ० ---]
७९६ कन्द	[० --- ० --- ० --- ० --- ०]
७९७ कन्दुक	[० --- ० --- ० --- ० --- -]
७९८ सिंहपुच्छ	[५ वेळा यगण]
७९९ क्रीडचन्द्र	[६ वेळा यगण]
८०० सुधा	[६ वेळा (० - ० ०) ० ---]
८०१ विशुदाला	[७ यगण]
८०२ वागीश्वरी	[७ यगण ० ---]
८०३ महानाग	[८ यगण]
८०४ सिंहविक्रीड दण्डक	[९ यगण]
८०५ प्रचित दण्डक	[२ नगण ७ यगण]
८०६ सिंहविक्रान्त दण्डक	[० ० ० ० ० ० ८ यगण]
८०७ "महा"मेघमाला दण्डक	[२ नगण १ भगण ६ यगण]

टीपा

७८९ यः केशा (हे २/७), धूरिति भरतः (हे), घृति (भ ३२/५२), शशी (प्राप्ति २/१५), रत्नान्त (ना). ७९० "सौ सोमराजी" (हे २/३३), शङ्ख-
नार्थ (प्राप्ति २/५२), विचित्र (ना).

७९१ “निसौ द्वीः” (हे २/१९३). ७९२ यौ य “प्रमीला,” वृहती (ना १०६), विशल्य (रपि ३६७). ७९३ यिलौ ग् सौदामिनी. हें वृत्त विद्याधर वामन भिडे यांनी मराठींत आणिलें आणि नामकरण त्यांनीच केलें; भुजङ्गी (रपि ५९०). ७९४ “नो रिमेंघावली” (हे २/१८९), वसन्त (हे). १९५ भुजङ्गप्रयात (पि ६/३७), अप्रमेया (म १६/५२). Nicolaus Mironow हा आपल्या Die Dharmaparikhā Des Amitagati मध्ये या वृत्ताला शुभंप्रयात कशाच्या आधारे म्हणतो तें समजत नाही.

७९६ यी यी ल् कन्द (प्रापै २/१४५). ७९७ कन्दुक “अिदं कन्दुकं यत्र वेम्यश्चतुर्भ्यो गाः.” (गछ २/१०९). ७९८ सिंहपुच्छ (रपि १०११). ७९९ क्रीडाचन्द्र (रपि ११५८), क्रीडाचक्र (प्रापै २/१८२). या सहा यगणाच्या क्रीडाचन्द्रवृत्तांत दुसऱ्या यगणाच्या ठिकाणीं मगण घालून त्या वृत्ताला कोणी क्रीडाचक्र म्हणतात. “अिदं क्रीडाचक्रं यमाम्यां समस्तैर्य-
कारैः समेतम्” (गछ २/१९३); अथवा या सूत्रांत ‘क्रीडाचक्रं यमाम्यां’ असाच शुद्ध पाठ असेल. ८०० ज्यौ न्भौ ज्यौ न्भौ त्वौ सुधा (निस १२९), अवन्ध्योपचार (रपि १२४०).

८०१ विशुदाली (रपि १२५७). ८०२ वागीश्वरी (रपि १३१६), “सुमन्दारमाला”. ८०३ महानाग (रपि १३३९). ८०४ सिंहविक्रीड, यत्र यथेष्टं यगणाः प्रयुज्यन्ते स सिंहविक्रीडः (हे २/४०६).

८०५ प्रचित (हे २/३९९). ८०६ सिंहविक्रान्त (हे २/४०२); परन्तु स्वयम्भूच्या व्याख्येवरून आणि शुदाहरणावरून (स्वछ १५८-१५९) अेक यगण अधिक असतो असें दिसतें. ८०७ “महा” मेघमाला, “लघुपट्टकाद्गुरु-
त्रयाच्च परे यथेष्टं यगणा यत्र प्रयुज्यन्ते सा मेघमाला नाम दण्डकः” (हे २/४०३).

४६ पञ्चाल-व्या

८०८ पञ्चाल	[1--v]
८०९ हारीत	[1--v --]
८१० विमला	[1 v v v --]
८११ कामलतिका	[1--v v v --]

- ८१२ सुधिशाला [१ ४ ४ ४ ४ ४ १ - -]
 ८१३ वसुमती [१ - - ४ १ ४ ४ -]
 ८१४ अलपा [१ - ४ ४ ४ १ ४ ४ -]
 ८१५ कुसुम [१ ४ ४ ४ ४ ४ १ ४ ४ -]
 ८१६ मन्थान [१ - - ४ १ - - ४]
 ८१७ श्यामा [१ - - ४ १ ४ ४ - ४ १ -]
 ८१८ अक्षि [१ ४ ४ - ४ १ - ४ ४ ४ १ -]
 ८१९ केतुमाला [१ - - ४ १ - - ४ १ - -]
 ८२० "सुवर्ण" रुचिरा [१ - - ४ १ - ४ ४ ४ १ - -]
 ८२१ गौरी [४ १ ४ ४ ४ ४ ४ १ ४ ४ ४ ४ ४ १ - -]
 ८२२ 'संनीत' [- - ४ १ - - ४ १ - - ४]
 ८२३ "तारामती" [- - ४ १ - - ४ १ - - ४ १ -]
 ८२४ सारणी [४ ४ - ४ १ - ४ ४ ४ १ - - ४ १ -]
 ८२५ लयप्राहि [- - ४ १ - - ४ १ - - ४ १ - -]
 ८२६ सारङ्गा [- - ४ १ - - ४ १ - - ४ १ - - ४]
 ८२७ अमृतध्वनि
 [१ - - ४ १ - ४ ४ ४ १ - - ४ १ - ४ ४ ४ १ - - ४ १ - ४ ४ ४ १ -]
 ८२८ कलकण्ठ
 [१ ४ ४ - ४ १ - ४ ४ ४ १ ४ ४ - ४ १ - ४ ४ ४ १ ४ ४ - ४ १ - ४ ४ ४ १ -]
 ८२९ मन्दारमाला [१ ७ तगण । १ गुरु]
 ८३० "निर्झरध्वनि" [अमृतध्वनि । - ४ -]
 ८३१ सर्वगामी [७ तगण । २ गुरु]
 ८३२ आभार [८ तगण]
 ८३३ कामवाणदण्डक [९ तगण । २ गुरु]
 ८३४ "स्वानन्दसम्राट्" [हार्पतद्विराड्]

टीपा

- ८०८ पञ्चाल (प्राये २/१९). ८०९ लो ग् हारोत (प्राये २/३५)
 ८१० विमला, मागे २५ पदा.

८११ कामलतिका मागे २२६ पहा. ८१२ “सु”विशाला, मागे ६३४ पहा. ८१३ “त्सौ चेद् वसुमती” (के ३/१०). ८१४ न्नौ ग् अलुपा (रपि १८९). ८१५ नौ लौ कुसुम (विवृ ५/१४).

८१६ तौ मन्थान (प्रापै २/५०). ८१७ इयामा (विवृ ५/१०), मागे ६७८ पहा. ८१८ अक्षि (हे २/९६), मागे २३० पहा. ८१९ तौ गौ केतु-माला (रपि २७६). ८२० “सुवर्ण”-रुचिरा, मागे २३२ पहा.

८२१ गौरी नौ न्त्सौ ग् (पि ७/४), मागे १०८ पहा. ८२२ तौ त् ‘संनीत’. ८२३ ता लौ “तारामती”, विशालान्तिका (रपि ४१५). ८२४ सारणी (हे २/१५३), मागे ४३० पहा. ८२५ “तिर्गौ लयग्राहि” (हे २/१२९), विध्वङ्कमाला (गछ २/६१).

८२६ तौ तौ सारङ्गा, सारङ्गरूपक (प्रापै २/१३१), कामावतार (हे २/१६८) मृङ्गार (रुस्तमा टीका २३०). ८२७ त्मौ य्जौ सौ न्त्सौ अमृतध्वनि (रपि १३००). या नावाचें मूळ सापडलें नाही. मत्तेभ (ममच १९), कल्पलतिका (निस १२३). रणपिङ्गालकार या वृत्ताला अश्वघाटी म्हणून सुभाषितरत्नाकरा-तील (पृ. ३१६-३३०) जगन्नाथ पण्डिताच्या अश्वघाटिकाव्याकडे बोट दाखवितो तर वृत्तदर्पणांत मन्दारमालावृत्तालाच अश्वघाटी म्हटलें आहे. ८२८ कलकण्ठ, “कलकण्ठारब्धं सजनजमनरनगाश्चाहिभोगिनिधिभिन्ना” (ममच १९). ८२९ मन्दारमाला (रपि १२८९). या नावाला आधार सापडत नाही. ८३० त्मौ य्जौ सौ न्त्सौ ग् “निर्झरध्वनि”.

८३१ सर्वगामी (रपि १३०९). ८३२ आभार (रपि १३६२). ८३३ कामवाण दण्डक (हे २/४०९). ८३४ त्मौ गौ “स्वानन्दसम्राट्” डैः.

४७ तडित्-वर्ग

८३५ तडित्	[1 - ० -]
८३६ मृगवधू	[1 ० ० ० -]
८३७ कमलमधु	[1 ० ० ० ० ०]
८३८ रति	[1 - ० ० ० 1 -]
८३९ ‘चदनपद्म’	[० - 1 ० ० ० - 1 -]

८४० 'भायिनी'	[1-०-1-०]
८४१ 'नन्दकुलचन्द्र'	[1-०-०-०-1-०]
८४२ "फरभीर"	[1-०-०-०-०-1-०]
८४३ प्रीति	[1-०-1-०-5-]
८४४ सुललित	[1-०-०-०-1-०-5-]
८४५ कामलतिका	[1-०-०-०-1-०-5-]
८४६ सुविशाला	[1-०-०-०-०-1-०-5-]
८४७ त्रियोघा	[1-०-1-०-०-]
८४८ शारदी	[1-०-०-०-1-०-०-]
८४९ मुखकमल	[1-०-०-०-०-1-०-०-]
८५० "सुर"-नदी	[1-०-०-०-1-०-०-०-]
८५१ राजगती	[1-०-०-०-1-०-०-०-]
८५२ कमलजा	[1-०-०-०-०-1-०-०-०-]
८५३ 'वीरवर'	[1-०-०-०-1-०-०-०-]
८५४ हंसमाला	[1-०-०-1-०-०-1-]
८५५ विशाला	[1-०-०-०-०-1-०-०-1-]
८५६ अुदय	[1-०-०-०-1-०-०-०-1-]
८५७ हलमुखी	[1-०-०-1-०-०-०-०-1-]
८५८ श्रुतानन्द	[1-०-०-1-०-०-1-०-5-]
८५९ अशोका	[1-०-०-०-०-1-०-०-०-1-०-5-]
८६० वीरलक्ष्मी	[1-०-०-1-०-०-1-०-०-]
८६१ भामिनी	[1-०-०-1-०-०-1-०-०-1-]
८६२ चलधृति	[1-०-०-०-०-1-०-०-०-०-1-०-०-०-०-1-]
८६३ कुटुम्बलमयूर	[1-०-०-०-०-1-०-०-०-०-1-०-०-०-1-]
८६४ अिन्दुवदना	[1-०-०-०-1-०-०-०-०-1-०-०-०-1-०-]
८६५ वरसुन्दरी	[1-०-०-०-1-०-०-०-०-1-०-०-०-1-०-5-]
८६६ विचित्रललिता	[1-०-०-०-०-1-०-०-०-०-1-०-०-०-1-०-5-]
८६७ ललितपद	[1-०-०-०-०-1-०-०-०-०-1-०-०-०-1-०-5-]
८६८ वसुधारा	[1-०-०-०-०-1-०-०-०-०-1-०-०-०-1-०-5-]

- ८६९ स्वग्विणी [| - व - | - व - | - व - | - व -]
 ८७० सुर्वशी [| व व व - | - व - | - व - | - व -]
 ८७१ 'जनकतनया' [| व व व व व - | - व - | - व - | - व -]
 ८७२ विद्युन्मालिका [| व व व व व - | - व - | - व - | - व -]
 ८७३ त्रिपिनतिलक [| व व व व व - | - व - | - व - | - व -]
 ८७४ निशिपालक [| - व व व - | - व व व - | - व व व - | - व -]
 ८७५ 'नवमधु' [| व व व व व - | - व - ! व व व व व - | - व -]
 ८७६ 'सरसिरुहलोचना' [| व व व व व | व व व व व | व व व व व | - व -]
 ८७७ 'विलोलनयना' [| - व - | व व व - | व व व - | व व व -]
 ८७८ 'वंशतिलक' [| व व व - | व व व - | व व व - | व व व -]
 ८७९ चन्द्र [| व व व व व | व व व व व - | - व व व | व व व व व]
 ८८० "दया" [हंसमाला द्विरावृत्ता]

टीपा

८३५ तडित् अिति भरतः (हे), तटि (म ३२/५०), मृगी (हे २/८),
 प्रिया (प्रापै २/१३), पावन (ना). ८३६ "नौ मृगवधू" (हे २/१४,
 विट्ट ५/४), सती (गच्छ २/६). ८३७ न्यौ ल् "कमलमधु," यमक (प्रापै
 २/३९). ८३८ रति (हे २/२१), मागे २०२ पदा. ८३९ 'वदनपद्म,' हें वृत्त
 कुमारललितापाद्यन यतिभेदे सिद्ध शोते (पि ८९), मागे कुमारललिता २१८
 पदा. ८४० गौ ल् 'भाविनी'.

८४१ म्जौ 'नन्दकुलचन्द्र'; याला कुन्द असेहि नाव आहे (रुस्तमा टीका
 १४४). ८४२ न्यौ ल् 'करभीर', करहंच (प्रापै २/६२). ८४३ प्रीति (हे
 २/१८), मागे २२६ पदा. ८४४ सुललित (ना ८१), मागे ६३२ पदा.
 ८४५ कामलतिका (हे २/३६), मागे २२७ पदा.

८४६ "सु"-विशाला, विशाला (ना ८२), मागे ६३४ पदा. ८४७ रौ
 द्वियोधा (प्रापै २/४५), मालती (म १५/९ गाप्रामामा). विमोहा (वासू
 २/४५), बहरी (पि ८७ टीप). ८४८ "म्जौ गः शारदी" (हे २/६०),
 छ. १३.

पद्ममगति (म ३२/१२५). ८४९ स्त्री लौ "मुख"-कमल, कमल (प्रापै २/७४), मही (म ३२/१३३), अञ्जल (पि ९० टीप). ८५० स्त्री लौ "सुर"-नदी घैः, मागे "अमर" नदी २१३ पहा.

८५१ "नमलगा गजगतिः" (गछ २/२१). ८५२ नौ सः "कमलजा", कमला (प्रापै २/८२), मागे लघुमणिगुणनिकर २१७ पहा. ८५३ स्त्री लौ 'घोरवर'. ८५४ "रौ गो हंसमाला" (हे २/५४), पद्ममाला (पि ९० टीप). हे वृत्त म्हणजे शालिनीवर्गातील आणि मन्दाक्रान्ता वर्गातील वृत्तांचा शेवटला गण होय. ८५५ "नस्या विशाला" (हे २/१०१), मागे शलम-विचलिता २२९ पहा.

८५६ अुदय (हे २/९२), मागे ६३८ पहा. ८५७ हलमुखी (के ३/१९), मागे ६३९ पहा. ८५८ रौ गौ श्रुतानन्द (ना ९७). ८५९ अशोका (हे २/१५२), मागे ६४० पहा. ८६० "वीरलक्ष्मीरियं रत्रया" (पि ९२ टीप), महालक्ष्मी (प्रापै २/७६).

८६१ रौ गौ भामिनी (निस ५१). ८६२ "नुगौ चलधृतिः" (हे २/२७०). ८६३ स्त्री स्त्री गौ कुट्टमलमयूर हैः (ना १५२). ८६४ "स्त्री स्त्री लौ अिन्दुवदना" (हे २/२३९), अुदाहरणावरून मोडणी निर्णित होत नाही; पण या वृत्ताची मोडणी [१-०-०-०-०-०, १-०-०-०-०-०-१-] अशी पद्मावर्तनीहि होअुं शकेल; परन्तु जेथे अेखाद्या विशिष्ट लग्नक्रमाची आवृत्ति चरणांत आढळते तेथे जेणेकरून ती आवृत्ति भङ्गेल अशी मोडणी घेणें अुचित वाटत नाही. ८६५ वरसुन्दरी (पि ८/९), स्वलित (हे २/२३८), महिला, कान्ता (हे), वनमयूर (हे, ना १४९), अिन्दुवदना (के ३/८२). लग्नक्रमदृष्ट्या वरसुन्दरी हे वृत्त कुट्टमलमयूरासारखेंच आहे; यती वेगळे म्हणजे 'घघैः' असे आहेत.

८६६ स्त्री स्त्री य् विचित्रललिता (ना १५८). ८६७ "निजसा ललितपदं हैः" (हे २/२७३), ८६८ "नुगौ वसुधारा हैः" (हे २/२९७), वनजदल (ना किटेल पृ. ५४), कुसुमशर (निस १०८); पण खाली ८८३ पहा. ८६९ स्रग्विणी (पि ६/३८), पद्मिनी (म १६/५४), लक्ष्मीधर

९०२ मेघमाला	[२ नगण । ६ रगण]
९०३ चण्डवृष्टि दण्डक	[२ नगण । ७ रगण]
९०४ अर्ण दण्डक	[२ नगण । ८ रगण]
९०५ अर्णव दण्डक	[२ नगण । ९ रगण]
९०६ व्याल दण्डक	[२ नगण । १० रगण]
९०७ जीमूत दण्डक	[२ नगण । ११ रगण]
९०८ लीलाकर दण्डक	[२ नगण । १२ रगण]
९०९ अुद्दाम दण्डक	[२ नगण । १३ रगण]
९१० शङ्ख दण्डक	[२ नगण । १४ रगण]
९११ आराम दण्डक	[२ नगण । १५ रगण]
९१२ सङ्ग्राम दण्डक	[२ नगण । १६ रगण]
९१३ सुराम दण्डक	[२ नगण । १७ रगण]
९१४ वैकुण्ठ दण्डक	[२ नगण । १८ रगण]
९१५ सौत्कण्ठ दण्डक	[२ नगण । १९ रगण]
९१६ सार दण्डक	[२ नगण । २० रगण]
९१७ कासार दण्डक	[२ नगण । २१ रगण]
९१८ विस्तार दण्डक	[२ नगण । २२ रगण]
९१९ संहार दण्डक	[२ नगण । २३ रगण]
९२० नीहार दण्डक	[२ नगण । २४ रगण]
९२१ मन्दार दण्डक	[२ नगण । २५ रगण]
९२२ केदार दण्डक	[२ नगण । २६ रगण]
९२३ साधार दण्डक	[२ नगण । २७ रगण]
९२४ सत्कार दण्डक	[२ नगण । २८ रगण]
९२५ संस्कार दण्डक	[२ नगण । २९ रगण]
९२६ माकन्द दण्डक	[२ नगण । ३० रगण]
९२७ गोविन्द दण्डक	[२ नगण । ३१ रगण]
९२८ सानन्द दण्डक	[२ नगण । ३२ रगण]
९२९ सन्दोह दण्डक	[२ नगण । ३३ रगण]
९३० नन्द दण्डक	[२ नगण । ३४ रगण]

टीपा

८९७ चञ्चलाक्षी, चञ्चलाशिका (पि ६/३६), गौरी (पि ८/५ हे), प्रमुदितवदना (हे २/१८२), मन्दाकिनी (गछ २/६५), मागे प्रमा ३९८ पहा. ८९८ “ऋजुगति”; या वृत्ताला रणापिङ्गलकार किरात वा कुटिलगति (रपि ८४२) म्हणतो; परन्तु कुटिलगति नावाचें निराळेंच वृत्त आहे, मागे १०१ पहा. ८९९ “नौ रीर्निशा षैः” (हे २/३१५), नाराचक (पि ८/१७), नाराचिका (गछ २/२२३), तारका (कद ४/८५), कोकिला (नि ११५), महामालिका (के परिशिष्ट), सिंहविक्रीडित (केनिआ ६५). ९०० लालसा, “सैका वसुधिरतिस्तनौ रैश्वनुभिर्द्युता लालसा” (गछ २/१८९).

९०१ ‘हेमकाञ्ची’. ९०२ मेघमाला (म १६/१०३-१०४), “नौ रुमॅधमाला” (हे २/३६८), मृङ्गाञ्जनीलालका (हे). ९०३ “नार्क चण्डवृष्टि” (हे २/३९१), चण्डवृष्टिप्रपात (पि ७/३३). ९०४-९१० “प्रतिचरणविद्वरेफाः स्युरणार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोदामराह्लादयः” (के ३/११३). ९११-९३० वृत्तरत्नाकरावरील नारायणभटीय व्याख्या (पृ. १०६) पहा.

परिच्छेद ६ चा

अर्धसम-वृत्तें

अर्धसमवृत्तांतील चतुष्पदी ही दोन प्रकारांनी सिद्ध होऊं शकते. पहिले दोन चरण एका लगावलीचे आणि पुढील दोन चरण भिन्न लगावलीचे मिळून जी चतुष्पदी होतील तिचें वृत्त अर्धसम समजायला प्रत्यवाय नसावा. अशा अर्धसम रचनेचीं आढळलेलीं सुदाहरणें पुढील अध्यायांत म्हणजे वृत्तविहारांत दिली आहेत. परन्तु (९३१) सौम्या आणि (९३२) ज्योति (मागे पृ. २३, ९३ पहा). हीं दोन वगळल्यास या प्रकारच्या अर्धसमवृत्तांना अद्यापि मान्यता मिळालेली नाही.

अितर अर्धसमवृत्तें हीं दोन निरनिराळ्या लगावली मिळून जी रचना होते तिच्या द्विरावृत्तीने होतात. हीं अर्धसम वृत्तें सुदा साहजिकपणेंच सम-

वृत्तांप्रमाणे अनावर्तनी, पद्मावर्तनी, अग्न्यावर्तनी, भृङ्गावर्तनी आणि हरावर्तनी अर्शी आहेत.

अनावर्तनी अर्धसम-वृत्ते

५० आख्यानकी-वर्ग

- ९३३ आख्यानकी { [- - - - - | - - - - -] अिन्द्रवज्रा
[- - - - - | - - - - -] अुपेन्द्रवज्रा
- ९३४ विपरीताख्यानकी { [- - - - - | - - - - -] अुपेन्द्रवज्रा
[- - - - - | - - - - -] अिन्द्रवज्रा
- ९३५ शिशिरा { [- - - - - | - - - - -] अिन्द्रवंशा
[- - - - - | - - - - -] वंशस्थ
- ९३६ हरिणप्लुता { [- - - - - | - - - - -] विदुपी
[- - - - - | - - - - -] द्रुतविलम्बित
- ९३७ मकरावली { [- - - - - | - - - - -] द्रुतविलम्बित
[- - - - - | - - - - -]
- “ प्रगुणीकृता ”
- ९३८ ‘तनुतमा’ { [- - - - - | - - - - -] द्रुतविलम्बित
[- - - - - | - - - - -] प्रमितक्षरा

टीपा

९३३ आख्यानकी “ताजगगा जतजगगा आख्यानकी. ९३४ “व्यत्यये विपरीतादिः” (हे ३/६). ९३५ ताजरा जतजरा शिशिरा. (वैद्यनाथ शास्त्री घरकल यांची टीप के पृ. ७९).

९३६ हरिणप्लुता (वृ १०३/२८, हे ३/१), हरिणोद्धता (कद ४/११४), “त्रिसकारचितैर्भवतो लघौ । नममरैश्च गणैर्हरिणप्लुतम्” (अुवृ १०३/२८). ९३७ “नभम्या नभिरा मकरावली” (हे ३/१०). ९३८ नभम्याः सजससाः ‘तनुतमा.’

पञ्चावर्तनी अर्धसमवृत्ते

५१ केतुमतीवर्ग

- १३९ केतुमती { [० ० - १ ० - ० ० ० - १ -] प्रमिता
[- ० ० १ - ० - ० ० ० १ - -] "नवशालिनी"
- १४० अिला { [० ० - ० - ५] मदनप्रिया
[० ० - ० ० - १ ० ० - ० - ५] विदुषी
- १४१ मृगाङ्कमुखी { [० ० - ० - ५] मदनप्रिया
[० ० १ मदिश] दुर्मिल
- १४२ अच्युतक { [१ ० ० ० ० - ० ० १ - ० ० -] द्रुतभादराति
[१ - ० ० - ० ० १ - ० ० -] चिन्नगति
- १४३ 'मधुपिङ्गल' { [० ० १ - ० ० - ० ० १ - ० ० -] तोटक
[- १ - ० ० - ० ० १ - ० ० -] मोटक
- १४४ 'सुविनीता' { [१ - - ० ० - १ ० ० - -] "कपिलाक्षी"
[१ - ० ० - ० ० १ - ० ० - -] दोषक
- १४५ वेगवती { [१ ० ० - ० ० - १ ० ० - -] मेषवितान
[१ - ० ० - ० ० १ - ० ० - -] दोषक
- १४६ कौमुदी { [० ० ० ० ० ० - १ ० ० - ० ०]
[१ ० ० ० ० ० - १ ० - - ० -] प्रमा
- १४७ 'कुक्षीण' { [१ - - ० ० - १ ० ० - -] "सुलोचना"
[१ - - ० ० १ - ० - - -] शब्दविषय
- १४८ वियोगिनी { [१ ० ० - ० ० - १ ० ० - -] 'चादलोचना'
[१ ० ० - ० ० १ - - - -] सीधु
- १४९ अपरवक्त्र { [१ ० ० ० ० ० - १ ० - ० -] प्रसम
[१ ० ० ० ० ० १ - ० - - -] मालती
- १५० 'श्रुतकीर्ति' { [१ - - ० ० - १ ० ० - -] "सुलोचना"
[१ - ० - ० ० १ - ० - - -] रघोदता
- १५१ 'सम्पदा' { [१ ० ० - ० ० - १ ० - - -] 'चादलोचना'
[१ - ० - ० ० १ - ० - - -] रघोदता

- ९५२ 'माण्डवी' { [१ - - - - | - - - -] 'नृपात्मजा'
[- - - - | - - - -] शुद्धविराट्
- ९५३ 'अुर्मिळा' { [१ - - - - | - - - -] 'नृपात्मजा'
[१ - - - - | - - - -] 'चाकलक्षणा'
- ९५४ 'विदाहिनी' { [- - - - | - - - -] 'नृपात्मजा'
[१ - - - - | - - - -] रयोद्धता
- ९५५ 'शुभोदय' { [- - - - | - - - -] 'कटाक्षललिता'
[- - - - | - - - -] रभोद्धता
- ९५६ अुपचित्र { [१ - - - - | - - - -] विदुषी
[१ - - - - | - - - -] दोषक
- ९५७ द्रुतमध्या { [१ - - - - | - - - -] दोषक
[१ - - - - | - - - -] तामरस
- ९५८ 'विपुलकरा' { [१ - - - - | - - - -] तामरस
[१ - - - - | - - - -] दोषक
- ९५९ करिणी { [१ - - - - | - - - -] "अुन्नत"
[१ - - - - | - - - -] नगमाहिता
- ९६० विकसितलीला { [१ - - - - | - - - -] कलस्वन
[१ - - - - | - - - -] मदललिता
- ९६१ 'घरमानिनी' { [१ - - - - | - - - -] सोदक
[१ - - - - | - - - -] ५१ -
- ९६२ भद्रविराट् { [१ - - - - | - - - -] "अिगा"
[१ - - - - | - - - -] अेकरूप
- ९६३ मालभारिणी { [१ - - - - | - - - -] "अमला"
[१ - - - - | - - - -] यधिरा
- ९६४ पुष्पितामा { [१ - - - - | - - - -] काममत्ता
[- - - - | - - - -] सुयक्त्रा
- ९६५ दिविजकल्पलता { [- - - - | - - - -] रयोद्धता
[- - - - | - - - -] प्रियंवदा
- ९६६ मञ्जुसौरम { [१ - - - - | - - - -] मालती
[१ - - - - | - - - -] ५१ - - - -]
"सौरभी"

१६७ मितभाषिणी - { [व व - व - व | व व - व - व | -]
[व व - व - व | व व - व व -] प्रमिताक्षरा

१६८ मानिनी

{ [- व व | - व - व व व | व - व व व व व | -] "सुरसरिता"
[व व व | - व - व व व | - व व व व व | -] "शुद्धपय"

१६९ रविप्रभा

{ [व व व व - व व | - व व - व व | - व व - व व | -]
[- व व - व व | - व व - व व | - व व - व व | -]

१७० 'अन्तर'

{ [| - व व - व व | - व व - व व | - व व - व व | - व व -] मदिरा
[व व | - व व -] नलिनी

१७१ 'अुत्तमवंशा'

{ [ल ल | ल ल | व व व व - व व | - -] "तिलकित"
[व व | - - - व व | - -] सम्बुद्धि

१७२ शिखा

{ [ल ल | ल ल | ल ल | व व व व -]
[ल ल | ल ल | ल ल | व व व व -]

१७३ स्वञ्जा

{ [ल ल | ल ल | ल ल | व व व व -]
[ल ल | ल ल | ल ल | व व व व -]

टीपा

१३९ "सजस्ता भर्नगगाः केतुमती" (हे ३/५), "असमे सजौ सगुष्टुक्तौ । केतुमती समे भरनगाद्गः" (के ४/५). १४० "स्लगा सिल्ला अिला" (हे ३/२८).

१४१ "स्लगाः सूर्मगाङ्कमुखी" (हे ३/२९). १४२ नजस्ता भिगौ अच्युतक (ना २०७). १४३ सीः तजस्ता 'मधुपिङ्गल'. १४४ तज्या भिगगा 'सुविनीता'. १४५ वेगवती (हे ३/२), आगतलिका (हे). "विभमे प्रथमाशरहीनं । दोषकमेवदि वेगवती स्यात्" (गछ ३/२).

१४६ "असुजि ननमभाः समकेऽपि तु । नयुगारयुगलं तदा कौमुदी" (गछ ३/१३). १४७ तज्या मरुगगाः 'सुश्रीणि'. १४८ वियोगिनी

(मह्लिनाथ, ममच २१), प्रबोधिता (हे ३/१२), सुन्दरी (गछ ३/६), ललिता (केनिआ ७७), “विपमे ससजा गुरुःसमे । समरालोऽथ गुरुर्वियोगिनी” (मह्लिनाथ कुस ४/१). ९४९ अपरवक्त्र, “ननरलगयुतौ नजौ जरौ भवति सदापरवक्त्र मीदृशम्” (श्रुववृ १०३/१५). ९५० तजरा रनरल्गाः ‘श्रुतकीर्ति’.

९५१ ससजगा रनरल्गाः ‘सम्पदा’. ९५२ जतरा मसजगा ‘माण्डवी’. ९५३ जतरा जमजगा ‘अुर्मिळा.’ ९५४ जतरा रनरल्गा ‘विदाहिनी.’ ९५५ जत्जगा रनरल्गाः ‘शुभोदय’.

९५६ अुपचित्र (स्वछ २/३, हे ३/२). “विपमे यादि सौ सलगा दले । भौ युजि भाद गुरुकाअुपचित्रम्” (के ४/१). ९५७ द्रुतमध्या (हे ३/२, कद ४/११५), चलमध्या (स्वछ २/५), श्रुतमध्या (निस १३५); “भत्रय भोजगतं गुरुणी चेत् । युजिच नजौ ज्ययुतौ द्रुतमध्या” (के ४/२). ९५८ द्रुतमध्याव्यत्यये ‘विपुलकरा’. ९५९ “मसागाः सभासाः करिणी” (हे ३/११) ९६० “भातल्गा न्जन्सगा विकसितलीला” (हे ३/१६).

९६१ भमभभा भमभरा ‘घरमानिनी’. ९६२ भद्रविराद् (हे ३/४); “ओजे तपरी जरौ गुरुश्चेत् । म्सी जगौ गू भद्रविराद् भवेदनोजे” (के ४/४). ९६३ साजगगाः स्मर्या मालभारिणी (हे ३/१५), नितम्बिनी (हे); फलिताग्र (ममच २२). “विपमे ससजा यदा गुरुचेत् समरा येन तु माल भारिणीयम्” (गछ ३/१५). ९६४ पुष्पिताग्रा (हे ३/१४), “भवति जगति नौ तनश्च रो यो । नत्रसहितैर्जगौश्च पुष्पिताग्रा” (श्रुववृ १०३/१७). ९६५ रनरल्गा नभन्गा दिविजक्ल्पलता (ना २०८).

९६६ मञ्जुसौरभ; “यादि विपमे भवतो नजौ जरौ । सजयाः समे तु रलौ गो मञ्जुसौरभम्” (गछ ३/१४). ९६७ मितभाषिणी, “ओजे राजसजगा युतेः सजसा मितभाषिणी” (ममच २२). ९६८ “भन्जनल्गा जैः । न्त्रमजनसाष्टैर्मानिनी” (हे ३/१७); हे यती माश्र अस्वाभायिक पाटतात्. ९६९ नशुल्गा मीरसा रविप्रभा (ना २०९). ९७० भृगौ सौ ‘अन्तर’.

९७१ 'अुत्तमवंशा'. हैं वृत्त आणि त्याचें नाव हीं प्रापै (२/२१५) या श्लोकावरून घेतलीं आहेत. या चतुष्पदींत चरणांत तीन खटके पडून खटक्या खटक्यांनी यमकें आहेत म्हणून हिला त्रिभङ्गी म्हटलें आहे. दुसऱ्या खटक्याचें स्थान निश्चित नसल्याने तो न मानतां चतुष्पदीची अष्टपदी करून अर्धसमवृत्तच मानणें अधिक सयुक्तिक वाटतें. ९७२ शिखा (के २/३९). ९७३ खञ्जा (के २/४०). शिखा आणि खञ्जा या वृत्तरत्नाकरांत द्विपद्या आहेत; पण स्वयम्भू चतुष्पद्यांचीं अुदाहरणें देतो.

अग्न्यावर्तनी अर्धसमवृत्ते

५२ भ्रान्तवर्ग

९७४ 'भ्रान्त' *

{ [1 - √ - - - | - √ - - - | - √ - - - | - √ - -] "देवप्रिया"
[1 - √ - - - | - √ - -] "कादम्बरी"

टीपा

९७४ रतमयरा रतगा 'भ्रान्त'.

भृङ्गावर्तनी अर्धसमवृत्ते

५३ वार-कामिनी-वर्ग

९७५ "वार"-कामिनी { [- √ -] तडित्
[√ - √ - | √ - √ -] प्रमाणिका

९७६ वानरी { [√ - √ - | √ - √ -] प्रमाणिका
[- √ -] तडित्

९७७ शिखी { [- √ -] तडित्
[√ - √ - | √ - √ - | √ - √ -] विभावरी

९७८ शिखण्डी { [√ - √ - | √ - √ - | √ - √ -] विभावरी
[- √ -] तडित्

९७९ नितम्बिनी { [- √ -] तडित्
[चार वेळा (√ - √ -)] 'कलिन्दनन्दिनी'

- १८० सारसी { [चार वेळा (० - ० -)] ' कलिन्दनन्दिनी'
[- ० -] तडित्
- १८१ वारुणी { [- ० -] तडित्
[५ वेळा (० - ० -)] " मृणालिनी"
- १८२ अपरा { [५ वेळा (० - ० -)] " मृणालिनी"
[- ० -] तडित्
- १८३ वतंसिनी { [- ० -] तडित्
[६ वेळा (० - ० -)] विपक्व
- १८४ सुहसिक { [६ वेळा (० - ० -)] विपक्व
[- ० -] तडित्
- १८५ " प्रदीप्त " { [- ० - ० | - ० -] ' सु " कामिनी
[० - ० - | ० - ० -] प्रमाणिका
- १८६ यवान्विता { [- ० - ० | - ० - ० | - ० - ०] " अन्दुकान्त "
[० - ० - | ० - ० - | ० - ० - | ० -] " धरित्री "
- १८७ पदपदावली { [० - ० - | ० - ० - | ० - ० - | ० -] " धरित्री "
[१ - ० - ० | - ० - ० | - ० - ०] " इन्दुकान्त "
- १८८ " मोदमयी " *
{ [० ० - - | ० ० - - | ० ० - - | ० ० - -] " प्रियशिष्या "
[० ० - - | ० ० - -] अधिकारी
- १८९ " रात्रिवितान " *
{ [१ - - - ० | - - - ० | - - - ० | - - -] ' शुभकामी '
[- - - ० | - - -] तनुमध्या

टीपा

१७५ " चार " कामिनी, " रो जल्लाः कामिनी " (हे ३/१८) १७६ वारकामिनीव्यत्यये यानरी (हे ३/२३). १७७ " रो जल्ला शिखी " (हे ३/१९). १७८ शिखिष्यत्यये शिखण्डी (हे ३/२४). १७९ " रो जल्ला ज्मौ नितम्बिनी " (हे ३/२०). १८० नितम्बिनीव्यत्यये सारसी (हे ३/२५).

९८१ “रखि जौं ल्गा वाहणी” (हे ३/२१). ९८२ चारुणीव्यत्यये अपरा (हे ३/२६). ९८३ “रञ्जतुजौं वर्तसिनी” (हे ३/२२). ९८४ सुहंसिका, वर्तसिनी व्यत्यये इंती (हे ३/२७). ९८५ रजा जल्गा ‘प्रदीप्त’.

९८६ यवान्विता, “जंजां जज्जगा यववती । छन्दोवशाच्च यवान्विता-मित्युक्तम्” (हे ३/८), परावती (ममच २२). पण पहा ‘स्यादयुग्मके रजौ रजौ समेतु । जरौ जरा गुरुर्यवात् परामतीयम्’ (केनिआ ७९) म्हणजे, यवात् यवशब्दांत परा मतीयवमती अित्यर्थः ! ९८७ यवान्विताव्यत्यये पदपदावली (हे ३/९), ९८८ समतयसाः समगा “सोद्मयी* ”. ९८९ तपसमगगाः स्त्यू ‘रात्रिवितान’.*

हरावर्तनी अर्धसमवृत्ते

५४ कल्पना-वर्ग

९९० “कल्पना” { [१-०-१-०-१-०-१-०-] सखिणी
[१-०-१-०-१-०-१-०-] वीरलक्ष्मी

टीपा

९९१ री रिः “कल्पना”.

पुरवणी

३२ अ ‘कोणोदय’ [--०--!००००--००--]
स्तौ स्तौ गौ ‘कोणोदयः’ धैः.

अध्याय ४ था

वृत्तविहार

ज्या वृत्तांची शुदाहरणें वाङ्मयांत आढळतात त्या वृत्तांची प्राचीन वा मी स्वतः रचून घातलेली शुदाहरणें या प्रकरणांत दिली आहेत. वृत्ताच्या नावापुढे जो अनुक्रमाङ्क आहे तो त्या वृत्ताचा मागील प्रकरणांतील अनुक्रमाङ्क समजावा. ज्या श्लोकाच्या पुढे कंसांत अनुक्रमाङ्क आहे तो श्लोक मी रचिला आहे असें समजावें.

— अन्द्रवज्रा (११) [-- ० -- - | ० ० - ० --]

जें अेक सत्यासन्न नित्य सेवी
ते चित्त लोकोत्तर होय केवी ?
पुष्पाहुनी कोमल अन्तरङ्गी
ते अिन्द्रवज्राहि सलील भङ्गी. (१)

‘ आनन्दशब्द ’ (१२) [-- ० -- - | ० ० ० ० - ० --]

“ छन्दो गृहीत्वा ह्यवचभूषणानि
शुद्यान प्राप्तो नरवचपुङ्गवस्य
शुद्यानपालः प्रमुदितु वेगजातः
आनन्दशब्द प्रति भणि शाकियानाम् ” (लवि २८६)

ललितविस्तरांतील या प्रकारच्या रचनेंत प्रथमाक्षर कोठे गुरु तर कोठे लघु आढळतें.

अिन्द्रवज्राच्या आद्याक्षराच्या ठिकाणीं दोन लघू घालून जें वृत्त स्वाभाविक-पणें सिद्ध झालें त्याला कान्होवा रणछोडदात कीर्तिकर यांनी आपल्या अिन्दिरा काव्यांत अिन्दिरा हें नाव दिलें आहे. पण हें वृत्त केकरय या नावाने छन्दीनु-शासनांत आढळतें. या वृत्ताचीं शुदाहरणें अिन्दिरा काव्यांत अनेक आहेत.

केकिरव (१४.) [० ० - ० -- - | ० ० - ० --]

पसरी पिसाय जरि मत्त केकी,
मिरवूं स्वतःला पिक ना शके की,
वचनीं पिकाच्या परि ह्य भाव,
अुलटा परी केकिरव - प्रभाव. (२)

अुपेन्द्रवज्रा (१५) [० - ० - - - | ० ० - ० - - -]

करी कसनी प्रियभूमिसेवा
तयास पोटास असे नसे या;
परी तया जो अळशी विलासी
अुपेन्द्र वज्रासन दे मिराशी. (३)

अिन्द्रवज्रा आणि अुपेन्द्रवज्रा यांच्या मिश्रणास मुख्यत्वे अुपजाति म्हणतात. विरहाङ्क (विट्ट ५/२१) तेवढा अुपजातीस मिश्र म्हणतो. दीर्घ काव्यांत सर्गचे सर्ग अुपजातींत रचलेले असतात. अुपजातींत अिन्द्रवज्रा-अुपेन्द्रवज्राचे चरण किती आणि कोणत्या क्रमाने येअूं शकतील याचा विचार करून जे चौदा प्रकार (मागे पृ. २६ .पहा) कल्पण्यांत आले आहेत त्यांची अुदाहरणं मराठींत निरखजनमाधवाने आपल्या श्रीमहालक्ष्मीस्तोत्रांत (निक १/६०) दिलीं असून त्यातच त्यांचीं नांवेहि ग्रथित केलीं आहेत.

वसन्ततिलका (२०) [- - ० - ० ० ० - | ० ० - ० - - -]

आम्हांसवें बहरते 'मधुमाधवी' ती,
'अुद्धर्षिणी' भ्रवणि ये पिकभावगीती,
'सिंहोन्नता' अुपवनीं डुमके कपोती—
कोठे वसन्ततिलका दयिता अहो ती ! (४)

ऋषभ (२१) [० ० - ० - - ० ० ० - | ० ० - ० - - -]

नृप नाभि होय जगतांत खर सुदैवी,
महिणीहि धन्यच तयापरि मेरुदेवी,
सुत हो तयांस, जिन तोच विरक्तगज,
ऋषभ प्रणम्य म्हणुनीच जगास आज. (५)

स्वर्णाक्षी (२३) [--- ! ० - ० ० ० - ! ० ० - ० ---]

सोनेरी किती विपुल हा तव केशमार,
कान्तीचें सुवर्ण विलसे किति हें अपार !
प्रेमाची कुर्णा भिक तुझ्या जवळोनि याची,
-स्वर्णाक्षी ! धुधा अजुनि का तुज सोनियाची ? (६)

अिन्द्रवंशा (२६) [--- ० --- ! ० - ० - ० -]

खार्णातही दुर्मिळ रत्न सुन्दर,
होती जरी प्राप्त धुदण्ड पत्थर;
देती कसे मान तयांस सन्मती
जे अिन्द्रवंशामधि फक्त जन्मती ? (७)

भरत हें वृत्त देत नाही. याचीं शुदाहरणें फारच दुर्मिळ आहेत. वंशस्था-
प्रमाणे या वृत्तांत सर्गचे सर्ग लिहिलेले आढळत नाहीत. (वसु ३०/१५,
४२/५८) हीं दोन अिन्द्रवंशाचीं शुदाहरणें आहेत. भागवतांत अधिक मिळ-
तात. श्रीरामचन्द्रसुरिप्रणीत 'जिनस्थ दृष्टान्तगर्भस्तुतिद्वात्रिंशिका' हें स्तोत्र
मात्र अिन्द्रवंशावृत्तांत आहे. मराठींत वनविहार १ ला सर्ग आणि 'मजुशवर
अुपासमारीची पाळी', (केक ४२) ही कविता हीं अिन्द्रवंशावृत्तांत आहेत.

“अभ्रान्त देखुनि वनप्रिया रवा
साङ्गे कनिष्ठा वचनाप्रिया रवा
हे द्रौपदी जे सुकुमार राणी
चालोनिया कण्ठलि फार रानी” (वाविप १/६२)

हें अिन्द्रवंशा आणि अिन्द्रवज्रा यांच्या मिश्रणाचें शुदाहरण आहे.

पंशस्थ (२८) [० - ० - - - ! ० ० - ० - ० -]

कर्षा म्हणूनी मजतां तया जर्नी
म्हणे तुफा, चोळविला तुजा घनी;
असे हरि प्रेरक राग-योजनी,
धनेक वंशस्थ दिसे दिसो ध्वनी. (८)

“अनेन दष्टो मदनाहिना हि ना
न कश्चिदात्मन्यनवरियतः स्थितः
मुमोह वोष्योर्ह्यचलात्मनो मनो
वभूव धीमांश्च स शन्तनुस्तनुः” (असौ १०/५६)

हा आणि याच्या पुढील श्लोक दोन्ही, चरणान्तीं येणाऱ्या निरन्तर अक्षरा-
वृत्तीसाठी विचारण्याय आहेत.

अिन्द्रवंशा-वंशस्य मिळून होणाऱ्या अपजातीचीं शुदाहरणें भागवत वगळ-
ल्यास संस्कृतांत दुर्मिळच आहेत. भाक २२ हें अेकच शुदाहरण मला आढळलें.
कुस १४ व्या आणि १५ व्या सर्गांत अर्शा शुदाहरणें आढळतात हें ते सर्ग
प्रक्षिप्त आहेत याचेंच अेक द्योतक आहे. अमरचन्द्रसूरीं मात्र बालभारत
आदिपर्व ८ वा सर्ग आणि पद्मानन्द ३ रा सर्ग हे या अपजातींत रचिले
आहेत. शिशुपालवधाचा १२ वा सर्ग आणि हरिचन्द्रकृत धर्मशर्माभ्युदयाचा
९ वा सर्ग हे अिन्द्रवंशा-वंशस्य मिळून होणाऱ्या शिशिरानामक अर्धसमवृत्तांत
आहेत. ववृ (१२/९, ४२/३४) हीं दोन शुदाहरणेंहि शिशिराचींच आहेत.

“अरक्षितं तिष्ठति दैवराक्षितं
सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति
जीवत्यनायोऽपि वने विसर्जितः
कृतप्रयत्नोपि गृहे न जीवति” (शाप ४४६).

मराठींत पुढील शुदाहरण सुप्रसिद्ध आहे.

“पितां स्तनातें क्षणमात्र राहणें,
महादरें मातृमुखासि पाहणें,
वक्त्रांत तें दुग्ध तसेंचि घाहणें,
तेणोचि फुत्कार करुनि नाहणें”. (मोसारा ७/२)

हा ७ वा सर्ग (मोसप्र ८/४९७) यां अपजातींत आहे.

मञ्जुभाषिणी (२९) [- - - - -]

शुगीच का हें हृदय ने हरुनि ती ?
अहा प्रियेची चतुरता स्मरूं किती !

दुरूनि नेत्रां दिपवि ती मुहासिनी
धरी ध्रुतीही करुण मञ्जुभाषिणी. (९)

“ प्रतोलिकानां प्रतिदिशं बहिर्दिवि
ध्वजाः सहस्रेण लघुभिर्ध्वजैर्वृताः
यमुः पताका ध्रुवममीषु पश्यवा
विभोर्नभोमण्डपगकीर्तिवह्निजाः ” (अ० १४/१०)

भिजी १४३ वी कविता या मञ्जुभाषिणीवृत्तांत आहे.

मृदङ्गा (३०) [-- १ -- १ १ १ -- | १ १ -- १ -- १ --]
आशाळुनीच कुणि देभिल अँकुनी धन
चाटूक्तिने निज महत्त्व गमाविती जन;
आधीच घे करुनिया मुखलेप-सोय तो
काढी मृदङ्गा मधुर ध्वनि, धन्य होय तो. (१०)

हें वृत्त कविप्रिय होण्याजोगें आहे.

लक्ष्मी (३१) [-- १ -- ! १ १ १ १ -- १ -- १ --]
लक्ष्मीमुळे झुलट खुलेच लक्ष्म तें,
लक्ष्मीविना अिहमुख सर्व भस्मतें;
लक्ष्मी करी प्रखर रणींहि नन्दन—
लक्ष्मी ! तुला कवण करी न वन्दन ! (११)

रुचिरा (३२) [१ -- १ -- ! १ १ १ १ -- १ -- १ --]
न जीवनीं मधु रुचि अह्मनेविणें,
रुचे कसें अरुचिर कण्ठणें जिणें;
वियत्पदाहुनि घडतां घडो व्युती,
धरी अुरीं घन रुचिरा क्षणद्युती. (१२)

भिजी १३९ वी कविता या रुचिरा वृत्तांत आहे. पुढील श्लोकांत रुचिरा नि
पेशरूप यांचें मिश्रण आहे:—

“ निहत्य तं नरपतिमिन्द्रविक्रमं
सखायमिन्द्रस्य तदैन्द्रिराहवे
ततो परांस्तव जयकाङ्क्षिणो नगन्
वभञ्ज वायुर्वलवान्द्रुमानिव ” (मभा-द्रोप २९)

हा श्लोक अर्धसमवृत्ताछारखा आहे; पुढील तसा नाही.

“ ततो रथद्विपभटसादिनायकैः
करालया परिवृत आत्मसेनया
मृदङ्गरभेर्यानकशङ्खगोमुखैः
प्रघोषघोषित्ककुमो नियक्रमत् ” (माग १०/७१/१४)

‘ कोणोदय ’ (३२ अ) [- - - - ! - - - - - - - - -]

“ कोणोदये भृगुतनयेऽस्तचक्रसन्धौ
बन्ध्यापतिर्यदि न सुतर्भमिष्टयुक्तम्
पापप्रहैर्व्ययमदलमराशिसंस्थैः
क्षीणे शशिन्यसुतकलत्रजन्मधीस्थे ” (ववृजा २३/४)

रुक्मिणी (३३) [- - - - ! - - - - - - - - -]

वरील का कधि गवव्यास राजवाळी
जरी तिच्या मनसिज अन्तरास जाळी ?
परी शके अवगणुं नीच रुक्मि-मीती
हरीस हो प्रिय गृहणुनीच रुक्मिणी ती. (१३)

“ कृपायना, मजवर सुप्रसन्न व्हावें,
अनाथ मी, सतत सहाय तू असावें;
तुझ्याविना अितरसखा नसेचि मातें,
त्वदाश्रयें सहज तरेन मी भवातें ”. (पार)

(मोकुल ४/४८) हा श्लोक रुक्मिणी वृत्ताचाच आहे.

“ सु ”-रुचिरा (३४) [- - - - ! - - - - - - - - -]

हवीं भवीं रुचिर सखी शान्तवाया,
तिच्यामुळे अधन भुले भ्रान्त वाया;

समर्थ जो अचित पहा तोच तीज—
जगांत का न सुरचिरा युद्धवीज ? (१४)

भिजी १४० वी कविता या सुरचिरा वृत्तांत आहे.

प्रहर्षिणी (३५) [--- ! ~ ~ ~ ~ ~ - - - -]

आकाशीं जलकण तो त्यजूनि माय
रह्गूनी रचिकरसद्गतींत जाय;
येतां तो दुरि न करीच दुर्दिनीं ती,
वात्सल्यें भुरिच घरी प्रहर्षिणी ती. (१५)

संस्कृतांत सौन्दरनन्द (१७/७१-७३) हे श्लोक प्रहर्षिणीचे आहेत. मराठींत प्रहर्षणरामायण (मोसम ७/४४३), वनविहार २ रा सर्ग आणि रेन्दाळकरकृत 'शुक्राची चान्दणी' (रेक १/३०५) हीं प्रकरणें प्रहर्षिणी वृत्तांत आहेत.

'स्लेच्छ' (३६) [--- ~ ~ ~ ~ ~ - - - -]

" स्लेच्छानामय दोषमतामधीशिताय—
वादत्तावधिकालपालनात्तचित्तौ
वीरेन्द्रान्कथमप्यमूनिवार्यं युद्धात्
भेजाते शिविरं निजं निजं रयेण " (नह १२/७९)

घनमाला (३७) [~ ~ ~ - - ! ~ ~ ~ ~ ~ - - - -]

हिणवी का कुणि तुजला म्हणून काळी ?
नयनें ही मंदिर किती भरून आली ?
अलि न शिवे कधि बध केतकीस पोरी,
घनमाला सरस पहा कधी न गोरी. (१६)

भिजी १४९ वी कविता या घनमाला वृत्तांत आहे.

'मधुमक्षिका' (३८) [- ~ ~ - ! ~ ~ ~ ~ ~ - - - -]

कां वनतां भुगिच जगांत दीन गाभी ?
दीनसखा प्रभु न दिसे, दशा बधा ही ?
तूत तुम्ही अजुनिहि त्या भिकेवरी कां ?
सह कर, मधु मधुमक्षिकेपरी खा. (१७)

“सृष्टिमधे असति अनेक दाखले, ते
पाहुनिया बहु मनुजा सुखधि येते;
साचवित्ती मधु मधुमक्षिका जुद्धन
कोट्यबाधिद्रुमशिलरांवारि भ्रमून.” (भिजी पृ. १०३)

भिजी १६५ वी कविता ही शक्तिमणी वृत्तांत आहे म्हणून तेथे म्हालें आहे
तें चुकीचें आहे. ती या नवीन ‘मधुमक्षिका’ वृत्तांत आहे.

रमा (३९) [००००-!००००-०-०--]

त्यजुनि हरी हं यथतां हरिप्रियेला
शुर कुट्टनी कवण रसातलीं न गेला ?
कनक कुठे ? तनुहि थने अखेर माती,
हरिचरणीं रमुनि ठरूं शके रमा ती. (१८)

“नृपति तदा नमुनि करे कुशासनातें;
कुलगुरुच्या करि बहु मान्य शासनातें;
हरिजिदरिप्रति हरिसैन्यराज राजा
मग जनक शितियतिच्या म्हणे धरा जा.” (मोकुल २/९)

भिजी १७९ वी कविता रमावृत्तांत आहे.

“निर्मला” (४०) [००-०-०-०-]

सखि, तू जशी मला
तशि या महीतला
मुख देखि फौमुदी
दिमर्शांत निर्मला. (१९)

रयोद्धता (४१) [-०-०००-।०-०-]

चन्द्रकोर गगनांत शोमते,
तारकागण छले समोवते,
देवलोकमदिनीमनोरुता
ही जणू मकटवी रयोद्धता. (२०)

प्रियंवदा (४२) [४ ४ ४ - ४ ४ ४ - १ ४ - ४ -]

कशि जिवास जगती हवी सखी
रुचिर जी करिल संसृतीस की ?
खचित ती विमलसौख्यसम्पदा
ऋत न जी अवगणी प्रियंवदा. (२१)

‘चित्तबोधपञ्चक’ (खाक १९) आणि ‘इलया’ (च २४) या कविता प्रियंवदा वृत्तांत आहेत.

“अभीष्ट” (४३) [४ ४ ४ - ४ ४ ४ - १ ४ - ४ -]

“नरक-अद्वयपादा जो हरी
वरि तयां युवतीस तो हरी;
द्विज तयाच सुमङ्गलाष्टकीं
रमति तेच जर्गी अभीष्ट कीं.” (वाद्दा १/१०)

“सदनि ठेवुनि सून अकली
प्रथम यौवनसुन्दरी भली
कलदा आपण घेवुनी करीं
द्विरदगामिनि जाय लौकरी.” (आकृ १)

या प्रकरणांतील ३ रा श्लोकहि याच वृत्तांत आहे.

ललिता (४४) [- - ४ - ४ ४ ४ - १ ४ - ४ -]

दारिद्र्यशोकमय हा असे भव,
प्रेमें तयांतहि मिळेच वैभव;
येथोत मेघ कितिही नमीं तरी
सौवर्ण हास्य ललिता यहीं भरी. (२२)

हम्मीर महाकाव्य १२ वा सर्ग, अमरचन्द्रसुरिप्रणीत पद्मानन्द ५ वा सर्ग, आणि अमरचन्द्रसुरिप्रणीत बालभारत, विराटपर्व, ३ रा सर्ग हे ललितावृत्तांत आहेत.

कनकप्रभा (४५) [० ० - ० - ० ० ० - १ ० - ० -]

वरवर्णिनी विधुमुखी सुवासिनी
असतां गृहांतव सुधांशुहासिनी
सुकुमार चम्पकदलापरी निकी
न पडेल केवि कनकप्रभा फिर्की ! (२३)

विक्रमोर्वशीय (४/३३, ४/४३) आणि ववृजा (२/१३) हीं संस्कृतांतील कनकप्रभावृत्तांचीं प्राचीन शुदाहरणें होत. मराठींत 'त्यज सर्वं रोप, मज पाव, कां सया' (मोसप्र ८/४७८) हें कनकप्रभावृत्ताचें शुदाहरण आहे. वनविहार ५ वा सर्ग, रणविहार ९ वा सर्ग, आणि गृहविहार १३ वा सर्ग, हे या कनकप्रमा वृत्तांत आहेत. या वृत्ताला मञ्जुभाषिणी म्हणणें योग्य नाही.

स्वागता (४७) [- ० - ० ० ० - १ ० ० - -]

पद्मजेपरिस सुन्दर बाला
सिद्ध अर्थ चहुंही करप्पाला
पातलीच जर होशुनि गेहीं
स्वागता कवण धाव न घेयी ? (२४)

प्राचीन मराठी कवितेंत कविकिङ्करकृत गरुडगर्वमोचन हें प्रकरण बहुतेक स्वागता वृत्तांत आहे.

द्रुतपदा (४८) [० ० ० - ० ० ० - १ ० ० - -]

जलधिजा जरि शके सुख वाया,
परि तिचें सकल कौतुक वाया ।
रियरमति प्रियतमा न सदा ही,
द्रुतपदा प्रणयि-मानस दाही. (२५)

वृ (८/५३), ववृजा (४/६, ११/१०) हीं द्रुतपदांचीं संस्कृतांतील शुदाहरणें आहेत. मराठींत सुमाद्रु (१३) हें शुदाहरण द्रुतपदाच्या निराळ्या आणि चुकीच्या लक्षणाप्रमाणे आहे. पुढील शुदाहरणांत द्रुतपदा आणि स्वागता यांचें मिश्रण आहे.

“अनुचरैः समनुवर्णितवीर्यं
आदिपूरुष्य भिवाचलभृतिः
वनचरो गिरितटेष्टु चरन्ती-
वैष्णुनाह्वयति गाः स यदा हि” (भाग १०/३५/८)

चन्द्रवर्त्म (५०) [- ० - ० ० ० - १ ० ० ० ० -]

रूप चन्द्रमुखि, श्यामल तव हँ
शुक्रतुल्यसुमनोरुणनिवहँ
भासतँ सुभग अन् रुचिर जसँ
चन्द्रवर्त्म भुङ्गमण्डित विलसे. (२६).

मणिरङ्ग (५१) [- ० - ० ० ० - १ ० ० - -]

वर्णं हा हिमगौर तुष्ठा गे
सुन्दरी, खुल्लं दे अनुरागँ
गुङ्गवी किति तँ बहिरङ्ग
विम्बतां मधि हन्मणिरङ्ग ! (२७)

‘लङ्का’ (५२) [० ० ० - ० ० - १ ० ० - -]

विभवमत्त हरी परजाया
तर वधे यदा सत्वर जाया;
जनकजा टिकली अकलङ्का,
मलिन हो गतभर्तृक लङ्का. (२८)

‘अभीष्ट’ वृत्ताप्रमाणेच ‘लङ्का’ वृत्तिहि संस्कृतांत आढळत नाही. याचे नाव ‘जळतसे त्रिकुटाचल लङ्का’ (भीमरूपी स्तोत्रें १२/३) या श्लोका-वरून घेतलें आहे. “नमन गा तुज हँ भिमराया” हे रामदासी स्तोत्र ‘लङ्का’ वृत्तांत आहे. ‘लङ्का’ वृत्ताचें आणखीहि अक खुदाहरण आहे.

“हरि म्हणे गरुडा, हृदयांत
अमय होशुनि जाळि वनांत;
यद तुं दाशरथी तुज वाहे,
वचन बोलनि या मग पाहे.” (अग ३८)

“ बोलतां सकृप जानकिवल्लभा
दुर्भये गजबजे हरिची सभा
लागती कितिक ते क्षणि कानीं
‘श्रीपते, न करि हे जन-शानी.’ ” (अमु ५४)

अच्युत (५९) [- ० - ० ० - १ ० ० - ० -]

रङ्ग हा, कुणि त्यास न मोजितें
कष्टुनी पिकवी धन जो जितें;
हो नृपालि पदच्युत मातली,
लीन अच्युत हाच रसातलीं. (३२)

विद्याधर वा. मिडे यांच्या अन्योक्तिमञ्जर्यातील २५ वा श्लोक या अच्युत वृत्ताचा आहे.

‘जनकात्मजा’ (६०) [० ० ० - ० ० ० - १ ० ० - ० -]

“ रदन ते करितसे जनकात्मजा,
कुमति हे अपजली कशि आत्मजा !
तुरग बान्धुनि जिवावरि अूठला,
पढतसे जननि होअुनि व्याकुला ”. (अकुल १/१९)

राप ८ वा सर्ग हा या ‘जनकात्मजा’ वृत्तांत आहे. या वृत्ताला विमाचरी म्हणणें निराधार आणि चुकीचें आहे.

द्रुतविलम्बित (६१) [० ० ० - ० ० ० - १ ० ० - ० -]

खचित चञ्चल यौवनमाधुरी,
अुचित तेद न ही, नच जा दुरी.
भुलटतां क्षण द्रोशिल सम्मुख,
द्रुतविलम्बित मे मग तें मुख ! (३३)

पुढील श्लोकांत द्रुतपदा आणि द्रुतविलम्बित यांचें मिश्रण आहे.

“ कपिवरा, नगरि हे नब्द लह्का,
मुट्ट हे भवनदीतिल नौका;
पुसशि नाम हिचें तरि द्वारका
रतिकभाविकलोक-मुतारका ”. (अग १०)

कमलिनी (६३) [० ० - ० - ० ० ० - | ० ० - ० -]

भ्रमशी खरोखर जे भ्रमरा, कुठे ?
किति गुड् निरर्थकच शब्द तुझा बुठे !
तपते अुन्हीं मधुरभावविशिष्ट ते
वय मौनिनी कमलिनी जळि तिष्ठते. (३४)

भिजी १४५ वी कविता या कमलिनी-वृत्तांत आहे.

सुन्दर (६४) [- ० - ० ० ० - | ० ० - | ० ० - ० -]

तूजवीण सखि, भूतल हें 'रमणीय' न,
सङ्गर्तित तव नन्दन हो रमणी, वन;
भूपवी न तुजला 'मणिभूषण' हे तर
यास भूपविशि तूच खरोखर सुन्दर. (३५)

दिशु (१३/६९), रह (५/१२३) आणि सिद्धिर्कृत भुषामितिभव प्रपञ्चकथामधील (प्रस्ताव ४, पृ. ७२१) 'यो हि गर्वमविवेकभरेण करिष्यते' ही सुन्दर-वृत्ताची अुदाहरणे आहेत.

मङ्गला (६५) [० ० ० - ० ० ० - | ० ० - | ० ० - ० -]

कवण भूलविल अन्य तुझवाणि अड्गना ?
जवळ तू न तर अिन्द्रसभेंतहि रड्ग ना !
खाचित सान्धशिल तूच मनोरथ मङ्गला,
रमणि, देअि मज गे तव सङ्गाति मङ्गला. (३६)

रह (४६/६७) 'त्रिदिववर्त्म घटितान्सहसाहितकम्पया' हा श्लोक या मङ्गलावृत्तांत आहे.

शालिनी (६८) [- - - - ! - ० - - - ० - -]

घोरां सेवी आदराने सुखाने,
पोरां पाळी कष्टुनी कौतुकाने;
शालीनत्वे आचरी प्रीति-नीती,
संसाराची श्रीच हो शालिनी ती. (३७)

महाभाष्यांतील "वृद्धिक्षिण्वद्युक्च हन्तेश्च घत्वं" ही शालिनीवृत्तांतील कारिका हें या वृत्ताचें प्राचीनतम अुदाहरण असेल. ववृजा (२८/३) या

श्लोकांतील 'निर्याणं स्यान्नष्टजन्मदृकाणः' या दुसऱ्या चरणांत ऋकायुक्त व्यञ्जनापूर्वील अधरास गुरुत्व आलें आहे ही गोष्ट चिन्तनीय आहे.

वातोर्मि (६९) [-----!००---०---]

देखें टेके क्षितिर्जा हेमगोल,
सिन्धुपृष्ठी लहरी नृत्यलोल;
कष्टाचा तो ज्वर साय निमाल,
भेटे क्रीडातुर वातोर्मि-माल. (३८)

वृ (४६/१७, ८४/६) ही वातोर्मिची संस्कृतांतील मुद्राहरणं आहेत.

“लमांशकाद् प्रहयोगेक्षणाद्वा
वर्णान्वदेद् बलयुक्ताद्वियोनौ
दृष्टया समानान्प्रवदेत्त्वसङ्ख्यया
रेखां वदेत्समसंख्यैश्च पृष्ठे” (वृजा ३/४)

या श्लोकांतील तिसऱ्या चरणाचा दुसरा गण जर (००---०---) च्या ठिकाणी (-०००-०००-) असा आहे तो नसता तर हें अेक नवीनच वृत्त झालें असतें.

वैश्वदेवी (७०) [-----!-०---०---]

तारुण्यद्वारीं टाकतो जों किशोर
आश्रयांची तों सृष्टि पाही समोर;
केवी खीत्वाची चारुता मुग्ध ठेवी !
सेवी तो अेक प्रीति ही वैश्वदेवी. (३९)

संस्कृतांत वैश्वदेवीचीं मुद्राहरणं मात्रांत (माअ ६/५, मास्व १/९) हीं दोन आहेत. चारुमटाच्या अष्टाङ्गदृश्यांतील अुत्तरस्थानांतील (१३/९७) हा श्लोक वैश्वदेवीचाच आहे. मराठींत कुण्टेकृत राजा शिवाजी या काव्यांत सारखें मुजङ्गप्रयात वृत्त कण्टाळबाणं होअूं नये म्हणून मधून मधून वैश्वदेवीची योजना केली आहे.

चन्द्रिणी (७२) [०-----!-०---०---]

जरी त्झ्या शीपां लोटते मेघमाला,
तरी लोटीं मागे चन्द्र वेगें तमाला;

सुहासार्चं कान्ते, तेज माझ्या घरांत
करी या जीवाची चन्द्रिणी चान्द-रात. (४०)

“ सुवर्णप्राकारेशानदिग्भित्तिभागे
बभौ देवच्छन्दः स्वामिविभ्रामहेतोः
किलोत्कण्ठापूर्णा प्राप सर्वार्थसिद्धि-
विमानं तन्मानीभूय नाभेयनाथम् ” (अप १४/४७)

मिजी १४१ वी कविता या चन्द्रिणी-वृत्तांत आहे.

“ राज ”-लक्ष्मी (७३) [- - - - - ! - - - - -]
कष्टाळू भावडे ते राजधानींत जाती,
अश्रुचें ती पहातां काय वाटे मजा ती !
स्वत्वाची विस्मृती दे लक्ष का राज-लक्ष्मी !
शोभे सारें, न कोणा मोहवी राज-लक्ष्मी ? (४१)

“ तत्त्वानां विस्तराद्वा तेषु सङ्क्षेपतो वा
जीवाद्यानां नवानां योऽवबोधो यथावत्
सम्पग्ज्ञानं तदेतत् तत्र पञ्चप्रकारं
ज्ञेयं मत्यादि मुक्त्यारोहसोपानरूपम् ” (अप १४/२०८)

मन्दाक्रान्ता (७९) [- - - - - ! - - - - -]
मेघानी हें गगन भरुनी गाढ आषाढमासी
होतां पर्युत्सुक मनि कुणी कान्त अेकान्तवासी
तन्निःश्वास श्रुनि रिझवी कोण त्याच्या जिवासी ?
मन्दाक्रान्ता ! सरस कविता कालिदासी विलासी. (४२)

कुसुमितलता (८०) [- - - - - ! - - - - -]
वखालङ्कारीं सजुनि रमणी वाट पाही प्रियाची,
होतां शङ्काहीं विकल मधुनी आशासाह्यासि याची;
तों ये मागूनी रमण, तिथिया स्पर्शितां पल्लवातें
होआ ती जैदी कुसुमितलता वेल्लिता मन्द वातें. (४३)

“ तस्माद्भिश्चार्थं मम गुरुरितो वावदेव प्रयात-
स्यक्त्या कागायं गृहमहमितस्नावदेव प्रयास्ये
पूज्यं लिङ्गं हि स्खलितमनसो विभ्रतः ह्यिष्टबुद्धे-
नामुत्रार्थः स्यादुपहतमतेर्नाप्ययं जीवलोकः ” (असौ ७/५२)

मराठीत मोसम (८/५०८) हा श्लोक या कुसुमितलतावृत्तांत आहे.

विस्मिता (८१) [- - - - - ! - - - - - ! - - - - -]

किती शोभे तूझ्या नयनतिमिरीं हृद्यविद्युद्विलास !
भिती का गे केकी कृतककलहे मेघविस्फूर्जितास !
पुरे झाले आता ! बझानि बघुनीं अमृतदृष्टिरागे
स्मिताची ती वृष्टी कर, नजर कां रोखिशीं विस्मिता गे ! (४४)

संस्कृतांत शिशु (२०/७९) आणि अप (१४/३९) हीं दोन विस्मिता-
वृत्तांचीं शुदाहरणे आहेत. पहिल्या शुदाहरणाच्या तिसऱ्या चरणाच्या शेवटीं
विस्मिता हा शब्द आहे. मराठीत भिजी २२४ र्था कविता या विस्मितावृत्तांत
आहे.

चित्रमाला (८२) [- - - - - ! - - - - - ! - - - - -]

राहे सौन्दर्य कोठे ! मुकुलरदनीं, फुलपद्माननीं का !
प्रेमाचें स्थान कोठे ! मंदिर नयनीं, मत्त पीन स्तनीं का !
छे छे ! चन्द्रानना ती सकल मर्तिच्या घालवी जा तमाला,
प्रेमाची सुप्रभा ती प्रतिपदि भवीं रद्गवी चित्रमाला. (४५)

नन्दीमुखी (८३) [- - - - - ! - - - - -]

अभिरुचिच नसे खांस का ! केवि साहे
प्रियतम तिज तो स्वामि हो जो विवाहें ?
शशिमुखिविण कां हो न छन्दी मुखी तो !
निरखुनि परि घ्या शुद्ध नन्दीमुखी तो ! (४६)

“ शितिररससरा राविविर्ममराय
ददममततय राजिजित्तत्सराय
ससबवमुसुय-राममध्वध्वराय
ततललददरा-रससत्वतयय ” (रह ५/१३६)

चित्रलेखा (८४) [-----!००००००-!-०---०---]

स्वर्मी कोणी प्रतिरति अपुल्या ध्येयमूर्तीस पाही,
आशापूर्तीस्तव हरिखुनि ती त्यास हृत्पत्र वाही;
तों जागी हो, हळहळुनि म्हणे, 'कोण ते ! वञ्चितलें का ?'
ये साह्याला प्रणयिजनपुनर्मीलनीं चित्रलेखा. (४७)

पुष्पदाम (८५) [-----!००००००-!-०---०---]

होअं ये दोघें निगडित सखये, प्रीतिच्या पुष्पपार्शी,
खेळूं कण्ही प्रणयमयमनें अन्धकारीं-प्रकाशीं;
जेथे तू तेथे घर, तुजविण तो स्वर्गही दुःखधाम,
प्रार्थी मी तूतें, शिर नमजुनि घे, अर्पितों पुष्पदाम. (४८)

शोभा (८६) [०-----!००००००-!-०---०---]

किती वाटे चिन्ता जंव तुजवर मी प्रेम लागें कराया,
लिहूं दावूं केची गहन भयतर्मी भावनालेख राया ?
तुवां वेधोनी तों अलट विनजुनी दावितां प्रेमलोभा
करी हृच्चन्द्रा रे, सरस पसरली पौर्णिमेचीच शोभा ! (४९)

स्नग्धरा (८८) [-----०---!००००००-!-०---०---]

दृष्टिक्षेपें जियेने सहज मज दिली पावन प्रीतिदीक्षा, :
प्राप्तीसाठी जियेच्या तपभरच जणू मीहि केली प्रतीक्षा,
साधाया अर्थ चारी शुभ घटि बहुनी शान्त त्या मध्यरातीं
सम्राज्ञी व्हावया ये मजसह हरिलें मद्गृहीं स्नग्धरा ती. (५०)

महास्नग्धरा (८९) [००-----!००००००-!-०---०---]

ममता ठेवी घना, तू वरुनि दिसुनिही अन्तरद्गर्गी न काळा,
निधि मोठा अमृताचा तव हृदयि असे, कां न यावा शुमाळा ?
पडली सर्वेसह ही सुतविरहतपें होअुनी दग्ध राही
फुलवी भेटुनि हीतें, वय कशि खुलते रे महास्नग्धरा ही. (५१)

माझे दुर्दिन या काव्याच्या अन्ती 'करुणाब्धि माय वाळा' म्हणून जो
श्लोक आहे तो (गछ २/२१६) मधील लुकीच्या लक्षणाप्रमाणें आहे. माझे

छन्दोरचना

सहाध्यापक प्रो. कुन्दनगार यांनी मत्तेमविक्रीडित आणि महास्रग्धरा हीं दोन वृत्तें मिळून होणाऱ्या अर्थसमवृत्तांत रचिलेला कानडी भाषेंतील रत्नकृत गदा-युद्ध (७/४१) हा जो ख्रिस्तशक १८२ मधील श्लोक माझ्या दृष्टीतपत्तीस आणला आहे त्यावरून पहातां महास्रग्धरा वृत्ताचें शुद्ध लक्षण मी वर दिलेल्या लक्षणाप्रमाणेच आहे असें दिसतें.

मालिनी (१०) [० ० ० ० ० ० -- ! -- ० -- ० --]

रुचिर मंदिर नेत्रां लोल नीलोत्पलें हीं,
भुजळ नितळ देहीं चम्पकाचीं दलें हीं,
मृदुल मधुर ओठीं लाल डाळिम्वफूल-
बधुनि तुज पडायी मालिनी, कां न भूल ? (५२)

चन्द्रिका (१८) [० ० ० ० ० ० -- ! ० -- ० --]

विधुसम मुख हें म्हणूं कसें वाया ?
विधु वचनसुधा न देधि सेवाया.
विधु वितरिल काय ? वाह्यता शान्ती.
सखिमुख पसरिच चन्द्रिका स्वान्ती. (५३)

कुटिलगति (१०१) [० ० ० ० ० ० -- ! -- ० -- ० --]

लपत छपत जे वाकडे चालती
अुरग-गण, नसे अुच्च त्यांना गती;
गरुड बघ कसा अमृतासी हरी,
कुटिलगति न रे भेटवी श्रीहरी. (५४)
“रघुकुलतिलका, मेदिनीपालका,
सहृदयपदका, पापपहकोदका,
सुहृदलिकमला, नीरदश्यामला,
अतुलभुजवळा, ममरशोवला !” (मोकुल ४/७४).

किंवात् (५/१८) हें कुटिलगतीचें संस्कृत अुदाहरण असून मराठींत मिजी १३४ वी कविता या वृत्तांत आहे.

शरभललिता (१०२) [--- -- ! १ १ १ १ १ १ - | - १ - - -]

हासे खेले गुटगुटित हैं बाल गोड,
पावे याच्याजवळ न कसें चित्त ओढ ?
चेष्ट्रूवाणीं खुनि दमवी हा दुःखांना
दावी केवी शरभललिता हा पहा ना ! (५५)

“ यावत्तत्त्वं न भवति हि दृष्टं धृतं वा
तावच्छ्रद्धा न भवति बलस्था स्थिरा वा
दृष्टे तत्त्वे नियमपरिभूतेन्द्रियस्य
श्रद्धावृक्षो भवति सफलश्चाश्रयश्च ” (असौ १२/४३)

असौ (१२/५६) हाहि श्लोक या शरभललितावृत्ताचाच आहे.

प्रवरललिता (१०३) [१ - - - - - ! १ १ १ १ १ १ - | - १ - - -]

दिली तीतें आधी सहृदय किती दक्षिणा मी,
दिसुनी ये तीचा नवलपरिची वृत्ति नामी;
तिच्या औदासीन्यें हृदय अिकडे हाय चूर—
जयानन्दध्यानीं प्रवरललिता जाय दूर ! (५६)

शिखरिणी (१०४) [१ - - - - - ! १ १ १ १ १ १ - - १ १ १ १ -]

जिच्या प्रीतीसाठी सरस कवनें नित्य रचिलीं,
महायत्नें रत्नें मिळवुनि सुवर्णांत खचिलीं;
जिची छाया वाया भुलविच जिवा या निशिदिनी ---
कुठे आता कान्ता शिखरिदशना ती शिखरिणी ? (५७)

“ गजालिभ्रेष्ठा या अतिनिविडकान्तारजठरीं
मदान्धाक्षा मित्रा, क्षणभरहि चास्तव्य न करी.
नखप्रांनी येथे गुरुतरशिला भेदुनि करि—
भ्रमाने, आहे रे गिरिकुहरीं हा निद्रित हरी ” (खाम्राक २६)

असा (१४/५०) हे शिखरिणीचें अेक प्राचीनतम भुदाहरण आहे.

पुट (१०६) [४ ४ ४ ४ ४ ४ -- ! - ४ --]

धरधर बघरी तों मृत्तिका ही,
भ्रम कर तरुणा, निवृत्ति कां ही ?
चल खण कुदळीने, हाण यल्लें,
कर-पुट भवनी दे खाण रल्लें. (५८)

“ कनक ”-गौरी (१०७) [४ ४ ४ ४ ४ ४ -- ! ४ ४ ४ --]

शुद्धनि कर घडे का हृदययोग ?
प्रणयहि म्हणवे का निवळ रोग ?
बघ हरि किति काळा, शुद्धनि सौरी
वनलिच कशि राधा कनकगौरी. (५९)

क्षमा (१०९) [४ ४ ४ ४ ४ ४ -- ! ४ --]

किति जरि कुणि केले प्रहार, साही
करि सतत तपस्या पहा रसा ही.
प्रभु अवतरतो या क्षमा-प्रभावें,
जन हिज म्हणतात क्षमा स्वभावें. (६०)

मिजी १३५ वी काव्रिता या क्षमावृत्तांत आहे.

लय (१११) [४ ४ ४ ४ ४ ४ -- ! ४ -- ४ ४ -- ४ --]

मधुर अधरीं तुझ्या मिळता सुधा
कुडानि दुसरीं अुरेल अता धुधा ?
मदिरनयने, नकोच सुरलय,
प्रणयिं तुझिया घडोच पुरा लय. (६१)

भाराकान्ता (११२) [--- ! ४ ४ ४ ४ ४ ४ -- ! ४ -- ४ ४ --]

श्रीरामाच्या सरल चरितीं प्रमाद न सापडे,
सम्मोहीं तो नरमणि पुढे कसा मनसा पडे ?
' हा हा सीते ! ' वचनिं, हृदयीं बसे तंय नित्य जी
भाराकान्ता अमुनि तिज तो कसा विपिनीं त्वजीं ! (६२)

कुरङ्गिका (११४) [-----!०००००-!०-००-०-]

गाण्याने तूझ्या अुचित गमतें मुकेपण ये पिका,
कान्तीने तूझ्या असुनि गहिरा गुलाब पडे फिका,
स्वारस्यें तूझ्या भ्रमर झुलतां रडे न सुरङ्गि कां!
पाहूनी तूशीं शचिर नयनें दडेच कुरङ्गिका. (६३)

मकरन्दिका (११५) [०-----!०००००-!०-००-०.]

शिरीषवृक्षातें कुसुमभर ये, पलाशहि रङ्गतो,
न गे हा आम्हाचा परिमल परी प्रमत्त अनङ्ग वी !
मुयोगाची आता विरहिद्वया विलम्बित सन्धि कां ?
किती वृक्षां आर्तिस्वर मधुर ही करी मकरन्दिका ! (६४)

अपराजिता (११६) [००००००-!०-००-०-]

तरुण अकरुणे, अिधे लवले किती,
तुडविलि हृदये तुवां अवले, किती !
प्रगटवि महिला-स्वभाव खरा जिता,
रढतच बसती क्रिया अपराजिता. (६५)

घळ (११७) [-----!००००००-!०-००-०-]

कान्तेडूनी प्रबलतर तसें प्रतिष्ठित काञ्चन !
स्याच्यामागे झुणि धडपडतां न त्यामधि लाञ्छन !
आसत्ती ही कधि न अुपचामे, अखण्ड करी छल,
स्याच्याटार्यां अचल जनरति, स्वतःच जरी घळ ! (६६)

भुजङ्गाविजृम्भित (१२१) [विद्युन्माला ! ८ ल। ००-।०-००-०-]

“ लक्ष्मीच्या शुन्मादे दीना सतत तुडवि अकरण तो
पडे नरकामषी,
दुदैवाने गेली लक्ष्मी तर अनुभवि नर नरक
अिधे मरणावषी;
दास्येदारीं भिषेगाडी भ्रमण करिल सहानि असे
तिरस्वृति दुस्वदा,

लक्ष्मीपुत्रानो, भुन्मादा त्वयुनि शुपश्रुति करित जा
अनाथ जनीं सदा" (मिजी २५३ वी)

मुजझविज्जुभिमत ह गृत्त भरतपिद्दालानीं साद्दिगतलें अखन प्राचीन
याव्यायांत याची भुदाहरणें गावत नाहीत. शूद्रककृत पद्मप्रामृतकांत दोन
भागि वरसचिह्नित उमयाभिठारिकामध्ये अेक अर्धी तीनच भुदाहरणें मला
सापडलीं.

हरिणी (१३४) [० ० ० ० ० - ! - - - - ! ० - ० ० - ० -]

सचिंत दुबळें होणें मोठें असे जगि पातक,
प्रभुहि दुबळ्यांचा देखा हा खरोखर पातक;
नहि मुमगता दीर्घव्यां या, छळूं युगि ही शके,
तरि हरिकटी, कां व्हावें तू मनें हरिणी सखे ! (६७)

‘विरह’ (टिक ९६) ही कविता हरिणी वृत्तांत आहे.

‘जननीमुद्’ (१३५) [० ० ० ० ० - ! - - ० ० - ! ० - ० ० - ० -]

“ बहुतरमनूराधारयता मुलैरलिखश्रुती-
नंलिनजनुषा निर्मातुमहो यदस्य न शक्यते
कथमिह तव स्तोत्रे कवयः शका (!) स्वयमिन्दिरे
जगति शिवावः शक्याऽर्थं कृतोऽथ वा जननीमुद्दे ” (बिलस १५/१७)

हारिणी (१३९) [- - - - ! ० ० ० ० - ! - - ० - - ० -]

दृष्टिक्षेपें मृत जरि करी, सज्जीवनी तन्मुलीं,
शुचारीना जरि मधुवचें, चर्या सदा कौतुफी;
प्रेमामार्जी बुडवुनि पहा होअी मवीं तारिणी,
सेवाधमें वनुनि महिपी चित्तास हो हारिणी. (६८)

छाया (१४१) [० - - - - - ! ० ० ० ० ० - ! - - ० - - -]

सदा जीवातें या प्रिय मुखद जी ग्रीष्मांत छाया जशी,
मुखच्छाया जीची वधुनि गगनीं घे पाण्डुतेल शशी;
विनम्रा छाया जी जणु पद धरी, माजे न सत्तामदें,
मिळे ती या वर्धी सद्जच जशी छाया प्रकाशामधे. (६९)

केसर (१४३) [-----!००००००-!---०---०-]

पुण्यामाजी दिसति कुठकुठे रङ्गाकृती मात्र तीं,
कोठे गन्ध प्रखर अरुचिर, प्रेमास ना पात्र तीं;
जातां कोमेजुनि कुणि न बधे निर्वारि जैसैं सर,
नासाम्रीं जें धरिति जरि सुकें तें अकलें केसर. (७०)

वञ्चिता (१४४) [-----!००००००-!---०---०-]

नाया, अर्धाङ्गी घनतमविपिर्नी अर्ध्याच वस्त्रानिर्शी
टाकोनी गेलां अवचित भुदुनी कोठे कशाला निर्शी ?
निन्दावें आता खडतर अपुल्या माझ्याच मी सञ्चिता—
दुदैवें राजन्, चुकुनिहि मजला कां हो असे वञ्चितां ! (७१)

रोहिणी (१४६) [० ० ०-!-----!---०--- -]

जदि न कविता ये तर्काच्या व्याख्येमध्ये कोण्डितां
तदि निवटशी हातांतूनी, पार्शी जवे ओढितां;
मग झुलविशी कां मे अशी घाल्नि तू मोहिनी ?
प्रिय अधि कशी होशी कान्ते, चन्द्रा जशी रोहिणी ! (७२)

ज्योत्स्ना (१४७) [-----०---!---०---०-]

जीच्या सौम्य प्रभावे भावाम्बुधी नाचतो,
श्रीदामत्त प्रमाथी होर्नी न केव्हाच तो;
स्वप्नसृष्टीवरी ये जीच्या वचें मोहर,
अशी माझी सखी ती ज्योत्स्नाच चेतोहर. (७३)

“सिद्धान्तोक्तेषु शुद्धा तत्त्वेषु यद्वासना
सम्यक् सम्यक् तमेतच्छुक्कादिदोषोऽस्मिन्नतम्
जायतेतन्निर्गर्गात्संस्मृतो वा गुणेः
संसारस्वररूपाऽङ्गुपारपायप्रदम्” (अण १४/२०९)

शार्दूलविप्रीहित (१५१) [-----०---०---०---०-!---०---०-]

शाहाच्या पुढती लवे न, न लगे याला जहागीर हा !
स्थापाया बघतो स्वपज्य !— चल जा वेढ्या ! अभागी रहा !

नात्याचे म्हणती, कुलाभम पदा आम्हां करी व्रीडित—
शार्दूलसच कौतुकास्पद गमे शार्दूलविक्रीडित. (७४)

असौ (११/६०) हे शार्दूलविक्रीडिताचे अेक प्राचीनतम शुदाहरण दिसते.
मत्तेमविक्रीडित (१५३)

[० ० ~ ~ ० ० ~ ~ ० ० ० - ! ~ ~ ० ~ ~ ० -]

जन येती चढुनी तटावर किती देखावया कौतुक,
दिगती काय तरी प्रफुल्ल भितक्या दाटीत अत्युत्सुक !
परि होती किति आगडांत हृदये नावेक सम्मीलित
जंव हो सादिसवें भयदकर असें मत्तेमविक्रीडित. (७५)

संस्कृतांत अैहोळेरिशालेखांतील 'वरदातुङ्गतरङ्गरङ्गविलसदूहंसावली-
मेखला' हा अेक श्लोक आणि वेलस (१५/१३, १५/१५) हे दोन श्लोक
मत्तेमविक्रीडिताचे आढळले. मराठीत भिजी २२८ वी कविता ही मत्तेम-
विक्रीडितांत आहे.

शार्दूलविक्रीडिताच्या रचनेत मध्येच अनवधानाने अेखादा चरण मत्तेम-
विक्रीडिताचा येतो:—

(१) "स्थाप्या चासनमस्य चाह नृपतिर्गञ्ज प्रवेशं दद
अतितः सारथिवाक्य भुत्वमुदितः प्रोत्या मुखेनान्वितः"
(लवि पृ. १२५)

(२) "पहिल्याने नृप काय वाक्य वदला ? हेही कथा अुत्तरा
देअुनी नृप तोपला, वद भला त्या सर्वही विस्तरा"
(कावि २/६).

मदनललिता (१५७) [- - - - ! ० ० ० ० ० - ! - - ० ० ० -]

शब्दांना का जुळजुनि लयीं ये त्यांत कविता ?
पाडी स्वान्तीं दुःखनि ठिणगी का दिव्य सविता ?
का ये लक्ष्मी हृदयमयनीं जी कश्मल हरी ?
का ही आहे मदनललिता आनन्दलहरी ? (७६)

क्रीडा (१५८) [० - - - - - ! ० ० ० ० ० - - ! - - ० ० ० -]

सुधादृष्टिने ती मज भुलवुनी नेअनि विपिनीं
कितीक स्वार्त्तीचीं करुण गुपिते साङ्गे मधुदिनीं,
दरीमाजी लोटी चढवुनि सुखप्रोत्तुङ्गाशिखरीं-
अहा ती चार्वङ्गी अदय दयिता क्रीडा कशि करी ! (७७)

सुमधुरा (१५९) [- - - - - ० - - - ! ० ० ० ० ० - ! - - ० ० ० -]

देवी केवी रुचावा तुजविण असा हा लौकिक मला !
ठावा सान्या सुखान्ना अनुपमच ने त्वत्सङ्ग गमला.
चिन्ता वाटे गृहींची जवळ असतां तू की सुम-धुरा,
कायावाचामनाच्या सुमधुरगुणें होशी सुमधुरा. (७८)

भिजी २१८ वी अेकश्लोकी कविता ही सुमधुरावृत्तांत आहे.

सुवदना (१६०) [- - - - - ० - - - ! ० ० ० ० ० ० - ! - - ० ० ० -]

सारी जीचा मुखेन्दू सकल तिमिर अन् सन्तापहि दुरी,
दृष्टि स्निग्ध प्रसन्न प्रणय वुसळवी गम्भीरहि अुरीं,
आणी आकर्षुनी जी विबुधगुणबळें स्वर्ग स्वसदना,
संसारीं या असावी चतुर नरसखी अैशी सुवदना. (७९)

संस्कृतांत आरम्भीं आरम्भीं (असौ ११/६२, १८/६४, भाप्र ३/७, ११)
सुवदनावृत्ताचीं शुदाहरणें पुष्कळ आदळतात; अुत्तरोत्तर तीं दुर्मिळ होत जातात.

सुरसा (१६१) [- - - - - ० - - - ! ० ० ० ० ० ० - ! - ० ० ० -]

वाहे खड्गें जयाच्या नरकधिरनदी हिंसक रणीं,
राहे स्वाधीन त्याच्या गणुनि सकल ती स्तुल्य करणी !
काळें लाभो न लाभो त्रिदिव खचित त्या जो असुरसा,
भाळे त्याच्या प्रतापा धिति शिव शिव ! हीं काय सुरसा ! (८०)

भिजी २१९ वी कविता या सुरसावृत्तांत आहे.

-शार्दूलललित (१६२) [- - - ० ० - ० - ० ० ० - ! - - ० ० -]

सौन्दर्यासिद्ध हिंसता अशि कशी अेकत्रचि घसे !
पाचूचा रमणीय रङ्ग गरलीं नाचूनि विलसे.

भीहरिलीळा
चित्त रसाळा " (मका)

" गाडिति नातें
पाद्विषु भारी
सत्वर त्वातें
आशा, निवारी. " (पार)

भित्री ३ री कविता या कुन्तलतन्वीहृत्तंत आहे.

मकरकलीपां (१८६) [१० - - - -]

विधुवदना ही
छन्दवित राही;
न चढवि आशां
मकरकलीपां. (८७)

" दिमरहुंसी
णरुमारुंभो
निद्रुभण छन्दो
पमरुंभ वन्दो " (राक ३/२९)

स्कन्दा १२१ मील ' त्रयत्रयपीर ' मकरकलीपां ७ वचनना आहे.

' गम्भदजनक ' (१८७) [१ - - - -]

“अञ्जन नयनी
ज्यासम रचुनी
भ्रूयुगधनुषं
वाधुनि रषसे” (मका)

‘सौरीतटचर’ (१८८) [१—०००००]

“सौरीतटचर
गौरीप्रतपर—
गौरीपटहर
चौरीकृतकर” (रुस्तमा १६४)

“स त्वं जयजय
दुष्टप्रतिमय
भक्तस्थिरदय
सुप्तव्रजभय” (रुस्तमा १६१)

शुभमध्या (१८९) [००—००]

“घृतगोवर्धन
सुरभीवर्धन
पशुपालप्रिय
रचितोपक्रिय” (रुस्तमा ११८)

“खलिनीहुम्बक
मुरलीबुम्बक
जननीवन्दक
पशुपीनन्दक” (रुस्तमा १२०)

‘सौरभसञ्जित’ (१९०) [१—०००—००]

“माधव विल्फुर
दानवनिष्ठुर
यौवतएञ्जित
सौरभसञ्जित” (रुस्तमा १६०)

“कुङ्कुमपुण्ड्रक
गुम्फितपुण्ड्रक
सङ्कुलकङ्कण
कण्ठगरङ्गण” (रुस्तमा १३०)

द्रुतगति (१९१) [१०००००००-]

अनुदिन झगडा
करिं घन पकडा;
निसट्टुनि परि तैं
द्रुतगति वरितैं. (८८)

भिजी १५ वी कविता या द्रुतगतिवृत्तांत आहे.

‘करुणापरिमल’ (१९२) [१००-००००]

“वरुणालयसम-
करुणापरिमल
कलभायितवल-
शलभायितखल” (रुस्तमा १२६)

“प्रकटीकृतगुण” (रुस्तमा १२६) या पद्यांत या लगावलीच्या ६ चतु-
प्याचा आहेत.

‘प्रपन्ननन्दन’ (१९७) [०-०-००]

“अरिष्टखण्डन
स्वभक्तमण्डन
प्रयुक्तचन्दन
प्रपन्ननन्दन” (रुस्तमा १२०)

तनुमध्या (२०७) [१--००-१-]

स्फूर्ती हृदयाला
देअी मधुवाला
शोभे मग पद्या-
माजी तनुमध्या. (८९)

या प्रकरणांत राजरमणीयाच्या ६ चतुष्पद्या आहेत.

प्रीति (२२६) [१-५०--१-]

बन्ध पैक्याचा,
तन्तु अक्याचा;
ज्यास न श्री ती
त्या कुठे प्रीती ! (९२)

भिजी ४ थी कविता प्रीतिवृत्तांत आहे.

पद्मिनी (२३९) [प्रीतिद्विरावृत्ता]

गीतवाद्यांची आवडी मोठी,
दृढ शब्दांची माधुरी ओठी,
चारुवेया ये खावया वारें,
पद्मगन्धा ती पद्मिनी वा रे ! (९३)

भिजी ३८ थी कविता या पद्मिनीवृत्तांत आहे.

मदलेखा (२६१) [१- - - ० ० १- -]

आला माज गजाला,
हा अुच्छृङ्खल झाला;
हें गण्डस्थल देखा
या काळ्या मदलेखा. (९४)

“ वृष्णी फार दरारे
सुरा ये अति श्यारे
वीरां अन्त न लेखा,
छन्दीं हे मदलेखा. ” (ओलख ३/६)

“ देवा दीन-दयाळा
तारीं वा मज बाळा,
तोडीं या भवजाळा
जो तू दण्डिश काळा ” (पार)

'तृष्णा' (२७३) [१- - - - - १- - - -]

“ तृष्णां त्यज धर्मं भज
पापे हृदयं मा कुह
भिष्टा यदि लक्ष्मीस्तव
शिष्टाननिशं संभय ” (पि ५४ टीका)

'सञ्चल' (२७४) [१- - - - - १- - - -]

“ सञ्चलविचकिलकुण्डल
मण्डितवरतनुमण्डल
कुण्डलिपतिवृतसङ्गर
खण्डितमुपनभयस्कर ” (रुस्तमा १२४)

“ अम्बुजकिरणविदम्बक
सम्जनपरिचलदम्बक
सुम्भितसुवतिकदम्बक
कुन्तललुठितकदम्बक ” (रुस्तमा १३८)

अलोला (२७५) [मदलेखाद्विरावृत्ता]

“ भ्रूलेखां किमपलां त्वं निर्मासि करालां
किं वा पश्यसि वामं संरम्भादभिरामम्
दिष्टया काननलोला हेलोत्कृष्टकपोला
वृत्ता त्वं हरिहस्ते प्रातान्यो भुवि कस्ते ” (रुस्तमा २५०)

याच्या नन्तरचा श्लोकहि अलोलावृत्ताचाच आहे.

श्लोकांत मध्यान्त्य यमक असल्याने चतुष्पदीची अष्टपदी करून वृत्त मद-
लेखाच मानण्याकडे प्रवृत्ति होते. मिजी १६३ मी कविता ही अलोलावृत्तांत
आहे.

मेघवितान (२७८) [- - - १- - - - - १- - -]

जरि दुर्दिन येजि घरांत
तरि सुप्रम तू दिनरात;

रघुनेचेच तथा भोग
प्रिय होती न मुदयोग" (भिजी)

ही भिजी २८ वी कविता सरलावृत्तांत नव्हे तर या कलहवृत्तांत आहे.

“सद्”—वृत्ता (२९३) [१०००००००००१----]

स्मृति जरि किति कवि मयाची
करिति तारे न बुध तें याची;
दक्षिण चरकि करि तें गृत्ता,
अचित्त न लय परि “सद्”—वृत्ता. (१०२)

भिजी ८९ वी कविता सरदळावृत्तांत नव्हे तर या सद्गृत्तावृत्तांत आहे.

“अभिरामा” (२९४) [१--००--१००--]

कां पाण्डुर तूं शशिरया !
ही प्रीति पहा कधि वाया !
माझी न कुणी नभि रामा—
अन् दूर सदा अभिरामा. (१०३)

मणिवन्ध (२९६) [१-००--१-००--]

चातुर्वचांनी कां छकतां !
स्वत्वमहत्त्वा कां मुकतां !
होय कसें लोकीं न हसे !
की मणिवन्ध क्षीण असे. (१०४)

भिजी २६ वी नि २७ वी या कविता मणिवन्धवृत्तांत आहेत.

कनक (२९७) [१--००००१-०००--]

कान्तेची रति ह्याय अुरी,
तारुण्यासह जाय दुरी;
आसळी परी भीषण की
जी आ-जीव वसे कनकी ! (१०५)

“नाना वाजति वाद्यध्वनी.
घोषेँ कापतसे अवनी
भूषा लागुनि जोर महा
दक्षा छन्द मनोरम हा.” (ओलख ४/७)

दक्षा या नावाला कोठे आधार गावत नाही.

चित्रगति (२९८) [१ - ० ० - ० ० | - ० ० -]

हीन गुणें नर त्याजकडे
जाय तरी गुणिगज पडे;
दंशुनि त्यास दरिद्र-मती
व्यक्त करी निज चित्र गती. (१०६)

“सद्गुण चिद्गुण नायक जो
संस्तुतिसागरतारक वा
तद्गुणकीर्तनि गायक जो
तोचि जना शिव-कारक वा.” (डिक्ख २/९३)

“सुलोचना” (३०७) [१ - - ० ० - १ ० - ० -]

रूपावर भाळुनी कुणी
नेत्री रमणीस जिह्मकुनी;
तें प्रेम खुळें जुळोच ना,
दासी तरि व्या सुलोचना. (१०७)

‘चारुलोचना’ (३०८) [१ ० ० - ० ० - १ ० - ० -]

“अयि मन्मथचूतमञ्जरी
श्रवणायतचारुलोचने
अपहृत्य मनः क यासि मे
किमराजकमत्र राजते” (काशू १९)

“स्मरति स्म रतिप्रियाद्यतः
क्षणमीक्षणमीलितं रतम्

परमाप रभात्र तत्तम-

स्तरसास्तरसा वियोगिनी" (हृषदा १०/४५)

प्रसभ (३०९) [१ ० ० ० ० ० ० - १ ० - ० -]

चिररुचिर दिसे रती परी,

नहि हृदयगुणें सती परी,

अुषष्ट न पण तें अरित्य रे-

प्रसभ जनमनें हरी त्वरे. (१०८)

संस्कृतांत रह (५/१२९) हें प्रसभवृत्ताचें अुदाहरण आहे.

'नृपात्मजा' (३१०) [१ ० - ० - - १ ० - ० -] *

"अजात्मजें दिप्रपें सुखें

विलोकिलीं सत्सुभासुखें;

स्वपुत्रयोग्या विलासिनी

नृपात्मजा चारुहासिनी." (मोसम ८/५१६).

३ व्या आणि ४ व्या चरणांची मी येथे आलटापालट केली आहे.

'कटाक्षललिता' (३११) [१ ० - ० ० ० ० - १ ० - ० -]

"मनाकप्रसूतदन्तदीपिति:

रमरोहसितगण्डमण्डला

कटाक्षललितां तु कामिनी

मनो हरति चारुहासिनी" (पि ४४ टीका)

जगांत गुणलुब्ध मुन्दरी

दुराप दिखते खरोखरी;

घनाच वरिती क्षितीवरी

कटाक्षललिता किती तरी! (१०९)

मनोरमा (३१२) [१ ० ० ० - ० - १ ० - ० -]

प्रणयवाहिनी स्वतन्त्र जी

अभम दास्यमावना त्यजी

हृदयवैभवं तिलोचमा

कवण तीहुनी मनोरमा ? (११०)

‘पिच्छ’ (३१३) [१-००-००१-०-०]

“ पिच्छलसद्मनीलकेश

चन्दनवर्चितचादवेश

खण्डितदुर्जनभूरिमाय ”

मण्डितनिर्मलहारिकाय ” (रूस्तमा १५८)

मोटक (३१९) [-१-००-००१-०००-]

वाहे नव जीवन हे पन्ढळी,

- भुक्कल पहा छुडुपें सगळीं;

हे बैल कसे रिशती कवनें,

कां मोट कण्हे असहायपणें ? (१११)

“ भानोरुदये यदि वास्तमये

गन्धर्वपुरप्रतिमा ध्वजिनी

विम्बं निरुणद्धि तदा नृपते:

प्रातं समरं सभयं प्रवदेत् ” (बवु ४६/२६)

तोटक (३२०) [००१-००-००१-०००-]

पडतां कधि गाठ न शब्द वदे,

मग घाडुनि भेट कशास्तव दे ?

सखि, शान्त विरक्त दिसो मुनि तो,

वसतो टक लाडुनि चोरुनि तो. (११२)

“ यदि जन्मजगामरणं न भवेत्

यदि चेष्टवियोगभयं न भवेत्

यदि सर्वमनित्यमिदं न भवेत्

अिहजन्मानि कस्य रतिर्नभवेत् ” (सुभापि ३३१४)

हे वृत्त फार प्राचीन आहे. महाभाग्य खण्ड १ (पृ. ३३४) मधील ‘दुहि याचि कधि’ ही कारिका तोटकवृत्तांत आहे. मराठीत मोरोपन्तकृत हस्तरमणीय रामायण (मोसप्र ७/३९०) हे तोटकवृत्तांत आहे.

विदुषी (३२६) [४ ४ १ - ४ ४ - ४ ४ १ - २ ४ -]

गुणमुन्दर जी महिला तिचा
सहपास बरा मुलशान्तिचा;
मतिमन्द मुपांसुमुसीकुनी
विदुषीच बरी थरिनी गुणी. (११३)

“ मुरमूरण राम रणात्रणी
रणकर्कश देयशिरोमणी;
रिपुकाळ कराल विदारि तो
रणचूर रणी मदहारि तो.” (राकषास ७)

मौक्तिकदाम (३२९) [- १ - ४ ४ - ४ ४ - १ - ४ ४ -]

किती बप सिन्धु मयङ्कर खोल
नि त्यांतच मौक्तिक तें बहुमोल;
मिळे परि पाणबुड्यास छदाम,
नि घालि गळां रुप मौक्तिकदाम. (११४)

पुणा (९/१६) हें कडवअ या मौक्तिकदामवृत्तांत आहे. मोशाय ९ वा सर्ग मौक्तिकदामवृत्तांत आहे. रामदासांचेहि अेक जुदाहरण आहे:-

“ किती रडशील, किती पडशील,
किती दडशील, किती पडशील,
नको बहु चार, त्यजी अविचार,
करुनि विचार पहा निजसार.” (राकषास १४९)

‘तेजस्पति’ (३३०) [१ - - - - १ - - - -]

“ ये ये सारीं दूरी तमा,
ये तेजोमूला सुतमा
सर्वांच्या या मेघाप्रती
निःसारीं हे तेजस्पती. (अुष ३२८)

या कवितेतील सारीं कडवीं या ‘तेजस्पति’ वृत्तांत आहेत.

अुज्ज्वला (३३३) [१ ० ० ० ० ० ० ~ १ ० ० ~ ० ~]

जंव नव युवका युवती दिसे
तंव रुचिर गमे जडुनी पिसें,
सदय हिमकराहुनि शीतला
सुतपित कनकाहुनि अुज्ज्वला. (११५)

“चरणसुगुळ सुन्दर गोजिरे
मृदु कुवलय रहिगत साजिरे
शरधि कुमरि वाञ्छिति अन्तरें
मुनिजन ह्ददि चिन्तिति आदरें. (डिस्क्व २/१३०)

हंसी (३३४) [१ ~ ~ ~ ~ ० ० ० ० ० ~]

साधी साधी रुचिर महिला,
शृङ्गायची निकड न हिला,
शब्द प्रेमें स्थिरमति वदे
दायी हंसीपरि गति पदें. (११६)

“सेवा सेवा प्रभुपद सदा,
त्याच्या नामा निशिदिनि वदा,
जा हो जा हो शरण सदया,
तो विश्वात्मा निरशिल भया ”. (पार)

संस्कृतांत ममत्र (१/३१) आणि मराठींत ‘पर्णागारी०’ हा श्लोक मोसम
(८/५३५) हीं जाणखी हंतीवृत्ताचीं अुदाहरणें आहेत.

विद्युन्माला (३३५) [१ ~ ~ ~ ~ १ ~ ~ ~ ~]

मेयाली का ही आमाळी
मृत्युच्छाया आली काळी
का हा श्याम खटा आला
कण्ठी ज्याच्या विद्युन्माला ? (११७)

महाभाष्यांत दोनदा (१/३५६, २/२०४) कारिकेसाठी विद्युन्मालावृत्त योजिलेले दिसते. वृ (६८/२७) हें आणखी अेक अुदाहरण आहे. मगठींत मोयेपन्तकृत रामायणकथामुधा (मोसप्र ८/३८) हें काव्य विद्युन्माला-वृत्तांत आहे.

स्निग्धा (३३६) [१-००--!-----]

अन्यत्र पोर लावी पोटी
माणुसर्का ती त्याची मोठी;
जात्यभिमानें कैची दिग्धा
भूतदयेने वृत्ति स्निग्धा ! (११८)

“घालित खेवीं माला कण्ठी
किन्नर देहा जाली सृष्टी
ब्राम्हणरूपें देवा मेठी
येअुनि मागे ज्ञानापाठी.” (डिहस्व ६/९४)

संस्कृतांत स्निग्धावृत्ताचीं वृ (६८/१२) आणि वृजा (११/९), ममच (१/२५) हीं तीन अुदाहरणे आढळतात.

विन्दु (३३७) [१-००--००!-----]

“शक्तिमणि सुन्दरि खेले जेणे
तें वन मद्गळ राहे तेणे
ध्यान करी पर शास्त्र (!) युक्तें
श्रीहरिपङ्कज चित्ती चित्ते.” (डिहस्व २/६०)

“हासत हासत बोले औसैं
भाग्य पळ्यागत तूझें कैसैं
वृद्धपर्णी तुज पुत्रामेठी
श्रीरूप महा भज दाटे पोटीं”. (डिहस्व)

कलगीत (३४०) [१ ० ० - - - १ ० ० - - -]

“ कमलाकान्तः स्वयमुद्भूतो
जमदग्नेः सत्सदने रामः
परशुदासी धरणीभागे
कुमहीपानां विशरं कर्तुम् ” (ममच १/३२)

‘पङ्क्तिरथ’ (३४१) [१ - - - ० ० ० - १ ० ० - - -]

“ तों नन्दन ये जमदग्नीचा
कीं पुङ्ग जसा ज्वलदग्नीचा
तों पङ्क्तिरथ स्वमनीं धाके,
जोड्ढानि करां विनयें ठाके. ” (मोसग्र ८/५१६)

कुवलयमाला (३४२) [१ - - - ० ० १ ० ० - - -]

कीं तेजोनिधि मुख हैं गोल,
डोळे कीं तम-सरसी लोल !
धादाया विधु-सुपमा लागे
रङ्गाया कुवलयमाला मे. (११९)

“ दे तें सत्य सुख अिहामुत्र,
तैसाचि प्रिय सुमती पुत्र.
त्या दोषांत नृप महाभाग
कोणाचा तरि करिल त्याग. ” (मोसग्र ८/५२४)

या श्लोकांतील यतिभङ्ग असह्य आहेत !

‘सुरपति’ (३४३) [१ ० ० ० ० - - - १ ० ० - - -]

“ सुरपतिचापप्रतिमा राज्यं
नभसि विलीना जलदान् हन्ति
पवनविलोमा कुटिलं याता
न भवति शस्ता विनिवृत्ता वा ” (वृ ३३/२९)

या वृत्तार्ची अेक हैं आणि दुसरें (वृ ३५/८) अर्शी दोनच भुदाहरणें
आदळलीं.

‘क्षत्रक्षयकर’ (३४४) [1 --- ० ० ० ० | ० ० ---]

“क्षत्रक्षयकर भृगुरामाते
बोले रघुवर, ‘कथिजे माते,
लक्ष स्वरिततर अमोधास
बाणास, न कर भुवनप्रास.’” (मोसप्र ८/५१७)

अर्घक्षामा (३४५) [1 --- 1 - ० ० ---]

“नाथां हित्वा तारकभूर्मि
गच्छत्यन्यां दर्शनधारी
सर्वस्त्रेण नाति कदाचित्
पूज्यो पूज्ये याति न भव्यः” (अधप २०/७९)

“हे वो कोडे कोन निवाडे
अैत्या लक्षा काय विवक्षा
घेतो चापा स्पर्शानि कोपा
चन्दी दक्षा हेचि परीक्षा.” (ओलस्व ५/३२)

कमला (३४६) [1 ० ० --- ! - ० ० ---]

दिसते बाला चञ्चल मोठी
वसली आधी सागर-पोटी;
रमली गेली विष्णुपर्दी ती
कमला आली निर्धनचिर्ती. (१२०)

भिजी ३९ वी आणि ४० वी या कविता कमलावृत्तांत आहेत.

रुक्मवती (३४७) [1 - ० ० --- ! - ० ० ---]

रङ्ग पहा वा गन्ध लुटा वा
मात्र मधूचा ठाव न ठावा;
भङ्ग न होवी तेथ अतीथी
चम्यकमाला रुक्मवती ती. (१२१)

“ साधुजनांतें देखुनि निन्दी,
 दारुण शब्दीं अन्तर भेदी,
 तें फळ आता भोगित देखे
 पुत्र वियोगें अन्तर शोके. ” (डिक्स्व २/४९)

संस्कृतांत वृ (४६/९, ६३/२) हीं चकमवतीचीं शुदाहरणें आहेत. मराठींत
 भिजी ३४ वी कविता चकमवतीवृत्तांत आहे.

“ अन्नत ” (३४८) [१ - - - - - १ - - - - -]

ही शालीन न लोकमयाने,
 ना ही अन्नत हृद्विजयाने,
 अर्झीं आर्जव ही मधु दावी,
 वृत्ती अन्नत कां न रुचावी ? (१२२)

संस्कृतांत वृ (४/२७, ४६/५, ४६/१३) आणि वृजा (६/१, ११/१६)
 हीं या अन्नतवृत्ताचीं शुदाहरणें आहेत. मराठींत “ गौरा श्यामल सुन्दर
 गौरी ” (डिक्स्व ४/३१) हें अेक शुदाहरण आढळतें.

अनवसिता (३४९) [१ ० ० ० ० - - - १ - - - -]

मधुसुमनांची राजस गाणी
 तरल जिवाचीं गुल्लत गाणीं
 क्षण न फुले तों अन्तक हाणीं—
 अनवसिता जों जीव-कहाणी. (१२३)

“ चिरतर दैन्या भोगुनि कान्ता
 बहुपरि झाली दुस्खित चित्ता;
 दिण तुज देवा, हें कळवाया
 मज चदली जा हे यदुराया. ” (तरामु ७६)

संस्कृतांत वृ (५३/११९) आणि वृजा (२७/६) हीं अनवसितावृत्ताचीं
 शुदाहरणें आहेत.

वर्णवलाका (३५०) [१ ० ० - ० ० - १ - ० ० - -]

“कमलें कमळीं रेखुनि चाद्गें
कमळा-कमळीं घावति वेगें
कमळा-कमळीं पेति सुरद्गें
कवळींचि हरी गुम्फति रागें.” (डिहस्व ४/२५)

भिजी ५७ वी कविता या वृत्तांत आहे. तेथे वृत्ताचें नाव नलिनी दिलें आहे, पण त्याला आधार नाही.

दोधक (३५१) [१ - ० ० - ० ० १ - ० ० - -]

आत्मसुखास्तव काव्य करा जी,
होतिल का धनचुम्बक राजी ?
दुर्मिळ दृष्टणशोधक तेथे,
श्रीयुत काहि वदो घकतें तें. (१२४)

कारिका साङ्गायला दोधकवृत्ताचा अुपयोग महाभाष्यांत अनेकदा केला आहे. मराठींत गिरिधरकृत सुन्दरयमायण, निरञ्जनमाधवकृत ज्ञानेश्वरविजयाच्या ८ व्या अध्यायातील पूर्वार्ध, साधुदासकृत रहविहार, २ रा सर्ग आणि व्यसनी (सानिसा १/५३) हीं प्रकरणें दोधकवृत्तांत आहेत.

तामरस (३५२) [१ ० ० ० ० - ० ० १ - ० ० - -]

घवल तनूपरि पातळ अङ्गी
कच किति भद्गुर कज्जलरङ्गी !
हरिकटि ती हरितस्थलिं आली,
अभिनव तामरसद्रुति गालीं. (१२५)

संस्कृतांत बबू (२८/८, ८७/३९), बबूजा (२०/८) आणि जस्तु (३१/११-१५) हीं तामरसार्ची अुदाहरणें आहेत. मराठींत भिजी ११६ वी कविता तामरसवृत्तांत आहे.

परितोषा (३५३) [१ ० ० - ० ० ० ० १ - ० ० - -]

“जमदग्निमुत तदा हृतशक्ति
प्रकटी सविनय तो बहु मत्ती

परलोकगति शरण्य निवेदी
विशिखें मग तिजला प्रभु भेदी.” (मोसम ८/५१७)

कमलाक्षी (३५४) [१ ० ० ० ० ० ० ० ० १ - ० ० - -]

“ कलकलकलकलकण्ठवदस्मा-
नव नवनवनवरोचितवाचः
भव भव भवभवभीतिभिदस्य-
न्मदमदमदमदनान्तक दूरम् ” (जस्तु ३०/६८)

सुपमा (३५८) [१ - - - ० ० - १ - - - ० ० -]

“ माझ्या हृदयीं पाहोन तिला
येथी भरती भावोदीधला,
ती काय नसे पूर्णेन्दुसमा ?
फाके भुवनीं केवी सुपमा ! (१२६)

मत्ता (३५९) [१ - - - - ! ० ० ० ० - -]

ती स्वर्गाची परिचित नारी
विश्वाभिवाचहि जितणारी
मानी तीची कवण न सत्ता
हाकारी ती जंव मद-मत्ता ! (१२७)

संस्कृतांत वृत् (४६/२७) हें अेक मत्तावृत्ताचें शुदाहरण आहे. मराठींत
भिजी ३३ वी कविता याच वृत्तांत आहे.

कुड्मलदन्ती (३६०) [१ - ० ० - - [० ० ० ० - -]

कोण नरातें प्रियतम नारी ?
जी भवसिन्धूवर तरणारी
कष्टुनि कान्तश्रम हरणारी
कुड्मलदन्ती स्मित करणारी. (१२८)

भिजी ८५ वी ति ८८ वी या कविता कुड्मलदन्तीवृत्तांत आहेत.

विरतिमहती (३६२) [१ - - - - - १ ० ० ० ० - - -]

“ देत्यानदिमहिम दिमतरोऽप्या
शेष्या दलयति यतिभयद्वयः
द्वयः स जगति गतिद्वयसहस्रे
सहस्रे कृतगतिरतिगुरासीत् ” (२६४६/५१)

‘नयनविशाला’ (३६३) [१ - ० ० - ० ० १ ० ० ० ० - - -]

“ वनिमणि मुन्दरि नयनविशाला
तारय शौरस तरलित लीला
लोकिति दृष्टिसि नरपदमेळा
लाडुनि मानस हरि घननीळा. ” (द्विरुस)

कुसुमविचित्रा (३६४) [१ ० ० ० ० - - - १ ० ० ० ० - - -]

मधुनि मधूनी क्षुषडुनि यया
रुचिर अर्धे ये भर जणु हर्षा;
रस पाहिला हा क्षुषळवि मित्रा
यधुनि धरित्री कुसुमविचित्रा. (१२९)

संस्कृतांत चव् (२४/२०, २२) आणि ववृजा (१७/१३) हीं कुसुमविचित्रा-
वृत्ताचीं शुदाहरणें आहेत. भिजी १२७ वी कविता याच वृत्तांत आहे.

‘सखिजन’-“ वन्द्या ” (३६५) [१ - ० ० ० ० ० ० १ ० ० ० ० - - -]

रञ्जित घन नभि बहुपरि होती,
गोचर अडुगण हळुहळु भोर्ती,
शान्त सुखद किति सकरुण सन्ध्या
पावन सरसाहि सखिजनवन्द्या. (१३०)

“ ठाकति ठुमकति सखिजन मेळीं
चालति गजगति हळुहळु ढाळीं
बाहुसि झगतन खुरळित खेळे
हासति खुदखुद मुरडुनि डोळे ”. (द्विरुस ३२)

विद्युरवितान (३६७) [१ ० ० ० ० ० ० - १ ० ० ० ० ० - -]

“ कलयति सकलं परगतदोषं
रचयति विकलः स्वकमतपोषं
परमिह विरलोऽप्रमितगतिशुद्धिं
प्रथयति विमलोऽपरगुणशुद्धिम् ” (अथप १२/९७)

सुपवित्रा (३६८) [१ ० ० ० ० ० ० ० ० ! ० ० ० ० - -]

जलधर वरसुनि गगनि छटा ही
गहद रुचिर शुचि निळवट पाही;
निघुनि सकल मल वष वष मित्रा
धरणि हसतमुख कशि सुपवित्रा ! (१३१)

‘ मण्डलाकृति ’ (३६९) [१ - ० - ० - ० ! ० ० ० ० - -]

“ भार्गवोक्तिला परिशुनि धीरें
चाप सजिलें रघुकुलवीरें
वाण जोडुनी श्रुतिपथिं नेलें
मण्डलाकृति त्वरितचि केलें. ” (मोसम ८/५१७)

‘ मञ्जुलवचना ’ (३७०) [१ - ० ० - - १ - ० ० ० ० -]

“ शिल्पकलेची देखत करणी
वाजति जन्त्रें सुस्वर पवनीं
ठिककत कैशी सुन्दर हरिणी
कुञ्जित पथी मञ्जुलवचनीं. ” (डिहस्त)

सम्मदवदना (३७२) [१ - ० ० - ० ० १ - ० ० ० ० -]

“ कर्णविभूषण कुण्डल शळका
त्या तळिं शोभति चम्पककलिका
नासिक वेसरिं वज्रककणिका
गण्डले मण्डल शोभति रुचिका ”. (दिहस्त)

मोदक (३७५) [१-००-०० १-००-००]

“ मानवतीमदहारिविलोचन
दानवसञ्जयधूकविरोधन
द्विण्डिमवादिमुगालिसमाजित
चण्डिमशालिभुजागलराजित ” (रुस्तमा १४९)

या पद्यांत मोदकवृत्ताच्या ५ चतुष्पद्या आहेत.

पद्मकज (३७६) [१-०००००० १-००-००]

चिन्तन करि अलि येअिल भास्कर
मुक्त करिल मज यांतुनि सत्वर --
धे अपदुनि तव मत्त मतद्गज
ते मधुबचिर निमीलित पद्मकज. (१३२)

मराठींत विद्याधर वा. भिडे यांच्या अलङ्कारनिरूपणातील २२३ पद्यावरील
“ भूवरि निविड तमश्चय शोभति ” हे या वृत्ताचें शुदाहरण आहे.

भ्रमरविलसिता (३७७) [१----!००००००-]

काव्याला का रसिकच नलो ?
त्यावाचूर्णा कवन विफल गे.
काव्य श्री धे रसिक-विहसितें
जैसैं पद्य भ्रमरविलसितें. (१३३)

संस्कृतांत शिशु (४/६२) आणि वृजा (६/१२) हीं भ्रमरविलसिताचीं
शुदाहरणें आहेत. मराठींत मोसाय ३ रा सर्ग (मोसम ८/५२१), सावि
(१३/६१) हीं भ्रमरविलसिताचीं शुदाहरणें आहेत.

‘सुर’ललना (३७८) [१-००--१०००००-]

“ भक्तिभरेण प्रमुदितहृदया
व्याहतनृत्या सततमनुदिनम्
सद्गुरारजी भवदवदधुं
गायति नेतस्तव सुरललना ” (चव १४)

‘सुवसना’ (३७९) [१- - - - ० ० १ ० ० ० ० ० ० -]

“ मार्जी वेष्टित कनक सुवसना
शोभे त्यावरि मनमथरसना
मुद्रा किङ्किणि कलखरचना
भद्रा वाजति जनभयहरणा ” (द्विख २९)

प्रहरणकलिता (३८१) [१ ० ० ० ० ० ० ० - १ ० ० ० ० ० ० ० -]

गणति जर न हो पतित नरमणी,
पतित नित कशी तर मग रमणी ?
कधिच कचं नये पदतलिं दलिता
श्रुमति कलिफा प्रहरणकलिता. (१३४)

संस्कृतांत मट्टिकाव्य (१२/८६-८७) हीं प्रहरणकलितावृत्तार्चीं शुदाहरणं आहेत. मराठींत भिजी १५० वी कविता या वृत्तांत आहे.

मणिगुणनिकर (३८२) [१ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० -]

“ मनिं वृत्तित वचनिं शुचितम असणें
क्षणमरिहि दुरितसरणि न धरणें
म्रत कठिण मुजन दृढ अनुसरतो
म्रत मरणभयि न मुजन विसरतो.” (भिजी १७८)

संस्कृतांत रह (५/१४७) आणि मराठींत साववि (१३/५६) हीं मणिगुणनिकरार्चीं शुदाहरणं आहेत.

‘कृशा’ (३८३) [० - ० - - - १ ० ० ० ० ० ० ० -]

सरूपरी ती कृश सरलतनु,
सतेज गोरें वदन विधु जणू,
विलोल नेत्रीं हृदयज मदिरा,
अशी कृशाङ्गी खचितचि रचिरा. (१३५)

“ कृशः क अप (?) विहित भिगुपधा-
त्त्वे दि दोषो भवति परिकृशो

पदस्य लोपो विहित इति मतं

जगत्यनूना भवतिहि षचिग ” (मभाष्य ३/४०९)

‘अम्बर’ (३८४) [1-000000010000-000]

“ अम्बरगतसुरधिनतिविलम्बित

तुम्बुरुपरिभविमुपलकराम्बित

शम्बरमुखमृगानिकरकुटुम्बित

सम्भ्रमवलयितयुवतिविचुम्बित ” (रूस्तमा १३६)

‘मदनरसह्नात’ (३८५) [100000-0001-0000000]

“ मदनरसह्नात सद्गतपरिमल

युवतिविलम्बित लम्बितकचभर

कुसुमविटङ्कित टङ्कितगिरिवर ” (रूस्तमा १३३)

‘अमलकमलरुचि’ (३८६) [10000000000-0000000]

“ अमलकमलरुचिरत्तण्डनपट्टपद

नटनपटिमद्वितकुण्डलिपतिमद

नवकुयलयकुलसुन्दररुचिभर

धनतडिदुपमितबन्धुरपटधर (रूस्तमा १२९)

या पद्यांत चार चतुष्पद्या आहेत. आणखीहि एक उदाहरण आहे.

“ विलसदलिकागतकुङ्कुमपरिमल

कटितटधृतमणिकिङ्किणिवरकल

नवजलधरकुललहिगमरुचिभर

मसृणमुर्लिकलभङ्गिगधुरतर ” (रूस्तमा १३२)

‘अुद्यद्विसुत्’ (३८७) [1-0000-1000000000]

“ अुद्यद्विसुद्द्युतिपरिचितपट

सर्पत्सर्पस्फुरदुरुमुज्जतट

स्वस्वस्वस्वात्रिदशयुवतिनुत

रक्षक्षमियसुद्धदनुषत ” (रूस्तमा ११९)

याच्या खालील दोन चतुष्पद्याहि याच घृत्तांत आहेत.

‘बहवलीला’ (३८८) [१-००--१००००००००]

“ बहवलीलासमुदयसमुचित
पहवरागाधरपुटविलसित
बहभगोपीप्रवणित मुनिगण-
दुर्लभकेलीभरमधुरिमकण ” (रुस्तमा १४०)

या नन्तर याच वृत्तांत पट्टपदी आहे.

अचलधृति (३८९) [१०००००००००१००००००००]

“ रघुवर दशरथ अमरकथितकथ
धरनि सुनयपथ नुतसचिवसहित
सकलनृपमहित रिपुभयविरहित
अनुदिन अवाहित करि निजजनहित ” (मोसग्र ८/५१८)

संस्कृतांत नैच (२२/१४८) आणि मराठींत मोसारा (२०/१) हीं
अचलधृतीचीं आणखी खुदाहरणें आहेत.

‘वैष्णव’ (३९१) [१-०००--१०-००--]

वीर भजे जो समानतेला,
व्यक्तिमहत्वा न जो भुकेला,
जो जनसेवा स्वधर्म मानी
वैष्णव तो त्या न कोण वानी ? (१३६)

“ जीर्णधनुर्भङ्गर्व सोडीं
वैष्णवचापासि शांभ बोडीं,
सज करायास यास देणें,
हें करनी बाहुयुद्ध देणें. ” (मोसग्र ८/५१६)

“ अिरा ” (३९२) [१--०००-१०-००--]

“ प्याला भरला तुझ्याच साठी,
भाळीं रसिका, कशाच आठी ?
भासे सुरजी जरी अिराणी
आहे पण ही अिरा मराठी ” (मान्ना ३)

गङ्गाशर्लातील सङ्गीयनी, रसिकास आणि हृदयराणीस या तीन कविता आणि 'टाकलेली' (गिका ५५) या कविता अिरावृत्तांत आहेत.

“जलीघवेगा” (३१५) [१० - ० - - - १० - ० - - -]

“ सतेज काळे टपोर डोळे
दिसावयाला गरीब भोळे
अता लवाडी स्मरुनि त्यांची
मुलासनीं मी अखण्ड पोळें.” (माजूरा ६)

जलोद्धतगति (३९७) [१० - ० ० ० ० - ! ० - ० ० ० -]

शुडे जल पडे, जणूं सुमन तें,
प्रसन्नकचनश्रुतिस्फुरण तें !
तुयारसुयमा रसज्ञ बघती
चमत्कृति करी जलोद्धतगती. (१३७)

“ भवान्निभ सुकवी, कविप्रिय करी
करीशतम हा महादय हरी.
सुकीर्तिपरमा रमाप मिरची
रवीडितमहा महास्पद नदी. (मोसप्र ७/४१४)

हं मोरोपन्ती विचित्र रामायण सवन्ध या वृत्तांत आहे. पद्यांत मध्यावर जी अक्षरावृत्ति साधली आहे तीच या वृत्तांतील किरात (५/२७) आणि शिष्ट (४/५४) या श्लोकांत साधलेली आहे.

प्रभा (३९८) [१० ० ० ० ० ० - ! ० - - - ० -]

जरि कलिकलहें जर्मीं ताप हो,
विकट किति जरी भवध्याप हो,
कितिहि घनघटा शलम्बो भग्ना
गृहशाशि वितरी प्रसन्न प्रभा. (१३८)

“ रविकुळहित तें करावेंच मी
मृणवुनि कथितों, न हो तू भग्नी;
त्वरित तनुज दे मुनीच्या करीं
शुधिर दशरथा, न आता करीं.” (मोसप्र ८/५०४)

किरात (५/२१, १८/१६-१७, १८/२०-२१, १८/२६) आणि शिशु (६/६७) हे श्लोक प्रभावृत्तांत आहेत. मराठींत मिजी ११७-११८ या कविता प्रभावृत्तांत आहेत.

दीपकमाला (३९९) [१ - ० ० - - १ - ० - ० -]

नित्य तमाची काय काळजी ?
स्नेहसुखाचा आज काळ जी.
आज दिवाळी गाजते किती !
दीपकमाला हास्य फेकित्ती. (१३९)

शुद्धविराट् (४००) [१ - - - ० ० ० १ - ० - ० -]

“आभीराञ्छवरान् सपह्लवान्
महान् मत्स्यकुरूञ्छकानपि
पाञ्चालान् विकलांश्च पीडय-
त्यन्नं चापि निहन्ति कर्कटे” (वृ ५/३८)

वृ (४/२५) हेंदि बुदाहरण शुद्धविराटाचेंच आहे.

सीधु (४०१) [० ० - - ० ० १ - ० - ० -]

“हस बाळे, रडतेस कां मुने ?
नयनींचे चल पूस आसु ते !
प्रिय कन्येप्रत माय बोलली,
नच अुत्ती कविकल्पनेंतली.” (अुवा १/१६)

मालती (४०२) [१ ० ० ० ० - ० ० १ - ० - ० -]

कधि हृदयास न बाधते जरा,
प्रसर रणांतहि पाहारे क्षरा;
अलि वनुनी भवती भ्रमाल ती
क्षण जर दाखिल हार्द मालती. (१४०)

मराठींत भिर (४/७०) आणि 'पात्सल्य' (अुवा १/१६) या कविता मालतीवृत्तांत आहेत.

'रुपिरविद्यमा (४०६) [१-०-०-०-०-०-०-१-०-०-०-०-०-०]

“यस्य दक्षिणं गुणगुणतयः भिन
भारवदगितमणिभवनगद्गगाम्
मूदगतिभरजतदमन्दत-
म्रेद्वन्दनिररदनिरुनिरविद्यमाः” (२६ ३१/५४)

'हरिलीला' (४०८) [०-०-१-०-०-०-०-०-१-०-०-०-०-०]

“कति ये म्दगती हा भीगुद आग्दा
परविद्विदुवां तो प्पानमहात्मा
निज्ज भक्तजनो तो भीषनमेळा
जन देरति भैरी भीदरिलीलाः” (दिवस २/१४)

दारक (४०९) [०-०-१-०-०-०-०-०-१-०-०-०-०-०]

“दरि दारषटा मनिमन्डित शोभा
द्विजरात्र न्वहाळित राहुनि भूमा
द्विकटे ह्यत्रुत्तर राभुन भूमे
सरसामित गण्डित मण्डप भूमे. (दिवस)

“रूपोन्मत्ता” (४१०) [१-०-०-०-०-०-१-०-०-०-०-०]

कीट स्योतीने त्या मोहून
- भेमे जाभी रथा होभून;
आटाभाटी योगासाठी ना ?
रूपोन्मत्ता कोणा गाठी ना. (१४९)

अह्यारुचि (४१६) [१-०-०-०-०-०-०-०-०-०-०-०-१]

नील टपोर कशी गहिरी नयनें !
दृष्टि शणी दहनी मनिचें भय मे;
यष्टि भुजू सदपातळ की सरुची,
अन् दिमनिमंल राजस अह्यारुची. (१४२)
“रुक्मिणि पायाले महगळ मूर्तिवरण
वन्दुनि बैसलि वामभुजे चतुरा

श्रीमुख सुन्दर लोकित कामभरा
प्रेमकळा तिसि सञ्चरली प्रवरा". (विरुख ६२/९५)

“ ही अरुणाद्रं सुरङ्ग तुशी जिवली,
बीज तुझ्या नयनांत कुरद्ग-निळी;
कोमल, श्यामल ही कमनीय तनू
शान्ध तरङ्ग तुझे मधुभाव जणू !” (नाघदे)

विश्ववाणी (फे. १९३६, पृ. २८८) वरील ही सारी कविता अङ्गरुचि-
वृत्तांत आहे.

हंसमत्ता (४२०) [१ - ० ० - ० ० १ - ० - ० - १ -]

“ काव्यमिदं विहितं मया बलम्यां
श्रीधरसेननेन्द्रपालितायाम्
कीर्तिरतो भवंतान्मृपस्य तस्य
प्रेमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ” (भका २२/३५)

सुवक्त्रा (४२२) [१ ० ० ० ० - ० ० १ - ० - ० - १ -]

जरिं हरिणीपरि योर भीरु भोळे
दिसति खणेखर पाणिदार डोळे,
परि भय ही मृदु फेळुनी द्यस्त्रां
पर हृदयांतुनि घालवी सुवक्त्रा. (१४३)

“ करकमळीं धृत शङ्खचक्रपत्रा
दितिमुतसंहरिणी गदा महात्मा
अभिनवकौस्तुभरत्न कण्ठदेशीं
विलसत सुन्दर वैजयन्ति कैशी !” (निचि ४/१९)

‘ महर्षि ’ (४२५) [१ - - - ५ ५ १ ० ० ० ० ० ० - १ -]

“ शीलन्ते शुभविमलमखण्डं
पूर्वन्ते वरशततमभापी
शीलेना नतिसदृशु महर्षे
मोचेही जगु विविधाकिलेशैः ” (लवि १३/३)

महघरी (४१९) [० ० - - - ५ | ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०]

“ मटकू कुटे ! प्रगर रणच चहुकटे,
परि तारके, रिमन परिनिठ मधु गडे
मटकेनही, न विरह सुखमय तरी
मृणयेन का मधि परि तुज सहघरी ! (१४४)

पद्मावतं (४४६) [१ - - - - १ - - - - १ - -]

“ तो जाअूनी भीरामानी सेना
पादे चिर्ती, भी स्याला मायेना,
कोडे स्यादी यीरभीना बान्ता
स्मापुत्रीना संहतां आगान्त ”. (मौकुल ८/२५)

या वृत्ताला दृष्टदृष्टनाकाव्यां विद्याधर या. भिडे कोणत्या आधारे
मपूरी म्हणतात ते समजात नाही.

जलधरमाला (४४९) [१ - - - - ! ० ० ० ० - - -] - -]

माशावाणी तळमळ का ! प्या शान्ती,
येथी श्यामा लगबगिने प्रीप्मान्ती—
अकूनी हे हुरहुरिने जो गेलों मी
तों ती होती जलधरमाला व्योर्मी. (१४५)

“ लीलोदामा जलधरमालास्वामा
धामाः कामादभिरचयन्ती गमाः
सा मामव्यादखिलमुनीनां स्तव्या
गव्यापूर्तिः प्रभुरधशत्रोर्मूर्तिः ” (रुस्तमा ५३)

संस्कृतांत किरात (५/२३) आणि शिशु (४/३०) हीं जलधरमालावृत्ताचीं
श्रुदाहरणं आहेत. मराठींत भिजी ९५ वी कविता याच वृत्तांत आहे.

कासारकान्ता (४५०) [१ - - - - १ - ० ० ० ० ० ० ० ० ०]

“ तोयद्रोणे वित्रकमूलतुलायें
साध्यं यावत्यादजलस्थमयेदम्

अद्यै दत्त्वा जीर्णगुडस्य पलानि
 क्वास्यं भूयः सान्द्रतया सममेतत्” (वाअत्रि ८/१५३)

प्रमदा (४५५) [१००००-५५!-००००-१०००-]

नरजननी असूनि जगती महिला
 कथि न राणी कृतज्ञ नर वन्द्य हिला;
 जरि असली भवाटयि कित्ती श्रमदा
 सुगम करी धृतिप्रमुदिता प्रमदा. (१४६)

संस्कृतांत दिशु (४/४१) आणि रह (५/७) हीं प्रमदावृत्ताचीं अुदा-
 हरणें आहेत. मराठींत मिजी १५१ वी कविता याच वृत्तांत आहे. दण्डदण्डना
 (७३) या श्लोकांतील पहिला चरण “ पतिस दिली सतनू अयवा जनकें ” हा
 वृत्तदृष्ट्या चुकीचा आहे.

असम्वाधा (४५८) [-|-----!००००००-|---]

हो प्रेमी लोकां युति सुखकर धेकान्तीं
 कीं योगीं घेतीं प्रणयिजनमनं शान्तीं;
 ये भेटायाला हरिस हरिसखी राधा,
 अुधानीं जागा रुचिर किति असम्वाधा ! (१४७)

विद्याधर बा. भिडे यांच्या काव्यकुसुमाञ्जलींतील (पृ. ५७) ५६ वा श्लोक
 असम्वाधावृत्ताचा आहे.

“ माल्यश्री ” (४६१) [१-----१-----१-----]

“ आका होतां सीतापुत्राची हातें
 वृक्षीं बाग्धी श्रीरामाच्या वाहातें,
 युद्धाकाङ्क्षी माल्यश्रीसे ते बन्धू
 अेके जागीं जाले शौर्याचे सिन्धू, ” (मोकुल ९/४)

मध्यक्षामा (४६२) [१-----!००००००-१-----]

वैराम्याच्या सरस किति कथा साङ्गे तो,
 वस्तुत्वाने जनहृदय हर्कू लागे तो,

तों तें लागे लटपटुं सगळें त्रिम्बोष्ठी
मध्यशामा जंव करि नयनें द्दोष्टी. (१४८)

मराठीत कौका (१/५०) आशा ही कविता मध्यशामावृत्तांत आहे.

मत्तमयूर (४६४) [१- - - - १- ० ० - - १ ० ० - -]

भाया सारी बाह्य जगाची निरसाया
लागे मेघदयाम सुधेतें थरसाया;
स्वार्ती हो त्या अुच्छ्वसितें मोहनयाघा
वेडी होअी मत्तमयूरीपरि राधा. (१४९)

“तारीं तारीं दीनदयाळा मज तारीं,
वारीं वारीं सर्वहि माझे भय वारीं
मारीं मारीं दुर्जय साही रिपु मारीं
सारी सारी दैन्यकथा ही प्रमु सारी.” (पार)

संस्कृतांत रघु (१/७५) आणि किरात (१८/२८) हीं मत्तमयूरचीं शुदा-
हरणें आहेत. मराठीत मोरोपन्ताचें मत्तमयूररामायण (मोसम ७/३४५) याच
वृत्तांत आहे.

सङ्गत (४६७) [१- ० ० - ० ० १- ० ० - ० ० १- ० ० -]

दुर्गम तें स्थळ जेथ सुपर्ण बसे वरती;
येथ असङ्ग रहा, भुरगीं नच ठेव रती.
पार रसातळि नैत्रिल तूज भुजङ्गतती,
अमृत राहिल दूरच, घातुक सङ्गत ती. (१५०)

मोरोपन्ताच्या साररामायणांत (मोसम ८/५२०) सहा श्लोक या सङ्गत-
वृत्ताचे आहेत; आणि वासुदेव वामनशास्त्री खरे यांच्या समुद्रकाव्यांतल ३९
आणि १०९ हे दोन श्लोक सङ्गतवृत्ताचे आहेत.

प्रमदक (४७८) [० ० ० ० - ५ ५ १ ० - ० ० ० - १ ० - ० -]

सबल जरी स्वतात्त गणिशी अुडावया,
प्रमुदित मी भितो वधुनि या तुझ्या वया;

गुण न गणी वयास, यश ने दिगन्तरी,
करिल करो प्रभद्रक तुसैं सदा हरी ! (१५१)

मिजी १८३ वी कविता प्रभद्रकवृत्तांत आहे.

“सेमन्ती” (४८५) [- | - - - - ! ० ० ० ० - - - | - - -]

सोनेरी शेजा डुलति शिरीपीं या धातें,
या आकर्षीती खुळखुळ शब्दें चित्तातें;
आरामीं तैसैं रुचिर न काही हेमन्तीं,
लोपूनी गेली कधिच फुलूनी सेमन्ती. (१५२)

मिजी १६६ व्या कवितेंत पाचव्या अक्षरानन्तर यति पाळला आहे म्हणून ती वासन्तीवृत्तांत नव्हे तर सेमन्तीवृत्तांत आहे असें मानिलें पाहिजे.

‘चक्रवर’ (४८७) [० ० | - ० ० - ० ० | - ० ० - ० ० | - ० ० -]

“तथ शील अखण्ड अकल्मषु रक्षितु कल्पशतां
मद शान्ति सुमापित वीर्यं अलीन अमूपितका
वर ध्यान-अभिज्ञ विपश्यन प्रज्ञं श्रुपेक्षत मुने (!)
परिपूर्णं मनोरथ निर्जय वर्तय चक्रवरम्” (लवि ५३९)

अतिशायिनी (४९७) [| ० ० - ० ० - | ० ० - ० ० | ० ० - ० ० -]

दिसतात पर्यां अनेकदा किति मनोज्ञ बाला
गमती टिकल्यासमान ज्या चिकटल्या नमाला;
विसेरे परि चन्द्रिकेस का कुणि तथां बघोनी ?
सखये, अतिशायिनी हुश्याहुनि गुणें न कोणी. (१५३)

संस्कृतांत शिशु (८/७१) आणि मराठींत मिजी १९५ वी कविता या अतिशायिनीवृत्तांत आहेत.

मणिकल्पलता (४९९) [| ० ० ० ० - ५ ५ | ० - ० - - | ० ० - ० ० -]

“कललघनाङ्कुरादिचर्मो गजचेतनताः
सितकुजजीवद्यं चन्द्रार्कैर्बुधः परतः
शुदयपचन्द्रसूर्यनायाः क्रमशो गदिता
भवति शुभाशुभंच मासाधिपतेः सदशम्” (बबूजा ४/१६)

अुन्माल्या (५००) [1- - - - 55 1 ० - ० ० ० - ! ० ० - ० ० -]

“कोटे मे कुमार कुसुमाग्री कोमल हा
कोटे तो भयङ्कर अती घनशाय पदा,
हीं मार्शां विदोहितिल त्या न पुन्हा नयनें,
धाई त्या नको घनि, दया कर मे लडने.” (मित्रिनि २१५)

भिजी १८२ वी कविता या अुन्माल्यावृत्तांत आहे. अुन्माल्या नावाला पण आधार सापडत नाही.

शैलशिखा (५०१) [1- ० ० - 55 1 ० - ० ० ० - 1 ० ० - ० ० -]

मोहमयी सुवर्णलतिकेवरली कलिया,
गुञ्जत हा तिच्याच भयती फिरतो अलि कां?
आणिक ही मुर्छा न हृदया परिते अशि कां?
दुर्गम ही मनोहर जरी, जशि शैलशिखा. (१५४)

भिजी १८६ वी आणि १८७ वी या दोन कविता शैलशिखावृत्तांत आहेत. तेथे दिलेल्या माल्यवती या नावाला आधार नाही.

अवितथ (५०२) [1 ० ० ० ० - 55 1 ० - ० ० ० - 1 ० ० - ० ० -]

मनुज जरी असत्य सहजासहजी बदतो
परि न धके, प्रसङ्ग पडतो अति तापद तो,
कठिणच ती असत्य टिकवूं ग्दल्यास कला—
अवितथ तें वदा, सुगम की पथ हा सकला. (१५५)

“स्वकृतविचित्रयोनिषु विशात्रिव हेतुतया
तरतमतश्चकास्यनललत् स्वकृतानुकृतिः
अथवितथा स्वमूर्ध्निवितथं तव धामसमं
विरजधियोऽन्वयन्त्यमिविपण्यव अेकरसम्” (भाग १०/८७/१९)

संस्कृतांत वधू (५०/२८), भक्ता (२१/२१) आणि भागवत दशमस्कन्धाचा ८७ वा अध्याय हीं अवितथवृत्तांत आहेत. मराठींत मोरोपंताचें श्रवणामृतशमायण (मोसम ८/२८) हें अवितथवृत्तांत आहे. भागवत (१०/८७/१५, २४) या दोन

श्लोकांत मध्येच (०-०००-) या गणान्या ठिकाणी (००-००-) हा गण येतो हें चिन्त्य आहे.

घरसुवती (५०३) [१-००-५५१०-००-१०००००-]

नित्य तदा स्त्रीं किती मी तिजवर कविता !

भाव न ये सुनीतवर्धी जरि अडकवितां-

अन्तर तो खुलें करीना असुनि मधुमती-

निष्ठुर का अशाच जात्या जगि घरसुवती ? (१५६)

वंशदल (५०४) [१-००-५५१०-०००-१०००००-]

वंशवर्नी ध्वनी मधुर तो तरुमधुनि निचे

तों तिकडे अर्धीर रमणी ह्रुकुनि कुणि शिवे-

स्वप्नचि तों दिसे सकल ते रुचिकर लटिकें,

वंशदल प्रभञ्जन शिवे तर वर न टिके. (१५७)

संस्कृतांत किरात (५/४३) आणि शिशु (४/६७) हीं वंशदलाचीं शुदाहरणें आहेत. मराठींत मोसारा (७/९-११) हे तीन श्लोक वंशदलवृत्तांत आहेत.

‘अडुपथ’ (५०५)

[१००००-५५१०-०००-१०००००-]

“अडुपथमण्डलं भवतु मा शुचिरवितिपत-

दिनकरखण्डचण्डचडुलीनिविडतरतडित्

दिशि दिशि मा क्षुभञ्जलधयः पिशुनितसमराः

प्रचुरविकीर्णरत्नपटलीशबलतटमुवः” (रह १४/६०)

वाणिनी (५०८) [१००००-५५१०-००००-१०००-]

तनु विकिती भनास्तव कशा कुलस्त्रिया त्या ?

प्रणय जणू विवाहविधिने स्फुरोचि जात्या !

पुरुष विकी मतीप्रति, गणी न वाणि-नीती,

शिथिल अशी कर्षीच वचनी न वाणिनी ती. (१५८)

संस्कृतांत रह (५/३७) हे वाणिनीचें शुदाहरण आहे. चतुर्विजयकृत वर्धमान पद्मत्रिकाक्रमध्येहि अेक शुदाहरण आहे. मराठींत भिजी १९१ वी कविता या वृत्तांत आहे.

‘सुरासुरवन्द्य’ (५२०)

[०१-००-००१-०००-००१-०००-००१-]

“ नुरे नुरवीत, धुरे धुरवीत, खरे सरवीत नसो
हरे हरवीत, भरे भरवीत, भरे मरवीत नसो,
सुरासुरवन्द्य, नन्दे जगनिन्द्य, वरावर सद्य असो,
तेरे परपार, धरे निजसार, सन्तत (?) विचार असो” (राकषास ६५)

‘त्रिदशाङ्गना’ (५२१)

[१००००-५५१०-०००-१००-००१-]

“ शियतवति तत्र गोप्तरी भटैस् त्रिदशाङ्गनाञ्जनी
सवितरि तुङ्गतोदयमनेकपराजयोर्योर्जिताः
दितिजगणस्य भीतिमतिदुर्धरतां दधौ क्रियाः
स वितरितुं गतोऽदयमनेकपराजयोर्योर्जिताः” (रह ४६/६५)

नन्दन (५२६) [१००००-५५१०-०००-१००-००१-]

अपि सखये, सुधांशुबदने, मदीय हृत्स्वामिनी,
तव विरहें दिनीहि मजला छळी पहा यामिनी;
तुजविण मी कुठोहि फिरलों तथापि आनन्द न,
चल मज घे समीप तुझिया, नको मला नन्दन. (१५९)

संस्कृतांत मका (१०/३६) हा श्लोक आणि मराठींत भिजी २१० वी
कविता ही नन्दनवृत्तांत आहेत.

कामक्रीडा (५३५) [१-----१-----१-----१-----]

“ कामक्रीडासक्तोऽप्युद्यत्यापन्यापस्ते मत्स्या
प्रत्याख्यानो राज्यश्रीभुक् श्रद्धाशाली सचेताः
तीर्थे शल्वं नामाऽवप्नात् त्रैलोक्याचं सद्भिन्वि-
सारो भूपः श्रीसिद्धार्थ क्षमाभुगवंशाकाशार्कः” (चव २७)

मदिरा (५३६) [१-००-००१-०००-००१-०००-००१-०००-]

नाच तरदिगत काचघरीं विधुयामि करी किति मोहमयी !
/ काचनकान्त असुनिहि लाञ्छन आणि विनाशच हो समयीं.

स्वसुख भासवुनी ढकली निरयो, करि धीस क्षणी बधिरा,
हीरकपोर कठोर श्री, न लगे रसरगवती मदिरा. (१६०)

भिजी २४१ वी कविता मदिरावृत्तांत आहे.

हंसगति (५३७)

[१ ० ० ० ० - ० ० ०] - ० ० ० - ० ० ० | - ० ० ० - ० ० ० | - ० ० ० -]

अयि दयिते, तव रूप अलौकिक पाहुनि हो आणि गुह्य मती,
मधुर गिरा तव स्मृतवादिनि, काय अहा हृदयद्गम ती !
वसति किती हृदयो करिशी, परि कोण सखा तव ह्या जगती ?
क्षणभर पाहुनि मोह अनावर जाशि निघूनिच हंसगती. (१६१)

संस्कृतांत “ मधुवनचारिणि भास्करवाहिनि जन्धविसाङ्गिनि सिन्धुसुते ”
हैं शङ्कराचार्यकृत यमुनाष्टक, आणि मराठींत मोरोपन्तकृत रघुराजस्तव
(मोस्फुका १/२६९) ति भिजी २४७ वी कविता हीं हंसगतिवृत्तांत आहेत.

हंसलय (५३८) [मणिगुणनिकर । चित्रगति]

विमल शुद्धक तव अयि रविदुहिते, गोष्ट कथी मज फार जुनी,
धुमति हृदयि मम मधुहरिमुखलीचे पडसाद अहा अजुनी !
सुखद रुचिर शुचि तव तट गमतो ग्रीष्मऋतूंतहि हा मलय-
स्तवनकवन तव म्हणत मज भिळो पावति ज्या परि हंस लय. (१६२)

भिजी २५१ वी कविता या हंसलयवृत्तांत आहे.

शशिवदना (५४९)

[१ ० ० ० ० - ५ ५ १ ० - ० ० ० ० - १ ० ० - ० ० ० - १ ० - ० ० -]

कितीहि जरी हिडीस कलहीं पडतात दिनी कुवासना,
गुदमरुनी पडे विकल हृत्कलिका, वितरी सुवास ना,
दिनमरुही असे प्रखर तो रविताप, छळी पिशी दुही,
शशिवदना मनःकुमुद हें फुलवी झलवी निशी रहीं. (१६३)

दिशु (३/८२), रूह (२१/५७) आणि भिजी २२९ वी कविता या
शशिवदनावृत्तांत आहेत. धृतश्री हें नांव दिशु (३/८२) वरून घेतले गेलें हे
अुपड आहे.

“ जातिजरोरोगमरणातुरशोकसहस्रदीपिताः
दुःसाहनरकपतनसन्त्रस्तधियः प्रतिबुद्धचेतसः
जीवितमग्नुविन्दुचपलं तडिदभ्रसमा विभूतयः
सकलमिदं विचिन्त्यमुनयः प्रशमाय यनान्तमाश्रिताः ” (पूयो)

या श्लोकांतील विषम चरण कामलतावृत्ताचे असून चौथा चरण तेवढा शशिवदनावृत्ताचा आहे. दुसऱ्या चरणांतील शैथिल्य चिन्तनीय आहे.

सुरनर्तकी (५५०)

[1 - - - - - | - - - - - | - - - - - | - - - - -]

“ शरनूपुरकिरीटकुण्डलविभूषितावयवशोभिनीं
कारणेशवरमौलिकोटिपरिकल्प्यमानपदपीठिकाम्
कालकालफणिपाशबाणधनुरङ्कुयामरुणमेखलां
फालभूतिलकलोचनां मनासि भावयामि परदेवताम् ”

हे शब्दरचयार्थकृत नवरत्नमालिकास्तोत्र सुरनर्तकीवृत्तांत आहे.

दुर्मिल (५५१) [- - - - - | मदिग]

तुजवाचुनि काहि नको गमतें, अनुरागच कीं हृदयांत भरे,
धनलौकिक या परमार्थ नको, व्यवहार अशा न वयांत बरे,
अनुकूल मुहूर्त असे जर हा अपणां मधुवैभवभूमिलते,
क्षण टाक तरी फुलवूनि पुढे मग निर्गम मीलन दुर्मिल तें. (१६४)

मराठीत मोसराशु (७३), निशा (२/३१) आणि अकक (२/१२८)
वरील राधावर्णनांतील “रतिसङ्गारं भङ्गुर हा कचपाश” हा श्लोक ही
दुर्मिलवृत्ताची तीन शुदाहरणे आहेत.

‘रघुवीर’ (५६१)

[- - - - - | - - - - - | - - - - - | - - - - -]

“ रघुवीर नृपति कुलहीर सुभरणधीर निविडतर तीर जसा
शरभार गगनि अनिवार रघुनि भडिमार करित सुकुमार कसा
रिपुधूर अठति मरपूर सकळ अविदूर भरिति शरपूर तदा
चकचूर करिति कर अरचरणाशिर सरकुलज रणदूर तदा ”. (आवि २९)

‘रघुरमण’ (५६३) [५ ५ । अचलधृति । त्वरित गति]

अरि निकट विकट गज तुरग सकटजन

करिति लगट रघुरमण करी,

शर सुदति सण्ण ख अठति खण्ण रिपु

पडति दण्ण रणधरणिवरी

वरि वदति अमर, ‘अजि असम समर करि

रूपतिकुमार जय विजय भला !’

गजवजति असुर दरि दडति निसुर मग

वसुमर्ति सुरपारि वरि सबळा. (आवि ३०)

हेमकला (५६८) [मोदक । दोषक]

प्रेम यशोमय दे तव, केवल कीर्ति नको मज वाफ मुखाची,

शान्ति न दे हृदयाप्रति ती कधि दावित मात्र दिशाच मुखाची;

दाखवि कान्ति तुझी सरसत्त्व म्हणून तुझ्याचकडे टक लागे,

आणि तुझ्या पुढती वरवर्षिनि, होय हतप्रभ हेमकला मे. (१६५)

“ चञ्चळ चित्त अचञ्चळ तू करि, अञ्चळ सावरि, निश्चळ राहे,

चाल रुळे चरणाम्बुज हा, वरि कां चळकाप तुला सुटला हे ?

चाल म्हणे साखी चन्द्रमुखी झुठि, चाचरि चालिसि, सावध पाहे,

हेमकले प्रमदे मुकुटेश्वरि धीर धरी हरि सन्निध आहे.” (विहस्व ३/२२)

अुद्धवचिद्धनाची भगवद्गीता, मोरोपन्तकृत सवयारामायण (मोसग्र ७/२७९), गद्गास्तव (मोस्कुका १/७०) आणि यशवन्त खण्डेराव मुळकर्णी कृत ‘नेत्रचुम्बन’ (कुमा ६६) या कविता हेमकलावृत्तांत आहेत.

सवाअी हा शब्द निश्चित अर्थाने योजित जात नाही. या प्रकरणी निरञ्जन-माधवच म्हणतो :-

“ सप्त भकार गुरुदय भास्करशङ्करविभ्रम हेमकला हे

हेचि अुमा म्हणवोनि कितेक कवी वदती गुणसागर पाहे.

प्राकृत लोक न जाणति मूळ, अुगेंचि अिला कथिताति सवाअी,

अेक गुरु किति अेक नियोजिति अन्तपर्दी अविचारित पाहीं. (निम १२४)

तन्वी (५७३) [“ सुर”ललना । नयनविशाला]

ती हरिणाक्षी म्हणति जन असें, भीरु किती तरि नजर तिची ती !
विन्धुनि टाकी नृहरि किति परी, घाव करी अतिसुखदच चिती.
सज सदा ती विहसित-वदना जोडुनिया शर सुनयनधन्वी,
सावज व्हाया कवण न बघतो विन्धिल त्याप्रति जर अशी तन्वी? (१६६)

मोरोपन्ताचें तन्वीरामायण (मोसप्र ८/३८०) या वृत्तांत आहे.

“सुरुचिर”—हंसी (५७४) [विद्युन्माला । सुपवित्रा]

कोणासाठी आटाआटी ? विफल सकळ भविं तडफड वाटे,
शीत श्यामोद्यार्नी भार्नी भयकर रण वर खरतर काटे,
तों तन्वड्गी हो ह्रत्सड्गी, सुरसवचर्नि तिज कविमन शंसी—
ह्रत्कासारिं क्रीडे नारी सुललितगति जणु सुरुचिर हंसी. (१६७)

किरीट (५७५) [मोदक द्विरावृत्ता]

“ त्र्यक्षमनोहर, दीनजनावनदक्ष, पुमर्थद, साधुसभाधन,
लक्षकविस्तुत, दारुणपातककक्षदवानळ, सत्करुणाधन,
तक्षककोट्यधिकोप्रदशाननरक्षभुपद्रुतविश्वभयापह,
रक्ष रघूत्तम, मामवल वृतपक्षमनाथमहर्षिमहामह ! ” (मोसराशु ७२)

अनेककविकृतकविता-सङ्ग्रह (२/१२६) राधावर्णन या किरीट वृत्तांत आहे.

क्रीडपदा (५७८) [रुक्मवती । मणिगुणनिकर]

“ श्रीपति देवप्रार्थित जाला दशरथनृपसुत दशमुखकदना
अंश तथाचे बन्धु तिपे ते सुरुचिर करिति विगतरुचि मदना.
अग्रज राम प्राज्यगुणध्री तदनुज भरत महित करि सदना
रुक्मणनामा आणि रिपुज्ज प्रयिकसचिति निजगुरुजनवदना ”.

या श्लोकाने आरब्ध होणारे मोरोपन्ताचें मन्वरायण (मोसप्र ८/४१४)
है क्रीडपदावृत्तांत आहे.

“हिरण्यकेशी” (५८०) [जलौघवेगा द्विरावृत्ता]

पुरं निमित्तं सदा नवीं हों ! मनास चिन्ता मनस्वि देशी,
रुचे तुला मी निघूनि जावें रसूनि कोठे तरी विदेशी ?
भवप्रपञ्चीं श्रमं सुखाने, हृदैक्यगीतें म्हणूं मुखाने,
करील तेजोमय गृहाला प्रसाद तूझा हिरण्यकेशी. (१६८)

अश्वललित (५८६) [१०००-५५१०-००००-! जलोद्धतगति]

रघुनि कुणी प्रसन्न कविता सर्लाल करितां चमत्कृति-पहा !
जुळपुं वधे यशास्तव दुजा प्रयत्न करनीं सुशब्दनिवहा.
श्रमुनि जरी सुपात्र घडिलें, रुचे न रसिका रसाविण रितीं—
खर बनले सुशोधित तरी करूं न शकतील अश्वललितें. (१६९)

सस्कृतांत भका (८/१३२) आणि रह (५/१२७, ५/१४८, २२/६५,
४६/७०) हीं अश्वललितांचीं अुदाहरणें आहेत.

कामकला (५८८) [०० । मदिग । -]

म्हणतात मनोमधभाव पवित्र खरा नच मत्सर ज्यास शिवेना,
मग मत्सर दाखवितां प्रिय आश्रित दूरच जाय नि जीव निवेना.
जर फोल बलात्कृति होय भिये तर हो हृदयांतुनि कां मग लाही !
कधि भक्ति अलौकिक होभुं शके नच काय विलक्षण कामकला ही! (१७०)

“ दगडावरि वा गवतावरता गिरिकन्दरकुञ्जगुहान्तरवासी
वरुयाऋतुमाजि पडे धुषडा दृढ आतपघीतहि तो अपुवासां
नगणी दिनपत्र न निद्रितही, मग कोण पुसे भितरां विषयांसी ?
निजवेजसुखीं रतला तर धन्य किती पशु अन्य वृथा वय नासी !

(किशुर ३७)

भिजी २५२ वी कविता कामकलावृत्तांत आहे.

“सुवैशी” * (५९७) [० --- १० ---]

घटे ही प्रीति दानें

म्हणूनी का न देसी ?

पर्ये विचेपरी ही

दुणावे गे सुवैशी. (१७१)

“सहामाया”* (५९८) [७ --- १ ७ ---]

न बान्धी प्रीति ही ज्याला
असा प्राणी नसे झाला;
कुणाला ये निवारवा
निसर्गाची सहामाया ! (१७२)

“जगाचे बन्ध कोणाला !
जगाचा बान्धला त्याला.
मला जो याम्बवी असा
जर्गां निर्बन्ध ये कैसा !” (वाक ५८)

“मृगाक्षी”* (५९९) [७ --- १ ७ --- १ ७ ---]

जर्गां जो तो पहा हा पाठि लागे,
जिथे वापूडकीने केवि भागे !
हवे सामर्थ्य सत्यालाहि साक्षी—
विसम्बू तू नको कोठे मृगाक्षी. (१७३)

‘हेमन्त’ (भाजूग १६) ही कविता या मृगाक्षीवृत्तांत आहे.

“प्रसूनाङ्गी”* (६००) [७ --- १ ७ --- १ ७ ---]

किती माधुर्य चिचीचें कळेना तें
जुळे दृग्मोहनें जें प्रीतिचें नातें;
असो जिब्हा जणू क्ष्वेडप्रसू नाङ्गी,
दिसे कान्ता परी श्यामा प्रसूनाङ्गी. (१७४)

‘परिदेवना’ नि ‘विलापिक’ (भाजूग १४, १५) या कविता या वृत्तांत आहेत.

“पिनाकी”* (६०१) [७ --- १ ७ --- १ ७ --- १ ७ ---]

अशी अेकाकिनी कां गे रहाशी राजसे तू !
भिशी स्वातन्त्र्यसिन्धूला कुणी घालील सेतु !
क्षितीला या नसे शोभा नभस्त्राविना की,
रुचावा शैलजेला या कुठे असा पिनाकी ! (१७५)

‘अधिष्ठात्री’ (भाजूग १३) ही कविता पिनाकीवृत्तांत आहे.

“वियद्वह्णा”* (६०२) [५ --- | ५ --- | ५ --- | ५ ---]

रहावें पायरीने तू, कुठे तू आणि मी कोठे !
तुझ्या या प्रेमघाट्यांचें असें आश्चर्य रे मोठें !
महत्त्वाकांक्षि अिन्दू का गणी सिन्धुविया टह्णा !
कुठे ओहोळ गावींचा, कुठे देवी वियद्वह्णा ? (१७६)

‘प्रभुसहवासाचें सुख’ (अुस ३८६), ‘कविवर्य टिळक यांचें निघन’ (माक ७१), ‘आमची ओळख’ अित्यादि ८ कविता (माजूरा ६-१२) या वियद्वह्णा वृत्तांत आहेत.

“हिमांशुमुखी”* (६०३)

[५ - ५ ५ - | ५ - ५ ५ - | ५ - ५ ५ - | ५ - ५ ५ -]

मनोदय मी तुला कथिला मला सुमनांतला मधु दे,
परी भलतीच होय गती, अता हसशी न मुग्ध मुदें.
क्षमस्व किती तदा बदलों, पुसे नच काय अभु चुकी ?
किती तिभिरीं तपूं तरि मी ? करी स्मित गे हिमांशुमुखी. (१७७)

‘फलश्रुति’ (माजूरा १९) ही कविता या हिमांशुमुखीवृत्तांत आहे.

दीप्ता (६०७) [५ ५ --- ५ | ---]

प्रणयी ताप साही
कशि त्याची दशा ही !
असते स्नेह-लिता
म्हणुनी वात दीप्ता. (१७८)

“मेघावी”* (६१३) [--- ५ | --- ५ | ---]

धाये जो पुढे नादांमधे प्रेमी
गुन्तेना कधी तो निष्क्रिय क्षेमी;
बुद्धि व्यर्थ मार्ग स्वश्रमें दावी,
मेमाकृष्ट जो तो हो न मेघावी. (१७९)

‘प्रेमाचे वेड’ (माजूरा १९) ही कविता मेघावीवृत्तांत आहे.

‘मायावी’* (६१४) [---० | ---० | ---० | ---]

प्रेमानेच मोहावास ये धावूनि ती रामा
पावे अप्रतिष्ठा ती, न कोणी निन्दिती रामा.
देवाला दया त्या दानवीची कां न मा यावी ?
होतें रूप मायावी, न होता भाव मायावी. (१८०)

‘प्रेममाहात्म्य’ (भाजूरा १८) आणि ‘पूर्णन्दु’ (गिका ६६) या कविता या मायावी वृत्तांत आहेत.

संयुत (६२०) [०० - ० - | ०० - ० -]

“हृत्वाहुजां बहुधा महीं
प्रविधाय तां हृदि जात्वसौ
तदचित्तयद्भवनाद्गतं
न पुरा कृतं भुवि कैरपि” (ममच १/३३)

सम्पदमालिका (६२१) [०००० - | ०० - ० -]

“दिधि विबुधसङ्घविशेषिता
मिराविति जनांत समर्थता
यजित जन दृष्ट सकामता
पुराविति मनोरथ शीघ्रता.” (डिरुख)

“वैखरी”* (६२२) [---० - | ---० - | ---० -]

कोठील तू कोठील मी, आलो अिथे
अन् गूढ तूझ्यांतील काही मोहितें;
ही गोड लागे ओढ जीवातें खरी,
हीचेंच नाव प्रीति ठेवी वैखरी. (१८१)

‘आआ’ (भाजूरा २१) ही कविता वैखरी वृत्तांत आहे.

मानसहंस (६२३) [०० - ० - | ०० - ० - | ०० - ० -]

अपुल्या कुलाप्रत राजसा, अवतंस तू,
कर धन्य मेळधुनी यशे निजवंश तू,

जरि दूर दिग्विजयार्थ जाशिल तू कुठे
तारि देच वार्षिक भेट, मानसहंस तू. (१८२)

‘सानुली’ (माजूरा २४) ही कविता या मानसहंस वृत्तांत आहे.

मन्दाकिनी* (६२५) [- - - - | - - - - | - - - - | - - - -]

नेप्रांतुनी तीच्या स्फुरे की व्याघताच्याची घुती,
शुत्यन्न भीतीतें करी प्रीतीसवें रम्याकृती;
नेत्रें तराी आकर्षिना, साधी तथापी रागिणी
पावित्र्यदात्री हो भर्वा ती ज्यापरी मन्दाकिनी. (१८३)

“शेषाऽचलाऽधीशाऽङ्गकाऽऽरलेपाऽचलाऽऽमोदोन्नतिः

सैपा भयोन्मेपाऽब्धिसंशोपाऽयहा विश्वप्रसूः
तोपाय नः कल्पेत दुर्दोपाऽपहं यस्याः पदं

भाषाशचीमुख्यद्युसयोपाशिरोभूपायते ” (वेल्स १५/९)

मोरोपन्तकृत सुरामायण आणि साररामायणाचा १२ वा सर्ग, आणि
‘श्यामलेस’ (माजूरा २०), ‘गुलामाचें गाऱ्हाणें’ (यघ ६७), ‘न्यायासनीच्या
‘देवते’ (यज ४३) या कविता मन्दाकिनीवृत्तांत आहेत.

“सुरनिम्नगा” (६२६)

[- - - - | - - - - | - - - - | - - - -]

“करतालच्चञ्चलकङ्कणस्यनमिश्रणेन मनोरमा
रमणीयवेषुनिनादरङ्गिमसङ्गमेन सुखावहा
बहुलानुरागनिवासराससमुद्भवा भवरागिणं
विदधौ हरिं खलु यल्लवीजनचावचामरगीतिका” —

हा गङ्गादासाने अद्भुत केलेला श्लोक कोणत्या काव्यांतील आहे ? मराठीत
विठोबा अप्पा दत्तरदाराचें ‘अजि मानवा भज राषवा’ (विदप ३५), साधुदासकृत
‘प्रसादयाचन’ (छानिस २/३४) आणि राजकवि चन्द्रशेखरकृत
‘राजनीतिगीतिका’ (च १३३), ‘सहधर्मिणीस’ (माजूरा २२), ‘मानसमुन्दरी’
(माजूरा २३) आणि यशवन्तकृत ‘शीलवती सुन्दरीस’ (यघ ११०)
ह्या कविता या सुरनिम्नगावृत्तांत आहेत.

प्रतानिनी (६२७) [० - ० - १ ० ० - ० - १ ० ० - ० - १ ० ० - ० -]

“ छळनि दीन जना तुझ्या बहु होअि हर्ष जरी मना
बदून वाक्य असत्य मेळविशी सदा जरी तू धना
तुला मनोहर वाटलें जरी आज पातक हें, तरी
तुसैं तुलाच फळेल पातक, सत्य ही मम वैखरी ”—

या (भिजी २२५ व्या), कवितेवर प्रतानिनी हें नाव आहे; पण या नावाला आधार गावला नाही.

“ कादम्बरी ”* (६३७) [- ० - - १ - ० -]

देख सन्ध्यासुन्दरी
रहगली ही अम्बरी,
पालण्या पात्रीं कशी
बुल्लसे कादम्बरी ! (१८४)

‘सन्ध्यावारुणी’ (माजूरा ५०) ही कविता कादम्बरीवृत्तांत आहे.

कान्तिडम्बर (६४१) [- ० - ० ० १ - ० - ० ०]

“ भूसहोहसदम्बिकावन-
मण्डलान्तरभूमिपावन-
मञ्जसम्भवकन्यकोदक-
निर्मिताप्लवमक्षिमोदक-” (रुस्तमा २१७)

या पद्यांत कान्तिडम्बराचे तीस चरण आहेत.

“ मेनका ”* (६४३) [- ० - - १ - ० - - १ - ० -]

मूढ होअूं वाह्य सौन्दर्यें नका
आत्मरूपीं रहगुनी जावें न कां ?
थोर विश्वामित्र त्याला जिह्कुनी
तत्तपासह्येच जाअी मेनका. (१८५)

‘जीवघेणी लीला,’ ‘मुक्तपत्नी,’ ‘निर्मात्य’ (माजूरा ४७-४९) या तीन कविता आणि ‘टेकवूं हा धान्त माया मी कुठे !’ (यज २९), ‘पूजास्थान’ (गिफ ८) अत्यादि कविता मेनकावृत्तांत आहेत.

“रागिणी”* (६४४) [-०-०००|०-०-०००|०-०-]]

नावडे कवणास तल्लख अउतरा !
हो गमे विदुपीच ती जगदुदरा.
शान्त तों दिसतां सुशील अमागिणी
हृद्गुणें मज ती गमे प्रिय रागिणी. (१८६)

“मञ्जुघोषा”* (६४५) [-०---|०---|०---]]

वीज पाही दीपवी झोळे जनांचे,
सुन्दरी कैशी कडाडे, काय नाचे !
साहचर्यांत नसेना चाव योषा
ठेविते शान्ति र्ही जी मञ्जुघोषा. (१८७)

‘सौन्दर्यमोहन’ (माजूरा ४६) ही कविता या मञ्जुघोषावृत्तांत आहे.

राधा (६४६) [-०---|०---|०---|]

श्रीहरीच्या सद्गतीं ज्या रद्गल्या गोपी
प्रेमयोगीं कोण गेली त्यांतुनी शोपी ?
सिद्ध होमीना हटाने योग तो साधा,
साधिती सखें जहाली सुन्दरी राधा. (१८८)

‘नन्दराज’ (६४७) [-०-०००|०-०००|०-०००|]]

“विप्रवृन्दमभूदलङ्कृतिगोधनैरपि पूर्णम्
गायनानापि मद्भिधान्नजनाथ तोषय तूर्णम्
यनुरक्तु सुन्दरोऽजनि नन्दराज तवायम्
देहि गोष्ठजनाय वाञ्छितमुत्सवोचितदायम्” (रुस्तमा २६१)

यापुढील चतुष्पदीहि याच वृत्तांत आहे. गीतगोविन्दांतील सातवा प्रकल्पहि
याच नन्दराज वृत्तांत आहे असें दिसतें.

“मामियं चलिता विलोक्य वृतं बधूनिचयेन
सापराधतया मयापि न वारितातिभयेन
किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरहेण
किं जनेन धनेन किं मम जीवितेन र्हेण” (गीतो ३ रा सर्ग)

“देवप्रिया”* (६४८) [- ० - - | - ० - - | - ० - - | - ० -]

प्रीतिच्या बन्दीजनांनीं जो स्वकाव्यां बन्दिला
शान्त सन्ध्याकाल तो हा आज ये हृत्सन्धिला
जीवनाचा ओघ वाहे गात गीतें वप्रि या
पाहिजे कौर्णा सखी तों हन्त ! ये-देवप्रिया. (१८९)

‘प्रत्युत्तरा’दि आठ कविता, (माजरा ३६-४३), ‘जलक्रीडा’ (यध १४४)
‘अैकून’ (माभा ८०) या देवप्रियावृत्तांत आहेत. श्री. वा. भा. पाठक यांचें
‘प्रवासी’ हें सरस खण्डकाव्यहि याच वृत्तांत आहे. हे वृत्त प्राचीन विबुधप्रिया
वृत्तासारखें आहे म्हणून याचें देवप्रिया हें नांव ठेविलें आहे.

तोटक आणि देवप्रिया यांच्या मिश्रणाने झालेली (माजरा १०८ वी) कविता
मागे (पृ. २५ पहा) दिली आहे.

‘कर्मगति’ (६४९) [- ० - - | - ० ० ० - | - ० - - | - ० -]

“लक्ष्मणा, वा कर्मगति ही काय मास्ती ओढवे ?
प्राणिमात्रां रम्य सर हें दुक्ख मातें दे नवें.
जीवनाचें जीवनचि जी मूर्त माझी जानकी
तीविणें हें जीवन विपप्राय मातें घातकी”. (साव १३/५५)

विबुधप्रिया (६५०) [- ० - ० ० | - ० - ० ० | - ० - ० ० | - ० -]

प्रीतिवाचुनि सार्थे जीवित केवि होय वधा वरें,
दूर जाय सखी तरी विरहीं बुडे मन घायरे,
प्रीत चिन्तित गीत गुम्फित वैसणें मुखद क्रिया-
अन्य का कृति शक्य होअिल आणखी विबुधप्रिया ? (१९०)

सरल (६५१) [० ० ० - ० ० | - ० - ० ० | - ० - ० ० | - ० -]

“अमरगायक गाति नाचति अप्हराहि न राहुनी
अधिक भाग्य न जिण्णुचें पुर पामराहि न राहुनी;
विधिधवाधरवस्तव प्रचरिपि आदरिती मही,
रघुपरी किति दे अुर्ये नच साधुवाद रिती मही.” (मोविबु ९७)

‘महोदय’ (६५२)

[—००००००|—०—०००|—०—०००|—०—]

“ज्यांत न मशक दंश मत्सुण मशिका न अवा पिसा;
मद्यप न खळ चोर जार, न खेळता न जुवा पिसा.
व्याम वृक पयनाश वृक्षिक रोग आधि जरा जन
नेणतिच, सकल प्रजा सधना महोदयभाजन.” (मोवित्रु १०१)

‘मुकुट’ (६५३) [०००—०००|—०—०००|०००—०००|—०—]

“मुकुट सन्मणिहार पाठवि शतमल प्रभु आदरी
करि रित्या चिर मेरुच्या बहुमत महोत्सव हा दरी.
कनकरत्नरथाश्वारण अमित गोधन देवघी,
प्रभुवर स्वकरें कर्पासहि विविध भूषण लेववी.” (मोवित्रु ९८)

‘आदिकविचर’ (६५४)

[—००००००|—००००००|—००००००|—०—]

“आदिकविचरशिष्य कुशलव रामसुत गुणशेवघी
तातसुचरितगानरतमति रञ्जविति मुनिदेवघी.
श्रीश करि हयमेध; निजसुतगीत निजयश आपण
स्वातजनसह पी; करवि न पुरे रसिकपति हा पण.” (मोवित्रु १०५)

मदनसायक (६५५)

[०००—०००|०००—०००|०००—०००|—०—]

सुवनसुन्दर सहजहृद्धर परि भयङ्कर ताप दे,
सुलति लोचन, कधिहि होच न मग विमोचन यामधे;
प्रणयवन्धन, असुनि अन्ध न, जन सवन्दन याचिती,
मग विदारक सुगतिदायक मदनसायक जाचिती.” (१९१)

संस्कृतांत जगद्धरकृत स्तुतिकुसुमाञ्जलीतील ३२ वें म्हणजे शरणागतोद्धरण स्तोत्र हें मदनसायकवृत्तांत आहे. पुढ्या १५व्या नि ३१व्या स्तोत्रांतहि काही श्लोक या वृत्ताचे आहेत. मराठींत भिजी २३२वी, २३३वी नि २३४वी या कविता मदनसायक वृत्तांत आहेत.

‘पटह’ (६५६)

[० ० ० ० ० ० ० | ० ० ० ० ० ० ० | ० ० ० ० ० ० ० | ० ० -]

“पटहमुखपट्टरटितमुखरितनिखिलकुलगिरिगरहः
परुपतरपुरुपरिचरुपुरुपरिपदुपाचितपौरुपः
धवलकरकरबहलमदभरकवलकरसितचामर-
व्यजनविजनितपवनविगलित धरणिभवरजजुत्करः” (सुर १०५)

याच्यापुढील चतुष्पदीहि याच वृत्तांत आहे.

“त्रिजगदघहर’ (६५७)

[० ० ० ० ० ० ० | ० ० ० ० ० ० ० | ० ० ० ० ० ० ० | ० ० ० -]

‘त्रिजगदघहरपरममुखकरचरित रघुवर वरद या
स्तविति; सुरसुनि म्हणति करि असि पशुहिवरि नच पर दया-
अजितगुणपरा सकलनतजनिमरणजलधिसि सुकवितें;
अमरतरहुनि अधिक शतगुण फलद बहुमत्त सुकवितें”. (मोविबु १०६)

“व्योमगङ्गा” * (६५८) [- ० - - - | - ० - - - | - ० - - - | - ० - - -]

दूर राहे आणि चाहे तेथुनी ही शुभ्रवस्त्रा
विद्ध चित्तातें करीना फेकुनी केव्हा दगळां;
गूढ भावें खेजुनी ने, शान्तवी चित्तीं अनङ्गा,
अङ्गना स्वर्गांय औशी कोणती ती ? व्योमगङ्गा. (१९२)

‘विस्मृतीची समाधि’ (माजूरा ३१), ‘प्रेम की हेम’ (माजूरा ३२), ‘पाणपोबी’
(यघ १४), ‘अनुक्त प्रीति’ (गिफ १०), ‘ध्येयदर्शन’ (गिफ ३८),
‘वियोगापूर्वी’ (पारा १२५) या कविता या व्योमगङ्गावृत्तांत आहेत.

प्रमाणिका (६६०) [० - ० - - | ० - ० - -]

अुदण्ड राच्यद योजिले
अचूक पाद मोजिले
तरी प्रभावहानि कां ?
न भावना प्रमाणिका. (१९३)

संस्कृतांत (महाप्य खण्ड २, पृ. ८७) “अमावसोरहं” ही कारिका प्रमाणिकावृत्तांत आहे; आणि (खण्ड १, पृ. ४३५) बुद्धृत केलेली “मृदङ्गशङ्ख तूणयः। पृथग्वदन्ति संसदि” ही द्विपदी प्रमाणिकावृत्ताचीच आहे. वृ (३०/२७-२९, ४६/३, ७०/१-५, ८७/३८) हे श्लोक प्रमाणिकावृत्ताचे आहेत. रुस्तमा (पृ. १८७) वरील “जगद्दिना शिसङ्गमं। गरुमता गजङ्गमं” या पद्यांत प्रमाणिकाचे ८२ चरण आहेत. मराठींत भुदासदासकृत महावळचरित्र, आणि अनन्तकृत सुसुधन्वाख्यान (६७-७४) नि वसुधाहनाख्यान (१/५९-६५), आणि ‘खिस्ती मनुष्याचा आश्रय’ (अुस ४३) अित्यादिकांची रचना प्रमाणिकावृत्तांत आहे.

विभावरी (६६२) [०-०-१०-०-१०-०-]

प्रसन्न पारदर्शि अन्धकार हा,
पहात रत्नदीप हे अुभा रहा !
रसशुबुद्धि हो न केवि वावरी
बधुनि गूढभाषिनी विभावरी ! (१९४)

“नर्मांत हासतात तारका-त्ती
विलोल लोचनांतही तुझ्या किती !
प्रशान्त अिन्दुगोल सञ्चरे वरी
प्रतिकृती अिथे तशीच सुन्दरी.” (ना. वा. शास्त्री)

‘घसन्तकला’ (माजूरा ५३) ही कविता विभावरीवृत्तांत आहे.

‘प्रभाव’ (६६४) [०-०-१०-०-१०-०-१०-]

“प्रभावयुक्त सौम्यता ललाट शोभवी
शिरास मण्डिलें किती सुदिव्य वैभवी !
कृपानदीच वैखरी सवे मुखांतुनी;
प्रमूसवे तुलावया जर्गी नसे कुणी.” (अुस ९९)

आणि अुस १३१ वी कविता ही समग्र या वृत्तांत आहे.

“कलिन्दनन्दिनी” (६६६) [०-०-१०-०-१०-०-१०-०-१०-०-]

“मुरारिकायकालिमाललामवारिधारिणी
तृणीकृतत्रिविष्टपा त्रिलोकशोकहारिणी
मनोनुकूलकुलकुञ्जपुञ्जधूतदुर्मदा
धुनोतु नो मनोमलं कलिन्दनन्दिनी सदा” (श्रीशङ्कराचार्य)

अशुभ्र जाहर्ला जणू हरीत ताप-पाप जी,
अवर्षणीहि काळजी करी दुरी अपाप जी,
प्रजाङ्घ्रि धूळितें जिच्या तटी करी सुगन्धिनी
न काय बन्ध हिन्दुंना अशी कलिन्दनन्दिनी ? (१९५)

संस्कृतांत श्रीशङ्कराचार्यकृत यमुनाष्टक आणि नर्मदाष्टक ही या वृत्तांतील प्राचीन रचना दिसते. ललितविस्तराच्या १३ व्या अध्यायांत या प्रकारची शिथिल रचना आढळते. मराठींत ‘श्रीसद्गुरुस्तव’ (निक १/३२), मोरोपन्ताचें पञ्चामररामायण (मोसप्र ७/३५०), कमाल (माजूष ५२) हीं काव्ये कलिन्दनन्दिनीवृत्तांत आहेत. मोरोपन्ताच्या पञ्चामररामायणांतील काही श्लोक ‘देवराज’ (पुढे पृ. २९३ पहा) वृत्तांत आहेत; आणि ज्यांत पञ्चामर हें नांव गोविलें आहे तो शेवटला श्लोकहि ‘देवराज’ वृत्तांत आहे !

‘कुन्ददशन’ (६७२) [१-००००]

“कुन्ददशन
बद्धरसन
रुक्मवसन
रम्यहसन” (रुस्तमा १२८)

जला (६७६) [-१-०-०-०-१-]

पाहनि आजला
या मेघकजला
घाटे प्रभातही
ही रात्रिवत् जला. (१९६)

‘आनन्द’ (६७७) [- १ - ० - ० १ - -]

“आनन्दकन्द असा
हा हिन्ददेश मासा.
सत्यास टाय देअी,
वृत्तीस ठेवि न्यापी,
सत्त्वास मानि राजा
हा हिन्द देश मासा.” (आगी)

या सुप्रसिद्ध पद्यांत चरण सप्ताक्षरी आहे. या सप्ताक्षरी वृत्ताला ‘आनन्द’ हे नाव देणे युक्त होईल. याच लग्नक्रमाच्या “अह्ना तुही तुही रे मौला तुही तुही रे” या द्विपदीचे कवीराने अेका चन्द्रकान्तजातीच्या पद्याला ध्रुवपद घातले आहे. टेकाड्यांच्या पद्धतीप्रमाणे द्विपदीचे ध्रुवपद आणि चतुष्पदीचे कडवे केलें की कडव्याच्या चतुष्पदींत यमकें साधारची लागतात. तीं नको असल्यास आनन्दाच्या द्विरावृत्तीने साधणारें वृत्त घेऊन त्याच्या द्विपद्या कराव्यात, वृत्त तितकें दीर्घ झालें की अर्थ व्यक्त करावला तितकी अधिक सवड मिळते.

‘मुद’ (६८२) [० ० १ - ० - ० १ - -]

यद्य कौमुदीप्रभावे
कुमुद प्रफुल्ल व्हावे;
स्मित दाव तूहि नामी
मुदमत्त व्हावया मी. (१९७)

“सु” कामिनी (६८५) [- ० - ० १ - ० -]

शान्त आणि हासरी
भावना मुखायरी-
रज्जवील यामिनी
ती खरी सुकामिनी. (१९८)

“मन्द मन्द बोलती
जीव भाव साङ्गती
चाटु कानि वारिती
धैर्य भाव दाखिती” (डिक्ख १/३९)

संस्कृतांत वबु (३३/२५-२८, ६८/१८, ७०/१८) हे श्लोक या सुकामिनी-
वृत्तांत आहेत. पायकुमारचरित्र या प्राकृत काव्यांत ६व्या सन्धीतील १६वें कडवअ
है या सुकामिनीवृत्तांत आहे. मराठींत भिरा (११/८) आणि “पद्मपद्मलोचना”
(भिअनि ११) हीं दोन क्षुदाहरणें आहेत. विद्याधर वा. मिडे या वृत्ताला माधवी
कशाच्या आधारें म्हणतात कळत नाही.

समानिका (६८९) [१ - ० - ० १ - ० - ०]

मान्यता न ये अपाप,
पाहिजे जर्गा प्रताप;
भूमि ही गुणें शुणी न-
तीस मानि कां कुणीन ? (१९९)

“अञ्जनीसुत प्रचण्ड
वज्रपुच्छ कालदण्ड
शक्ति पाहतां वितण्ड
दैत्य मारिले अुदण्ड” (रामीस्तो ३/१२०)

रुस्तमा पृ. १८० वर जें पद्य आहे त्यांत समनिकाच्या वीत चतुष्पद्या
आहेत. मराठींत मोसाय (९/१३) हें आणखी अेक समनिकावृत्ताचें क्षुदाहरण
आहे.

मनोहरा (६९२) [१ ० ० ० - ० १ - ० - ० १ -]

“कुजन सद्गुणा न सादतो
विशिल कां मनीं प्रवेशतो
खल हाटे गुणी न व्हावया
सुगुण सोभती अहो तथा.” (भिजी ४१/३)

भिजी ४१ वी कविता मनोहरावृत्तांत आहे असें म्हणतां येतील.

सिंहलेखा (६९५) [- ० - ० १ - ० - ० १ -]

राजसापरी प्रतापी
तो सुभी न हो कदापी;

पट्टिपूस जिह्मिकलें का ?
छे ! न त्या नृसिंह लेखा. (२००)

“ प्रत्ययस्वरश्च तासे
वृत्तिसत्रियोगशिष्टः ।
तेन चाप्यसाधुदात्तो
लोप्स्यते तथा न दोषः ” (ममाप्य १, पृ ५०२)

या बरील चतुष्पदीच्या दुसऱ्या चरणांत आरम्भीं अेक लघु अक्षर अधिक आहे. असें कां व्हायें ?

मयूरसारिणी (६९६) [१ - ० - ० | - ० - ० | - -]

नील शालु नेसतां जरीचा
या पहा प्रभाव सुन्दरीचा;
चाल पाहतांच चित्त लोभे
ही मयूरसारिणीच शोभे. (२०१)

श्येनिका (६९७) [१ - ० - ० | - ० - ० | - ० -]

लीलया लयास घाडिशी मुदें,
अमृतांतुनी न घोट, विन्दु दे !
हिम्पुटा स्वभाव का दिसे निका !
सारिके, कशास होशि श्येनिका ! (२०२)

“ रामभोजनामकं स कंचन
क्षोणिभागपालनेऽकरोत्प्रभुम्
संततं निजाहिभकञ्जरञ्जकं
मञ्जुपुण्यपुञ्जनीरनीरधिम् ” (ममच १/३५)

“ नम्र भूपती बहूत बोलला,
अैकतां ऋणीस हर्ष वाटला;
रामलक्ष्मणासि घेमुनी सभे
पावतांचि राव राहिले अुभे. ” (असीस्व २८)

या अनन्त कवीने नकळत श्येनिका आणि सुपर्या यांचें मिश्रण केलें आहे.

“ अकतांचि रामशेष हासले
साङ्गतां मुखेंऽ बाळ धाकले
सैन्य अतुकें असुनि ते क्षणीं
ख्याति हे तिहींऽ लाविली पणी. ” (अकुल २/७)

कलापति (७००) [१-४-४ | १-४-४ | १-४-४ | -]

जाग ये नळास आणि तो त्वरें झुटे,
सोडुनी सतीस जाय मूढ तो कुठे ?
ती झुटे बघे, दिसे न झोपला पती,
पौर्णिमेस कां अमा करी कलापती ? (२०३)

“ भक्ष्य भोज्य चोख्य चोज्य हे चतुसरी
रात्रितीं विशेष शाख त्यादि अपरी
वर्णितां कुशिम्विरीसि पार कोण हो
चन्द्रनीति सारपर्यासि लोण हो. ” (ओलख ७/२७)

“ सर्वकाल मृत्युदण्डयोग्य नारकी
मी असैं अशा कधी न देव बुद्धरी;
धैर्यहीन मी निराश घोर पातकी
मीति ही मनांत फार सर्वदा धरी. ” (अंस २५७)

अस ३१५ या पद्यांतील सर्व कडवीं या वृत्तांत आहेत.

ललितभृङ्गा (७०१) [१-४४४४ | १-४४४४ | १-४४४४ | -४]

“ शारदविधुवीक्षणमधुवर्धितमदपूर
अिष्टमजनवल्लभजनचित्तकमलसूर
गोपयुवतिमण्डलमतिमोहनकलगीत
सुक्तसकलकृत्यविकलयौवनपरिवीत ” (रूस्तमा २१०)

या पद्यांत ललितभृङ्गाचे ५८ चरण आहेत.

“ देवराज ” (७०२) [१-४-४ | १-४-४ | १-४-४ | १-४-]

शुन्च तू सरू, अशुनि सावली न विस्तृत,
मुष्यही तुला करी न केधवा अलङ्कृत;

वन्द्य त् म्हणूनि तूज हीणवोत पामर-
देवराज सेवितेस पालवीत चामर. (२०४)

“ वारिशालिनासवाति वासनालिशारिषा
सारभायिनीलिमाभ्रमालिनी विभा रसा
सालतालकाननामुना न कालतालसा
राजिताश्रियापरा दुरापया श्रिताजिरा ” (रह ५/१४०)

संस्कृतांत “ देवराजसेव्यमानपाचनाद्भिन्नपद्भूजं ” हें शङ्कराचार्यकृत काल-
भैरवाष्टक स्तोत्र या देवराजवृत्तांत आहे. मराठींत भिर १९ वा सर्ग आणि
“ रुद्र हा समुद्र देखतां क्षणें अुठावला ” हें मीमरूपी स्तोत्र हीं या वृत्तांत आहेत.
परन्तु मीमरूपीस्तोत्रांत मध्येच नकळत कलिन्दनन्दिनीचे चरण येतात. हें
मिश्रण आकृच, अकुल (१/११), आणि ‘ आर्यभूस्तोत्र ’ (माभा ८९) मध्येहि
आढळतें.

“ तुरद्गकण्ठवेष्टुनी सुरम्यबलपद्भ्रं
कर्दळी वनांत आणुनी तयास गौरवें
बान्धुनी रणाद्गणांत सद्गुरासि ठाकला
अश्व ते न देखतांचि सैन्यभार लोटला. ” (अकुल १/१)

‘ पुष्पाप्रत ’ (केक ६१) या कवितेमध्येहि या मिश्रणाचीं स्थळें आहेत.

हीर (७०३) [१-००००० | -००००० | -००००० | -००-]

हा न विनय, हान सुनय, काय समय गाळिशी ?
प्राप्त दयित त्यास खचित दीन करित टाळिशी !
व्यस्त कुठिल, कोण कुठिल वन्द्य गणिल ही रहा !
शत्रुकदन, केलिसदन, वीरमदन हीर हा. (२०५)

“ क्रोध दुरित काम चरित लोभ ममत साण्डुनी
दुःखहरण जन्मदळण कृष्णचरण मानुनी
भावरमण भक्तिमजन सर्व यजन अर्पुनी
कृष्णसयन सौख्यरमण भाग गहन भोगुनी. ” (डिहस्य ९/९)

“ याच श्लोकाखाली असलेल्या दुसऱ्या श्लोकांचीहि रचना अगदी या श्लोकासारखीच आहे ” (को-मकाकाछ).

चञ्चला (७०४) [१-०-० | ०-०-० | ०-०-० | ०-०-०]

“ श्रीमदात्मने गुणैकसिन्धवे नमः शिवाय
धामलेशधूतकोकबन्धवे नमः शिवाय
नामशेषितानमद्भवान्धवे नमः शिवाय
पामरेतप्रधानबन्धवे नमः शिवाय ” -

हैं शङ्कराचार्यकृत शिवचक्राक्षरनक्षत्रमालास्तोत्र या चञ्चलावृत्तांत आहे. मराठींत मिर्जी १८९ या कविता याच वृत्तांत आहे.

प्रपञ्च (७०६) [०-०-०-०-०-० | ०-०-० | ०-०-० | ०-०-० | -]

“ नृपतिबुवति सार फार किङ्करीमतासि ते दिर्नी
गणुनि हृदयि मानि मूढ बुद्धि साधिलीच मेदिनी.
त्यजुनि वसन-भूषणस्वयें स्वरत्नहार तोडुनी
क्षितिबारी निजली मुखावरुनि केशभार सोडुनी ” (मोसारा १/२३)

या वरील श्लोकहि या प्रपञ्चवृत्तांतच आहे.

मरालिका (७१०) [१-०-०-०, - !-०-०-०, -]

“ भार्गवस्ततः पाथसां निघा-
वक्षिपच्छरं सारविक्रमः
तेन तद्रता राक्षसा हताः
सोऽपि चारिधिर्दूरतो ययौ ” (ममच १/३४)

मध्वमुनीश्वरकृत ‘चतुर्थीची कथा’ (ममुक ५), माघवानुजकृत ‘आरोन्याप्रत’ (मानुक ५९) आणि गजानन गोपाळ जोशीकृत ‘अध्यात्मविचार’ (जोप १/३५) या थोड्याच कविता या मरालिकावृत्तांत आहेत. मारोपन्ताच्या मञ्जुपमायणांतील २९ वा, ४४ वा, आणि ६५ वा हे तीन श्लोक या वृत्तांत आहेत.

‘सुरवधू’ (७११) [१००५-०, -१०००-०, -]

प्रभु मनोरथा पुरधि, नाचती
सुरवधू, कळा अुरविनाच ती,
निवधि स्थाष्टिते पवन योजने
सुरति सेविली नवनवी जने. ” (मोमञ्जु ६०)

मोमञ्जु-मध्ये २०, ३३, ३६, ४२, ४९, ५१, ५२, ५५, ५७, ५८, ५९,
६०, ६३, आणि ६७ वा हे श्लोक या सुरवधूवृत्तांचे आहेत.

“मत्तमधुप” (७१२) [१-००००, -!-००००, -]

मत्तमधुप मी, रानि भटकतां
चित्त हलचिती फुल्ल वनलता;
नित्य भटकणे याम्बविल असें
दिश्य मुमन तें हाप न गवसे. (२०६)

‘पवनसुत’ (७१३) [१००००००, -!-००००००, -]

“पवनसुत कवि प्रथम मन हरी
सुगळ बहुसुखी प्रभुसि मग करी.
रुचिर नगाहि तो कहनि कणव दे
‘करि न हित असा’ प्रभुहि पण वदे. ” (मोमञ्जु २२)

अन्दिरा (७१४) [१०००-०, -!-०-०, -]

“जयति ते ऽधिकं जन्मना व्रजः
श्रयत अन्दिरा शश्वदत्र हि
दयित्त हृदयतां दिक्षुतावका-
स्त्वयि धृतासवस्तां विचिन्वते ” (भाग १०/३१/१)

हे भागवतांतील गोपीगीत जसे अन्दिरावृत्तांत आहे तसेच

“प्रगटलासि तू नन्दगोकुळीं
गुणनि अन्दिरा-यास ये स्थळीं
सकळही सुखी या व्रजां हरीं
विरहदुखिता गोपसुन्दरी. ” (वामन)

हैं वामनाचे मराठी गोपीगीतहि अिन्दिरावृत्तांतच आहे. मोरोपन्ताचें मञ्जु-
रामायण (मोसम ८/४३८) हें बहुतेक, आणि आधुनिक मराठींत ' कीर्ति
आणि प्रीति ' (च २३२) मधील पहिले ३४ श्लोक हीं या अिन्दिरावृत्तांत
आहेत.

“ परम नीच मूढां सळी, नया
न गणि, पावती आपल्या लया
परमनीं ' चमू दांसळीन ' या
अरि म्हणे, ' रणीं ताप ल्याल, या. ” (मोमञ्जु ३८)

या श्लोकांत होणारा यतिमद्ग अक्षरचमत्कृतीसाठीच क्षम्य मानावा लागेल.

दुता (७१५) [१-०-०, -!०००-०, -]

चीज पेरल्याविण न पीक ये,
वृद्धि सद्यवांतुनि रुजे स्वयें;
कोण्डितां तमीं करुनि कद्रुता
स्वर्णदेवता दुरि पळे दुता. (२०७)

“ रामभोजराट् धरणिमण्डलं
शासति स्म भूसुरकदम्बकं
दानवैभवैर्मधुरभाषितै
रञ्जयञ्जनं निजविनीतिभिः ” (ममच १/३६)

नरहरिकृत गङ्गारत्नमाला (१३२, १३३) हे दोन श्लोक या दुतावृत्तांत
आहेत.

' अजितसप्तिया ' (७१६) [१००००००, -!०००-०, -]

“ स्तविति सुरमुनी प्रभुसि सर्वही
म्हणाति ' जय ! ' असे विधिहि सर्वही
बराबि करवि त्या अरिचिही क्रिया,
सदयहृदय तो अजितसप्तिया. ” (मोमञ्जु ६१)

‘शिवविधी’ (७१७) [१-०-०, -!-००००, -]

“धीर तो पुसे कीदा पुनरपी
हे कथामुधा भक्तगुनर पी
सिन्धु लक्ष्मितां प्राग्ग्यबळनिधी
यानरागमं जेवि शिवविधी.” (मोमञ्जु ३०)

‘भद्र’ (७१८) [१००००००, -!-००००, -]

“भरत मुत्तविला भार अतरिला;
भजति कधि भवीं याच सु-तरिला.
वसुनि पितृपदीं विश्व निवविलें,
दुरित भिवविल, भद्र जिवविलें.” (मोमञ्जु ६६)

‘श्रित’ (७१९) [१०००-०, -!००००००, -]

“श्रित मयूरसे म्हणति जळद या,
प्रमुसि देतसे भजनबळ दया.
कचनि ताप हा सकल पळवि तो,
अतिवदान्यता प्रकट कळवितो.” (मोमञ्जु ६९)

“प्रमद्वरा”* (७२०) जला-द्विरावृत्ता

[-१-०-०१-!-१-०-०१-]

“सौभाग्यसुन्दरी, गेलीस कां त्वरें ?
पाहूं कुठे तुला काव्यात्म अप्सरे ?
सौन्दर्यनन्दिनी, तू सर्व जाणशी
नैद्युर्य का तुला शोभे प्रमद्वरे ?” (माजूरा ९२)

‘आनन्दकन्द’* (७२१) [-१-०-०१- - -१-१-०-०१- - -]

“आनन्दकन्द लोकीं हा शाहुवाळ मासा,
पाहूनि यास शोकीं थुळास होय ताजा.
अन्धार गाढ भोतीं, चिन्ता परी नको ती,
हास्यप्रमेस ओती हा बालचन्द्र मासा.” (माजूरा ८०)

‘आजीची आठवण’ (माजूरा ८२), ‘अज्ञात नाथास’ (माजूरा ८४) आणि ‘आजी’ (यद्य ४१) या कविता आनन्दकन्दवृत्तांत आहेत.

‘अनुराग’* (७२२) [० ० | - ० - ० | - - ! ० ० | - ० - ० | - -]

सकलांस हाय आहे जरि अकेलेंच जाणें,
क्षण सन्धि सङ्गातीला जगतींच ये सुजाणें.
रसुं या मिळून तू मी, त्यज वह्नुमे त्रपा ही,
अनुरागरङ्गभूमी जगतीच अेक पाही. (२०८)

‘वेगमेचें विरहगीत’ (माजूरा ८९) हें या अनुराग वृत्तांत आहे.

आनन्दकन्द आणि अनुराग यांच्या मिश्रणाचीं दोन शुदाहरणें मीरोपन्ताच्या कृतींत आढळतात.

“रसने न राघवाच्या घोडी यशांत गोडी. धु०
निन्दास्तुती जनांच्या, वार्ता वधूधनांच्या,
खोदया व्यथा मनांच्या काही न यांत जोडी.” (मोस्फुका ४/२०६)

“हृदया धरें विचारी नाम स्मरें न तापें. ध्रु०
नामींच भाव राहो, दुष्कर्मपडूक वाहो,
सौख्या मयूर लाहो, जें मोजवे न मापें.” (मोस्फुका १/३६८)

अमृतराम कृत ‘जगव्यापका हरीला नाही कसं म्हणाचें?’ (अकस १३४) हें पदहि याच प्रकारचें आहे. या पद्यप्रकाराच्या पूर्ण जातिस्वरूपाला रसना हें नाव द्यावें.

“कन्दर्प”* (७२३) [- | - ० - ० | - ० ० ! - | - ० - ० | - -]

कां हो कुलीनतेप्रति द्यावें महत्त्व मोठें ?
रत्नांघवे खणींतुनि घेतात जन्म गोटे.
अज्ञात जन्म पाशुनि मुख्यात हा तयापि
कन्दर्पकान्ति मुन्दर, अिन्द्रापरी प्रतापी. (२०९)

‘जुगारी’ आणि ‘पुजारी’ (माजूरा ८९, ९०) या कविता कन्दर्प-वृत्तांत आहेत.

“विद्युलता”* (७२४) [- १ - ० - ० १ - - ! - १ - ० - ० १ -]

“विद्युलतेप्रमाणे शयनि साजणी,
अन्धार गर्दवूनी जाशी पुन्हा शणी;
रस्ता पुढे दिसेना, अन्दाज होजिना,
हा जीव पाठलागी मी ल्याविला पर्णा.” (माजूग ९०)

‘प्रेमाची शिक्षा’ (माजूग ८७) ही कविताहि विद्युलतावृत्तांत आहे.

“वैशाख”* (७२५) [- १ - ० - ० १ - ० ० - १ - ० - ० १ -]

गेल्या वसन्त, मागुनि चण्डांशु ताप दे,
हिण्डेल कोण खेळत आता झुंहामधे!
सन्ध्या बघूनि रक्षित येती प्रिय-प्रिया—
वाटे दिनान्त सौख्यद वैशाखमासि या. (२१०)

‘क्षमस्व,’ ‘दिनान्त,’ ‘वियुक्तविलाप,’ ‘सृष्टि-वैभव’ (माजूग ९१-९४)
आणि ‘कविकातळ’ (गिका ३६) या कविता वैशाखवृत्तांत आहेत.

‘धवलकुसुम’ (७२६) [१ ० ० ० ० ० ० १ - ० - ! ० ० ० ० ० ० १ - ० -]

“धवलकुसुमधारिणी मृदुलहसितकारिणी
विशदविमलहारिणी विविधललितहारिणी
तरुणहृदयहारिणी मदनजलधितारिणी
विपुलजघनभारिणी द्विरदमधुरचारिणी” (युर २३३)

दमनक (७२८) [१ ० ० ० ० ० ०]

“प्रणयभरित-
मधुरचरित
भजनसहित-
पशुपमहित” (रुस्तमा १४८)

“हाला” (७३२) [- १ - ० ० - १ - -]

“नैराश्रय मनीं माजे,
त्यालाहि न सीमा जे;

दे शान्ति अनीहाला
तै रागमयी ह्याला. (२११)

मातङ्गी (७३७) [१ - - - १ - - -]

“ ऐकोनी हे वार्ता
जाली ते शोकातां,
रामाची ही वाणी
लगे यत्रावाणी. ” (मोघरा ५/३८)

‘ सुजनफलित ’ (७४१) [१ ० ० ० ० ० ० १ ० ० - -]

“ सुजनफलितकथनेन
प्रबलदनुजमथनेन
प्रणयितु रतमभयेन
प्रकटरतितु किल येन ” (हस्तमा १६१)

माणवक (७४२) [१ - ० ० - १ - ० ० -]

गोड अशा बाल्ययी
वृत्ति सदा मोदमयी;
रम्यतम हरय यथे
माणवक-श्रीद्वित गे. (२१२)

“ भर्ममये हर्म्यतटे
शर्मसर्तानर्मरताम्
पद्मनुयी पद्मग्रह
वेदि सती मूर्तिमतीम् ” (ममच १/२७)

सम्पुष्पक (७४३) [१ - - ० ० १ - - ० ०]

“ संपुष्पितवन्धुमत्र
संचारितर्षातिष्वत्र
गोरीगण्यसर्माकर
मां पालय दामोदर ” (स्तनमा २०९)

“ नीराधियभृत्याद्दतगोपेश्वरमागोश्रित ’ (रुस्तमा २०८) या पद्यांत
सम्कुलकाचे २८ चरण आहेत.

‘ पुरुषोत्तम ’ (७४४) [१ ० ० - ० ० १ - - ० ०]

“ पुरुषोत्तम वीरव्रत
यमुनाद्भुत तीरस्थित
मुरलीध्वनिपूरक्रिय
सुरभीव्रजनादप्रिय ” (रुस्तमा १५३)

कुलटा (७४५) [१ ० ० ० ० - ! ० ० ० ० -]

“ रुचिरपटः पुलिनतटः
पद्मपपतिर्गुणवसतिः
सममशुचिर्जलदरुचि-
र्मनसि परिस्फुरतु हरिः ” (रुस्तमा ५७)

याच्या बरील चतुष्पदीहि याच वृत्तांत आहे.

“ क्षितिधिजितिस्थितिबिहिति-
व्रतरतयः परगतयः
शुभ रुधुर्गुरु दुधुडु-
र्युधि कुरवः स्वमरिकुलम् ” (दण्डी ३/८५)

तरलनयन (७४७) [१ ० ० ० ० ० ० ! ० ० ० ० ० ०]

“ कुसुमनिकररचितचिकुर
नखरविजितमणिजमुकुर
सुभटपटिमरमितमधुर
विकटसमरनटनचतुर ” (रुस्तमा १५२)

या पद्यांत तरलनयनाचे १८ चरण आहेत. याव्यतिरिक्त वेदान्तदेशिककृत
यादवाम्बुदयांतील ६/३९ हा श्लोक तरलनयनाचा आहे.

‘ साशङ्क ’* (७४८) [- १ - ० ० - १ - - ! - १ - ० ० - १ - -]

हैं काय असें होमी ? साशङ्क घषाये लुर,
डोक्यांत जमे पाणी, डोक्यांत शुठे काहूर.

अेकान्त गमे ठेवी छातीवरती ओशें,
अन्धार फिरे भोंतीं गेला दुनियेचा नूर." (माजूग ९५)

‘काहूर’ (माजूग ९५) आणि ‘भयाण समुद्रांत’ (गिका १०१) या कविता साशङ्कवृत्तांत आहेत.

“रम्याकृति”*(७५०) [१--००१--००१--]

ठावें न कुणा गूज हृदोचें
ठावे न कुणा रह्ग सुधीचे,-
माझ्या हृदयां नित्य रमो ही—
रम्याकृति कोणास न मोही ? (२१३)

‘सुधाकर’ (माजूग ६३) ही कविता या रम्याकृतिवृत्तांत आहे.

“मदिराक्षी”*(७५१) [१००--१००--१००-]

मधुकालीं किति ही रह्ग-मजा !
गमती या गमतीच्या गमजा.
प्रणयी मत्त न कां प्रेममुदें ?
मदिराक्षी नजरेने मधु दे. (२१४)

‘बालमित्रास’ (माजूग ६७) ही कविता या मदिराक्षीवृत्तांत आहे.

टीप. अरवी छन्दशास्त्राप्रमाणे चरणारम्भी (००--) हा गण असल्यास त्याच्या ठिकाणी (-०--) हा गण विकल्पाने येऊं शकतो. आणि शास्त्राद्विर्बल्यसी या न्यायानेच या विकल्पाला गजलाप्रलति याव दिला आहे. तथापि हा विकल्प निष्ठुरपणें काढून टाकणें हेच शास्त्रशुद्ध आणि युक्त आहे. तसेंच चरणान्ती (००-) हा गण असल्यास तेथेहि विकल्पाने (--) हा गण घालण्याची वहिवाट आहे; परन्तु ही वहिवाट वृत्तरचनेच्या मूलभूत तत्त्वाला बाध आणणारीच आहे.

“यत्नमाला”*(७५२) [१००--१००-००-]

नगरींचा न तो ठिके अजळ्या,
नलगे तो अशिधिते, तुजला;

पदुता ही तुझी अुरीं धरितों
वनमाला जशी घरी हरि तो. (२१५)

‘मौतियाचा गजर’ (माजूग ७८) ही कविता या वनमालावृत्तांत आहे.

“स्नेहलता”*(७५४) [1-००-1-००-1-5०-]

प्रेम हटें का अुगवे साजणी ?
प्रेम भरे मात्र असूया-तर्णी;
प्रेम हवें ? कुम्पण काढी तुझें-
स्नेहलता रूक्ष रणीही रुजे. (२१६).

‘लाज जय, हास जय !’ (माजूग ५७) ही कविता या स्नेहलतावृत्तांत आहे.

“मानवती”*(७५७) [1-००-1-००-1-००-]

प्रीति करी तूजपुढे नम्र मला,
आज कुठे जांव नसे हा भ्रमला;
देवि, मला दिग्विजयेच्छा नव्हती—
मानवती, जाभिल बाया नवती. (२१७)

‘अबोल’ (माजूग ५६) ही कविता या मानवतीवृत्तांत आहे.

“काञ्चनकान्ति”*(७५८) [1-००-1-००-०1-००-1-]

पाहुनि त्या चास्तेस कोण फसेना ?
जीवन छे ! त्या मरीचिकेत असेना.
कीष करू ये कदाच साच न कां ती !
जीव निवे का बघूनि काञ्चनकान्ती ! (२१८)

माजूग ८१ थी कविता या काञ्चनकान्ति वृत्तांत आहे.

हंसशयेनी (७६२) [-1---!०००००!---1-]

“नीतोच्छ्रायं सुहुरशिशिररदमेरुस्रै-
रानीलभैर्विरचितपरमागारत्नैः
ज्योत्स्नाशङ्कामिह वितरति हंसशयेनी
मध्ये ऽप्यहः स्फटिकरजतभित्तिच्छाया” (किरात ५/३१)

‘शुभकामी’* (७६४) [१ - - ० ० | - - ० ० | - - ० ० | - -]

जाशील जरी दीपधुनी लोचन जाहीं,
होती सुमनें पायतळीं धन्यं तुझ्या हीं.
भृङ्गापरि त्या पोटभरू लोलुप का मी !
छे ! दिव्य पतङ्गापरि हा मी शुभकामी ! (२१९)

“ कोलं भुवि कोऽलं जगदालम्बमवैतुस्
स्वामी शुभकामी किल भूमीमसुरार्ताम् ।
याराशिगभीराम्भसि काराभवने ऽभि-
प्रस्तामिद् मुस्तामिव यस्तानुदहार्पात् ” (वेविच ३८७)

हैं वृत्त तरी (मन्दाकिनी कदाचित् नसलें तरी) अरबी-फार्सी छन्द-शास्त्राच्याच द्वारा हिंदुस्थानांत आलें आहे असें वाटतें. मराठींत तरी या वृत्तांतील ‘ मिह्रीण न तू सुन्दरि, बाणा न शिकारी ’ (माजूग ५९) ही सुपरिचित कविता फार्सी वृत्त ढोळ्यांपुढें असल्यामुळेच निर्माण झाली होती; पण आता वृत्ताचें नामकरण करितांना जो संस्कृत श्लोक या वृत्ताचा आढळला त्यांतीलच अेका शब्दावरून, तें करणें योग्य वाटते.

‘रानकिशोरी’ (माजूग ६०) ‘ध्यासतून भास’ (यध ४०) ‘जीवितेश्वरीस’ (रिफ १३), या कविता या शुभकामीवृत्तांत आहेत.

“ कलावती ”* (७६५) [० - ० - १ ० ० - - ! ० - ० - १ - -]

समानशील सखी ती हवी प्रपञ्चातें,
अलङ्कृतीच न जी मात्र होय मञ्चातें;
कदास केवळ ती रूपशालिनी भार्या !
कलावतीहि नको काय शालिनी आर्या ! (२२०)

‘ ढोड्ग ’ (माजूग ७६) ही कविता या कलावतीवृत्तांत आहे.

“ मरीचिका ”* (७६६) [० - ० - १ ० ० - - ! ० - ० - १ ० ० -]

नको तुझा व्यवहारा, जिथे तिथे पगडा !
शुगाच निष्फळ माजे मनीं जनीं शगडा.

क्षणैक जीवित हें यास चारुता खुलवी-
मरीचिकाहि रुचे जी रणी मृगा झुलवी. (२२१)

‘ अगोर्दोची भेट, ’ ‘ डुमरी, ’ ‘ स्त्रीस्वभाव, ’ ‘ कां सङ्कोच ? ’ (माजूरा ७१-७५), ‘ अनेक सङ्क्रमणांनी ’ (यथ ४६), ‘ फिरस्ता ’ (यज १७), ‘ संसारसखी ’ (यग ८८) आणि ‘ रसिक संशयमस्ता ’ (गिफ २३) या कविता मरीचिका वृत्तांत आहेत.

“ शरयू ”* (७६७) [० ० --- | ० ० --- | ० ० --- | ---]

प्रणयावीण गमे नीरस सारी सृष्टी,
प्रणया गोड दिसे सर्व-कुठे ती दृष्टी ?
कधि नांवांतिल जादू स्फुरवी प्रेमातें-
शरयू नांवच लावी चटका हे मातें. (२२२)

‘ सौभाग्यवती ’ (माजूरा ६६) ही कविता या शरयूवृत्तांत आहे.

“ प्रियशिष्या ”* (७६८) [१ ० ० --- | ० ० --- | ० ० --- | ० ० ---]

कृणि वागीश कलाभिर तपोपशि कवी,
नृप त्याला बदला की दुहितेला शिकवीं-
न लगे शिक्षण, जात्या पटुता खींत वसे,
प्रियशिष्या गुह्यें तप्त करी आवरसे. (२२३)

माजूरा ६३ वी नि ६४ वी या कविता प्रियशिष्या वृत्तांत आहेत.

सुरभि (७६९) [१ ० ० - ० ० | ० ० - ० ० | ० ० - ० ० | ० ० -]

“ शरणागत-भरणागत-कवणाकर-हृदयं
सुरमानित-परमाच्युत-शरमारित-विमतम्
शमलालित-कमलासन-विमलानन-विनुतं
भज मानस निजमाश्रयमजमाहतमदनम् ”

ही कविता शारदातिलकम् मधील शिवकणांमृतांत्न म्हणून ब्राह्मणने आपल्या
Sanskrit Prosody या पुस्तकांत अुद्धृत केली आहे.

“ यशोगन्ध ”* (७७०) [१ - - - ० | ० - - - ० | ० - - - ० | ० - - -]

लताग्रीं सुमना, डोलत रे मुग्ध मुदें तू
नको आदरं सङ्कोच, अलीला मधु दे तू ;
जरी राहिल अशात तुझें रूप न खन्ती,
यशोगन्ध तुझा नेहिल रे वायु दिगन्ती. (२२४)

‘ तुझ्यावीण ’ (माजूरा ५८) ही कविता आणि “-स” (यग ८६) या कविता यशोगन्धवृत्तांत आहेत.

“ श्यामकान्त ”* (७७१) [१ - ० - ० | ० - - - ० | - ० - ० | ० - - -]

दीर्घकाल नसे पुत्र, आणि देवदयेने
चार पुत्र मिळूनीहि काळसङ्कट येणें;
जाश्रुनी वनवासस पुत्र त्यांतुनि दोघे
भूप हाय म्हणे ‘ राम ’ ! श्यामकान्त-वियोगें. (२२५)

माजूरा ८३ वी कविता या श्यामकान्त वृत्तांत आहे.

“ नूपुर ”* (७७२) [१ - ० ० - १ - ० - ० | - ० ० - १ - ० -]

दूर तुझ्यावीण मूक जीव हुरे अंकला,
राहुं तया दे क्षणैक वरिं तुझ्या टेकला.
स्पर्शनिषा तूज धन्य मञ्जुळ नादांत हा
नूपुर पार्यां सकम्प गुह्यात खेळे भला. (२२६)

‘ प्रेमसम्भ्रम ’ (माजूरा ८०) ही कविता या नूपुरवृत्तांत आहे.

“ रसोदात्त ”* (७७३) [१ ० - - - ० | - ० - ० | ० - - - ० | - - -]

धनाचाच लोभ देख कितीकांस नाचवी,
कुणा कीर्तीचाच भाद, किती वाद माजवी !
तुशी प्रीति हीच अेक रखे शान्तवी मला,
रसोदात्त जीवनीं न दुजी शक्ति शीतला. (२२७)

माजूरा ८४ वी कविता या रसोदात्तवृत्तांत आहे.

“अुपा”* (७७४) [० - - - ० | - - - - ! ० - - - ० | - ० - -]

“जहाली अुपा जागी, सखे तूहे हो झणी,
अुपेसारखा झुञ्ची करी साज साजणी.
तिचें रूप दावाया बने तिन्धु आरसा,
पहा तू यहारीचा तुझा अिन्दु दर्पणी.” (माजूग ६९)

‘प्रबोधन’ (माजूग ६९) आणि ‘मनोवासिनीस’ (यग ६५) या कविता अुपावृत्तांत आहेत.

श्रीलीला (७७५) [1 - - - - | - - - - | - - - - | - - - -]

“मन्दारा ऽ मन्दा ऽ ऽ रामं दारु मन्दा ऽ ऽ रा -
द्याधिमा दैत्यारः शेषाद्रि तं प्राप्ताः ।
सारवासारवासारवासार ऽ वा -
गालींदा शृङ्गाली यस्या ऽऽर्तान् सम्भर्तुम्” (बेलस १४/२७)

“मनोमोहिनी”* (७७६) [० - - - ० | - - - - ! ० - - - ० | - - - -]

खुब्ब्या, अूठ खेळ्याया तरी ये जनामाजी,
मुला वाटती का रे अिथे सर्वं दामाजी ?—
कुणाला कुणी आहे, तुम्हांला न चिन्ता हे -
मनोमोहिनी माक्षी सखी होअिना माक्षी. (२२८)

‘जातांना’ (माजूग ६८) ही कविता ही या मनोमोहिनीवृत्तांत आहे.

“रङ्गराग”* (७७७) [1 - ० - - ० | - - - - ! - ० - - ० | - - - -]

वृत्ति त्या शुकाची का प्राप्त होय अन्यासी ?
आणि मी सखे, नाही बीतपग संन्यासी.
झुब्ध झुब्ध मी होतो देखतां तुझी मूर्ती—
रङ्गराग औसण्डे मे तुझ्या पदन्यासी. (२२९)

‘प्रेमधूर’ (माजूग ७७) ही कविता आणि ‘याचना आणि प्रीति’ (माघ
( ) या कविता रङ्गरागवृत्तांत आहेत.

“गिरिवाला”* (७७८) [१००--१००--१००--१००--]

न दिसे ओज पुरी या, न दिसे कान्ति निरोगी,
सगळी संस्कृति ही सभ्य कशी वैशिक ढोङ्गी !
नहि आश्चर्य, रुचे दुर्गम रानांत शिवाला
विलसे प्रकृतिचारुत्व जिचें ती गिरिवाला. (२३०)

‘सखये, काय करूं मी?’ (माजूग ६४) ही आणि ‘दोध’ (गिफ ५१)
या कविता या गिरिवालावृत्तांत आहेत.

“वसुन्धरा”* (७७९) [१००-०-१००--१-०-०-१००--]

दिसे अजून मला ती प्रसन्न राजस मूर्ती
सदा श्रमव्रत साक्षात् क्षमाच, मानसपूर्वी,
दिसे जणुं अनुरागें अनर्थ्य माणिक रत्नी—
वसुन्धराच अहा ती सुशील सोशिक पत्नी. (२३१)

‘शुखाणा’ (माजूग ७०) ही कविता या वसुन्धरावृत्तांत आहे.

“अिन्दुमुखी”* (७८०) [१-००-१-०००-१-०००-१-०००-]

वाट किती पाहूं तरी ? धीर निघेना मधुरे,
गूज कथू का मनिचें ? तूज कळे ते चतुरे.
भूवर का मत्स्य जगे ? तूच मला जीवन मे,
अिन्दुमुखी, सिन्धु नको, विन्दु मला अेक पुटे. (माजूग)

माजूग ५४ वी कविता ही अिन्दुमुखीवृत्तांत आहे.

“प्रमाथिनी”* (७८१) [१००-०-१-०००-१-०००-१-०००-]

कधीच कां तू मजला न पाहशी प्रेमभरें ?
प्रसन्न होशील पुढे परी कुठे नेम वरें ?
पडें पहा निष्क्रिय मी पुरूप होअून भला —
न बोलवे तूज पुन्हा प्रमाथिनी, तू अरला ! (२३२)

माजूग ८५ वी कविता ही या प्रमाथिनीवृत्तांत आहे.

“पाणिवन्ध”* (७८२) [१-०-०-० १-०-०-०-१-०-०-० १-०-०-०]

पूर्ण भावसङ्गतिने होय सारखी प्रगती,
तीविना विवाह पहा बन्दिवास की जगती.
हस्तपादबन्धन का युक्त सागयेत्तरणी !
पाणिवन्ध मात्र अिये, बन्धमोक्ष तो मरणी. (२३३)

माजूरा ७७ वी कविता या पाणिवन्ध वृत्तांत आहे.

“मानसभञ्जनी”* (७८३) [१-०-०-०-१-०-०-०-१-०-०-०-१-०-०-०]

यष्टि तुझी जणू सरू, गाल गुलाब की तुझे,
कस्तुरिकाच केस हे, नेत्र हिरे सखी, तुझे;
आणि हिऱ्यापरी कशा दृष्टि कठोर साजणी !
मानसभञ्जनी तुझें नाव पडे पहा जनी. (२३४)

सोमराजी (७९०) [०-०-०-१-०-०-०]

“ धृतोत्साहपूरा -
द्वयुतिसितसूरा -
द्यतो ऽ विर्विदूरा -
द्रयं प्राप शूरात् ” (रुस्तमा १६१)

णायकुमारचरित्रु या काव्यांतील २ व्या सन्धीतील ३ रें कडवें आणि ६ व्या सन्धीतील १३ वें कडवें हीं सोमराजीवृत्तांत आहेत.

“ प्रमीला ”* (७९२) [०-०-०-१-०-०-०-१-०-०-०]

नरांच्या पहा बैरिणीला
करी लीन ही सृष्टिलीला;
बघे अर्जुनातें प्रभावी
नि हो प्रेमवेडी प्रमीला. (२३५)

माजूरा १०५ वी कविता या प्रमीला वृत्तांत आहे.

सौदामिनी * (७९३) [४ - - १ ४ - - १ ४ - - १ ४ -]

जरी स्थापि वा सौम्य नाही प्रभा,
जरी राहशी तू धरुनी नभा,
तरी, होय मेघावृता यामिनी
तदा दाविशी मार्ग सौदामिनी. (२३६)

मराठी कवि अमृतराय याचें हिन्दी सुदामचरित्र या सौदामिनी वृत्तांत आहे. मिरा ११ वा सर्ग या सौदामिनी वृत्तांत आहे. ' अनन्तस्तोत्र ' (तासक ९८), ' प्रतिज्ञा ' (तासक १५९), ' रसिकास विनन्ती ' (कावि ९०), माजुग (१०३ ची नि १०४ ची) या कविता याच वृत्तांत आहेत.

मेघावली (७९४) [४ ४ ४ - १ ४ - - १ ४ - - १ ४ -]

हृदयि अमृताचा पहा आशय,
प्रखर दीपवी दृष्टे तेजोमय,
बसुनि वातयानी असे पावली,
धरणिची सखी कोण? मेघावली. (२३७)

“ स्तनितधोरघोषाट्टहासातुला
तरलतारविद्युच्छटालोचना
विरहिणीजनप्राणघातोद्यता
नभसि राक्षसीयं न मेघावली. ” (हे २/१८९)

भुजङ्गप्रयात (७९५) [४ - - १ ४ - - १ ४ - - १ ४ - -]

दिसे केतकी कान्बनाचेंच पान
पडे भूलही स्वर्णमूढास कां न ?
मना सजना, घात रे घात यांत,
वनीं केतकीच्या भुजङ्गप्रयात. (२३८)
भिअनी जना अेक वाजूस व्हावें,
न होअून कोणासही दूखवाचें,
कुणी दुष्ट अड्गास लावील हात
तरी दाखवावा भुजङ्गप्रयात. (२३९)

भास (अभिषेक ६/१५) हैं भुजङ्गप्रयाताचें अेक प्राचीन अुदाहरण आहे. मराठींत रामदासकृत 'मनाचे श्लोक', आणि रामायणांतील काहीं भाग, तसेंच कुण्टेकृत 'रजा शिवाजी' हीं भुजङ्गप्रयातवृत्तांत आहेत.

पुढील पद्यांत विषद्वया आणि भुजङ्गप्रयात यांचें मिश्रण आहे.

“तुशी मात्र ओजस्विनी स्फूर्ति दृष्टी,
विहङ्गा, तुझ्या गायनें गुड्ग सृष्टी. ध्रु.

अुडोनी अुन्व अुत्ताहे प्रभातीं प्रार्थिनी मानू,
रहसें राखिनी राजी किती ही थोरवी वानू !

तुझ्यासारखा भक्त तू भूमिपृथीं,
विहङ्गा, तुझ्या गायनें गुड्ग सृष्टी.” (सुजी)

कन्द (७१६) [७ -- १० -- १० -- १० -- १०]

कुणी भावनेच्या विलासांत तल्लीन
म्हणे हज्र तें हृद्य, त्याच्यांत आनन्द;
कुणी बुद्धिच्या द्विष्ट लीलेपुढे दीन,
चमत्कार त्याला गमे की कलाकन्द. (२४०)

“असे कूप अत्यन्त हा खोल संसार
जलें त्यांतलीं दुस्तर, क्लेशही पार
अशा कूपिं जे मग होतात त्यां हाच
असे रज्जु सुदारणा धर्म हो साच.” (भिअनि २१३)

वि. वा. मिडे या पद्याच्या वृत्ताला सुमाल्या कोणत्या आधारे म्हणतात तें कळत नाही.

सुधा (८००)

[७ -- ७ १ ७ -- ७ ० १ ७ -- ७ ० १ ७ -- ७ ० १ ७ -- ७ ० १ ७ -- ७ ० १ ७ --]

“हितावह असे जंव परिस्थिति तुम्हां तंव
हितास्तव झटा, हित लडा,
घडी गत पुन्हा नच तुम्हां मिकु शके बहु-
घनार्पण करुनिहि अहा !

यथाविधि करी कृति यथोचित धरी क्रम
 तदापु न तथा लघु असे,
 स्वजीवित तथा लघु गमे श्रम न जो कधि
 करी परि सदास बसे. ” (भिजी २५४ वी)

वागीश्वरी (८०२)

[४ -- १ ४ -- १ ४ -- १ ४ -- १ ४ -- १ ४ -- १ ४ --]

यशोगीत गाती तुझ्या श्रीडितांचें
 जिथे व्यासवाल्मीकि मोठे कवी
 तिथे वाञ्छितें शुद्र पद्यांत माझीं
 कथूनी बलें मी तुला औकरीं;
 प्रसादें तुझ्या भक्ति काही जनांची
 जडे माझिया मुग्ध आर्ति-स्वरीं,
 परी स्फूर्ति दे लोकदुक्कलें वदाया
 अता प्रार्थना हीच वागीश्वरी ! (२४१)

“भित्तों मी तुझ्या चुम्बनातें” (माजूस्व ४२) ही मराठीतील या वृत्तां-
 तील पहिली कविता होय. या वृत्तांत मन्दारमालेशां आरम्भाचा अेक लघूच काय
 तो अधिक असल्याने याला मुमन्दारमाला हें नाव देण्यांत आलें. पुढे वागीश्वरी
 हें नाव हिन्दी छन्दःप्रभाकरांत आढळलें पण या नांवाला आधार आढळत
 नाही. या वृत्तांत ‘आमची मायबोली’, (माजूस्व ५८), ‘मराठवाणा’ (माजूस्व
 ८४), ‘माहा महाराष्ट्र’ (यथ ५५), मायदेवकृत ‘नको हें नको तें’ (माभा
 ३१), अित्यादि अनेक कविता आता झाल्या आहेत.

मन्यान (८१६) [१ - - ० १ - - ०]

“शुद्धीर्णतारुण्य
 विलीर्णकारुण्य
 गुञ्जालतापिच्छ-
 पुञ्जान्यतापिच्छ” (रुस्तमा ११९)

केतुमाला (८१९) [१--० १--० १--०]

आलां लढायास येये,
माघार प्याया न येतै;
कां कांपवीते तुम्हांला
ती शत्रुची केतुमाला ? (२४२)

“ कोट्टनि हा सूर धेतो ?
तो कोण ही तान धेतो ?
सद्गीत त्याचें सदाचें
पावृनि रूपा कदाचे
काटे तरी स्वल्पदाचें
आश्चर्य साधी कसें तो ? ” (सुभा)

‘ संनीत ’ (८२२) [१--० १--० १--०]

संनीतदैतेयनिस्तार
करुणाणकारुण्यविस्तार
पुष्पेपुकोदण्डदङ्कार-
विस्फारमञ्जीरझङ्कार ” (रूस्तमा १४५)

“ यस्मै परिध्वस्तदुष्टाय
चक्रुः स्पृहां माल्यजुष्टाय
दिव्याः स्त्रियः केलितुष्टाय
कन्दर्परङ्गेण पुष्टाय ” (रूस्तमा १६१)

“ तारामती ” (८२३) [१--० १--० १--० १--०]

रात्रींतुनी मेघ येती नर्भी,
येबोल येणार ते, मी न भी,
नाही परी जीविताराम ती
माझ्यासर्वें केवि तारामती ? (२४३)

“ माझा दिसो हा रिकामा खिसा,
बोला मला मूर्ख वेडा पिसा,

याची न माझ्या मनाला क्षती,
माझ्यामधे गुड्ग माझी मती.” (सुर्जा)

लयग्राहि (८२५) [1 - - - - | - - - - | - - - - | - - - -]

हीं भूषणें वन्धनें मात्र होती,
छन्दासही मुक्तता या अहो ती !
काव्यां कवे, होय रे वञ्चना ही
जेथे लयग्राहि शब्दौघ नाही. (२४४)
“रम्भा पदन्यास जेथे करीना
नाचेल कुब्जा, तिला राहवेना.” (पु. मं. लाड)

भिद्वेकृत अलङ्कारनिरूपणांत (पृ. १४४, १४९) लयाग्राहि वृत्ताची दोन
श्रुदाहरणें आहेत.

सारङ्ग (८२६) [- - - - | - - - - | - - - - | - - - -]

कां मारिती व्याध जीवांस निष्पाप ?
हो दुर्बलानांच मोठा जर्गी ताप.
देखा किती रम्य डोळे, कसा रङ्ग,
दावी कसे पादलालित्य सारङ्गा ! (२४५)

मोरोपन्ताचें रमणीय रामायण (मौगप्र ७/३८३) हें या सारङ्गवृत्तांत
आहे.

अमृतध्वनि (८२७)

[- - - - | - - - - | - - - - | - - - - | - - - -]

दायी कुणी कवन, नार्वाण्य तें लव न,
टायी न कल्पलतरा,
ध्यान्तास तें जमवि, पान्यास तें दमवि,
कान्तार स्योत गति को ?
धर्मावृत्ती मुरक, हा प्राय हें समक
तो दासयी अविनयें-

ना जें सुनीत, नित गाजे सुनें स्वनित
की अमृतध्वनि न ये. (२४६)

संस्कृतांत “चेटीभवभिसिलखेटीकदम्बतठवाटीपु नाकिपटली” हें शङ्कराचार्यकृत अम्बाष्टक स्तोत्र, (वृस्तो १९७) आणि वेदान्तदेशिककृत यादवाम्बुदय (४/१२४) हा श्लोक हीं या अमृतध्वनिवृत्तांत आहेत. मराठींत मोरोपन्ताचे कविप्रिय रामायण (मोसम ७/३७०) आणि सद्गनरामायण (मोसम ८/५१) हीं दोन रामायणें या वृत्तांत रचिलीं आहेत. आधुनिक मराठींत रणविहाराचा १६ वा सर्ग या वृत्तांत आहे. अमृतध्वनि हें नांव कोणी दिलें हें कळत नाही.

मन्दारमाला (८२९)

[- - - | - - - | - - - | - - - | - - - | - - - | - - - | -]

जाया हरीच्या जरी ठेवित प्रीति
त्यांची परी रीति अत्याग्रही,
कोल्हाळ हो घोर, वेल्हाळ तो थोर,
त्याला न तो घोर यालाग्रही,
याया सुखाराम राहूनि निष्काम
देवी घनश्याम ती मागणी,
मन्दारमाला रमालाच लाभे,

अुभा वृक्ष तो सत्वमामाङ्गणी ! (२४७)

‘अश्वघाटी दशान्त’ (मोस्फुका १/३६४) आणि ‘गङ्गास्तव’ (मोस्फुका १/७१) हीं काव्यें मन्दारमालावृत्तांत आहेत. गुरुरामायणाचा ६४ वा श्लोकहि याच वृत्तांत आहे.

“निर्झरध्वनि” (८३०) [अमृतध्वनी । - - -]

देहांमधील बळ खर्चोनिवा सकळ
होमी खुदार मग जीवावरी,
ओढावयास बळ देतील तो प्रबळ,
पाअलू हें अढळ ठेवी वरी,
घोडा चवूनि जरि येतील भूमिवरि

कोणी दया न करि तुझ्यावरी-
ज्या ओढितोस घर तेही तुझ्याचवर
येतांल सर्व तर सर्पापरी." (कुमा १२)

सर्वगामी (८३१) [७ तगण । २ गुरु]

“ जो लोककल्याण साधवया जाण
घेयी करी प्राण त्या सौख्य कैचें !
निंदाजनीं त्रास, अर्थी विपर्यास,
कारागृहीं चास, हे भोग ज्याचे. ” (देसा)

आभार (८३२) [सारङ्गद्विरागवृत्ता]

“ देवापरी मातृसेवा करी, अन्य चित्तान्तरी
जो धरीना कधी घ्यास,
मानोनिया गाय ही आपुली माय देता तिचा
काय कैसा कसायास ? ” (विक १३०)

‘स्वानन्दसम्राट्’ (८३४) [--०।--!--०।--]

“ गाजो जर्गी या जी लोकशाही
तीचेच आम्ही याजी शिपाभी,
विशामु भिक्षू, आजन्म चाकर,
स्वानन्दसम्राट् ! अह्लाहु अक्बर ! ”

ही माजूग १०७ वी कविता या स्वानन्दसम्राट् वृत्तांत आहे.

‘चदनपद्म’ (८३९) [०-।०००-।-]

“ अिदं चदनपद्मं
प्रिये तव विभाति
मिह व्रजति मुग्धे
मनोव्रमरतां मे. ” (पि ८९ टीका)

‘माविनी’ (८४०) [१-०-।-०]

“ कामिनीलक्ष
मोदने दक्ष

भाविनीपक्ष
माममुं रक्ष. ” (रुस्तमा १२४)

‘नन्दकुलचन्द्र’ (८४१) [१-०००१-०]

“ नन्दकुलचन्द्र
लुप्तभवतन्द्र
कुन्दजयिदन्त
दुष्टकुलदन्त ” (रुस्तमा १४४)

“ रिङ्गदुर्भङ्ग-
तुङ्गगिरिशृङ्ग-
शृङ्गदतभङ्ग-
सङ्गधृतरङ्ग ” (रुस्तमा १४२)

“ करमीर ” (८४२) [१००००१-०]

“ पुलिनधृतरङ्ग-
युवतिकृतसङ्ग-
मदनरसभङ्ग-
गरिमलसदङ्ग. ” (रुस्तमा १४७)

द्वियोषा (८४७) [१-०-१-०-०]

भिरा (११/३) आणि मिढेकृत अलङ्कार निरूपणातील ‘सर्वं वा भूवरी’ ही दोन पद्ये द्वियोषावृत्तांत आहेत.

गजगती (८५१) [१०००-!०००-]

मन कुठे नच जाहे,
तिजयिणे तडफाढे;
तरि करी अलग ती
मन करी गजगती. (२४८)

‘धीरपर’ (८५३) [१-०००१-०००]

“ चाकतटयसनद
गौरभद पीताद

पद्मकर दैत्यहर
कुञ्जचर वीरधर
नर्ममय कृष्ण जय" (रुस्तमा १५६)

हंसमाला (८५४) [१-०-१-०-१-०]

त्याचिया मानसांत
कल्पना श्रीडतात,
की सुवर्णा भ्रमाला
पाडिती हंसमाला. (२४९)

वीरलक्ष्मी (८६०) [१-०-१-०-१-०-१]

शत्रुची फोडुनीया पळी
घाव घालीत ये या स्यलीं
अग्निकाष्ठे करी भक्षण,
वीरलक्ष्मीस त्या वन्दन ! (२५०)

संस्कृतांत "रद्गतस्तोपितशातिना" (रुस्तमा २००) या पदांत वीर-
लक्ष्मीचे ५४ चरण आहेत; आणि मराठींत माजग १०६ वी कविता या वीरलक्ष्मी-
वृत्तांत आहे.

भामिनी (८६१) [१-०-१-०-१-०-१-०]

तारका अम्बरीं थोडक्या का !
मारितों मी न कोणास हाका.
शुक्रतान्यापरी जी समार्जीं
भामिनी स्वामिनी तीच माशी. (२५१)

भिगी ४२ वी कविता आणि तद्विकृत 'राजराजेश्वर हो दयाळा' (तायक
१०९) ही कविता या भामिनीवृत्तांत आहेत.

धरमुन्दरी (८६५) [१-०-०-०-१-०-०-०-१-०-०]

धान्त किति पान्य यष, शान्त कर याला,
कीब कर, जीवनच दे ग समपाला.

योग्य मज भोग्य मज हृज मधु-धार,
‘देख वरसुन्दरि, सरोवर शुदार!’ (२५२)

“वन्दुरगुणे कृपणवन्धुमनपायं
सिन्धुतनये तव कटाक्षमकरन्दम्
अिन्दुकरवृन्दजडचन्दनमहीधृत्-
कन्दरमरुच्छिशिरसुन्दरमुपासे” (वेलस ५/१८)

(वेविद ४३१) हे हि वरसुन्दरीचेंच शुदाहरण आहे.

मराठींत निरञ्जनमाधवकृत ‘साम्बशिवाष्टक’ (निक १/१०), साधुदासकृत ‘अेकच शब्द’ (सानिस-१/५६) आणि ‘ज्ञानसम्पदा’ (भिमम ७६) या कविता वरसुन्दरीवृत्तांत आहेत.

वसुधारा (८६८) [१ ० ० ० ० ० १ ० ० ० ० ० १ ० ० ० ० १ - -]

जवळ सखि असुनि मज चिरविरह दाही,
धदनशशि असुनि कशि मजशि न सुधाही;
प्रणयधन नयन तव, वरस मधुधारा,
कृपणपण न कर, रण वनव धसुधारा. (२५३)

निरञ्जनमाधवाचें भवान्यष्टक (निक १/११) आणि साव (९/६१-६२) हे दोन श्लोक हीं वसुधारावृत्तांत आहेत. निरञ्जनमाधव या वृत्ताला स्तोत्रान्या शैवटीं कुसुमशर म्हणतो.

श्रग्विणी (८६९) [१ - ० - १ - ० - १ - ० - १ - ० -]

क्रीपतां लाडकी तीस तो धींघर
घेत अहर्की म्हणे, शान्ति चित्तीं घर.
याहुपाशांत या मासिया रुक्मिणी,
शोमशी भूवरी तू खरी श्रग्विणी. (३५४)

संस्कृतांत दिगु (४/४२) हा श्लोक श्रग्विणीचा आहे. मराठींत मोरोप-
न्ताचें श्रग्विणी रामायण आणि राजकवि चन्द्रशेखर यांचें ताणतरह्य हीं
वाक्यें श्रग्विणीवृत्तांत आहेत.

अुर्वशी (८७०) [० ० ० ० - १ - ० - १ - ० - १ - ० -]

वय तुमैं रूप हें अप्सरेसारखें,
परि टिको या करीं भाम्यरेषा सखे.
धडधडे कां अुरीं भीति, साङ्गूं कशी ?
त्यजुनि औलास गेलीचना अुर्वशी ? (२५५)

भिजी १४२ वी कविता या अुर्वशीवृत्तांत आहे.

‘ जनकतनया ’ (८७१) [१ ० ० ० ० ० १ - ० - १ - ० - १ - ० -]

“ अिति विलपति प्रभौ दीनदीनाक्षरं
जनकतनयांविना वर्तमाने वने
निश्चिचरकुलक्षयं कर्तुकामोहन-
दिचरमजनि लक्ष्मणदिचन्तयानन्तया ” (मरच ९/३५)

‘ नवमधु ’ (८७५) [१ ० ० ० ० ० १ - ० - १ ० ० ० ० ० १ - ० -]

“ नवमधुनिपेवणाडुपचितमनोरथा
मथितवनपादपा रभसजववायुना
परिहसतलोलुपा दधिमुखपरामवा
दनिभृतमदोदया विपिनभुविरेमिरे ” (मरच १३/९३)

“ जय जलदमण्डली- ” (रुस्तमा १५१) या पद्यांत नवमधूचे चौदा चरण आहेत आणि “ निजमहिममण्डली- ” (रुस्तमा १६९) या पद्यांत नवमधूचे बावीस चरण आहेत.

‘ सरसिरुहलोचना ’ (८७६)

[१ ० ० ० ० ० १ ० ० ० ० ० १ ० ० ० ० ० १ - ० -]

“ स्वसहचरनिकरहरदनुजकृतिवेदिनं
जगदभयवलदनयमयतनयभेदिनं
सकृदमलपदकमलविनतमयमोचनं
भज सदय मयि हृदन सरसिरुहलोचनं ” (रुस्तमा २२३)

“ वृषदनुजजनितवज ” - (रुस्तमा २२२) या पद्यांत सरसिरुहलोचनाचे २६ चरण आहेत.

‘विलोलनयना’ (८७७) [१-४-१०००-१०००-१०००-]

“चेतसापि विमुखेषुपरवारि रसने
चातकाननपुटेयु फलिताम्बुपतना
ओहि मैथिलि विलोक्य विलोलनयने
कालिकापि कुरुते रतिमुपाभितजने” (मरच ९/३१)

‘वंशतिलक’ (८७८) [१०००-१०००-१०००-१०००-]

“अति निशाचरकुलप्रमथनेन मुदितै-
र्भुनिगणैरुपहृताहर्णविशेष मुहिते
दिविपदां परिपदोऽय रघुवंशतिलके
जयजयेति वचनानि पदवीं विदोधरे” (मरच ५/६७)

मरच १६/९२ हा श्लोकहि याच वृत्तांत आहे. मराठींत भिजी (१८५ वी) कविता या वंशतिलकवृत्तांत आहे; तेथे वृत्ताचें नाव कुमुदिनी असे दिलें आहे. परन्तु आधाराच्या अभावीं आणि त्या नावाचे दुसरें वृत्त असल्याने कुमुदिनी हें नाव ‘सुललिता’ नावाप्रमाणेच त्याज्य आहे.

(च २०७) या कवितेंत विषमचरण यमकबद्ध नसल्याने चतुष्पदीची द्विपदी करून ही कविता गजगतीवृत्ताची न म्हणतां वंशतिलकवृत्तांतील समजायला काही प्रत्यवाय नाही. शुदाहरणार्थ,

“जरठसा शिशिर तो ध्रुवपदीं विरतला
सुकुसुमाकर अथे प्रियसखा परतला” (च २०७)

“ दया ”* (८८०) [हंसमालाद्विरवृत्ता]

“ कां दया ये न तूते दीननाथा दयाळा ?
का मला आडरानीं टाकिशी लोकपाळा ?
शौवनाच्या मदने पाडिली भूल मागे
आणि मात्रासुखांचा जाय लागूनि चाळा. ”

ही (माजूग १०० वी) कविता या दयावृत्तांत आहे.

श्राद्धरान्ता (८८१) [१ - ० - १ - ० - १ - ० - १ - ० - १ -]

“ यादवांचा दरारा नृपा लागलासे
चाचघोर्षी महासैन्य तें जागतासे
देखती येर येरासि तो कृष्ण भासे
हाण हाणा म्हणों लागले कृष्णपासे ” (विदस्व ६/२)

“ कनकमयता ” (८८२) [१ ५ ल १ ५ ल १ ५ ल १ ५ ल १ -]

“ प्रथम जरि मुकृतसरणि कटिण सुखहर दिसते
तारिहि मग निरतिशय शममुख अविस्त मिळतें
म्हणुनिच विबुध मुकृतसरणि सतत अनुसरतो
क्षणिक सुखद दुरितसरणिस कधिहि नच भुलतो.”

या मिजी २३५ व्या कवितेंत शब्द फार शुद्धेगजनक प्रकारें तुटतात.

चञ्चलाक्षी (८९७) [० ० ० ० ० ० १ - ० - १ - ० -]

नियमित घडिला पहाया पर्षी
प्रतिदिन शुभि राहि निष्याप ती
मुखशशि वर त्या गवार्षी असे,
रियरमाते कशि चञ्चलाक्षी हते ! (२५६)

“ ऋजुगति ” (८९८) [० ० ० ० १ - ० - १ - ० - १ - ० -]

“ मुनिवर कौपतां कम पावे मही,
बहु मय लाधलें वज्रभृधामही,
क्षितिसुरमण्डली होअुनि व्याकुळा
‘ कुशल असो ’ म्हणे, ‘ दिप्रघाच्या कुळा ’ (मोसाण १२/५)

साररामायणाचा १७ वा सर्ग या “ ऋजुगति ” वृत्तांत आहे.

निशा (८९९) [० ० ० ० ० ० १ सविणी]

“ मृदुल मधुर रस्य रत्नाधरीं साचली जी सुधा
जरि तुज नच देयवे ती न दे, ती न माझी क्षुधा;
बळय घदन हें तुझें, हास मे आणि दाही दिशा
भुजळ भुजळ, जाचते पार दीनास पाही निशा. (२५७)

संस्कृतांत रघु (१२/१०४,) किरात (५/२१, १८/१६-१७, २०, २१, २६) आणि शिशु (११/६७) हीं निशाहृत्ताचीं अुदाहरणें आहेत. मराठींत मोस्फुका (३/३२,) मोसप्र (८/५१०,) मोसारा (१६/१९,) साव (५/१५) हीं निशाहृत्ताचीं अुदाहरणें आहेत.

‘हेमकाञ्ची’ (१०१) [० ० ० ० ० ०] ५ रगण]

“प्रवरगृहनिरोधखेदालसा यान्ति यातापनान्यङ्गना
जलदसमयदोषगाढापंथा हेमकाञ्चीपुनर्योज्यते
शुपवनगमनाय सञ्चार्यते चारधुल्योजनःकामिभिः
तरुणनृणसखेषु लाक्षारसः पान्यते पादपक्षेध्वनङ्गावहः” (अधी)

पण चौथ्याचरणांत अेक रगण अधिक आहे!

मेघमाला (१०२) [२ नगण । ६ रगण]

पवनबलसमाहता तीमनादा बलाका-
वलीमेखलाशोभिता

क्षितिधरसदशोच्चरूपा महानीलधूमा-
यमानाम्बुगमोद्बहा

सुरपतिधनुर्ज्ज्वला यद्वकस्या तडिद्
द्योतसद्गाहपद्मोज्वला

गगनतलविसारिणी प्राञ्चयेण्योन्नता

मेघमालाप्रधिकं शोभते. (म १६/२०५)

भासाच्या प्रतिमानाटकांतील ३/३ हा श्लोक या मेघमालावृत्तांत आहे. या वर्गातील दण्डकांची अुदाहरणें पुढें दिल्याप्रमाणें आहेत.

चण्डवृष्टि [२ न । ७ र] अविमारक ५/६, रह ४६/७४, तरुसु १८.

अर्ण [२ न । ८ र] वाअहधुस्था ५/१९, मोस्फुका १/७१, २/१८८,
२/२७९, आणि दण्डकरमायण (मोसप्र ८/४४४).

व्याल [२ न । १० र] वाअहधुस्था ५/२०.

जीमूत [२ न । ११ र] मोस्फुका २/२८३.

लीलाकर [२ न। १२२] मोस्फुका ३/७१.
 सङ्ग्राम [२ न। १६२] भमामा ५ वा अङ्क.
 सुराम [२ न। १७२] वृ १२/६.
 गोविन्द [२ न। ३१२] वृ ८९/१.
 सानन्द [२ न। ३२२] वृ १०४/६१.
 सौम्या (९३१) [विद्युन्माला ॥ अचलधृति]

“ वाद्यध्वान ध्योर्मी गाजे,
 साके स्वर्गासे साजे,
 नटति युवातिजन, करिति किति तनन
 म्हणती अमरजन सरस नरजनन. ” (मोसारा २१/३)

मोरोपन्ताचें सौभ्यारामायण या सौम्या वृत्तांत आहे.

आख्यानकी (९२३) [अिन्द्रवज्रा ॥ अपेन्द्रवज्रा]

“ रामें टणत्कार बनांत केला
 कळे धनुर्ज्याध्वनि ताटकेला;
 तों धावली वासुनिषा मुखा ती,
 दिसे जणों सर्व जनांस खाती. ” (मोसारा १५/१६)

हा १५ वा सर्ग आख्यानकी वृत्तांत आहे.

विपरीताख्यानकी (९३४) [अपेन्द्रवज्रा ॥ अिन्द्रवज्रा]

“ म्हणे प्रमू, ‘ सर्व भय त्यजावें
 जावें सुखें, स्वस्थ मनें यजावें;
 भवत्प्रसादेचि पळांत अस्ता
 पावेल हे दुष्ट चमू समस्ता. ’ ” (मोसारा १६/८).

हा १६ वा सर्ग विपरीताख्यानकीवृत्तांत आहे.

शिशिरा (९३५) [अिन्द्रवृंदा ॥ वंदास्थ]

“ अित्यं रयाश्वेभतिपादिनां प्रगे
 गणो नृपाणामथ तोरणाद्वाहिः

रसभावविशेषशलाः

प्राच्यवृत्तिकविकाव्यसम्पदः” (पि ४४ टीका)

‘गाण्ढवी’ (१५२) [“ नृपात्मजा ” ॥ शुद्धविराट्]

“ कुशध्वजं मैयिलानुजं

कैकेयीतनयाय भूमुजं

दिली स्वयं माण्डवी मुना

ज्येष्ठा जी सुगुणा जनस्तुता. ” (मोसाय १९/५)

‘जुर्मिळा’ (१५३) [“ नृपात्मजा ” । “ चाकलक्षणा ”]

“ निजीरसां अन्य जुर्मिळा

नृपं दिली विष्युक्त जुर्मिळा.

मुलक्षणा लक्षणास ती

यरी प्रमोदं मुन्दरी सती. ” (मोसाय १९/४)

‘विदाहिनी’ (१५४) [“ नृपात्मजा ” ॥ रथोद्धता]

“ अनेक रत्नं मनोहरं

जावयास दिधली घराधरं,

रथाधपत्तीभवाहिनी

अर्पिली रिपुमनोविदाहिनी ” (मोसाय १९/७)

‘शुभोदय’ (१५५) [“ कटाक्षलीलता ” ॥ रथोद्धता]

“ अिदं भरतवंशभूभृतां

भूपतां भुतिमनोरसायनम्

पवित्रमधिकं शुभोदयं

व्यासवक्त्रकथितं प्रवृत्तकम् ” (पि ४४ टीका)

अुपचित्र (१५६) [विदुयी ॥ दोधक]

“ करुनी विमला मुनिची सती

देवनदीप्रति सर्वांहि जाती

यहुतां दिवशीं मज मासती

भेटलि जन्मदपञ्जलजा ती. ” (मोसाय १७/३०)

‘विपुलकरा’ (९५८) [तामरस ॥ दोषक ॥

“शुद्धगयने रविशीतमयूखौ
वक्रसमागमगाः परिशेषाः
विपुलकरायुधि चोत्तरसंस्था-
श्लेषितधीर्ययुताः परिकल्पाः (ववृजा २/२१)

‘वरमानिनी’ (९६१)

“शुद्धवदम्बुजसंततिसंतत-
संचरदुधरथाङ्गविहङ्गकम्
सारमुधामधुराम्बुलसत्त्वह-
मध्वसरो वरमानिनि राजते.” (ममच १/२२)

भद्रविराट् (९६२) [“अिरा” ॥ अेकरूप]

“रत्नानि विभूषयन्ति योषा
भूष्यन्ते वनिता न रत्नकान्त्या
चेतो वनिता हरन्त्यरत्ना
नो रत्नानि विनाङ्गनाङ्गसङ्गम्” (ववृ ७३/२)

ववृ ५/३५ हैं आपणखी अेक शुद्धादरण आहे. अभिनन्दविरचित राम-
चरिताचा १४ वा सर्ग या भद्रविराट्कृतांत आहे.

मालभारिणी (९६३) [“अमला” ॥ वधित]

“प्रमुञ्च्य चरणीं मयूर भावै
प्रिय रामायण हें नमूनि वाहे,
यश हेंचि सुखें सदैव गावें,
स्थिरता याचि रसीं मनास आहे.” (मोघिरा १०८)

संस्कृतांत अश्वघोषकृत बुद्धचरिताचा ५ वा सर्ग मालभारिणीकृतांत आहे.
मोघेपन्तकृत प्रियरामायणाचे ७५-१०९ अितकेच श्लोक मालभारिणीकृतांत
आहे.

“रमसा जलदार्क मानि शोभा
रजनी दिवसान्धकार शोभा

यनपैं वेश्म विमार्गमार्गं वादे
प्रमदे कान्तविचार साङ्गताहे. ” (विरम ७७)

या पद्यांत मालभारिणीचेच चरण ओहेत; परन्तु क्रम निराला आहे; म्हणून
हें मालभारिणीचें अुदाहरण होअूं शकत नाही.

पुष्पितामा (१६४) [काममत्ता ॥ सुवक्त्रा]

प्रिय तुज सुकुमार शिल्प साचें
तर वध जा यमुनातटास आमा—
अुपवन जणु मर्मरौपलाचें,
नव लतिका बहुरद्दिग पुष्पितामा. ” (२६०)

“ सुरडुनि नरडीं करें दुज्याने
घरानि असे घरिलेंच पुच्छ ज्याने
रगडुनि फणिकण्ठ कैटमारी
अुपारि चढे करि नाट्य नोंट भारी. ” (वाहवि ३/१०)

“ शरण रिधाते त्यांसि तारण्याचें
विरुद तुझें करि दानबन्धु साचें;
अगणितचि जरी मर्दाय पापें
तरि जळतील तुझ्या दयाप्रतापें. (पारा)

संस्कृतांत अबुच (१/८०-८९) हे श्लोक पुष्पितामावृत्तांत आहे आणि
भरतींत वामनकृत जटायुस्तुति ही बहुतेक याच वृत्तांत आहे.

‘अन्तर’ (१७०) [मदिरा ॥ रमणी]

“ अन्तर सुन्दर बाहिर सुन्दर तें पय सुन्दर पाहि मना,
सुख होय जना;
अन्तरिं अर्थ विशेष समर्थ, विरह्म किमर्थ पडेल जनीं
सुख होय मनीं ” (एकघास १५५)

‘अुत्तमवंशा’ (१७१)

“ जअअि जअअि हर बलअिअ विसहर तिलअिअ सुन्दर चन्दं
 मुणि आणन्दं जणकंदं
 बसहगमणकर तिसुलडमरुधर णअणहि डाहु अणंगं
 सिरगंगं गोरि अघंगं
 जअअि जअअि हारे भुअजुअ धर गिरि दहसुहकंसविणासा
 पिअवासा सुंदर हासा
 बलि छलि महि हव असुरविलअकर मुणिजगमाणसहसा
 सुहभासा अुत्तमवंसा ” (प्रापै २/२१५)

शिखा (१७२)

“ भृगुकुलपतिपरिभच कचनि मुदित
 रघुवर करि निजपुरगमना
 स्तवित सुखित सकळ जन म्हणति, जय
 अतुळबळजळधि ! जय खळदमना ” (मोसाय २१/१)

खळा (१७३)

“ मृदु शिशिर सुरभि पवन सुखवि जन
 पुनराप धरि निज रुचिस दिनभणी,
 रघुकुलवरदशरयरुपतिनगर
 सुरपुरततिस वृणवम गणी ” (मोसाय २१/२)

या द्विपद्या आहेत पण स्वयम्भूळन्द २६-२९ पाहतां प्राकृतांत या वृत्तांच्या चतुष्पद्या असत असें दिसतें.

“ भ्रान्त ”* (१७४) [देवप्रिया ॥ कादम्बरी]

“ हिन्दुपुत्रांनो, स्वताला लेलितां कां वापडे ?
 भ्रान्त तुम्हां कां पडे ?
 वाधिणीचें दूध प्यालां वाचवचे फाकडे,
 भ्रान्त तुम्हां कां पडे ! ” (माजूग)

“पञ्चरींच्या पाखरानो, घ्या भरारी अम्बरीं
 पड्ले सदा लोफरी ?
 पञ्चरींच्या इवापदानो, जा पळा जा जह्मलीं,
 काय शालां पाळ्गलीं ?
 पल्लरींच्या मण्डुकानो, वृत्ति चा ही सौदुनी
 जा नदी गाठा शणी.
 मण्डपींच्या वल्लरींनो, वाट ना चा खुण्डुनी,
 दूर जा पोपाडुनी.” (पारा ५३)

माजूग ४४ वी, आणि ४५ वी या कविता, यशवन्तश्रुत ‘गाअुं त्यांना
 आरती,’ ‘तुवङ्गाच्या दारांत’ (यघ ६९, यघ ७२) या कविता या
 भ्रान्तवृत्तांत आहेत.

‘प्रदीप्त’ (१८५) [“सु” कामिनी ॥ प्रमाणिका]

“फेण्टकस्य वामत-
 क्षिरिल्विरिल्विति स्वनः
 शोभनो निगद्यते
 प्रदीप्तं बुच्यते परः.” (बृ ८८/३१)

“मोदमयी” (१८८) [प्रियशिष्या ॥ अधिकारी]

जव येतात नमीं मेघ भनीं खेद भरे
 नच बुत्ताह ठरे,
 नकळे केवि तुशी वृत्ति अशाही समयीं
 विलसे मोदमयी. (२५६)

‘रात्रिवितान’ (१८९) [शुभकामी ॥ तनुमध्या]

“कोठे तरि जाअुं वसुनी शीघ्र विमानीं
 अज्ञात ठिकाणीं;
 स्वातन्त्र्य जिणे शान्ति जिणे प्रेम भिमानी,
 तेथे चल राणी.

कोटूनि गरीबी असतां रानफुलांहीं
 शूङ्गारित राओ !
 बेमोल जवाहीर खुले रात्रिवितानी,
 तेथे चल राणी !” (माजूग ६० वी कविता)

‘ हा प्रश्न कशाला ’ (यध १४७), ‘ मृत्यूस ’ (यध १५१) या कविता
 या रात्रिवितानवृत्तांत आहेत.

‘ कल्पना ’ (१९०) [सखिणी ॥ वीरलक्ष्मी]

“ देव नाही जर्गी धर्म नाही तसा
 कल्पना या खुळ्या मानसा
 पापपुण्यद्वयें आणि खोटें-खरें
 यामधे दोड्ग सारें भरे. ” (पाआ ४९)

पुरवणी

‘ चक्रवर ’ (४८७) [०० | -०० - ०० | -०० ~ ०० | -०० -]

“ अति मद्गळ रुक्मिणी सैंवर सुन्दर कल्पनगें
 कावि डिम्भ यदीन्द्रकृते चतुर प्रवरे सुभगे
 हरि रुक्मिणी माळ समर्पित पल्लव नामफळं
 भवसंस्थिति नाशक खण्डमिदं किल पृष्टमलं (दिरुख ६/९७)

‘ सत्फल ’ (५१४ अ)

[1-००-०० | -००-०० | ००००००-1-]

“ धीहरि सुन्दर बल्लभ लाहुनि परमसुख विदभें
 पूर्वकृतामळ जोडि समागत हरिपद फळ लाभें
 भीमकि शोभत कल्पनगामळ विरचित कावि डिम्भें
 सत्फल संसृक खण्डमुताष्टमतिकळतर शोभे. ” (दिरुख ८/४२)

हें वृत्त मोदकवृत्ताला रतिमालावृत्ताची वा मालिनीच्या पहिल्या गणाची
 जोर देवून, साहित्यसारखें, थरतें.

अध्याय ५ घा

जाति-जीवन

आता ज्या पद्यप्रकाराचा विचार करावयाचा आहे तो थोडा गुन्तागुन्तीचा आहे. या प्रकारांत पद्याचें परिमाण जें कडवें म्हणून असतें त्यांत चरणांची सङ्ख्या निश्चित नसते. कित्येकदा तर, चरण कोणत्या पद्यविभागास म्हणावें हें सुद्धा विचार करून ठरवावें लागेल. जे चरण कानाला सारखे वाटतात ते डोळ्याला सारखे दिसत नाहीत; कारण, लगक्रमाने आणि अक्षरसङ्ख्येने ते सारखे असतातच असें नाही. तथापि लघूची अेक मात्रा आणि गुरूच्या दोन मात्रा या गणिताने ते सारखे असतात, आणि आयतनदृष्ट्या त्यांची मोडणी सारखी असते. पुन्हा, मात्रांची सङ्ख्या पाहतां दोन चरण सारखे असूनहि मोडणी भिन्न असल्यास त्यांना भिन्नभिन्नच गणावें लागत. वरवर पाहतां या पद्यप्रकारांत अक्षरांची गणना न करितां मात्रांची गणना करण्यांत येते म्हणून याला मात्रावृत्त म्हणतात, पण 'जाति' हें स्वतन्त्र नाव अधिक योग्य होतील.

१ ध्रुवपद

जातिरचना ही बहुतांशी गेय असते. आरम्भीचे अेक वा दोन चरण हे काही ठराविक चरणांचा गट सम्पल्यावर पुनःपुन्हा म्हणावयाचे असतात. ठराविक चरणांच्या अन्तराने पुनःपुन्हा म्हणावयाच्या या काव्यारम्भीच्या मागला ध्रुवपद वा पालुपद वा अक्कण कडवें म्हणतात. अितर भाग धोळून धोळून पुनःपुन्हा म्हणावयाचे नसतात. ते आपण सरळ तडक म्हणत जातो. त्यांच्या मानाने हा आरम्भीचा भाग ध्रुव म्हणजे रथादी, अचल असतो. ध्रुवपदाव्यतिरिक्त मागाच्या मानाने ध्रुवपदाची रचना ही कित्येकदा गुन्तागुन्तीची असते. सरळ वाचीत जाण्याने त्याची मोडणी प्रतीत होत नाही. मध्येच काही काही ठिकाणी प्लुत अक्षर असतें वा विराम असतो.

२ कडवें

ध्रुवपद बगळून भुरलेल्या पद्याचे रचनादृष्ट्या जे सारखे भाग पडतात, आणि ज्यांच्या अर्न्ती ध्रुवपद म्हणावयाचें असतें त्या भागांना कडवीं म्हणतात. कडवें हा शब्द प्राकृत 'कडवअ' पासून निघाला असावा. कडवें ऐकचरणी वा अनेकचरणी असतें. कडव्याची घटनां प्यानांत घायला आता काही बुदाहरणें पाहिलीं पाहिजेत.

धीरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वनमाली
 गोपीपीनपयोधरमर्दनचञ्चलकरयुगशाली   ध्रु.
 रतिसुखसारे गतमभिसारे मदनमनोहरयेपम्
 न कुरु नितम्बिनि गमनविलम्बनमनुसरतं हृदयेशम्   १
 नामसमेतं कृतसङ्केतं यादयते मृदुवेषुम्
 बहु मनुते ननु ते तनुसङ्गतपवनचलितमपि रेणुम्   २
 पतति पतत्रे विचलति पत्रे शङ्कितमवदुपयानम्
 रचयति शयनं सचकितनयनं पश्यति तव पन्थानम्."   ३ (गीगो)

या पद्यांतील सारे चरण सारखे [१ प | १ प | १ प | - +] या मोडणीचे आदेत. चरणारम्भीच आदत्तनाला आरम्भ होऊन आठआठ मात्रांचीं तीन आवर्तनें झाल्यावर चौथ्या आवर्तनांत चारचारच मात्रा सशब्द आहेत. अर्थात् प्रत्येक चरणाच्या अर्न्ती चार मात्रांचा विराम आहे. ज्या मात्रावलीच्या द्विपदीने कडवें सिद्ध होतें त्याच मात्रावलीच्या द्विपदीने ध्रुवपद सिद्ध होतें. या पद्याची रचना मुळीच गुन्तागुन्ताची नाही. समयक द्विपदीने कडवें सिद्ध होतें आणि चरण हा कडव्याचा अर्धभाग होतो. ज्या मात्रावलीच्या आठ्वतीने कडवें सिद्ध होते त्या मात्रावलीभेयडा पद्यविभाग म्हणजे चरण होय. चरणान्तीं विराम असतो आणि बहुशः तेथे यमक जुळविण्यांत येतें. आता दुसरें बुदाहरण घेऊं.

“ प्रातःकालीं भेके दिवसीं शिमशिम पाशुस पदे,
 शोभती रानफुलांनी फटे.
 सहीमध्ये नूतन जीवन घाटतसे कीं भरे,
 चहुकडे मोद तदा सद्ये.

गार वायुची छत्रुक येअुनी शिरव्या शेतांवरी
 लोडुनी नाना ऋडा करी !
 मालकवी तों अठला, यसला अेकान्तीं जाअुनी,
 रड्माला नितान्त मधुगायनीं." (मारु ५७)

याहून अधिक मोठा अुतारण घेण्याचें कारण नाही. या पद्यांत कडव्यांचे अनुक्रमाडूक नाहीत; आरम्भीं ध्रुवपदाहि नाही. यावरून जातिरचनेंत ध्रुवपद अस-
 लेंच पाहिजे असें नाही ही गोष्ट दिसते. या पद्यांत चार समवक द्विपद्या आहेत.
 द्विपदीचे दोन्ही चरण मात्र सारखे नाहीत. अेक लाम्य असून अेक आखूड आहे.
 परन्तु सर्व द्विपद्या पाहतां असें दिसून येतें की सारे विषमचरण सारखे [१।५।५
 १।५ +] या मोडणीचे असून सारे समचरण सारखे [-५ - १।५ +]
 या मोडणीचे आहेत. म्हणजे येथे पद्य अेकाच मात्रावलींच्या आवृत्तीने सिद्ध
 झालेले नसून दोन भिन्न मात्रावली मिळून होणाऱ्या संयुक्त मात्रावलींच्या आवृ-
 त्तीने सिद्ध झालें आहे. हा अर्थसम प्रकार आहे. पहिला सम प्रकार होता.

३ ध्रुवपद हें जातिप्रकाराचें निर्णायक नाही.

अेखाद्या पद्याची चाल देतांना ती बहुशः आरम्भींच्या म्हणजे ध्रुवपदांतील
 चरणांची देण्यांत येते. परन्तु कित्येक पद्यांत ध्रुवपदच नसतें; तर कित्येकदा
 अेकाच जातीच्या पद्यप्रबन्धांना भिन्नभिन्न मात्रावलींचीं ध्रुवपदें आढळतात.
 मागे ३३५ व्या पृष्ठावर अुद्धृत केलेल्या गीतगोविन्दाच्या ११ व्या
 प्रबन्धांत ज्या मात्रावलीच्या द्विपदीचीं कडवीं आहेत त्याच मात्रावलींच्या
 द्विपदीचे ध्रुवपद आहे. गीतगोविन्दांतील ३, ४, ५, ६, ८, १७, २०,
 २२ आणि २३ हे प्रबन्ध पाहिलें असतां त्यांतील कडवीं [१।५।५।५। - +]
 याच मात्रावलींच्या द्विपदीने सिद्ध झालेलीं आहेत; परन्तु या प्रबन्धांना ध्रुवपदें
 मात्र भिन्न भिन्न आहेत. अुलटपशीं अेका विशिष्ट मात्रावलींचें ध्रुवपद भिन्न
 भिन्न जातिप्रकारांच्या आरम्भीं आढळतें. तेव्हा ध्रुवपदावरून अेखाद्या जातीचा
 प्रकार ठरविणें चुकीचें होईल. जातिप्रकारनिर्णय हा पद्याच्या म्हणजे कड-
 व्याच्या घटनेवरूनच केला पाहिजे.

येथे आणखीहि थोडा खोल विचार केला पाहिजे. पद्य म्हणतांना आपणांला
 आवडेल तो भाग आपण घेऊन घेऊन म्हणतों; परन्तु या घोळण्याचा,

तेन् तेच शब्द पुन्हापुन्हा म्हणण्याचा विचार आपण पद्यप्रकार ठरवितांना करित नाही. त्याचप्रमाणे प्रत्येक कडव्याच्या अन्ती ध्रुवपदाची जी पुनरुक्ति होते तिचाहि विचार करण्याचें प्रयोजन नाही. हा पुनरुक्त होणारा भाग कडव्यांत मुद्रित केलेला असला तरी तो कडव्याबाहेरीलच गणला पाहिजे.

“ सखे ग प्रशान्त किती यामिनी !

ही तशीच जलवाहिनी. धु०

ही विशालता कितितरी

तव जुदार हृदयापरी !

कं विहार चल तीवरी. १ सखे ग० ” (यघ १४५)

येथे “ सखे ग प्रशान्त किती यामिनी ” या ध्रुवपदांतील चरणाचा समावेश कडव्यांत केलेला नाही. तथापि तो म्हटल्याविना कडवें पूर्ण झालेसं वाटत नाही म्हणून.

“ ही विशालता कितितरी

तव जुदार हृदयापरी !

कं विहारचल तीवरी

सखे ग प्रशान्त किती यामिनी ! ” १

असें मुद्रण केलेलें असतें तरीहि ‘ कं विहार चल तीवरी ’ या तिसऱ्या चरणाच्या अन्तीच कडवें पूर्ण होतें असें समजायला पाहिजे. असें समजलें की या पदांतील कडवें म्हणजे [- | प | ० +] या मात्रावलीची त्रिपदी ठरते.

आता याच चालीवर म्हणावयाची अशी पुढील कविता पहा.

“ ते हवेत माझे मला

सखे, परि भवति सदा गत्वला. धु०

हे मधुप फुलांभोवती

डोलती बसे सुद्धती,

लोभले तेवि सोवती

तयांचा ओष न कधि आटला. ” १ (यभा ४८)

येथे कडव्यांतील चौथा चरण हा ध्रुवपदांतील अेखादा विभाग नाही. तो निराळ्या शब्दांचा झालेला आहे; अर्थात् येथे तो कडव्याचा घटक आहे. पण यामुळे पद्याची चाल तीच असली तरी जातीचा प्रकार मागील कवितेहून भिन्न होतो; कारण, कडव्याची घटना निराळी झाली आहे. येथे कडवें हे अेकाच मात्रावलीची त्रिपदी वा चतुष्पदी नसून [-।प।०+] या मात्रावलीची त्रिपदी आणि [०--।प।०+] या मात्रावलीचा अेक चरण मिळून होतें. पहिला जातिप्रकार असम्मिथ्र अथून दुसरा सम्मिथ्र आहे. या दृष्टीने पाहतां 'मम सुमन कुणा हें वाहूं कमलावरा ?' (यध १६०) या पद्याची जाति 'मञ्ज चैन नसे ग, कशि मी रिस्तवूं मना ?' (शिका ७५) या पद्याच्या जातीहून भिन्नच मानिली पाहिजे.

४ अन्तरा

“जिकडे तिकडे जगांत सारें प्रेम साचलें दिसे,
तयाविण फोटे काही नसे.

धु०

तुख्ग महीघर गगनश्रीच्या बदनाला चुम्बती,
शशिकर जललहरी कर्पिती.

दिनमणि येतां घरीं प्रेमला पूर्वादिशासुन्दरी
फुलते कदम्बकुसुमापरी.

हासत हासत प्रफुल्लवदनें तारागण खेळती,
अम्बरीं परस्परां ओढिती.

(चाल पालटून) एवे येतां शुषडी नेत्रांतें कमलिनी,
शशि दिसतां हासे आनन्दुनि कुसुदिनी,
वनलक्ष्मी नदते मधु आला पाहुनी;

(चाल पूर्वीची) चञ्चल चपला, परि मेघाला सोडुनि दूर न वसे,
वधशी अन्त किती राजसे ?” १ (दक ४३)

ज्या संयुक्त मात्रावलीच्या आवृत्तीने ३३५ व्या पृष्ठावरील 'प्राताःकाळीं अेके दिवशीं' हें पद्य सिद्ध झालें आहे त्याच संयुक्त मात्रावलीची आवृत्ति

प्रस्तुत पद्यांच्या कडव्यांत चारदा आहे. परन्तु येथे ती सारखी आवृत्ति कण्टाळवाणी वाढून नये म्हणून तीन आवृत्त्यांनंतर आणि चाव्या आवृत्तीच्या पूर्वी म्हणजे कडव्याच्या पोटांत [-।प।प।० +] या भिन्न मात्रावलींचे तीन चरण घालण्यांत आले आहेत. हे सयमक आहेत. कडव्याच्या पोटांतील या भिन्न पद्यविभागास अन्तरा म्हणतात. अन्तःन्यापूर्वी 'चाल पालदून' अशी सूचना लिहून ठेवण्याची मागे पद्धत होती; आणि अन्तरा सम्पल्यावर पुढील चरणाच्या आधी 'चाल पूर्वीची' अशी सूचना असे. अन्तरा सम्पल्यावर कडवें पूर्ण होऊपर्यन्त पद्याचा जो अेक वा दोन चरणांचा विभाग पडतो त्याला मेळ म्हणतात. कडव्यांतील अन्त्यचरण हा बहुशः ध्रुवपदाशी सयमक असतो. तें यमक जणू काय ध्रुवपदाच्या पुनरुक्तीची सूचनाच देतें. कडव्याचा अन्त्यचरण आणि ध्रुवपद यांचा मेळ अर्थाच्या दृष्टीनेहि शुभम बसला म्हणजे ध्रुवपदाची पुनरुक्ति विशेष हृदयदृग्गम होते. यासाठी अर्थ नि यमक यांच्या दृष्टीने सर्व कडव्यांशी जुळेल असेंच ध्रुवपद घ्यायला हवें.

अन्तःन्याचे चरण बहुशः तीन वा दोन असतात, क्वचित् अधिक असतात. अन्तरा अमुकच अेका मात्रावलींचा असतो असें नाही. अन्तःन्यासाठी बहुशः अेखाद्या ऋस्व मात्रावलींची योजना करण्यांत येते. अेकाच जातीच्या पद्यांत ज्याप्रमाणे भिन्न भिन्न ध्रुवपदें आढळतात त्याचप्रमाणे अेकाच जातीच्या पद्यांत भिन्न भिन्न मात्रावलींचे अन्तरे आढळतात. यासाठी जातिनिर्णय करितांना ध्रुवपदाप्रमाणेच अन्तःन्याचाहि विचार करावयाचा नसतो. "गोविन्दा मधुसूदना कमललोचना सख्या यदुविग" या देवनाथाच्या जातिरूप पद्यांत अन्तरा मालिनी वृत्ताच्या चतुष्पदीचा आहे ! "अबलामति प्रार्थिते हरीतें प्रेमयुक्त राधा" या पद्यांत पादाकुलकाचा अेक अन्तरा असून पुढे १ त्या कडव्यांत मालिनीचा श्लोक आहे तर अितर कडव्यांत घसन्ततिलकावृत्ताचा अेक अेक श्लोक आहे ! रामजोशीकृत 'झाली तरुणपणाची धूळ' या पद्यांतहि दोन अन्तरे आहेत. पण, अशीं दोन दोन अन्तःन्यांचीं पद्यें अेकन्दरीने दुर्मिळच आहेत.

अन्तरा हा कडव्याच्या पोटांत, बहुशः अुत्तरार्धांत असतो आणि त्याचे चरण कडव्यांतील अितर चरणापेक्षा सङ्ख्येने अुणे असतात. ही गोष्ट ध्यानांत

न राहिल्यामुळे, चालीचें आणि ध्रुवपदांचें साम्य पाहून कित्येकदा दिशाभूल होते. या परिच्छेदाच्या आरम्भी दिलेल्या पद्याशी पुढील पद्यें ताडून पहारें बोधप्रद होतील.

“ चान्द्ररात पसरिते पाण्डरी माया घरणीवरी,
लागली ओढ कशी अन्तरीं.

हा तालतरु गम्भीर शान्तता घरी
लेबुनी सुधेचें वल्कल अहर्गीं शिरीं,
कुणि शुचिर्भूत मुनि तया जणू आचरी.

केस पिन्जुनी शुभो निश्चला फोणी वेडीपिशी
भासते छाया काळी तशी.” (कावा ३०)

या पद्यांत ध्रुवपद नाही. येथे अन्तर्य [-।प।प।० +] याच मात्रावलीचा आहे पण तो मार्गील पद्यांतील अन्तःस्थाप्रमाणे [।प।प।प।० + ॥ - ० - ।प।० +] या संयुक्त मात्रावलीच्या तीन आवृत्त्यांनंतर आणि चौथ्या आवृत्तीच्या पूर्वी असा नव्वन दोन आवृत्त्यांच्या मध्ये म्हणजे कडव्याच्या पोटांतच आहे. तेव्हा कडव्यांतील चरणांची सव्व्या अणावली म्हणून जातीचा प्रकार निघळा झाला असें मानण्याचें काही कारण नाही.

“ शैवालाने मला टाकिलें व्यापुनि' पुरतेपर्णी,
गुदमरे जीवहि त्या दडपर्णी. ध्रु०
बाहेर वाहते वाऱ्याची झळझळ
लागतां तयाची पुसट कधीं चाहुल
चलविचल अन्तरीं करि मजला व्याकुल,
परी सुटेना मिठी तयाची बसली जी जखडुनी,
गुदमरे जीवहि त्या दडपर्णी.” १ (यग १०६)

या पद्यांत [-।प।प।० +] या मात्रावलीची त्रिपदी आहे पण ती कडव्याच्या पोटांत नाही. तसेंच कडव्यांतील अन्त्य चरण 'गुदमरे जीवहि त्या दडपर्णी,' हा ध्रुवपदाच्यापैकी आहे. तेव्हा कडव्याच्या पद्येनें त्याच्या विचार करितां

येत नाही. म्हणजे, या पद्यांतील कडवें हें [-।प।प।०+] या मात्रा-वलीच्या त्रिपदीला [।प।प।प।०+] या मात्रावलीचा अेक चरण जोडून झालेलें आहे असें दिसतें. अर्थात् कडव्याची घटना वेगळी झाल्यामुळे या पद्याची जाति वेगळीच मानिली पाहिजे. ध्रुवपद भिन्न असले तरी कडव्याची घटना हीच असल्यामुळे, हीच जाति पुढील पद्याचीहि आहे.

“अहा ही दैवदर्शे लघली

विपिनीं फिरतां अवाचित मजला कण्ठककलिता कळी. ध्रु०

करिं धरितां देअी दिव्य गन्धपरिमळा,

धुषडितां नयन करि प्रेमदृष्टि सोहळा,

ओघासि देतसे स्पर्शमोद आगळा,

स्नेहसागरा सञ्चित करिते चाटे प्रतिपाकळी.” (केप ५४)

५ कडव्याचा अन्त्य चरण

कडव्याचा अन्त्य चरण हा जर श्रुपान्त्य चरणाला जोडून घेता येत असेल तर तसा तो जोडून घेअून मग जातिनिर्णय करावा. शुदाहरणार्थ,

“जन पळभर म्हणतिल ‘हाय हाय!’

मी जातां राहिल कार्य काय? ध्रु०

मेघ चर्पतिल, शेतें पिकतिल,

गर्वांनि या नद्या वाहतिल,

कुणा काळजी की न अुमटतिल

पुन्हा तटावर हेच पाथ!” १ (तासक १३४)

या पद्यांत [।प।प] पादाकुलकाच्या तीन चरणांना [।प।-०-०] या मात्रावलीचा अेक चरण जोडून कडवें सिद्ध झालें आहे. पहिले तीन चरण सय-मक असल्याने अेकाखाली अेक असे मुद्रित केले आहेत.

या पद्याची तुलना पुढील पद्याशी करून पहा.

“जरि करिन सकल खलकार्य विफल

मम जन्म विप्रकुलि तरिच सफल ! ध्रु०

जरि न घडे हें, नलगे भार्या,

स्वदेह वाहिन हा जनकार्या

स्मरुनि गुरुपदा शपथचि घेतों, कधि न टळे कोदण्ड अचल." (देशा २४)

या पद्यांत पादाकुलकाच्या दोन चरणांना [।प।प।प।-०-०] या मात्रावलीचा एक चरण जोडून कडवें सिद्ध केलेलें आहे. वरवर पाहतां कडव्याची घटना भिन्न दिसते म्हणून जाति भिन्न मानावयाची काय ! हेंच कडवें

“ जरि न घडे हें नलगे भायां,
स्वदेह वाहिन हा जनकार्या,
स्मरुनि गुरुपदा शपथचि घेतों
कधि न टळे कोदण्ड अचल.”

असें लिहिलें तर, वा मागील कडवें

“ मेघ वर्षातिल, शेतें पिकतिल,
गवांने या नद्या वाहतिल,

कुणा काळजी की न झुमटतिल पुन्हा तटावर हेच पाय !”

असें लिहिलें तर दोन्ही पद्यांची जाति अेकच आहे असें स्पष्ट दिसून येतें. तेव्हा दोन जाति मानणें चुकीचें होतील. म्हणून जेथे जेथे कडव्याचा अन्त्य चरण हा अुपान्त्य चरणाला जोडून घेतां येऊन त्यांची रूढ अशी मात्रावली सिद्ध होत असेल तेथे तेथे तो जोडून घेऊन नन्तरच कडव्याची होणारी घटना प्यानांत घेऊन जातिनिर्णय करावा. यमकाला चरणनिर्णयांत प्राधान्य देण्याचें कारण नाही. या पद्धतीने चालल्यास मागे ३३७ व्या पृष्ठावर दिलेल्या पद्याचें कडवें

“ हे मधुप फुलांमोंवती
डोलती जसे गुञ्जती

लोमले तेवि सोवती, तयांचा ओथ न कधि आटला. ” (यमा ४८)
असें होऊन त्या पद्याची आणि

“ तारका चमकली नमीं
तेजाची पुतळी झुमी,
रिपु तिमिर तयाला न भी;

शुत्साह घादता तिचा अहाहा परिसर झुञ्जल करी । ” (त ७७)

या पद्याची जाति ऐकच ठरून दोन्ही पद्यांची गणना, ज्या जातींत कडवें हें [-।प।० +] या मात्रावलीचे दोन वा अधिक चरण आणि [-।प।प।प।० +] या मात्रावलीचा ऐक चरण मिळून होतें त्या जातींत होईल.

६ खण्डन

चरणांत सारख्या अन्तराने खटके घेऊन खटक्याखटक्यांनी यमकें साधणें हा पददालित्याचाच ऐक प्रकार आहे. यालाच येथे खण्डन म्हटलें आहे. या खटक्याखटक्यांनी साधिलेल्या यमकांच्या अनुरोधाने चरणनिर्णय करणें चुकीचें होतें.

“ निर्जेनीं

घोर या वर्नीं

कोण तू साङ्गें

गन्धर्वसुता, वनदेवि, मनुज वा कां रे ! ” (तासक ६९)

याप्रमाणे पद्य छापण्याची जरी पद्धत अलीकडे प्रचलित झालेली असली तरी वस्तुतः ही

“ निर्जेनीं घोर या वर्नीं कोण तू साङ्गें,

गन्धर्वसुता, वनदेवि, मनुज वा कां रे ! ” (तासक ६९)

अशी [-।प।प।- +] या मात्रावलीची द्विपदी आहे आणि ती तशीच मुद्रित करावया पाहिजे. पद्य लिहिण्याच्या प्राचीन पद्धतींत चरण हे जसे शुभ्या रेषेने अलग अलग दाखवीत असत तसे हे खटक्याखटक्यांनी पडलेले तुकडे अलग अलग केले जात नसत. प्रस्तुत पद्यांत हे खटके आवर्तनाच्या तिसऱ्या मात्रेनन्तर पडले आहेत. परन्तु, “ आशि । मण्डित तनु केलि । खण्डित पति कुठ । धुण्डित बसला । रूखन् ” या रामजोशीच्या चरणांत खटके आवर्तनाच्या चौथ्या मात्रेनन्तर आहेत, तर

“ मिरिगु । लागला छान् गेलं । भिजून रान् देव - । किर्येचं सुटलं । पारं पधा । चाडं कुरी कसा । ओठी पुरी काढा । राजा सुभान्याला । म्होर ” (यध १२२) या कुणवाभू बोलींतील शिथिल पद्यांत खटके आवर्तनाच्या सहाव्या मात्रेनन्तर आहेत. या पद्याचें कडवें ऐकचरणी असून तो चरण [-।प।प।प

[- +] या मात्रावलीचा आहे. हीच मात्रावली आवर्तनाच्या तिसऱ्या मात्रे-
नन्तर खण्डित केली की पुढील प्रमाणे रचना होते.

“जरि । वास नसे तिळ । वास तरी तुम्- । ग्हास अर्पिली । मुमनें
मधु । जरो नसे तिळ- । भरी अन्तरिं । तरी फरिं ही । घरणें ” (तासक १).

शास्त्रीय दृष्ट्या दोन्ही पद्ये अकाच जातीचीं मानलीं पाहिजेत. अकाच पद्याच्या निरनिराळ्या चरणांत खण्डन निरनिराळ्या रीतीने केलें असण्याचाहि सम्भव असतो; मध्येच असाचा चरणांत खण्डन नसूंहि शकते. चरणनिर्णयाच्या दृष्टीने पदलालित्याला महत्त्व देतां कामा नये. प्रभाकराच्या पुढील पद्याची रचना शिथिल असली तरी त्यांतील खण्डन, पदलालित्य हृदयङ्गम आहे.

“गुल्जार नार शूद्दगार करुन खुप नटली
चाले छमक छमक, दावे घमक पाहुन मति खुटली. धु०
ट्वटवित शरिर लयधवित, घवधवित मुखटा,
गोरे गाल, अधर दोन्ही लाल, माल माशुकडा.
भरपूर, नौतिमधे चूर, अूर बुन्दकडा
जग भुले झुले जेव्हा हाले नयेचा आकडा.
दिसे कसा बसा, पहा जसा जरीचा तुकडा.
अिश्काच्या हसुन खुप कसून मारी पकडा.

दोहीं दर्ण्ड भळमळित भव्य मजेच्या वांकी,
गळिं चन्द्रहार तेजस्वि दाखवुन शाकी,
धुत्कार धुन्द फुन्दांत मिजाशित टाकी,
जरिकाठ कञ्चुकी ताठ, राठ गटगटली;
खुलि पाठ दिसे तसु आठ, गांठ तडतटली.” (प्रक २३८)

७ चरण

चरण हा पद्याचा आवृत्त होणारा सोबीस्कर विभाग असल्या कारणाने आणि त्याच्या अन्ती बहुदाः विराम असल्याने कोणत्या मालाला चरण म्हणावें हें ठरवायला सहसा अडचण पडत नाही. परन्तु चरणान्तीं, केवळ खटका आणि यति नव्हे, तर विरामच असला पाहिजे असा आग्रह धरिल्यास पादा-

कुलक [१५।५] मात्राबलीच्या मालेंत चरणसमाप्तिच होणार नाही; कारण, पादाकुलकाच्या अन्तीं आवर्तन पूर्ण होत असल्यामुळे तेथे अेकाहि मात्रेचा विराम प्धायला कूस नसते. शुळटपकीं विरामानुरोधानेच चरणनिर्णय केल्यास “निज नीज गडे नीज गडे लडिवाळा” [-१--+५५।५।-+] या चरणांत दुसऱ्या आवर्तनांत अन्तीं द्विमात्रक विराम असल्याने त्याचे

“ निज नीज गडे
नीज गडे लडिवाळा ”

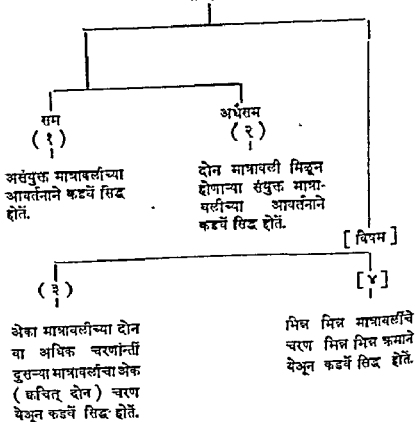
असे दोन न्दस्व चरण करावे लागतील. चरणांत अेखाद्या आवर्तनांत अन्तीं दोन मात्रांचा विराम असल्यास तेवढ्याकरितां अेका चरणाचे दोन चरण करण्याचें प्रयोजन नाही. चरणांतच जेथे एक वा अनेक मात्रांचा विराम असतो तेथे (—०) ही खूण करण्यांत येतील. तेव्हा चरणनिर्णय करितांना तारतम्य अवयव पाळिलें पाहिजे. चरण हा अतिन्दस्वहि नसावा, आणि अेका द्वासांत म्हणतांच येणार नाही असा अतिदीर्घहि नसावा. सप्या तरी मरुठांत अडतीस मात्रांच्याहून अधिक दीर्घतेचा चरण अवलोकनांत नाही. तेव्हा चरण चाळीस मात्रांहून अधिक लाम्बीचा नसावा. फचित् कोठे वाहूनहि दीर्घ चरण आढळल्यास यतीच्या अनुरोधाने चरण तोडून ते योग्य लाम्बीचे करावे लागतील.

अेका ओळींत अेकच चरण लिहावयाचा ही आधुनिक पद्धति चाह्याली आहे. त्यामुळे पद्याचें भुतिगम्य स्वरूप दगोचरहि होतें. शुद्धवजातीचे मात्र दोन दोन चरण अेका ओळींत देतात तें अिए नाही. छापणावळ वाचविष्यासाठी अेका ओळींत जितकीं अक्षरें ठेचून बसवितां येतील तितकीं बसवायचीं हें जसें दिसायला सुन्दर दिसत नाही, त्याच प्रमाणे संहिता लहान अहूनदि पुस्तक यपुभीमान् दिसावें यासाठी चरणतोड करून ओळी वाढवाव्यात हेंहि प्रामाणिकपणाचें नाही.

८ जातीचे मुख्य प्रकार

पद्य हें प्रायः कट्याच्या आवर्तनाने सिद्ध होतें; परन्तु सम आणि अर्धसम प्रकारांत कटवें हें ज्याप्रमाणें कराव्या तरी आवर्तनाने सिद्ध होतें तसें तें विराम प्रकारांत होत नाही. विराम प्रकारांत कटवें हाच लघुतम आवर्तन पटक दिसतो.

जातिरचना

वर्ग १ ला :—कडवें एकचरणी असो वा अनेकचरणी असो, सारे चरण एकच मात्रावलींचे असतात. कडवें एकचरणी असल्यास तो चरण ध्रुवपदाशी समयक असतो. परन्तु कडव्यांत अनेक चरण असल्यास, त्या सर्वांचेच यमक ध्रुवपदाशी जुळतें असें नाही. कडव्यांतील शेवटला चरण बहुदाः ध्रुवपदाशी समयक असतो. त्याच्यापूर्वीं एकच चरण असल्यास तो निर्यमकहि असतो; अधिक चरण असल्यास त्यांच्या अन्तीं निराळें यमक साधण्यांत येतें. ध्रुवपदच नसल्यास पद्यांत समयक द्विपद्यांची माला असते. अन्तरा असल्यास तो कडव्याच्या पोटांत असावा लागतो, आणि त्याला प्राधान्य नसतें.

वर्ग २ रा :—दोन भिन्न मात्रावली मिळून होणाऱ्या संयुक्त मात्रावलीच्या आवर्तनाने कडवें सिद्ध होत असल्यामुळे कडव्यांतील चरणांची सङ्ख्या सम असते आणि ते चरण विषम विषम सारखे आणि सम सम सारखे असतात. बहुदा: विषमसमचरण सयमक असतात. अन्तरा असल्यास तो कडव्याच्या पोट्यांत असावा लागतो आणि त्याला प्राधान्य नसतें.

वर्ग ३ रा :—अेका मात्रावलीचे दोन वा अधिक चरण आणि भिन्न मात्रावलीचा (प्रसङ्गाविशेषी ती संयुक्तहि असूं शकते) अेक (वा कचित् दोन) चरण मिळून कडवें सिद्ध होतें.

वर्ग ४ था :—भिन्न भिन्न मात्रावलीचे चरण मिळून कडवें सिद्ध होतें; परन्तु घटनेत काही सामान्य तत्त्व दिसत नाही. आज तरी मराठीत या वर्गांत पडतील अशीं फारच थोडीं पद्ये आहेत. ' सपूजा ' ही कविता या वर्गांत पडेल.

९ बहुतेक जातिरचना पद्मावर्तनी आहे.

अभ्यावर्तनी म्हणजे सप्तमात्रकावर्तनी आणि हरावर्तनी म्हणजे पञ्चमात्रकावर्तनी जातींचीं अुदाहरणें फारच थोडीं आहेत. त्यांच्या मानाने भृङ्गावर्तनी म्हणजे षण्मात्रकावर्तनी जातींचीं अुदाहरणें अधिक आढळतात. बहुतेक जातिरचना पद्मावर्तनी म्हणजे अष्टमात्रकावर्तनी आहे असें म्हणायला काही प्रत्येय नाही.

अष्टमात्रक गणाचे अन्तर्पटनादृष्ट्या भिन्न असे पाच प्रकार होतात:—(१) [- - - -], २ [५ - ५ - -], ३ [५ - - ५ -], ४ [- ५ - ५ -] आणि (५) [- - ५ - ५]. पाचवा गणप्रकार वैरत्याने आणि तेथेहि पहिल्या वा तिसऱ्या आवर्तनांतच आढळतो, अुदाहरणार्थ

“ सन्त घराला सन्तत येती तेथे अुसन्त घे नृपती ” (काशी कवि)

“ केली सुवर्ण-वर्णी पातकलोहमयी मुनिरमणी ” (मोस्कुका ७२/२७)

“ घोस्पावरीच हुरडा चोडुनि शत्रुशासना धायोनी ” (केक १६२)

या टिकाणी थोडी फिरवाफिरव करून

“ सन्त घराला सन्तत येती अुसन्त तेथे घे नृपती ”

“ सुवर्णवर्णी केलो पातक-लोहमयी मुनिरमणी ”

“ हुरडा पोस्पावरीच चोडुनि शत्रुशासना धायोनी ”

अशी सुधारणा करून तो गण काढून टाकला तर रचना अधिक अुच्चार-
सुलभ आणि ध्रुतिमधुर होते यांत सन्देह नाही. 'प' ही खूण जेथे असेल तेथे
पञ्चगणाचा कोणताहि प्रकार चालतो असे समजावें.

पणमात्रक गणाचे (---), (---) आणि (---) असे
तीन प्रकार होतात. पहिल्या दोन प्रकारांत टाळी आरम्भी पडते त्यामुळे
ओकाच्या ठिकाणी दुसरा येअू शकतो. (---) या गणांत दुसऱ्या
अक्षरावर स्वभाविकपणें टाळी पडते. जेथे 'भृ' हें अक्षर असेल तेथे पहिले दोन
गण चालतात म्हणून समजावें. सप्तमात्रक आणि पञ्चमात्रक गणांत गणाच्या
ओका स्वरूपाच्या ठिकाणी दुसऱ्या स्वरूपाचा गण क्वचितच चालतो.

९ आद्यतालकपूर्व गण

आवर्तनारम्भ बहुशः चरणारम्भी असतो; परन्तु चरणारम्भील अेक वा
अनेक अक्षरें झाल्यानन्तर कित्येकदा पहिली टाळी पडते. ही पहिली टाळी पडण्या-
पूर्वी हा जो चरणारम्भीचा भाग म्हटला जातो त्याला आद्यतालकपूर्व गण
म्हणावें. आद्यतालकपूर्व गण हा द्विमात्रक, चतुर्मात्रक, पञ्चमात्रक वा क्वचित्
पणमात्रकहि असतो. अेक मात्रेचा असा आद्यतालकपूर्व गण मौक्तिकदामवृत्तांत
[५ | - ५ ५ - ५ ५ | - ५ ५ - ५] आणि गीतगोविन्दांतील

। " हरिरीह सुग्धव - । धूनीकरे
वि - । लासिनि विलसति । केलिपरे "

या ध्रुवपदांतील दुसऱ्या चरणांत आढळतो. जेथे आद्यतालकपूर्व गण चार
वा पाच मात्रांचा असतो तेथे तो (---), (---), (---) या
तीन गणांपैकी ओखादा असतो; तगण (---) नसतो. या चार वा पाच
मात्रांच्या अुप-गणाला काही तरी चिन्ह पाहिजे तें 'अु' हें निश्चित केलें आहे.

आद्यतालकपूर्व गण किती मात्रांचा असावा हें, चरणाचा अन्त्य गण
किती मात्रांचा आहे यावर अवलम्बून असते. आद्यतालकपूर्ण गण आणि
अन्त्य गण मिळून मात्रांची सङ्ख्या ही, आवर्तन जितक्या मात्रांचें असेल
तितक्या मात्राहून अधिक होतां कामा नये. तशी ती अधिक झाल्यास छन्दो-
भङ्ग होतो. कन्दवृत्तांत हा छन्दोभङ्ग होतो म्हणूनच तें वृत्त निषिद्ध ठरते.
" कञ्चनी । रसरङ्गाची । खाणी " या चरणांतहि छन्दोभङ्ग होतो; कारण

‘खाणी-कञ्चनी’ मिळून नव्ही मात्रा होतात. अशावेळीं आवर्तन पञ्चावर्तनी असल्याने म्हणतांना ‘कञ्चनि’ वा ‘खाणि’ असा अक्षर करारा लागतो.

अन्त्य गण आणि आद्यतालकपूर्व गण (असल्यास) दोन्ही मिळून मात्रांची सङ्ख्या आवर्तनातितकी भरल्यास चरणान्तीं केवळ खटका येतो, आणि ती अुणी भरल्यास जितक्या मात्रांची अुणीव असेल तितक्या मात्रांचा चरणान्तीं विराम घेतां येतो.

१० चरणांची सान्धेजोड

चरण हे अेकापुढे अेक म्हणावयाचे असल्याकारणाने अेखाच्या चरणाचा अन्त्यगण आणि पुढील चरणातील आद्यतालकपूर्व गण यांच्या मात्रांची बेरीज आवर्तनाच्या सङ्ख्येहून अधिक होतां कामा नये. तसें झाल्यास त्या ठिकाणीं छन्दोभङ्ग होतो. ती बेरीज अुणी भरल्यास चिन्ता नाही; तितक्या मात्रांचा विराम स्वान्धाविक्रपणें चरणान्तीं घेण्यांत येअून ती अुणीव भरून निघते. सान्ध्याच्या ठिकाणीं छन्दोभङ्ग झाला नाही की सान्धा अुत्तम बसला म्हणून समजावें.

“ ला -। गले मिटाया । डोळे
निजू दे । स्वस्थपणें आ -। ता. हु०
किति । शीण पहा मज । आला
सर्वही । पाङ्गुळली गा -। तें.
सम् -। पला दिवस जा -। अिल हा,
दिवाकर । अस्ता क्षणमा -। तें ” (रेक १/३८८)

ही अर्धसम रचना आहे. परन्तु या पद्यांत विषमचरण आणि समचरण यांचा सान्धा नीट बसत नाही; कारण, ‘डोळे - निजू दे,’ ‘आला-सर्वही,’ ‘-अिल हा-दिवाकर’ मिळून मात्रांची बेरीज नव्ही नव्ही म्हणजे आवर्तनाच्या मात्रासङ्ख्येहून अेकाने अधिक होते. यामुळे प्रत्येक द्विपदींत छन्दोभङ्ग होतो. ‘निजू दे,’ ‘सर्वही’ आणि ‘दिवाकर’ यांच्या ठिकाणीं अनुक्रमें ‘निजू दे,’ ‘सर्वहि’ आणि ‘भास्कर’ अशी सुधारणा करून अेक अेक मात्रा अुतरविली की छन्दोभङ्ग टळतो.

द्विपदी-द्विपदीचा सान्धा मात्र नीट जुळतो. 'ता-किति' 'ध्रं-सम्' यांच्या चारचारच मात्रा होतात आणि त्यामुळे 'ता' आणि 'ध्रं' यांच्यानंतर चारचार मात्रांचा विराम घेतां येतो.

कडव्याचा अन्त आणि ध्रुवपदाचा आरम्भ यांचाहि सान्धा जुळावा लागतो. चरणान्त्य लघु हा यद्गुरः गुरु होतो; परन्तु कडव्याच्या अन्ती येणारें लघु अक्षर पुढे ध्रुवपदाशी जोडून घ्यावयाचें असतें म्हणून कित्येकदा लघुच शुच्चारवयाचें असतें.

“ प्रिया मी-नाधी

निशि-दिनीं सेवनीं । दश, वचन मम । लक्षि ध्रु० प्रिया०
अन्द्राचें मुख । तुच्छ मजपुढे । अमृत जरी तो । भक्षि ” १ प्रिया०
(किप्र ५१६)

परन्तु ध्रुवपद अ-भङ्ग नसल्यास त्याचा अमुक अेकच भाग कडव्याला जोडून म्हटला पाहिजे असें नाही.

“ ही । अेक आस मनिं । शुरलि
कनय्या । बजाव् बजाव् मुर । ली ध्रु०
मी । अगदी भोळी । राधा
तू । माधवजी नच । साधा
मो-हनी करी सुख-बाधा
तुज । दासी विनडुनि । छुरलि—” १ (गोवा ९९)

येथे कडव्याच्या अन्तीची 'लि' म्हस्व आहे कारण या चरणाला जोडून 'कनय्या । बजाव् बजाव् मुर-ली' हा ध्रुवपदाचा भाग म्हणावयाचा आहे. परन्तु हाच भाग म्हटला पाहिजे, अथवा ध्रुवपदाहि प्रत्येक कडव्याच्या अन्ती म्हटलेंच पाहिजे असें नाही. किम्बहुना मुरलीसारख्या प्रदीर्घ कवितेंत पालुपदाचा कण्ठाळाच येतो. अशा वेळीं कडव्याच्या अन्ती काही मात्रांचा विराम येअं शकल्याने 'ली' दीर्घ होते नि तशी आपोआप म्हटली जाते.

“ चान्-दणें चहुकडे । खुललें
फत्-तरहि सारे । फुलले

आ- नन्दे विश्रहि । झुलले

स्फू- तींच त्यात तव । शिरली

ही अेक आस मनिं झुरलि कनय्या बजाव् बजाव् मुरली.”

असे म्हटल्यास अन्त्याक्षर ‘ली’ हें दीर्घ आहे असें धरून चालायला अडचण नाही-

११ पादाकुलकानन्तर आद्यतालकपूर्व गण निषिद्ध आहे.

चरणांच्या सान्धेजोडींत अेक चूक नकळत होअून जाते पादाकुलकाच्या अन्तीं आवर्तन पूर्ण होत असल्याने त्या आवर्तनात पुढील चरणाचा आद्य-तालकपूर्व गण बसायला कूसच नसते म्हणून पादाकुलकानन्तर जो चरण यावयाचा त्यात आद्यतालकपूर्व गण असताच कामा नये

“जर- ठें न विवाह क- रावा,

। कधिहि न जनकें । जरठ घरातें । तनुजादेह वि- कावा धु०

। ही भवदाज्ञा । जो नच पाळी

। महा पातकी । स्वकुळा जाळी

। लोक नियमना- स्तव तत्काळी

। भूपें तो दण्- डावा.” (देशा ९५)

ध्रुवपदाच्या प्रथम चरणात दोन मात्रांचा आद्यतालकपूर्व गण असूनहि, कडव्यांतील पादाकुलकाच्या त्रिपदीला जोडून ‘भूपें तो दण्डावा’ हा जो चरण घातला आहे त्यात आद्यतालकपूर्व गण नाही हें ध्यानात ठेविलें पाहिजे. ध्रुवपदातील चरणासारखा चरण अन्धळेपणाने योजायचा म्हणून “भू- पाळें तो दण्- डावा” असा जर तो चरण लिहिण्यात आला असता तर ‘स्तव तत्काळी-भू’ मिळून आवर्तनात दहा मात्रा होअून छन्दोमङ्गलाला असता

तथापि हा विचार न केल्यामुळें पुढील दोन पद्यात छन्दोमङ्गलाला आहे

(१) “ मी । तुझ्या पदीं जुग- णार,

तू । तार, मार, सिड- कार ! धु०

। विश्वपटावर । नरदा फिरती,

। भुरीं मृत्युची । धास्ती धरिती,

। मरती, झुठती, । फिरनी मरती,
मी । फटिवर या । वसणार. ” (यघ १४९)

अन्त्य चरण जर ' । मी फटिवर वस-। णार ' असा असता तर छन्दोमङ्ग
टळला असता.

(२) “ मजशी । नळ्ळे
मी । अथवा हे जन । चकले. धुं०
। प्रपञ्च भोटा । आप्लपोटा
। परमार्याचा । पथ या खोटा
पड-। लें मज गूढ, न । झुकले. ” (विक ८२) .

तथापि युवतिभूरण आणि नववधू या दोन जातींत छन्दोमङ्ग होत असूनहि
स्या रूढ झाल्या आहेत. शास्त्राद्रुद्विर्बलीयसी असें म्हणण्याची पाळी येते ती
अशा ठिकाणीच.

१२ चरणमध्यावर स्वाभाविकपणे यति येतो.

ज्या ठिकाणी शब्दसमाप्ति वा पदसमाप्ति न झाल्यास रचना कर्णकट्टु लागते
तेथे यति आहे असें समजावें. जेथे जेथे एक वा अनेक मात्राचा विराम असतो
तेथे तेथे यति हा अपरिहार्यपणे असतोच असें समजावें. पण जेथे एका
मात्रेचाहि विराम नसतो पण म्हणताना स्वाभाविकपणेच खटका पडतो अथवा
जेथे कवीने सहेतुकपणे खटका ठेविलेला असतो तेथेहि यति मानायला पाहिजे.
चरण दीर्घ असल्यास चरणमध्यावर म्हणजे बहुशः दुसऱ्या आवर्तनाच्या अन्ती
खटका पडतो तेथे यति मानायला हवा हा यति अद्यापि कोणी साङ्गितलेला
नाही त्यामुळे तो निरपवादपणे पाळला जातोच असें नाही.

“ अनुमदमदनमनोरथपथिकव- । धूजनजनितविलापे
अलिकुलसद्बुलकुसुमसमूहनि- । राकुलवकुलकलापे ” (गीगो ३/२)

असे यतिमङ्ग जरी केव्हा केव्हा जयदेवाच्या कृतीत आढळले तरी दुसऱ्या
आवर्तनान्ती यति तो बहुशः स्वाभाविकपणे पाळतोच.

। “ ललितलवङ्गलता परिशीलन- । कोमलमलयसमीरे
मधुकरनिकरकरम्वितकौकिल- । कूजितकुङ्कुटीरे (गीगो ३/१)

प्रत्येक गणान्तीं खटका घेतांच येणार नाही असें नाही. वाटेल तसे खटके घेतां येतात अितकेंच नव्हे तर खटक्यांखटक्यांनी यमकेंहि साधितां येतात.

“मुखरमधीरं त्यज मञ्जीरं रिपुमिवकेलिसुलोलम्”

“चल सरिं कुञ्जं सतिमिरंपुञ्जं शील्य नीलनिचोलम्” (गीगो ११/४)

हे पदछालित्य मधुर असले तरी ज्याप्रमाणे अवश्य नाही त्याचप्रमाणे प्रत्येक गणान्तीं यति पाळणे थोडें अधिक मधुर असले तरी अवश्य नाही.

“।धीरसमीरे । यमुनातीरे । वसति घने वन- । माली

।गोपी पीनप- । योधर मर्दन- । चञ्चलकरसुग- । शाली”

(गीगो ११ध्रु०)

येथे दुसऱ्या चरणांत प्रथमगणान्तीं यति पाळला नाही म्हणून तो, चरण कंदु अतथेव निषिद्ध आहे असें मुळीच होत नाही.

१३ निषिद्ध पदविच्छेद कसे टाळवेन ?

भलत्यांच ठिकाणीं शब्द तोढावा न लागतां जातिरचना करणें श्रुतिसिद्ध कवीला मुळीच यठिण जात नाही; त्यांतून जातिरचनेत शब्दकर्म फिरवायला मोठा चाप असतो. तथापि मोघेपन्तासारख्या पद्यप्रभून्मा हातूनहिं कितोतपि श्रमोद्वेजक चुका होतात. म्हणून होतकरू कवींना मार्गदर्शक असे मला सापडलेले काही नियम सादरगतां.

(१.) गणान्तीं पदसमाप्ति शाली पाहिजे असें नाही; पण अक्षरसमाप्ति तरी व्हावलाच हवी. भेराधा आवर्तनाची अन्य मात्रा आणि पुढील आवर्तनाची आय मात्रा मिटून अेक द्विमात्रक गुरु अक्षर चालणार नाही. मोघेपन्ताच्या कल्याणरमायणांतिल

“ भरत-रिपुम यांत बहुजोदी”

“ तापसवृन्द हरपले पुरते”

या चरणांत या शोविन्दाप्रजाच्या

“ भुगने धर्मकाय भावळता” (गोवा ३९)

“ जा जा नाच नर दी जगती” (गोवा ५३)

“ ओढी वसुमान जग म्हणते” (गोवा ५९)

या पादाकुलकाच्या चरणात जाड ठधानी मुद्रित केलेली अक्षरं ही आठव्या आणि नवव्या मानाच्या संयोगस्थानी असल्यामुळे चरण कर्णकटु होतात अितकेंच नव्हे तर त्याची मोडणी निराळी वाटते हे चरण [१५।५] असे पादाकुलक न वाटता [- - १५। - -] असे होतात.

(२) शब्दात लागोपाठ येणारे जे दोन लघु अेरव्ही अेकत्र अुच्चारिले जातात त्याचा विग्रह करावा लागल्यास तो कर्णकटु होतो. अुदाहरणार्थ, 'दशरथे' हा शब्द अेरव्ही दशरथे (- ० -) असा अुच्चारिला जातो तो जर 'द-शरथे' (० - -) असा अुच्चारवा लागला तर तो कानाला कटु लागतो. मोरोपन्ताच्या पुढील चरणात तसा कर्णकटु अुपयोग आहे,

"। पुत्र वियोगे । व्याकुल होअुनि । वरिला मृत्यु द-। शरथे" याच प्रमाणे 'वचकोनि' शब्दाचा अुच्चार स्वाभाविकपणे वच-कोनि (- - ०) असा होतो, पण पद्यासाठी जर त्याचा अुच्चार व-चकोनि (०, ० - ०) असा केला तर तो श्रवणोद्देजक होतो.

"ते गतगौरव कौरव रौरव पौर व-चकोनि पळतात"

या मोरोपन्ती रचनेतील आरम्भीचं पदलालित्य जितकें हृदयह्णाम आहे तितकाच पुढील पदविच्छेद अुद्देगजनक वाटतो.

(३) अेखाचा शब्दातील अन्त्य फटिह्ण लघु आणि पुढील शब्दातील आद्य फटिह्ण लघु याचा योग आवर्तनाच्या पहिल्या नि दुसऱ्या मात्राच्या ठिकाणी, आणि पाचव्या नि सहाव्या मात्राच्या ठिकाणी युक्त वाटत नाही, तिसऱ्या नि चौथ्या या सातव्या नि आठव्या मात्रांच्या ठिकाणी तो योग चालतो. मोरोपन्ताच्या कल्याणराभायणातील

"निपता प्रभु हा । यं वंदे पुरतें"

"सौमित्रिस धा-। यं म्हणे सीता"

हे चरण कटु लागतात कारण 'धाव' शब्दातील अन्त्य फटिह्ण 'व' आणि 'म्हणे' मधील आद्य फटिह्ण 'म्ह' याचा योग आवर्तनाच्या पहिल्या नि दुसऱ्या मात्रांच्या ठिकाणी होतो शब्दप्रम

। "दाय वंदे प्रभु । निपता पुरतें"

। "धाव म्हणे सी-। मित्रिस सीता"

याप्रमाणे फिरवून हा योग तिसऱ्या नि चौथ्या मात्राच्या ठिकाणी आणला
र्चा चरण गोड लागतो. आणखीहि अेक मोरोपन्ती आयां घेऊ या.

“अर्जुनसम वीरं नैसे मागे आता पुढे न व्हायांचा
हा वीर-रसौघ नगहि न भुरेलं भुरेलं जो लवायाचा”

दुसऱ्या आयांघोर्तील २-२ हा सयोग पाचव्या नि महाव्या मात्राच्या ठिकाणी
आहे तो कट्टु लागतो. पुन्हा म्हणताना नग या शब्दाचा न-ग असा जो विग्रह
होतो तोहि कट्टु लागतो. शब्दाचा नम फिरवून जर ही ओळ,

“वीर-रसौघच हा, नग नुरेल भुरणार जो लवायाचा”

अशी केली तर २-२ याचा योग तिसऱ्या नि चौथ्या मात्राच्या ठिकाणी घेऊ
तो गोड लागतो. मोरोपन्ताच्याच

“नलगे नमते लागे आठा अद्गात करुनि आठ वर्णे
शुद्धरिशी दीनातें देवा, करिता मनात आठवण” (मोम २/१२९)

या आर्येच्या पूर्वाघांत ‘ठ-व’ याचा योग ७ व्या नि ८ व्या मात्रावर झाल
असल्याने तो वर्णकट्टु लागत नाही

(४) पद्मगणाच्या [--, - -] या प्रकारचा अपयोग क्वचितच
होतो; पण बोटे तो असल्यास त्या गणाच्या मध्यावर आणि गणान्ती खटक
घेतो तेथे पदसमाप्ति अचदय व्हायला हवी. “फिरता फकीर । तू तव चरणीं”
(गोवा १६) हा चरण मुळीच कट्टु लागत नाही; पण ‘छान्दिष्ट मिथु । तू
तव चरणीं’ असा चरण कट्टु लागतो ‘। फिरवी तुझ्या य-न शची महती’
(गोवा ५६) आणि ‘। तारे निव्या न-न मी लकलकती’ (गोवा ५९) हे
चरण कट्टु लागतात शब्दप्रम थोडा फिरवून हे चरण ‘तुझ्या यशाची फिरवी
महती,’ ‘निव्या नमी लकलकती तारे’ असे वेळे की सारी कट्टुता पार
निघून जाते

(५) चरणारम्भी चार वा पाच मात्राचा जो आघतालवपूर्व गण (--),
(- -) वा (- -) वा स्वरूपाचा घेतो त्याच्या अन्ती पदसमाप्ति
म्हापला हवी.

(६) पण आद्यतालपूर्व गण द्विमात्रक असल्यास त्याच्या अन्तीं यति मानिलाच पाहिजे असें नाही. त्या दोन मात्रांच्या गणाचा समावेश ज्या शब्दांत होतो तो शब्द आवर्तनाच्या तिसऱ्या वा चौथ्या मात्रेवर समाप्त व्हावा. तो आवर्तनाच्या दुसऱ्या मात्रेवर समाप्त झाल्यास कर्णकट्टु दोष झुत्यन्न होतो. लागोपाठ येणाऱ्या दोन लघूंचा विग्रह आवर्तनाच्या सान्ध्यावर ज्याप्रमाणे 'अुद्रेगजनक वाटतो त्याचप्रमाणें (--) असा द्वाधरी चतुर्मात्रक शब्दहि सान्ध्यावर कुटला तर तो पदविच्छेद अुद्रेगजनक होतो. [-।प।-+] या मात्रावलीत 'हाणा हाणा म्हणतांना' हा सङ्ग्रामगीतांतील चरण म्हणूं लागलों की 'हा-। णा हाणा म्हण-। ताना' याप्रमाणें पदविच्छेद होऊन कटुता झुत्यन्न होते.

१४ प्राचीन पद्यांचें अनुकरण चौकस्तपणें व्हायला हवें. . . .

अेकनाथाचीं पुढील दोन पद्ये पहा.

(१) " वाअि गे । धुधित वर्नी गो-। विन्दू. धु०
। रवितनयातटि । शिशुंसह हा व्रज । चारित गोघन-। वृन्द. " १
(पस १।२६)

(२) " भजनविन । धिग् चतुराजी । ग्यान् । धु०
। लोक कहे हम् । आतमग्यानी । ग्यान नही, अभि-। मान्. " १
(पस १।६२)

आता म्हणतांना गवआी ध्रुवपदातील आद्यतालपूर्व गणावर वाटेल तितक्या मात्रा व्यथित करितात. त्यामुळे गाण्याकडेच लक्ष देऊन रचना केली की कर्शा शिथिल होते पहा

(१) " भजो रे भय्या । राम गोविन्द ह-। री. धु०
भैजप तप साधन । कडु नहि लागत । खरचत नहि गठ-। री." (कवीर)

(२) " खचित्ति वार्ता । व्यर्थ अम्ही अ-। ल. धु०
। वागवित्ती नर । पशुसम आम्हां । मान नसे कस-। ल. " १ (किप्र)

या अुदाहरणांचरून धुवपदातील चार-पाच मात्रांच्या आघतालकपूर्वगणाची कशी दुर्दशा झाली आहे हे स्पष्ट होईल. त्याचप्रमाणे अन्त्य गण द्विमात्रक असल्याने दिसायला तो जर (- ५) असा असला तर अन्त्यावर पाय मोडूनच लिहिले पाहिजे हेहि दिसून येईल.

“ विजयते रामदूत इनुमान् ॥ ६०

यो रघुपतिनासह सुग्रीवं मैत्र्या योजितवान् ” १ (विदर्प ८)

हे अुदाहरण शुद्ध आहे त्याप्रमाणेच

“ पातरा, वेदिल कां परतून ? ॥ ६०

मत्प्रेमाने दिल्या खुणांतुन अेक तरी अटवून ”—१ (टिक १४१)

हेहि शुद्ध आहे; परन्तु अन्त्य न् पाय मोडूनच लिहायला द्या.

१५ ताडसंयोग

अश्वरदाः पाहतां दोन भिन्न आवर्तनांच्या पद्यविभागाचा संयोग कसा होऊ शकतो याचें अेक अुदाहरण भागे २५ व्या पृष्ठावर दिलेंच आहे. वृत्तविहारात भुजङ्गप्रयाताच्या अुदाहरणागाली वियद्गद्गा आणि भुजङ्गप्रयात यांच्या म्हणजे अन्त्यावर्तनी आणि हरावर्तनी वृत्ताच्या मिश्रणाचें अुदाहरण दिलें आहे. येथे जातिरचनेतील दोन अुदाहरणें देतां.

(१) “ मन-१ मोहन वाजसु-१ नी सारद्गा । कादी मञ्जुळ । सूर. मु०

। विश्व निजलें । शान्त झालें

। अेक घरणी । मात्र डोळे

गम्-१ भीषणाने । अन्धारातुनि । छेडित जात्री । सूर. ” (गिका ३)

या प्रकारचें अनुकरण किती तरी प्रसिद्ध आपुनिक कवींनी केले आहे.

(२) “ यद । प्रेमयोळ । आता

। दस-ण्यांत मजा । नारी. मु०

। मासपी जा-१ दूगिरी तय । हासण्याची । मासुर्गी

। साह्य कैगा । मासपीते । पाय हा मा-१ श्या धुरी.

। पस-१ त्र जरी त्रि-१ द्यारी

गुज-१ ला दमंच । येथी. ” १ (लोका २५)

१६ काही विशेष गुन्तागुन्तीच्या मात्रावली

१ली मात्रावली अष्टमात्रक आवर्तनाची आहे. $[-1-+5-+1+55+]$ चा, मात्रावलीत अष्टमात्रकाची दोन आवर्तने आहेत. पहिल्या दोन मात्रा होतांच आवर्तनारम्भ होतो. आवर्तनाची तिसरी आणि चौथी मात्रा मिळून गुरुच अक्षर लागते कारण प्रसंगविशेषी ते प्लुतहि शुच्चारवें लागते. पुढे $(-+)$ हाच गण या आवर्तनांत येतो आणि अेक मात्रेची शुर्णाव अुरान्त्य वां त्यापूर्वील अक्षर प्लुत शुच्चारून भरून काढण्यांत येते, दुसऱ्या आवर्तनांत आरम्भी शुद्ध गुरुच लागतो; कारण त्याच्यावर चार मात्रांचा काळ व्ययित करायचा असतो; आणि पुढील गुरूला जोडूनच आद्यतालकपूर्व गण प्यायचा असतो.

या मात्रावलीच्या द्विरावृत्तीने चरण साधितांना शेवटी अेक अक्षर अुणें करून दोन मात्रांच्या विसमाची सोय करण्यांत येते; जसें

$[-1-+5-+1+55+, -1-+5-+1+55]$

“कधि । करितीऽ लग्न । माऽऽज्ञें, तुज । ठावेंऽ अीध-नऽऽ”

या मात्रावलीच्या आवृत्तीने रेवतीजाति सिद्ध होते.

२री मात्रावलीहि अष्टमात्रक आवर्तनाचीच आहे. ही मात्रावली म्हणजे ‘काय पुरुष । चळले बाभी । ५५’ ची होय. ही मात्रावली म्हणण्याचा विशेष असा आहे की ज्या आवर्तनांत सहा मात्रांच्या आद्यतालकपूर्व गणाचा समावेश हातो त्याचा आरम्भ सद्यब्द मात्रेवर नाही; तर मागील आवर्तनातील अन्त्याक्षराच्या लाम्बवलेल्या स्वरावर आहे अस म्हणतात. पद्यरचनेंत या म्हणण्याच्या वैशिष्ट्याला महत्त्व नसावें. सहा मात्रांच्या आद्यतालकपूर्व गणाची घडण ही म्हणण्याच्या विशिष्ट पद्धतीसाठी अशी लागते की त्याचे तीन तीन मात्रांचे दोन तुकडे पडावेत. म्हणून या ठिकाणी $(+ - + -)$, $(- - - +)$, $(- + - -)$, $(+ - - -)$ असे चार प्रकार चालतात पण $(- - - -)$ असा न्यक्षरी गण चालत नाही. पहिल्या आवर्तनाच्या अष्टमात्रक गणाच्या ठिकाणी सुद्धा $(- - - - +)$ हा पद्याचा पहिलाच प्रकार चालतो; अित्त अष्टमात्रक गण चालत नाहीत.

या मात्रावलीची आवृत्ति करून शेवटी काही मात्रांची अुणीव ठेवण्यांत येते. अशा रीतीने तीन मात्रावली सिद्ध होतात:—

“जरी कुणा । श्रीमन्ताची । SS सून होय । शाऽऽदा SS । SS”

“महाराष्ट्र । लक्ष्मी मातें । SS जर्गी धन्य । वा SS टे SS । SS”

“आकळे न । अघटित घटना । SS हे दयाघ-ना SSSSSS । SS”

३ री मात्रावली षण्मात्रकावर्तनी आहे. ती म्हणजे दिण्डीची होय.

“पहा । दिण्डी चा-लली षण्द-री SS ला । SSS”

येथेही आद्यतालकपूर्व गण तीन मात्रांचा असल्याने तो (५ -) वा (-५) असाच असावा लागतो. पहिल्या आवर्तनांत षण्मात्रक गणाचा (- - -) हाच प्रकार चालतो, (-५ -५) वा (५ - -५) वा (-५ -५) हे प्रकार चालत नाहीत. दुसऱ्या आवर्तनांत त्याचे तीन तीन मात्रांचे दोन तुकडे पडत असल्याने (५ -५ -), (५ - -५), (-५ ५ -), (-५ -५) हेच प्रकार चालतात. (+ + +) हा गण चालत नाही. तिसऱ्या आवर्तनांत दोन्ही गुरू अक्षरेंच लागतात; कारण दोन्ही अक्षरांच्यावर अधिक मात्रांचा काल व्ययित करण्याचा असतो.

गाण्याच्या विशिष्ट चालीला महत्त्व आलें की आवर्तनातील अन्तर्घटनादि अधिकाधिक अलवचीक आणि दृढ होत जाते.

१७ विषम जाति

निरनिराळ्या चार लगावली अेका निश्चित क्रमाने घेऊन होणाऱ्या अेका चतुष्पदीसारख्या जेव्हा अनेक चतुष्पद्या आढळतात तेव्हा तें अेक विषम शृत्त होतें. त्याचप्रमाणे भिन्न भिन्न मात्रावली अेका निश्चित अशा क्रमाने आणि यमक रचनेने साधून जें फडवें सिद्ध होतील त्याची अनेकदा आवृत्ति दिल्यास ती विषम जाति समजावी. मराठीत विषमजातीचीं शुदाहरणें अद्यापि विरळ आहेत. केशवसुतकर्याने ‘शपूष्ठां’ या फडितेंत [१५।- - +] आणि [१५] या दोन मात्रावलींच्या मिश्रणानें अेका विशिष्ट साऱ्याचें फडवें साधिलें आहे तें येणेप्रमाणे:—

“ हंपंखेद ते मावळले,
 हास्य निवाळें,
 अश्रु पळाले,
 कण्ठकशल्यें बोयटलीं,
 मखमालींची लय वठली,
 काही न दिसे दृष्टीला,
 प्रकाश गेला,
 तिमिर हरपला,
 काय म्हणावें या स्थितिला !
 झपूझ्सां गडे झपूझ्सां ! ” (केक १०७)

१८ जातीचें नामकरण

जातिरचना वृत्तरचनेहून सुकर आहे तशीच ती अधिक विविध आहे. या विस्तीर्ण जातिजालांत जे निश्चित जातिप्रकार आढळतात त्यांना आणि ते ज्या मात्रावलींनी सिद्ध होतात त्यांना नांवें द्यावयाच हवीत. पद्याच्या शिरोमार्गी ‘चाल वा घाटी अमुक पदाची’ अशी सूचना देण्याची जुनी पद्धत आहे. पण सारे कवि सर्वपरिचित नि सर्वसम्मत अशा अेकाच पदाची चाल देतात असें नाही. कित्येक कवी तर आपल्या स्वतःच्याच पण लोकांस अपरिचित अशा पद्याची चाल कवितेच्या शिरोमार्गी देतात ! पुन्हा, चालीवरून विशिष्ट स्वरावलीचा बोध होवील, पद्याच्या घटनेचा बोध होणार नाही. यशवन्तकृत

‘कुणा तुझ्या वैभवाचा पडेल ना मोह ?’ (यग ६१)

या कवितेच्या शिरोमार्गी चाल ‘प्रतिकूल होअिल कैसा०’ या पदाची दिलेली आहे. परन्तु हें पद जातिस्वरूप आहे तर यशवन्तांची कविता छन्दःस्वरूप आहे ! पूर्वी गाण्याच्या पदावर राग आणि ताल देण्याची पद्धत होती. सिस्तशके १९२० मध्ये तांभे यांच्या कवितेचा पहिला भाग प्रसिद्ध झाल्यापासून कवितेच्या शिरोमार्गी रागाचें नांव देण्याची द्रुम निघाली आहे. बहुजनसमाजाला चाल कळायला या दुर्मीचा काही श्रुपयोग होत नाही; आणि रागाच्या नावावरून जातीची घटना कळण्याचा सम्भव तर सुतराम नाही. अमुक अेका पद्याची जाति अमुक अेक म्हटल्याने, वाचकास एका आदर्शभूत

कवितेची आठवण व्हावी, आणि कवींसाहे या ग्रन्थाच्या द्वारा त्या पद्याचें शास्त्रशुद्ध स्वरूप समजून घेवून त्यांच्याशी आपली रचना ताडून पाहतां यावी यासाठी जातिनामकरण हें वृत्तनामकरणाप्रमाणेच अत्यवश्य आहे. गीति, आर्यागीति, दोहा अित्यादि नावें जार्तिना प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहेत, त्याप्रमाणे नवीन जातिप्रकारांना नवीन नावें देण्यांत अनुचित असें काहीच नाही. नावें होतां होअील तोंवर प्राचीन शुदाहरणांतून, आखूड, सुटसुटीत आणि श्रवणसुभग अशीं निवडून देण्यांत वृत्तनामकरणांच्या प्राचीन पद्धतीचाच अवलम्ब होत आहे. ध्रुवपदाचा जातिनिर्णयाशीं सम्बन्ध नसल्याने विषम जार्तिंत निवडाययाचें नांव कडव्यांतून घेण्यांत यावें हेंच धेयस्वर आहे. आता जीं वृत्तनामें निश्चित करण्यांत आलीं आहेत त्यांच्याशीं मात्र या जातिनामांचा घोटाला होऊं देतां कामा नये. मञ्जरी हें नाव अेका वृत्ताचें असल्यानें तें आता [-।५।५।० +] या मात्रावलीला देतां येणार नाही. या मात्रावलीला लीलारति नवीन हें नांवच ठेविलें पाहिजे.

अध्याय ६ चा

जाति-जृम्भण

पुढे दिलेल्या भुदाहरणांत परिचयासाठी ध्रुवपद आणि अन्तरा हीं जेथे जेथे आहेत तेथे तेथे दिलेली आहेत; तथापि जातिनिर्णय हा कडव्याच्याच घटनेवरून होतो हें विस्तरतां कामीं नये.

वर्ग १ ला

समजाति

१ पद्मावर्तनी

१ 'चररमणी'	[१५।५।५।५।५।+]	४२ मात्रा (सशब्द)
२ 'जीवितविमुखी'	[-१५।५।५।५।-+]	४० मात्रा
३ 'तुन्दिल'	[१५।५।५।५।-+]	३८ मात्रा
४ 'मदनतलवार'	[-१५।५।५।५।-+]	३८ मात्रा
५ 'कपिघोर'	[१५।५।५।५।-+]	३६ मात्रा
६ 'वनहरिणी'	[१५।५।५।५।]	३२ मात्रा
७ 'वम्भरी'	[-१५।+५०+, -१+५०+, -१५]	३२ मात्रा.
८ 'विजया'	[-१५।५।५।-+]	३२ मात्रा
९ 'हरिभगिनी,' "स्वर्गद्वगा"	[१५।५।५।-+]	३० मात्रा
१० 'प्रियलोचना'	[१५।५।५।+५०+]	२९ मात्रा
११ 'भवानी'	[-१५।५।५।-+]	३० मात्रा
१२ 'लवङ्गालता'	[१५।५।५।-+]	२८ मात्रा
१३ 'दयिता'	[१५।-+५५।५।-+]	२६ मात्रा
१४ 'शुककला'	[१५।-+,-+।५।-+]	२८ मात्रा
१५ 'कमललोचना'	[-१५।५।५।०+]	२९ मात्रा.
१६ 'आदिमुन्दरी'	[-१५।०+, अ।५।०+]	२८ वा २९ मात्रा
१७ "सूर्यकान्त," "समुदितमदना"	[१५।५।५।०+]	२७ मात्रा

१८ "सूर्यकला"	[१५१० +, अ१५१० +] २६ वा २७ मात्रा
१९ "महाराष्ट्र"	[-१५१५१५१ + ०] २९ मात्रा
२० "अरुणप्रभा"	[-१५१५१५१ +] २८ मात्रा
२१ "चन्द्रकान्त", 'पतितपावन'	[१५१५१५१ +] २६ मात्रा
२२ "चन्द्रकला"	[१५१ +, अ१५१ +] २४ वा २५ मात्रा
२३ दोहा	[१५१ -- + ५५१५१ + ५] २५ मात्रा
२४ सोरठा	[१५१ + ५ ५ ५ ५ ५ ५ १५१ -- +] २५ मात्रा
२५ "अनलज्वाला"	[१५१५१५] २४ मात्रा
२६ "शुभगङ्गा"	[१५१५१ -- +] २२ मात्रा
२७ "घर्षा"	[१५१५१ + ५ ० +] २१ मात्रा
२८ "सुस्वर"	[१५१ -- + ५५१ -- +] २० मात्रा
२९ "कृतिमण्डित"	[१५१ + ५ ० +, -१ + ५ ० +] २० मात्रा
३० "स्वैरगति"	[१ -- + ५५१५१ -- +] २० मात्रा
३१ "गोपालन"	[-१ -- + ५५१५१ -- +] २२ मात्रा
३२ "भूपति"	[-१५१५१ -- +] २२ मात्रा
३३ "जगदीश्वरवाला"	[-१ -- + ५५१५१ -- +] २० मात्रा
३४ "वंशमणि"	[१५१५१ -- +] २० मात्रा
३५ "नगराज"	[१ -- + ५५१५१ -- +] १८ मात्रा
३६ "लीलारति"	[-१५१५१ ० +] २१ मात्रा
३७ "सन्तति"	[-१५१५१ +] २० मात्रा
३८ "मालिवाला"	[-१५१ -- + ५ ० ० १ +] २९ मात्रा
३९ पादाशुलक	[१५१५] १६ मात्रा
४० "मुरजयी"	[१५१ -- ० +] १५ मात्रा
४१ "कर्णफुल"	[-१५१ -- -] १६ मात्रा
४२ "राजसा"	[-१५१ + ५ ० +] १५ मात्रा
४३ "पालानन्द", 'अचलगति'	[१५१ -- +] १४ मात्रा
४४ "अुदय"	[-१५१ -- +] १४ मात्रा
४५ "आनन्दरस"	[-१ + ५ ० -- १ -- +] १३ मात्रा
४६ "शुद्धसती"	[१५१ -- +] १२ मात्रा

- ४७ 'पर्वती' [श्रु।प।०+] १५ वा १६ मात्रा
 ४८ 'मरतखण्ड' [-।प।०+] १३ मात्रा
 ४९ 'भुवनसुन्दर' [श्रु।प।+] १४ वा १५ मात्रा
 ५० 'सिंहनाद' [-।प।+] १२ मात्रा
 ५१ "पिशङ्गा" [।प।+] १० मात्रा
 ५२ 'रेवती' [-।-+५-०।+ ५५+, -।-+५-०।+] २४ मात्रा

१ 'वररमणी' [।प।प।प।प।प।+]]

“ ललितविलासकलासुखखेलनललनालोमनशोभन-
 यौवनमानितनववदने
 अलिकुलकोकिलकुवलयकञ्जलकालकालिन्दमुता-
 विवलयजलकालियकुलदमने
 केशिकिशोरमहासुरमारणदारुणगोकुलदुरित-
 विदारणगोवर्धनधरणे
 कस्य न नयनयुगं रतिचञ्चे भञ्जति मनसिजतरल-
 तरङ्गे वररमणीरमणे ” (छेद ८/१७३)

२ 'जीवितविमुखी' [-।प।प।प।प।--+]]

खालील श्रुदाहरणात चौथ्या आवर्तनांत सहाव्या मात्रेनन्तर खण्डन आहे.
 (प्रापै १/२०७ दि पहा).

“ विरहानलतप्ता सीदति मुता रचितनलिनदलतल्पतले
 मरकतविमले
 करकलितकपोलं गलितनिचोलं नयति सततरुदितेन
 निशामनिमेपदशा
 न सस्त्रीमभिनन्दति रुजमनुविन्दति निन्दति हिमकरकर
 निकरं परितापकरं
 मनुते हृदि मारं मुक्ताहारं दिवसनिशाकरदीनमुसी
 जीवितविमुखी ” (वाभू १/१२४)

३ 'तुन्दिल' [१५।५।५।५।-+]

(१) " तुन्दिलमण्डित ताण्डवपण्डित धुण्डुनि दानव
दण्डित खाण्डित त्रासुनि रे
मध्वमुनीश्वर कीर्तनि तत्पर देखुनि सत्वर
धावत सहकटनाशन रे." (ममुक ३)

(२) " लिहून झाली कधींच कविता छापावी ती कशी
परी अन् कुठे परी ?
पहिल्या पानीं छापू म्हाटलें, वशिला लावूं कसा
परी अन् कुठे परी ? (केकु-रमा ६/१)

४ 'मदनतत्वार' [-१५।५।५।५।-+]

(१) " सुन्दरा मनामधि भरलि जरा नहि ठरली हवेलित्त
शिरलि मौल्याचा भाड्ग
रे गड्या, हौस नहि पुरलि म्हणोनी विरली पुन्हा नहि
फिरलि कुणाची साड्ग धु०
जशि कळी सोनचाप्याचि न पड्डु दृष्टि पाप्याचि दृष्टि
सोप्याचि (अशी) ती नार
अतिनाजुक वनु देखणी, गुणाची खाणे अशी
नवलणी चढुन मुकुमार
जशि मन्मथरति धाकटी सिंहसम कटी, अुभी
अेकटी गळ्यामधि हार
अड्ग तारुण्याचा शहर, ज्वानिचा कहर, मारिते
लहर मदनतत्वार." (रला ११३)

पुढील पद्यांत ध्रुवपदें भिन्न, भिन्न असलीं तरी कडवें मदनतत्वारजातीचेंच
अेकचरणी आहे.

(२) " कधि करिती लग्न माहें तुज ठावें अीश्वर ! धु०
; यादली धुन्च ही किती हसुनि बोलती नाक
मुरडिती स्त्रिया परभारा." १ (देशा २३)

(३) “ श्रीशङ्कर शिवराया तय पाया मत ध्याया
मुमती दे या. ध्रु०
संसारमार अनिवार फार अति मार देत तू तार
यांतुनी सदया ! ” १ (गोवा ३५९)

(४) “ जगि धन्य खरी तू मुरली, गे तुज यधुनि प्रतिमा स्फुरली. ध्रु०
अति हीन दीन जो वंश, असोनि तदंश, पाटिसी
अंश, करिसि मति मुरली. ” १ (सुमी ९९)

५ ‘ कपिधीर ’ [१५।५।५।५।५ ~ +]

तें रूप देखिलें नयनीं ध्रु०
जो कपिधीर महाधिर गग्गिर जोडुनिया कर
ततर राघवचरणी. १
विष्वंसुनि वन मारित नन्दन दचकत आपण
रावण अन्तःकरणी. २

‘ देवनाथप्रभु दीनदयाधन अञ्जनिनन्दन
अद्भुत ज्याची करणी. ” ३ (देक २५)

६ ‘ वनहरिणी ’ [१५।५।५।५]

(१) “ धाव विभो करुणाकर माधव देव दयानिधि
देवकिनन्दन ! ध्रु०
काममदादिक साङ्गिति हे अति, धाव रमापति
सेवकहितकर !
जननभरणमय हरण कर त्वरें चरणि धरण दृढ
केशव किङ्कर. ” (केस्वा-पस १/३९२ वें)

(२) “ सुन्दर खारी सुयक टेदराणी स्थूल न, कुग्रहि
न, वय चौदाची;
नयनमनोहर वनहरिणीचे, नाक सरळ जशि
कळि चाप्याची. ” (देशा ८)

(३) कळ्या-कळ्यांत विहार करिदि तू कळ्या-
कळ्यांत विहार धु०

दिसशी तू वन्सीधर गिरिधर, तुझ्या छवीस न
पार सख्या रे! १

जादु वन्तिचा घुमतां तूझ्या येथि कळ्यांस
बहार फुगति या." २ (तासक ६५)

या पद्यांत चौप्या आवर्तनांत तिसऱ्या मात्रेनन्तर खटका ठेवला असून सामान्य यमक चरणान्तीं नव्हे तर त्या टिकाणीं जुळविलें आहे. कडवें वनहरिणी अेकचरणी असल्यास भुवपद बहुशः पादाकुलकाचें असते.

(४) " ये गणराया मद्गळमूर्ती ! धु०
कीर्तनरङ्गीं नृत्य करी रे सद्गीताची मिळवुनि पूर्ती." १
(मसुक १)

' भक्ताची मनीषा ' (अुस ३१०), आणि (तासक १३९, १६२, १७६, १७७) या पृष्ठांवरील कविता या जातीच्या आहेत.

७ ' वम्भरी ' [१५१ + ५० +, - १ + ५० +, - १५]

या मात्रावलींच्या दुसऱ्या आणि तिसऱ्या आवर्तनात सहाव्या मात्रेनन्तर खण्डन असून आरम्भीं प्लुताक्षर आहे.

" हे वनभूमि मनोऽह्नी सुमनोऽभरी शुक्रकोकिलवृन्दं
करिती कलरव वऽम्भरी अुदरऽम्भरी अरविन्दमरन्दें
चिन्तित कान्त निरऽन्तरीं हरिदऽन्तरीं निरखोनि न मन्दें
मीम जया कुसुमाऽकर्ती स-सुमा करी माळ घालु आनन्दें." (दस्व १३३)

तथापि अेकन्दरीने पहातां हें ' नळ नवरा मी नोवरी ' पद्य फार शिथिल आहे.

८ ' विजया ' [- १५१५१५१ - - +]

" चरु भूठ मुखापर ! तेज येरे, जग सर्व पहा येले विजया,
१ जो निद्रित त्यास अपेश सदा. जो जागत तो मिळयी विजया.

धव नेत्र अता भुवइह्न जरा, प्रभुचिन्तनिं तन्मय होभिं झणी,
ही रित असे का प्रीतीची? प्रभु जागृत, तू शयनीं अजुनी!" (गोत)

१ 'हरिभगिनी', "स्वर्गद्वारा" [१५।५।५।--+]]

(१) "हरिची भगिनी म्हणे सुभद्रा, रुक्मिणि वहिनी दया करा;
दादांना तुम्हि कळवुनि वळवुनि अर्जुनजीचा शोध करा."

(काक-पस ३/१८ वें)

(२) "भीमकवाळा म्हणे नृपाळा, त्या शिशुपाळा मी न बरीं.
कमलनयन हरि विमलचरित तो नवरा, त्याची मी नवरी."

(काक-पस ३/१७ वें)

(३) "सत्यं ज्ञानमनन्तं नित्यमनाकारं परमाकारं
गोष्ठप्राङ्गणरिङ्खणलोलमनापासं परमायासम्
मायाकल्पितनानाकारमनाकारं भुवनाकारं
क्षमामानायमनाथं प्रणमत गोविन्दं परमानन्दम्" (शगो)

'दोन बाजी' (केक १६१), 'गोदागौरव' (च २४३), गिरीशकृत
'कला' अित्यादि काव्ये या हरिभगिनी जातीची आहेत. कित्येकदा या जातींत
(१५।--+) या मात्रावलीचा अन्तर असतो. या जातीच्या सावेश
अपदेशपर कडकडीत पद्याला फटका म्हणण्याचा प्रघात आहे. 'सूरति'
(केक ११८) 'धकलेल्या भटकणाराचें गाणें' (केक ११५) 'ताग' (विक
३४) ही या प्रकारचीं अुदाहरणें आहेत.

कडवे अेकचरणी असल्यास ध्रुवपद बहुशः [-१५।---] या
कार्गुह्यमात्रावलीचे असतें.

(४) "जगजीवन दीनदयाळा रे! धु०

नित्यनिरञ्जन सज्जनरञ्जन भक्तजनप्रतिपाळा रे! १

दीन तुका विनवी कर जोहुनि नाम तुझें जगपाळा रे!" २

(तुका-पस १/१४७ वें)

याला पुढील गाण्याची चाल मुत्तम लागते.

(५) "जमुनातट राम रिले होरी धु०

दौर दौर पिचकारी चलावत अकिर शुल्लभ भरे होरी."

(६) “ कुणि काहि म्हणा, कुणि काहि म्हणा,
 अनुसरलें अपुल्याच बना धु०
 रीत म्हणा, विपरीत म्हणा कुणि, दिलें झुगारुनि आवरणा !
 जळत्या साऱ्या आशा मर्निच्या, पुसल्या उरल्या त्याहि खुणा”
 (अुपो २१)

(७) “ अैसाच रहा ऽऽ जाअुं नको ! धु०
 जाशि घरांतुनि, जाशि करांतुनि, हृदयांतुनि परि जाअुं नको.”
 (जसु-ओ १)

२० ‘प्रियलोचना’ [।प।प।प।+ऽ० +]

(१) “ कुरु यदुनन्दन चन्दनशिशिरतरेण करेण पयौधरे
 मृगमदपत्रकमत्र मनोभवमङ्गलकलशसहोदरे
 अलिकुलगञ्जनमञ्जनकं रतिनायकसायकमोचने
 त्वदधरसुम्बनलजितकज्रल अज्ज्वलय प्रियलोचने”
 (गीगो, प्र. २४ वा.)

(२) “ आनन्दाचा कऽन्द हरि हा देवकिनन्दन पाऽहिला
 भक्तासाठी तो जगजेठी भीमानिकठी राऽहिला ” (१)

सौभद्रांतील ‘पावना वामना’ (किप्र ४६१) आणि शापसम्भ्रमांतील
 “तिलक कपाली, अुटि सर्वाङ्गी” हें पद हीं याच जातीचीं आहेत. कडवें
 अेकचरणी असल्यास ध्रुवपद [-।प।+ऽ० +] या मात्रावलीचें असतें.

(३) “ लम्बोदर गिरिजा-नऽन्दना
 पूर्ण करीं मनकाऽमना धु०
 हे मनभावन तवपदसेवन विद्या द्यावि गजाऽनना.” १
 (अे-नस १/१०१ व)

(४) “ नमितो तव पदसारखें
 हो मृदु सखि करुणारखे धु०
 प्रिय तनया मम केकयनन्दिनि वास न दे सखि, काननीं
 कुवलयपेशल तो शिशु, यो तव अव्यतरी करुणा मनीं.
 (वि. वा. भिडे)

“भवताप विमो मम वारि रे” (खाक ७०) ही कविता याच जातीची आहे. निक (१/९६) ही कविता याच प्रकारची आहे. ध्रुवपद मात्र निराळें आहे.

११ ‘भवानी’ [-।प।प।प।-+]

(१) “जमु सीसजि गंगा गोरि अघंगा गिद पहरिअ पाणिहारा
कंठद्विअ बीसा पिषण दीसा संतारिअ संसारा
किरणावलि कंदा बांदिअ चंदा णअणहि अणल पुतंता
सो संपअ दिज्जअु बहु सुह किज्जअु तुम्ह भवानी कंता”
(प्रौ १/९८)

(२) “जी मला जन्म दे आजि तीहि या काळि पारली झाली,
तू दुली माय गे माझि म्हणुनि तुजजवळि तातडी केली.
सप्रेम सुता घे खुदरि, पार ही भ्यालि ब्राह्मणी छळिली.
समजली प्रीति वडिलांची काय ती,
धुमजली नीति राज्याची काय ती,
ये वीट कुडीचा बाजि, नको ही मेलि अमह्गल असली!”
(देशा ८८)

‘अेकच क्षण’ (कावि २९) ही कविता या भवानीजातीची आहे. भवानी-जातीत कडवें अेकचरणी वा द्विचरणी असल्यास ते चरण स्वण्डित असतात आणि ध्रुवपद शुद्ध [-।प।-+] वा भूपति [-।प।प।-+] मात्रा-घळीचें असतें.

(३) “कुस्करुं नका हीं सुमनें !
जरि वास नसे तिळ यांस तरी तुम्हांस अर्पिलीं सु-मनें. १
भ्या करी, क्षणार्मांतरीं बाळतिल तरी तयांना जपणें.” २
(तासक १)

(४) “चप घटका मरली आता आयुष्याची ! ध्रु०
बुगवली विजेची घोर, निराश चकोर कवनि भावळली.” १
(अफु ३)

‘ठावा न सुखाचा चारा !’ (तासक २९), ‘छळ !’ (माभा ७०), ‘नन्दा घर्ली०’ (माभा ७१), ‘घात’ (घघ १२२), ‘मावळ्यांचें गाणें’ (गिका ४६), आणि ‘दारूची लावणी’ (गिआ ६८) या कविता याच जातीच्या आहेत. शेवटील पाच कवितांत खण्डन आवर्तनाच्या तिसऱ्या मात्रेनन्तर नव्वत सहाव्या मात्रेनन्तर आहे.

१२ ‘लवङ्गलता’, साकी (?) [१५।५।५।-+]

(१) “ललित-लवङ्गलता-परिशीलनकोमलमलयसमीरे ;

मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे” (गीगो ३/१)

दीर्घ काव्यास ही जाति अनुकूल आहे. ‘मेघदूत’ (चिर्प १), ‘गणिकोद्धार’ (विक ५१), ‘वनवासी फूल’ (टिक २६), गिरीशकृत ‘अभागी कमल’, ‘आम्बरासी’ अित्यादि काव्ये या लवङ्गलताजातीत आहेत. मोरोपन्ताने ‘मन्त्रगर्भ साकीरामायण’, ‘पञ्चशतीरामायण’ आणि ‘ध्रुवचरित्र’ अित्यादि प्रकरणांत [- - १५।+] या मात्रावलीच्या द्विपदीचें ध्रुवपद घातलें आहे. गीतगोविन्दांत तर विविध मात्रावलींचीं ध्रुवपदे आहेत. ‘नवा शिपायी’ (केक १२७) या कवितेंत [१५।- - +] या मात्रावलीचा अन्तरा आहे.

या मात्रावलीला साकी हें नाव रूढ आहे; परन्तु नाटकांतून वा आख्यानांतून ज्या स्फुट साक्या आढळतात त्या पाहतां साकी ही विपम जाति ठरते. साक्यांत लवङ्गलतामात्रावलीच्या द्विपदीला [१५।+, ध्रु।५।+] या चन्द्रकलामात्रावलीच्या अेका चरणाची जोड असते. तेव्हा समजातील लवङ्गलता हेंच नाव योग्य आहे; साकी ह नाव वापरूं नये.

कडवें अेकचरणी वा द्विचरणी असल्यास ध्रुवपद बहुशः [- - १५।- +] या मात्रावलीचें असतें.

(२) “मजल्या शोप सदाची आली. ध्रु०

विचार अवघे, कायें अवर्षी समाप्त येथे शाली.” १ (टिक १०५)

(३) “गे तू कवणे मुलखा जारशी ? ध्रु०

भार धिरावर, अपार सागर, फुटकी नाव जराशी-” १

(तासक १५१)

लवङ्गलतामात्रावलीचे [१५।-+,--।५।-+] असे मधोमध जे दोन तुकडे पडू शकतात त्यांची आलटापालट करून त्यांचें भुवपद केलेलें प्राचीन कवितेंत आढळतें.

(४) “मज्जो देवाचो दे-। वाची !
। मिथ्या घाव म-। नाची ! धु०
मनांत येतें हत्ती-घोडे-पांलखांत बैसावें,
देवाजीच्या मनांत याला पार्श्याच चालवावें.” १
(दक-पस ३/२१३ वें)

(५) “होअुनि गोसावी गोसावी
हरिकयाच परिसावी. धु०
गमत नसे ज्या गावीं तेथिल वाट कशास पुसावी ! १
मुखें मिळो खन्दायत अथवा भगवीं हीं नैसावीं-” २
(अक १३१)

या मात्रावलींत केव्हा केव्हा द्वितीय आवर्तनान्तीं आणि चरपान्तीं यमक साधितात.

“ भजमज मनुज श्रीगोगालम्
मृगमदचन्दनचर्चित मालं धूसरितालकजालम्
कुण्डलमण्डितचारुकरणं कर्णितपधाचोलम् ” (विदप ३७)

१३ ‘दयिता’ [१५--+SS।५।-+]

लवङ्गलतामात्रावलीच्या द्वितीय आवर्तनांत शेवटीं द्विमात्रक विरामाची कूस ठेविल्याने ही मात्रावली सिद्ध होते. विरहाङ्क आणि हेमचन्द्र यांच्या व्याख्येप्रमाणे (पुढे दोह्याचें विवेचन पहा.) हा दोहाच होतो.

(१) “जानान्या हृदयाद् दयिताऽऽममृत्वमपूत निशां ते
प्रकटीकुरुते कुमुदमुखंऽऽमा स्वरधामनि शति” (मधी १२/७९)

(२) “शुक यत्तव पठनव्यसनंऽऽन गुणः स गुनाभासः
समजनि येन तवानरणंऽऽरणं पञ्जरवासः” (शाप ८७४)

मधी (१२/७४-८६) आणि जगदयच्या सुविदुमुनाश्रुतीतील २४ व्या स्तोत्रातील बहुतेक (म्हणजे पहिली २५) पद्ये याच दयितावलीची आहेत.

मराठीत निशिगन्ध कृत 'ज्योन्स्नागीत,' आणि 'निशागीत' हीं काव्यें आणि 'सौन्दर्य गृहणजे-' (कास्फू ३) आणि 'स्फूर्तिदेवतेस' (कास्फू २५) हीं काव्यें याच दयिताजातीचीं आहेत.

(३) "प्रेम तुझें माझ्यावरती ऽऽ माझें तुझियावरती
असतें तर किति सुख अपणा ऽऽ झालें असतें जगतीं !"
(निज्यो १)

'k' कृत 'कसोटी' हें मुनीत (ज्यो १७२) या दयिताजातीत आहे.

१४ "शुक्रकला" [१५१-+, --१५१-+]

खवड्यालता मात्रावली दुसऱ्या आवर्तनांत चौथ्या मात्रेनंतर खण्डित करून होणाऱ्या दोन विभागांच्या अन्तीं यमक जुळविण्याने शुक्रकलाजाति सिद्ध होते. कडवें शुक्रकला अक्षरणी असल्यास शुक्रकलेचीच शकलें अलटून [--१५१-+ ॥ १५१-+] असें ध्रुवपद असतें. या ध्रुवपदाची मोडणी [--१- --+ ऽऽ १- --+ ऽऽ ॥ १५१-+] अशीहि करितां येईल.

(१) "अितुकें दे मजला दे मजला ॥ मारातसे हरि तुजला ध्रु०
येती सन्त घरासी भक्तीभायें पूजिन त्यांसी. १
भगवद्भजनीं लागो तुझिये स्वरुपीं मन हें वागो. २
अक्षय चैमव देवीं जखण्ड केशवसद्गुरूपार्यां." ३
(केस्वा-पस १/४४७ वें).

(२) "हर हर सापडलों सापडलों ॥ कैसा फांसां पडलों ! ध्रु०
अितर नदीजलटाकीं टाकूनि आलों याच तटाकीं. १
सोडुनि मानस-केली कापुनि घ्याया आलों शेली. २ (दस्व ५०)
'पापताप' (धुस २०३) ही फविता या शुक्रकलाजातीत आहे.

१५ 'कमललोचना' [-१५१५१५१०+]

(१) "गोविन्दा मधुसूदना कमललोचना सल्या यदुविरा,
हे दीनबन्धु माधवा, स्वामि केशवा, करुनि ये त्वरा. ध्रु०
भवजीवनान्धिचा याद, असळते लाट, प्राण घाबरा,
तुजविण रमरावा कोण, (कोण) गणगोत ! आत तू खरा.

जय दाशरथी श्रीराम योगिविभ्राम, आज खुबिया,
तू पूर्ण परात्पर गड्डी, नेत्रि परथडी, धरनिया करा.
दिनकरकुलदीपा, आदिरूपा विभो रे !

जग-गुरु जगदीश, प्रार्थितो श्रीप्रभो रे !

अकळहि गुणलौला वर्णितां वेदवाचा

शेपदि शिणतसे जी काय केवा जिवाचा !

हा अरुप भक्तिचा भाव दयाळा धाव, घेअि धनुकरा,

पड्डू गाजिती अशी वेळ ही भारि जानकीवरा." (देक ४०)

‘संसार नव्हे द्वा सार’ (देक-पद ७२ वें) हें पदाहि याच जातीचें आहे.

(२) “वासुनी चोच जरि आरोची पाखडे पड्डू किति तरी
पारि फोळ जाहले यत्न सकल आदळे पुन्हा भूवरी.” (कावि ३०)

ही अेकच द्विपदी निपळ्या मात्रावलीच्या द्विपदीमालेमध्ये अनवधानाने
आली आहे.

१६ ‘आदिसुन्दरी’ ।-।प।०+, अु।प।०+

कमललोचना मात्रावली दुसऱ्या आवर्तनांत तिसऱ्या मात्रेनन्तर खण्डित
केल्याने जी द्विधा मात्रावली होते तिला आदिसुन्दरी हे नाव दिले आहे.

(१) “रुक्मिणी आदिसुन्दरी चकाके वीजचि निजमन्दिरि. शु०
पदि नूपुर रुणझुण करी, अञ्जिरी पैठणि वर भरजरी. १
शुरि कञ्चुकि तटतट करी, जरीचा पदर शोभतो शिरि.” २
(किप्र १६)

(२) “ही साद्ग सखे सुन्दरी कुण्या ग सुमगाचि मदनमञ्जरी”.
(यला ११९)

१७ ‘समुदितमदना’, “सूर्यकान्त” [।प।प।प।०+]

(१) “समुदितमदने रमणीवदने चुम्बनवलित्ताधरे
मृगमदतिलकं लिखति सपुलकं मृगामिव रजनीकरे
घनचयधचिरे इचयति चिकुरे तरलिततदगणानने
कुरवककुमुमं चपलामुपमं यतियतिमृगकानने” (गीगो १५/२)

(२) “सहज चालतां मार्गी तुजला बघतां डोळे भरून
घरिलें किति आवरून, गेलें मन माझे बाबरून !
हंसापरि चालणें, पदर तो दोन्ही गुच्छांवरून
वरचेवर सावरून बघशी मान वाकडी करून.
गालामधि हासशी साजणी, लाजुनि बघशी दुरून-
प्रेमखुणा या करून नेशी हृदय आमुचें हरून.” (दक ५)

‘बघुनि उपवना विरहार्मांची ज्वाला भडके अुरीं’ (किप्र ४८९),
‘सोड्गटीचा खेळ’ (विक ८५), राजकवि चन्द्रशेखरकृत ‘भुगडं गुपित्’
(सुगी १), ‘पाखरास’ (गोवा १६३), ‘हिरवें तळकोंकण’ (माक २१),
‘मोन्वांची मोहना’ (माक ६३) अित्यादि अनेक कवितांत समुदितमदना
मात्रावलीच्या द्विपद्याच आहेत. ‘दुर्गावती’ (विक २७), ‘सत्प्रीतिमार्ग’
(तासक ३७), ‘स्वारी कशी येतील’ (तासक १४०) अित्यादि कवितांत
[-।प।प।० +] या लीलारतिमात्रावलीचा अन्तरा आहे.

समुदितमदनामात्रावलीच्या दोन द्विपद्यांच्या मध्ये [-।प।प।० +] या
लीलारतिमात्रावलीची त्रिपदी घालून जें कडवें सिद्ध होते अशा १४३ कडव्यांच्या
मालेमध्ये शशिमोहन हें प्रो. यादव मुकुन्द पाठक यांचे काव्य रचिलेले आहे.

‘गुराख्याचें गाणे’ (तासक ३०), या कवितेत अन्तरा (अु।प।+)
या भुवनसुन्दरमात्रावलीचा आहे.

कडवें समुदितमदना अेकचरणा असले तर भुवपद बहुशः अकराव्या
मात्रेनन्तर खण्डित केलेल्या त्याच मात्रावलीचे, सूर्यकलेचें असते.

(३) “आम्रमञ्जरी तुला अर्पितें नमुनि मीनकेतुला. धु०
निजधनु ओडुनि पहा कसा हा मन्मथ सरसावला” १ (किप्र ४०३)

(४) “अगाध काही तरी भुमज हें अजरामर सुन्दरी. धु०
व्योमधोचा लुभनविधि हा न सरे कल्पान्तरी. १
कोठे प्रस्तर कुठे कौमुदी, अन्वोन्वीं रति परी.” २ (टिक १०२)

‘१८९७ या वर्षाला’ (दक ५९) ही कविता याच जातीची आहे. ‘कशि
काळ नागिणी वैरिण झाली नदी !’ (तासक १४१) या कवितेत भुवपद
[-।प।प।० +] या लीलारतिमात्रावलीचें आहे.

१८ “सूर्यकला” [।पा।० +, शु।पा।० +]

समुदितमदनामात्रावली अकराव्या मात्रेनन्तर खण्डित केली कीं जी द्विधा मात्रावली होते तिला सूर्यकला म्हटलें आहे.

(१) “जीची आलोचना -० करितां नीरच ये लोचना.
धनिक करी वञ्चना -० नेदी तिळभरही काञ्चना.” (दस्त १८३)

तथापि हें पद्य शिथिल आहे.

(२) “सुन्दर नृपमन्दिर तथाच्या सुन्दर सौधावर
रमणी कोणी तरी अुमी ही चाचमूर्ति हांसरी
शुक्राची चान्दणी अुतरली जणु अरमानांतुनी
सौधाच्या कोन्दणी जणू ही लखलखते हिरकणी.” (कास्तू ७८)

(३) “येअुनि माझ्याकडे अेकदा मृत्यु असें बढवडे,
‘सूर्य अयेळीं किती सारखे जातो अस्ताप्रती !

आकाशांतुनि गोल भराभर

तुटून खाली पडतो भूवर

स्वाहा करितों मी अेकन्दर—’

तेव्हा त्याच्यावरी त्याजला मीही अुत्तर करीं.” १ (शुवा २/२७)

शुवा (२/४९) ही कविताहि याच जातीची आहे.

१९ महाराष्ट्र [-।पा।पा।पा।० +]

रणशूर शहाजीसुनु पहा जी कौर्तिप्रतिबन्ध

नृपनीतिविशारद, सदैवसावध, वैराग्याचा कन्द

शिब छत्रपति प्रभु महाराष्ट्रभूमिप्रिय जनहृदयानन्द—

वप शैशवांतही त्यास अेक हिन्दवीस्वरान्यच्छन्द. (२५७)

या जातीला (प्रापै १/२०८) मरहटा छन्द म्हटलें आहे. हे नाव प्रथम
णी आणि कां दिलें समजत नाही. या जातीतील अन्य अकार निमृत्त
सेल असें याटतें. तथा तो धरिन्वास या आणि पुढील धरणप्रमाजातीक
ही भेद राहत नाही.

२० 'अरुणप्रभा' [-।प।प।प।+]

(१) "या हृदयाकाशीं अगवे अरुणप्रभा शरत्कार्णी,
त्या विहगकूजनैं भ्रमरगुञ्जनैं जायति मज आली.

मी पुसुनि भुवडिलें नयना .

मृदु सोडुनि सरलें शयना,

प्रक्षालुनि करपदवदना,

हैं मस्तक चरणीं तिच्या ठेवितां हसली ती गालीं,

मज अठडुनि चुम्बुनि कवटाळीं मग गुप्त कुठे झालीं?" (सुभा)

(२) "परतन्त्रपणें जगतीं फिरणें ज्याहून बरें मरणें !
अतिदीनपणें अरितें नमणें त्याहून बरें मरणें !
न घ्याल जरी तरवार करीं, चिरडील अरीं समरीं,
अधमाधमशा पावाल दशा, बफरीच बरी दुसरी". (विक १२४)

२१ "चन्द्रकान्त", 'पतितपावन' [।प।प।प।+]

(१) "पतीतपावन नाम अँकुनी आलों मी दारा,
पतीतपावन न होशि म्हणुनी जातों माधारा." (नाम-पस २/४४)

(२) "चन्द्रकान्त राजाची कन्या तरुण रूपस्वार्णी
पतिव्रता सद्गुणी शहाणी, पतिही वाखाणी." (देसु)

(३) "तीनीं सान्जा सखे मिळात्या, देवीं वचन तुला-
आजपासुनी जिवें अधिक तू माझ्या हृदयाला. धु०

कनकगोल हा मरीचिमाळी जोडी जो सुयशा,

चक्रवाल हें पवित्र, ये जी शान्त गर्भार निशा,

त्रिलोकगामी मारुत, तैशा निर्मल दाहि दिशा—

साधी अैसे अमर करुनि हे तव कर करिं धरिला."१ (तासक ३९)

(४) गोपीचुम्बित रागराम्बित मानविलोकनलीन
गुणवर्गोन्नतराधासद्गतसौहृदसम्पदधीन
तद्वचनामृतपानमदाहृत वल्यथीकृतपरिवार
सुरतरुणीगणमतिविशोभण खेलनवस्त्रितहार

१२ अम्बुविगाहननन्दितनिजजन भण्डितयमुनातीर
सुखसंविद्धन पूर्ण सनातन निर्मलनीलशरीर” (रुस्तमा २७०)
या आणि पुढील पद्यांतील चरणान्त्य अकार निभूत आहे असें वाटते.

(५) “ मळकट मण्डी, जुनापुराणा अह्गामध्ये कोट्
टोपी डोळीवरी फाटकी, कमरेला लह्गोट्
पहां अशा थाटांत चालला कुणां मिकारी पौर
मिशा मागत, करीत गम्मत, हासत यष्टेखोर, ” (पारा ३२)

या जातींत अगणित कविता आहेत. ‘कृष्णाकुमारी’ (विक ३८), ‘कमळा’
(कुओ ६०), हिङ्गणेकरकृत ‘पावनखिण्ड’ अित्यादि काव्यें या चन्द्रकान्त
जातीचीं आहेत. देवनाथकृत ‘अेक दिनीं वृषमानुनन्दिनी जे हंसकचरणा’
(देक १००) या चन्द्रकान्त जातीच्या पद्यांत पादाकुलकाच्या त्रिपदीचा अेक
आणि वसन्ततिलकाच्या चतुष्पदीचा अेक असे दोन अन्तरे आहेत.

कडवे चन्द्रकान्त अेकचरणी असलें तर ध्रुवपद, या मात्रावलींत दुसऱ्या
आवर्तनांत दोन मात्रानन्तर खण्डन केल्यानें जी द्विधा मात्रावली [१५१+,
शु१५१+] होते त्या मात्रावलीचें म्हणजे चन्द्रकला मात्रावलीचें अथवा बहुशः
[शु१५१+] या भुवनसुन्दरमात्रावलीचें असतें.

(६) “ जायूं कामाला ऽ चला गे दिवस किती आला ध्रु०
सुपवनतरुयेलींना जल मी घालाया जातें. ” १ (देशाप ६३)

(७) “ सुन्दर मी होणार ऽ आता मरणाने जगणार ! ध्रु०
थर्पत्रय मम देह मरतसे तो आता मरणार. १
थर्पत्रय मम प्राण जातसे तो आता जाणार. २
आनन्दी आनन्द जाहला, मरतां मी ह्छणार. ३
हासत मरणें गोविन्दाचा प्रेमपन्थ ठरणार ! ” ४ (गोक ११४)

(८) तया वनि खेळे भूपसुता. ध्रु०
खेळविता बहु मेळविला सखि मेळ तया सहिता. १
राजस ते द्विजयजमुसी गजयजगती ललिता ” २ (दख १४)

या पद्यांतील चरण वृत्तस्वरूप [१-००-००१-००-००१-
०-००१-] या मात्रावलीचे आहेत.

- (९) “सुलभं मनिं गणा न भूपसुता.
कंठं बधतां कशि ती बनिता ! पु० मनि०
राजकुमारी शुभि सामोरी त्यजा न किड्करता. १ (कामू)
- (१०) “पाखरा, मेशिल कां परतून्? पु०
मत्प्रेमाने दिल्या खुणांतुनि अेक तरी अठवून्—” (टिक १४१)
- २२ “चन्द्रकला” [१५+, बु१५।+]
चन्द्रकान्तमात्रावलींत दुसऱ्या आवर्तनांत दोन मात्रांनंतर खण्डन केलें
की जी दिधा मात्रावली होते तिला चन्द्रकला हें नाव दिलें आहे.
- (१) “गोविन्दा रामाऽऽजयजय गोपाळा रामा !
याऽऽवा रामाऽऽजयजय माऽधवा रामा !
अेऽक तू रामाऽऽजयजय अनेक तू रामा !” (अे-भमाप्र ३५)
- (२) “घेअुनि हृदयासी-० सुतेला, स्थित मी दारासी-
म्हातारी आली-० तरड्गत, मुलगीला दिसली.” (केक १४८)
‘अिन्दुकला’ (यघ २५) आणि ‘सन्त तुकाराम’ (माक ७५) हीं काव्यें
या चन्द्रकलाजातींत आहेत.
- २३ दोहा [१५।--+ऽऽ(५+०)]
ही मराठींत परिणत झालेल्या दोहाची मोडणी आहे. अन्त्याक्षर अकार-
सुक्तच असतें; आणि तो अकार दृग्गोचर असला तरी वस्तुतः अनुच्चारितच असतो.
- (१) “स्वहृदय फाडुनि निजनक्षरीं ऽऽ चिवट तयाचे दोरू
काडुनि गोफण बळितां ही ऽऽ सत्त्वाचा मी चोरू” (केक १८९)
- (२) “जोर मणगटांतला पुरा ऽऽ घाल घाल खर्ची.
हाण दोमणा, चळ न जरा ऽऽ अचुक मार बर्ची.” (केक १८३)
मराठींत केव्हा केव्हा दुसरा गण (+०+) असा येतो तेथे प्रथमाक्षर
त्रिमात्रक होतें आणि तो (०००+) असा असल्यास चौथे अक्षर त्रिमात्रक
होतें.
- (३) “महापद्मामणेंस्त ही ऽऽ दोहा रीति नर्वाचू
रची मयूरेश्वर हिला ऽऽऽ मनीं घरील कवीच.” (मोविस्तु ९)

पादान्ती साधिली आहेत, समपादान्ती नाहीत अशा ठिकाणी ही शकले
मुलटवून सौराज्याची दोहाजाती का करू नये कळत नाही

२५ 'अनलज्वाला' [१५।५।५]

(१) "शहामृगाच्या कौशासम तनु निस्तुल गोरी,
केश सुगन्धित काळे काळे जधि कस्तूरी,
चुनडि केशरी खुले, केशरी तशीच चोळी,
यशवेदिते अनलज्वाला की लपेटली" (देवाना)

(२) "जाग्रत ठेवा लग्नाचीही स्मृति सारी. घु०
व्हालचि माता दुदित्याच्या कधि तरि ससारी ?
होअु न थावा तुम्हि त्याचा विक्रय बाजारी" २ (देशा १९)

प्राकृतातील 'रोला' (प्रापै १/९१) या पद्यप्रकाराचा अन्तर्भाव या
अनलज्वालाजातीत होतो

२६ 'शुभगङ्गा' [१५।५।-- +]

(१) "अिन्द्राणी हे जेथे वाहे शुभगङ्गा,
स्नाने पांने कती पातक-गिरिभङ्गा,
तारी पाहा केवळ जे दीन अनाया,
चित्ती चिन्ता ज्ञानेश्वरसद्गुरुनाया" (निक १/९३)

(२) "आणा प्याना विष्टल पण्डरिचा राणा घु०
याच स्वरुपी येथे असणे विशती
दर्शनमाने सर्वतना मोक्षप्राप्ति
स्वमत्तवचना मानुनी अिटेसमचरणा" १ (विप ६७ वें)

वासुदेव वामनशास्त्रा खरे याच्या समुद्रकाव्यातील ८३ वी चतुष्पदी या
शुभगङ्गाजातीची आहे

२७ "वर्षा" [१५।५।+ ५ +]

"णखभि चंचल बिज्जुलिआ सहि जाणजे
मम्मह खगग किणीसभि जल्हर साणजे
फुड्ड कअवअ अंबर डवर दीसजे
पाभुस पाभु घणाघण मुमुहि बरीसजे (प्रापै १/१८८)

प्राकृतपैद्गलांतील प्रवङ्गम नामक मानावृत्ताचा अन्तर्भाव या वषांजातीत होतो.

२८ 'सुस्वर' [१५१-- + ५५१- +]

"अगबुनि आला पुनवेचा -० चान्दोवा

सुस्वर गजे यमुनेचा -० धवधव्वा

धवलित झाली वाळूची -० मैदानें

सारविली जणु झाडूच्या -० रड्गाने

शीतळ वाय वाहे हा -० छळ्छळ्

हुल्ली राने आनन्दें -० हळूहळू". (काविदा-वाश्रीप ९३)

२९ 'कृतिमण्डित' [१५१+ ५० +, + १+ ५० +]

"हस धराया लाजगली हे भाजगली धु०

मृदुल तनू कोमेजगली घामेजगली १

चाली कबनि न साजवलीत विसाजवली २

स्तविली रघुपतिपण्डितें कृतिमण्डितें." ३ (दस्व १०६)

३० 'स्वैरगति' [१-- + ५५१५१-- +]

३ "फुल्लि फुलें -० त्यायोगें शुपवन खुल्लें.

दरवळला -० परिमल सुखवाया सकला.

स्वैरगती -० अलिगण अडती वागडती.

मधुनादें -० गाती प्रभुगुण आनन्दें" (विक ९९)

माधवानुजकृत 'विसरलेलें गाणें' (मानुक १४४), गोविन्दाप्रजकृत कळ्यार्ची फुलें कशी झाली?' (गोवा १५५), बालकविकृत 'फुलपाखरु-लवेली' (वाक ३), आणि 'पाभूस' (वाक ६) या कविता या पैरगतिजातीत आहेत.

३१ "गोपालन" [-- १ -- + ५५१५१ -- +]

"बुना यमाल ले -० यमाल अपुल्या गाडी

आग्दी दातो ले -० पलास दातो भाडी

येथे पापाता -० अमुता अलाद नाआ

पूदी धरगत ले -० यरगत कळली भाडी." (नाम-पस २/५२)

हैं मधुर, बोंवडें, दीर्घ पद्य सवन्ध या गोपालनजातीतच आहे.

३२ 'भूपति' [-।प।प।-५]

या जावीला नाव 'भूपती खरे तें वैभवसुख, सेवोती' (देसू २५) देवळांच्या पुण्यावरून पडलें असलें तरी ही जाति प्राचीनच आहे. गौविन्दचक्रकृत पुढील पद्य पहा.

(१) "किती अन्त पाहशिल माझा रे गुणवन्ता ?
तुजविण पळ युग समजतो पण्ढरीनाया." (पस २/३२५ वें)

(३) "येथेच गात्रिलीं असतीं आपण गाणीं
अूर्जस्वल मरुनी स्कूर्तीं रानोरानीं. धु०,
लामली जिवाला येथे प्रेमळ जोड,
लागले निघाया सवादी स्वर गोड,
तरळली पुढे मधुसाष्टे लावुनी ओढ,
परि कधी निमाली मोहनसुन्दर वाणी!" १ (गिफ २१)"

'सुग्धकलिका' (दक २२), साम्बेकृत 'ते कान्त यापुढे' (तास ३६५) आणि 'स्त्रीहृदयरहस्य' (तासक १७०) या कविता भूपतिजाती आहेत. पुष्कळा भूपतिजातींच्या द्विपदीमालेमध्ये विषमचरण खण्डित असतें आणि तो तुकडे तुकडे करून लिहिण्याच्या पद्धतीमुळेच जाति वेगळी वाटते.

(४) "जन सकल जादुने विकल ठिकाणीं खिळले;
बदवे न, न हलवें, जणु चित्रें ते बनले." (तासक २४)

'पाडवा' (तासक ६८), 'वियोगिनी' (तासक ६९), 'आजीकडे न्या!' (तासक ८२) आणि 'शिशुवधन' (तासक ८४) या कवितात हा प्रकार आढळतो. 'पद्मिनी' (विक २३), 'हालत्या रिमळपानास' (गोवा १३१) शिल्पादि कवितात अन्तस [-।प।-+५-+।+], या मालिगालमात्रावलीचा आहे.

'द्वायकन्या' या भाषान्तरित काव्यात भूपतिमात्रावलीच्या विशिष्ट यमक बान्धणीच्या चतुष्पद्या आहेत.

(५) “या अिधे तरुतळीं अेक वही कवितेची,
भाकरी अेक, अन् सुराी अेक मुधेची,
आणखी अेक तू जयळ गात या विजनीं,
अन् हें न रानं मग, नन्दनवन तें हेंची !” (मानूद्रा ११)

‘कणिका’ या काव्यप्रकारासाठी (पुढे पृ ३८७ पहा) लीलारतिजातीची योजना करण्यांत येते तरी भूपतिजातीचीहि होअू शकेल.

पाठीस लागुनी पोट छळी मनुजाला
प्रच्छन्न जगावर कुपकारच हा झाला.

पोटाची चिन्ता ज्यांस असे किति थोडे !

स्वास्थांत परन्तु न त्यांचा जाभी वेळ,

मग लागुनि जगतीं आग पाहती खेळ ! (२५८)

३३ ‘जगदीश्वरवाला’ [-।- - + ५५।५।- +]

भूपतिमात्रावलीच्या पहिल्या आवर्तनांत शेवटीं द्विमात्रक विराम ठेविल्याने जी द्विधा मात्रावली होते तिला जगदीश्वरवाला हें नांव दिलें आहे.

“हे सुन्दरते - ० तू जगदीश्वरवाला,

त्या दर्शविती - ० गूढ दिव्य रूपाला. मु०

अधिकार गुहा - ० धोर खरोखर आहे,

रमणीयपणा - ० तुजलागी हा लहदे,

पावित्र्य खरें - ० त्या ठायीं दृढ राहे,

सम्मोह पडे - ० म्हाणुनि अरिल जगताला.” १ (मुभा)

३४ ‘वंशमणि’ [।५।५।- +]

“त्रिभुवनपालक मानीं मम राम धणी. मु०

अेक अयोध्यावासी रघुवंशमणी

दशरथ, चार तपाला मुत फार गुणी.

राम ज्येश्ठ तपांमधि जो बाळपणी

बधुनि ताटिका राहे मुनिवर्यमनी.” १ (विज ४९)

‘गांवां गेलेल्या मित्रांची खोली लागलेली पाहून’ (केक १९) आणि
‘साम्राज्ये स्वप्न’ (केक १९) या कविता या जातीच्या आहेत. अमरसप्त्या-

मकृत रचाया हें प्रस्तुत लेखकाचें मूळ फार्सीवरून भाषान्तर आणि त्या भाषान्तराची अपेण पत्रिका ?" ही याच जातींत आहेत.

“ म्हणति, हुयीसह बुधा महोत्सव गोड,
मी म्हणतो, अजि हा द्राक्षासव गोड !
चे ही रोकड, अुषार ती सोडुनि दे,
गमे दुरुनिच की दुन्दुभिरव गोड.” (सुखरु ३५९)

“ स्वप्नहीन ती रात्री निद्रा गाढ,
दिनी कष्ट अन् पाणी, माकर जाढ,
सन्धाकाळी विजन, स्नेही, कविता—
काय यापुढे साम्राज्याचा पाढ !” (सुखरु अपेणपत्रिका २०)

३५ 'नगराज' [1-- + 55 | प 1 - +]

(१) “ सोडुनिया - ० तुज जातो नगराजा,
लीनाचा - ० प्रणाम घेई माझा.
आताचा - ० सरला ऋणानुबन्ध,
तोटावे - ० म्हणुनि लागती बन्ध.” (कावि ८२)

(२) “ आलों क्षरण तुला. पु०
भीरङ्गा - ० दे मजला सत्सङ्गा. १
रघुनाथा - ० अबडो तव गुणगाथा. २
मगधन्ता - ० तारी विद्वलपन्ता. ” ३ (विदप ६)

अनन्त काणेकरकृत ' अेकाचें गाणें ' (काचा ५१) ही कविता या नगराजजातींत आहे.

३६ 'लीळारति' [- 1 प 1 प 1 +]

(१) “ बुढवा, अेक कृष्णाची लीळारती,
दुबगोनि कसा मज गेला मयुप्रेती. ” पु०
रहीले बहु षण्म्यांत (चि) रविनाथही,
गोवर्धन धरिला अिन्द्र षण्तां हाही,
पुननेत मिळाले नन्द, मिलेना कुडी,
कादिपटे नित्रपुराणें घालुनि बुडी,

यात्रेंत भुजङ्गें गिळितां प्राणेश्वरा,
घावोनि बळें सोडविलें त्या अवसरा,
अहिदेहांतुनि शुद्धरिलें विद्याधरा,

आठवूं किती अुपकारा नाही मिती—

सद्गदित विलापे माय यशोदा सती.” १ (राधव-पत्र ३/२१०)

‘चोखयाच्या महारीची विनन्ति’ (पोवा २७), ‘नव्या युगाचा काव’ (पारा १), ‘रोहिणी’ (पारा १०), ‘हिङ्गणी’ (पारा ४६), ‘वाटसरू’ (पारा ६४), ‘दूर कोठे तरी’ (पारा ७१), ‘बालकवि’ (पारा ९१), ‘तिथे’ (पारा ९६), ‘माझ्या खेडेगांवीं’ (पारा १०७), ‘मञ्जुव्या’ (कासू ४६), ‘सन्ध्याकाळीं’ (कासू ६३), ‘खेड्यांतील देखावा’ (कासू ११०) अित्यादि कविता या लीलारतिजातींत आहेत. मञ्जरी हें एका वृत्ताचें नाव असल्याने या जातीला मञ्जरी म्हणून जें नाव पूर्वी देण्यांत आलें होतें त्याचा त्याग करणें अपरिहार्य झालें आहे.

भूपतिजातीप्रमाणेच या जातीच्याहि द्विपदीमाळेंत केव्हा केव्हा विपमचरण खण्डित असतात.

(२) “ तो मासच सगळा, जरी स्वप्न तें तरी
हुरहूर जाणवे मनांत कां ही परी !
मावळली मोहक निशा, धवळल्या दिशा,
या अजून नपनीं खुपति तारका कशा ! ” (केशी ५०)

ही कविता या प्रकारची आहे.

“जपानी भाषेंत ‘टांका’ म्हणून अेक काव्यप्रकार आहे. यांत पांच चरण असून पहिले दोन नि शेवटले दोन सममक असतात. अेक भावना, कल्पना अथवा अेक विचार या पदपदींत प्रथित केलेल्या असतो. मात्र काव्यार्थ रूपकारमक भाषेनें बहुशः सुचविला जातो. करिष्ये रवीन्द्रनाथ यांनी अशा प्रकारची पुष्कळ रचना केली आहे. ” अशी प्रस्तापना करणारे रा. गोपीनाथ तळवळकर यांनी ‘कविता’ हा प्रकार मरुटींत आणून त्याच्यासाठीं या धीलारतिजातीची योजना केली आहे. ते म्हणतात,

(३) “ काळाच्या पुलिनीं ठेवा निज पात्रुलें
 हें थोर जनांनी सदैव उपदेशिलें;
 परि दिनरात्रीच्या तुफान लाटांमधे
 हें धुवूनि निघतें बाळबण्ट नेहमी,
 मच पदचिन्हांच्या शाश्वततेची हमी. ” (विविमा १९३०)

(४) “ ही मोट मरे मरभरा, चढे करकरा,
 विहिरींत वषा वाकुनी जरा धाकुनी,
 पाण्यांत लखी भोवरे, फेस गरगरे,
 हें काम राहिलें, करा, कसा कम्बरा. ” (देनाच-सुगी ७८)

या गीतांतील मात्रावलींत दुसऱ्या आवर्तनांतील तिसऱ्या मात्रेनन्तर खण्डन आहे. ‘शेत्याची शीळ’ (सुरेश-कमा ४०) या पद्यांतहि याच ठिकाणी खण्डन आहे.

पुढील कवितांत ध्रुवपदें भिन्न भिन्न असलीं तरी कडवीं [-।प।प।०+] या मात्रावलीच्याच चतुष्पदीचीं असल्याने त्यांची जाति लीलापति हीच ठरेल.

(५) “ मज विफल गमे गे जीवित माझें सखे !
 मुख किती जरी ऽऽ अणुिच ही परी मिळति न शिशुचे मुके. धु०
 मी शिवत वरूं गे कुञ्ची शबलें कुणा ?
 मी माझ्या मुसिचा घास भरखुं गे कुणा ?
 मुख वधुनि कोणतें स्वर्गादि मानूं अणा ?
 हो स्वर्गसौख्यही मातृपदाविण पिकें ! ” १ (यच १४३)

(६) “ ही प्रभातकालीं राहुनि धावेवरी
 हाकते मोट कुणी सुन्दरी. धु०
 खोविला निरीवर पदर कमुनि करितरी,
 हाळकते कान्ति किति नील आरुणी पटी !
 ही भराठमोळा मुरत रम्य गोमटी,
 आयुडु अडवुनी मजेंत पाऱ्यावरी ! ” (राजस-सुगी ४४)

(७) “ हासरी नाचरीं मुलें अशीं हीं गुणी,
 धावती भटकती साऽऽरीं हीं अशींच गगनाङ्गणी. हु०
 हीं बुद्धासाने भुसभुस येथुनि किती
 बघ जमलीं शेजारचीं मुलें भोवती,
 हीं गळ्यांत घालुनि गळा असें खेळती,
 झळकती डोळिचा तुरा मधे राहुनी.” १ (कोदभि-भावोमा ५१/८)

३७ ‘सन्तति’ [- १ ५ १ ५ १ +]

(१) “ जो भेद विधाने स्त्रीपुरुषीं केला
 देहींच मात्र तो सन्तति-कार्याला. ” (देसा ११)

(२) “ अव्यक्त मूर्ति मी रचितों जगतातें
 मूर्तिका घटिं, नर्गीं सोनें जैसें तें.
 हीं माझ्या टायीं जाण सर्व भूतें,
 परि त्यांत नसें मीं, पाहीं शुद्ध मते. ” (रावा)

‘त्यज मना कामना विषयाची आता’ (खाक ६७) ही कविता या सन्तति-जातींत आहे.

३८ “ मालि-बाला ” [- १ ५ १ - + ५ - ० १ +]

ध्रुवमात्रायलीला अेक रगणाची जोड दिल्यानें ही मात्रायली सिद्ध होते. छन्दःप्रभाकराच्या ५६ व्या पृथावर साङ्गितलेली नरहरिजाति अशीच आहे. पण नरहरिजातींत अन्तीं रगण चालत नाहीं, नगण आणि अेक गुरु अशीं चार अक्षरें लागतात. या जातींत असें बन्धन नाहीं. या मात्रायलीचा अन्तरा पुष्कळदा भूतिजातींत असतो. पुढील दोन पद्ये मात्र मा मालिबालाजातींत आहेत. अन्तरें भिन्नभिन्न आहेत.

(१) “ बुधि प्या हो ताजीं ताजीं हीं फुलें.
 परि घाट पहातीं माभू तान्हुले.
 प्या गुरावजाभीचापा- मोगरा.
 फस्पाग करिल देयाजी प्या तुरा.
 हीं स्वस्त सावित्री पेगी,
 अेकेक बळी अभूनी

- आमारयुक्त भिजवूनी
 देमीन तुम्हांलागोनी, प्या कुलें." (दक ७४)
- (२) " कोदुनी बोल रे येदी मारुता !
 पयिदि कां अशा शान्तीदी मारुता !
 टाकिलें कुटे गन्घारी मारुता !
 ही तुम्ही खिन्न याणी
 जणु शुष्क हान्यावागी
 मन्नयनि येअि दिसुनी,
 जाहलें काय चित्तादी मारुता !" (टेआ ३/७९)

३९ पादाकुलक [१ प । प]

- (१) भामिनि, तुमिया या मधु रागें
 वल्लभ होअिल दूर कसा गे !
 अशोक तुजला दिसोनि येतो
 होतां पादाकुलक कुले तो. (२५९)
- (२) " त्रिदशपतिमुकूटतटगतमणिगण-
 करनिकरसलिलधाराधौत-
 क्रमकमलयुगलजिनपतिरुचिर-
 प्रतिविम्बविलयविरहितनिलयात्. " (पून १)
- (३) " मणिगणमुकूर्टीं दिनकरमेळा
 श्रुधनासुराणु सुघटित येळा
 कौस्तुभपदकीं तेज विराजे
 मण्डित मार्ळीं मृग मद साजे. " (मुराशु ६४५)
- (४) " बधुनि तया मज होय कसेसें,
 दुर्यधि मना, कां भरुनि तुज पिसें ! द्रु०
 हीन दीन मी ब्राह्मण विधवा,
 तृणसम जन मज टाकि जणु दवा;
 यासना-सुतें भिबविति जीवा,
 शरीर जीवा हें थडगेसें. " १ (तासक ११२).

(५) “अशी तुतारी द्या मज आणुनि
 फुड्किन जी मी स्वप्राणाने,
 भेदुनि टाकिन सगळीं गगनें
 दीर्घ तिच्या त्या किडूकाळीने

अशी तुतारी द्या मज आणुनि.” (केक १०३)

या पञ्चपदीचा श्रुपयोग ‘दसरा’ (गोवा ७०) या कवितेत केला आहे;
 आणि ‘मुधारक’ काव्य सवन्ध याच प्रकारचें आहे.

(६) “मज गमे असा जनक तो माझ साचा ! ध्रु०
 मुख सुरुकुतले, मस्तक पिकलें,
 शरीर रोगांनी पोखारिलें,
 श्मशान ज्याने सन्निध केलें

त्या प्रेताला दुहिता विकितो.” १ (देशा ३७)

या पद्यांत ध्रुवपद निराळ्या मात्रावलीचें आहे; पण कडव्यांत पादाकुलका-
 चीच चतुष्पदी असल्याने या पद्याची आणि यासारख्या ‘कोणता मानूं
 चन्द्रमा?’ (देगुह) या कवितेचीहि जाति पादाकुलकच मानिली पाहिजे. गिरीश-
 कृत ‘भलरी’ (गिफ ४६) हें कुणवाभु बोर्लीतील शिथिल पद्य पादाकुलक-
 जातीतच आहे. काही चरण मात्र [प। - - ० +] असें मुरजयी आहेत.

मोरोपन्ताचें कल्याणरामायण ज्या पञ्चाटिकानामक पद्यप्रकारांत आहे त्याचा
 समावेश पादाकुलकजातीत होतो. पञ्चाटिकेत पद्माचा पहिलाच प्रकार असतो
 आणि दुसऱ्या आवर्तनाच्या आरम्भीं गुरु अक्षर असावें लागतें असें छन्दोमञ्ज-
 रीकार गङ्गादासाच्या मते (गछ ६/१५) म्हणतां येतील. पण मोरोपन्त ही
 दुसरी अट पाळीत नाही.

कटाव वा कटिवन्ध म्हणून जो पद्यप्रबन्ध आहे त्यांत मुद्दव द्विपदीचें
 ध्रुवपद असून पुढे पादाकुलकाच्या काही अेका यमकाने जोडलेल्या चरणांचे

१ “अमृतेश्वर कटिवन्ध जनाच्या रसनेने बंदवी” हा अमृतरायाचा स्वतःच्या
 कटिवन्धरचनेविषयीचा श्लोक मात्र अेका ‘चन्द्रकान्तजातीय पद्याच्या अन्ती
 केलेला आहे.

गट असतात आणि अेका गटावरून दुसऱ्या गटावर जायला मध्ये जो पद्याचा अष्टमात्रक अन्तरा असतो त्याच्याशी पुढील गटाचे यमक साधिलेले असते. कडव्याच्या अन्ताचा सम्यन्ध यमकाने ध्रुवपदाशी जोडलेला असतो. गटातील चरणांची सद्ख्या निश्चित नसते. धावती रचना करायला हा अेक सोपीचा पद्यप्रबन्ध आहे. अमृतराय कर्वाचे कटाव जितके सुप्रसिद्ध तितकेच ते शिथिल आहेत.

४० 'मुरजयी' [१५ | -- ० + ५]

“मण्डितहल्लीशकमण्डलाम्
नटयन्नाथां चलकुण्डलाम्
निखिलकलासम्पदि परिचयी
प्रियसखि पश्य नटति मुरजयी   ध्रु०
मुहुरान्दोलितरत्नवलयम्
सलयं चलयन्करकिसलयम्
गतिमद्दिग्गभिरवशी कृतशशी
स्थगितसनातनशङ्करवशी ” (रूस्तमा २६८)

४१ “कर्णफुल्ल” [- १५ | - - -]

या मात्रावलीत अन्ती विराम नाही पण खटका येतो त्यामुळे अन्ती लघु अक्षर येऊं शकते. प्राकृतपैद्दगलांतील सिंहावलोकन आणि पञ्चाटिका हे पद्यप्रकार या कर्णफुल्लजातीतच बसतात. यांचीं अुदाहरणे

(१) “इणु अुजर गुजर राअदलं
दल दलिअ चलिअ मरहडबलं
बल मोलिअ मालव राअकुला
कुल अुञ्जल कलचुलि कण्णफुला” (प्रापै १/१८५)

(२) “जे गंजिअ गोला हिबिअ राअ
अुदड ओडु जसु मअ पलाअु
गुरुविक्रम विक्रम जिणिअ अुञ्ज
ताकण्ण परक्कम कोअि अुञ्ज (प्रापै १/१२६)

(३) “ मुनि नारद नारायणवाणी
 बैकूनी हासे पिटि पाणी. धु०
 किति शुत्सुक होशी गोपाला,
 मनुजापरि करिशी या लीला
 तव अन्त न लागे निगमाला,
 आनन्दें नयनीं ये पाणी.” १ (किय १६)

(४) “ सरदारि तुझी ती नको अम्हां !
 लखलाभ आमुचा गरिवपणा.
 या जर्गी आमुचे अम्ही असूं,
 अितरांना तैसे अितर दिखूं.” (टेआ ३/१०३)

‘वांजपाभूस’ (सुमौ २५) आणि ‘मोत्या’ (माशि १५) या कविता
 या कर्णफुल्लजार्तीत आहेत.

४२ ‘राजसा’ [- १५१ + ५० +]

“ मन्मानस—हंता राजसा,
 कां विपर्यां टपशी काकसा ! धु०
 जे विषयजनित वष भोगही
 व्यापूनि राहती ही मही
 ते प्राप्त कराया धर्मही
 सोडूनि वसशि रे म्याहसा.” १ (पस्वै २९)

४३ ‘अचलगति’, “ बालानन्द ” [१५१ - - +]

(१) “ दीनजनावन दाशरथी
 चरित सरस दे अचलगती.” (निक १/३)

(२) “ तारकदीक्षा देभुनिया
 मजनीं कर्णे लेभुनिया ” (केत्वा-पस १/३५६)

(३) “ दिवस योलतो, ‘थुटा क्षणी’
 रात्र, ‘विसावा प्या’ म्हणते,
 सा दो वचनीं दिनरजनी
 बहुत मुचविती मज गमतें.” (केक १६२)

(४) “अजि पुनवेची शारदि रात्
 क्षिङ्गत आला तारनाय्
 आल्या मुखरिणि या बाहेर्
 चन्द्रामोवति धरिती फेरु.” (तासक १५०)

केशवस्वामीची या जातीची रचना विपुल आहे. निरञ्जनमाधवकृत ‘निर्वोद राघवचरित,’ नि निरञ्जनमाधवाच्या श्रीज्ञानेश्वरविजयाच्या ८ व्या अध्यायाचा शुच्यार्थ ही या जातीत आहेत. ‘भृङ्ग’ (केक ६३), ‘निर्झरत’ (बाक १४), ‘कारन्जें’ (च १०३) अित्यादि कवितांत अन्तर नाही. ‘हरपलें श्रेय’ (केक १९६) या आणि अनेक सुप्रसिद्ध कवितेंत पद्मगणाचा अन्तर असतो. ‘आवाहन मन्त्र’ (तासक २०) या कवितेंत मात्र अन्तर [1--+] या मात्रावलीचा आहे.

४४ ‘अुद्धव’ [-1प1-+]

हैं नाव मध्यमुनीश्वराच्या ‘अुद्धवा शान्तवन कर जा’ (ममुक ६३) या सुपरिचित पदावरून घेतलें आहे.

(१) “ अुद्धवा सुखी आहे की
 तो मनमोहन हरि मासा !   धु०

अुद्धवा, जन्मला येथे
 हरि, पाहीं त्याची न्हाणी.

या खळी घातलें पायीं
 कृष्णास अुष्ण मी पाणी.

अैकुनि त्या हरिशी छळिलें
 गोपींचीं बहु गान्हाणीं.

पाठविला धेनूपाठी,
 त्याची ही घोर्गाडि-काठी.

घालितां जेवुं या ताटीं

यदला मज पान्हा पाजा
 तो मनमोहन हरि मासा.” १ (यमा-यत ३/२८२)

(२) “ दुन्दुमी दुमदुमे भारी,
विजली जशि चमके स्वारी ! ध्र०

दुन्दुमी दुमदुमे भारी,
नभमण्डल भरिती भेरी,
किती धुन्द दिशा या चारी !

रणकन्दन माजे भारी !” १ (तासक ४७)

या जातीत अगणित कविता आहेत. ‘राजहंस माझा निजला’ (गोवा ६५) आणि तिवारीकृत ‘मर्दानी झांशीवाली’ या दोन कविता विशेष प्रसिद्ध आहेत. जळगांवचे कवि दु. आ. तिवारी यांची सुप्रसिद्ध सङ्ग्रामगीतें याच शुद्धव जातीत आहेत. ‘मुरली’ (गोवा ९९) या कवितेंत, पुढील घुवपद जोडून म्हणतां यावें म्हणून कडव्याच्या अर्न्वाचा आकार न्हस्व केला असला तरी तो दीर्घ घ्यायला अडचण नाही. तसं केले म्हणजे गोविन्दाप्रजांची ‘मुरली’ ही सुप्रसिद्ध कविता शुद्धवजातीचीच ठरते.

(३) “ हे प्रभो विभो ऽऽ अगाध किति तव करणी ! ध्र०

चान्दवा नभाचा केला,
रविचन्द्र लटकती त्याला
जणु झुम्बर सुयक उताला,

मग अन्परिल्ली ही घरणी.” १ (कोमू)

आणि मग या चालीवरील ‘प्रीतीचें गाणें’ (गिआ १०६) हेहि शुद्धव जातीचेंच ठरतें. आर्यरचनेंत अन्त्य गण केव्हा केव्हा (० +) असा आदळतो.

(४) “ नग पदून जाधुं दु नारी,
जरा याम्ब परीर माघारी ! ध्र०

त्यो मोडर तू मोरिन
का जातिस त्येला टाकुन

माणं लागून माझा धनी
आला धावत कुम्भावानी.” १ (देमू ८)

यशवन्तकृत 'न्याहारीचें गाणें' (यघ १२१) ही कुणवांभू बोलोतील कविता याच प्रकारची आहे.

४५ 'आनन्दरस' [-१+५०--१-+]

(१) "आनन्दरस हा प्याला
भवताऽप शान्तचि झाला." (?)

(२) "कमलांऽत मधुकर आला,
आकऽण्ठ तो मधु प्याला,
तरिहीऽ न तृत जहाला,
मुठवेऽ न तेषुनि त्याला. (बेथ्रीगो-यमा ४७-४८/९०)

४६ 'शुद्धसती' [१५१-+]

(१) "शुद्धसतीप्रतवित्ता
अहमसिनिर्मलचित्ता
प्रथयसि मुजनविमुक्तम्
नमैदं किमयुक्तम्" (रुस्तमा २७१)

(२) "नारायण नारायण जय गोविन्द हरे
नारायण नारायण जय गोपाल हरे पु०
करुणा पारावारा
वरुणालय गम्भीरा १
घननीरदसङ्काशा
कृतकलिकल्मषनाशा" २ (बृस्तो ५१)

(३) भावें भज त्यासी भज त्यासी. पु०
दाखवि सर्वनिवासी
चिन्मय भाग्यविलासी
केवळ निजमुखराशी
भजनें भवभय नाशी. (केस्वा-पस १/६९४)

(४) "विवेक जागा केला म्हणुनी मुख झालें, मुख झालें. पु०
अनुभवतरुचरि चढलें
समाधिदोही मुढलें

अद्वयरामीं जडलों
स्वयम्प्रकाशें घडलों." (केस्वा-पस १३३२)

४७ 'पर्वती' [नि। प। ५ +]

(१) " हींच का नानांची पर्वती ?

खाली हत्ती घुलती किती !

वाजे सनभि गोड मञ्जुळ

घाटे गातो की कोकिल." (अना १२)

(२) " मी छुरत सदा अन्तरीं, नाथ कधि येतिल मे मन्दिरें ! धु०

वाजतें हल्लुच कुठे पात्रुल

तीच हो श्रवणांची चाहुल

पडे का अशी मनाला भुल

झालि गत चुकल्या हरिणीपरी." १ (सोका २८)

'मास्या सोपीचा मृत्यु' (सुमौ ७४) ही कविता या पर्वतीजार्तीतच आहे.

४८ 'भरतखण्ड' [-। प। ५ +]

(१) " हा भरतखण्ड आमुचा ! धु०

त्याच्याचसाठि की जगू

त्याच्याचसाठि की मरू

जो देव साच आमुचा,

हा भरतखण्ड आमुचा." (देआ ३/१७६)

(२) " जणु नील मण्यांच्या द्रवीं

पाचूचा पडला खडा,

तेंच हें शुर्वें जरि खरें,

मा खडपास गेला तडा.

मेषांच्या अजुनी अिथे

स्वागता राज जरि कुडे,

नच दिखती आता परी

हासरीं अिथे सावडें."

(माधव-नजी दिवाळी अहूक १९३६)

‘शोफर’ (माअ १९) ही कविता या भरतखण्डजातीची आहे.

पुष्कळदा या जातीच्या पद्यांत त्रिपद्यांची माला असते आणि शुक्लपदच तेवढें सूर्यकलेचें [।प।०+,नि।प।०+] असतें (पृ ३३७ पहा).

(३) “सुरेल सह्याम किती ऽ कृष्णा भेटलि कोपुनेप्रती. ५०

किति विशाल तट हें अहा !

प्रिय सखे, जुमी तू रहा,

क्षण येथिल शोभा पहा.” १ (मानुक ११९)

पुढील पद्यांत प्राचीन बायकी पद्यांतील शैथिल्याचें अनुकरण आहे.

(४) “गेलें तुझ्यावर जडून् रामा, मन गेलें तुझ्यावर जडून् ! ५०

किति नडून् सजून मी आलें !

किति अलङ्कार हे त्यालें !

किति नाजूक गेले वाअि होअून् !” १ (गिका ८६)

(५) “सखे मे प्रशान्त किति यामिनी ॥ ही तशीच जलवाहिनी. ५०

ही विशालता कितितरी

तव अुदार हृदयापरी !

करं विहार चल तीवरी.” १ (यथ १४५)

४९ ‘मुवनसुन्दर’ [अु।प।+]

(१) “आरती मुचनसुन्दराची

अिन्दिरावरा मुकुन्दाची”

या सुप्रसिद्ध प्राचीन पद्यावरून या जातीचें नांव ठेवण्यात आलें आहे.

(२) “गह्यांनो, घ्या हरिच्या नामा !

लिहितां कथास ओनामा !” (विप ४९)

(३) “मुक्काली नूमी पेरिली,

पलाशा महा मनी धरिली.” (किप्र ४१९)

या जातीच्या काही पद्यांत (अु।-०) या मात्रापदीचा अन्तर असतो. पण

“सन्तत धरि तू सन्मतिदा

मनुजा, मज यज यदुपतिया”

आणि " हार्ती धरुनि नरा माला
का रे स्मरशि न रामाला " (खाक ७४)

या नारायण धोंडदेव खाण्डेकरांच्या दोन कवितांत अन्तरा नाही.

(४) " सुरवर-मधुकरसत्कमला,
शेजारती करूं तुजला. मु०

रञ्जितजटाजूटगङ्गा
धुमावदनाब्जदृष्टिभृङ्गा
गुणगणमण्डितभस्माङ्गा

फोटिरविदीप्ति वदनि शळके
फणामणि सर्वाङ्गी शळके

जेवि घगघगित
वीज झगझगीत
गौरि चकचकित,

चकपी विधि-हरि-नेत्रांला. १ " (किप्र ८२)

" न रे दिन शौस्त्रविलाखले " (थिक १२०) आणि ' नटेस्वराची
आरती ' (तासक १२५) या कविता या भुवनमुन्दरजातींत आहेत.

५० ' सिद्धनाद ' [- १५१ +]

(१) " गोविन्दा रामा हो,
गोपाळा रामा जी. मु०

जय भीमातिरवारा
भवभद्रहारका जी

गोनूळगोपपेरा
हरिमर्णानापका जी

दिनबन्धु दीननापा
भवभद्रहारका जी

पापना रिषराळा

चित्तौस्त्रदावका जी." (देव २८)

(२) “ स्वातन्त्र्यदेवतेचा
 गात्रुं या घन्यवाद;
 पर्वणी धोर आली
 गर्जवूं सिंहनाद !” ध्र०
 सौभाग्यतिलक लावी
 हिन्दू आज माळीं.
 स्वातन्त्र्यमन्दिराची
 स्वामिनी पूर्ण झाली
 हिमघवल यशोध्वज तो
 फडकवी अन्तराळीं,
 आजचा दिव्य महिमा
 वर्णितां यकति वेद.” १ (अुपो ७१)

देवनाथाचें ‘सद्गुरु मायबापा । ये त्वरें नायराया’ हें पद्यहि याच सिंहनाद
 जार्तीत आहे.

सद्गर्ी निस्सद्ग महासद्गद्ग हा अेक पिशद्ग (२६०:)

५१ “ पिशद्ग ” [१५।+]

“ भगव्या बाण्याचे

असद्ग्य रणगाजी

कलिजा रायाचा

परन्तु तानाजी

काटक अुमराठी

मराठि अुमराव

माळुसरा मर्द

रण-दस्तुमराव

रण-दस्तुमराव

चौं मुलुदळीं नाय.” (भाषव, सुवर्ण-उपेंपर १९१४)

५२ 'रेवती' [- | - + ५ - ० | + ५ ५ + , - | - + ५ - ० | +]

(१) “ रुचती कां तीर्थयात्रा या समर्पां त्यास ती ?
मजवरची प्रेमबुद्धी कां हरिची लोपती ?
दादांना अन्धजांची मर्त्ता कां लागती ?
या कृत्या साह्य होती कां वहिनी रेवती ? ” (किप्र ४८७)

(२) “ शैवालें युक्त जैसं पडूकज तें शोमतें,
शशिमाजी लाञ्छनाची बहु शोमा दीसते,
तैशी ही बल्कलाने किति नामी वाटते !
जातीच्या सुन्दरांना काहीही चालतें. ” (किप्र ३२९)

विनायककृत 'पद्मा' (विक १९) हें काव्य या रेवतीवृत्तांत आहे.

५३ 'धात्री' [५ ७ | ५ ७ | - - - + | ५ ५]

५४ 'शारदा' [५ ७ | ५ ७ | - - - + | ५ ५ ५ ७ | ५ ७ | - ० +]

५५ 'मोहिनी' वा } [५ ७ | ५ ७ | - - - + | ५ ५ ५ ७ | ५ ७ | + +]
'महाराष्ट्रलक्ष्मी'

५३ धात्री [५ ७ | ५ ७ | - - - + | ५ ५]

“ माय-बाप रूपें धरिशी,
योग्य समय पाहुनि देवा,
पूर्ण बालकाशा करिशी. धु०
झोप मुला लागे रात्री,
मुखें निजे तें तव गाची,
पाजिशी स्वरस तू धात्री
तृषा त्या नकळतां हरिशी. ” १ (सुमाल)

५४ 'शारदा' [५ ७ | ५ ७ | - - - + | ५ ५ ५ ७ | ७ ७ | - ० +]

शारदा हें नांव देवकृत 'जरी कुणा श्रीमन्ताची सून झोप शारदा' या चरणावरून दिलें आहे. त्या पद्याच्या कडव्याची घटना निराळीच आहे.

(१) “ प्रिया काय घेतां निद्रा मृत्युची मयडकरा !
शुठा अहो धीरा वीरा शरविह सुन्दरा ! धु०

सोहुनिया पाठीवरची रक्तमिश्र भाकरि
 दोन प्रहर भरले फान्ता, करा चला न्वाहरी,
 तुम्हांवीण सेना सारी लेश अन्न ना यरी,
 अठा चला येतिल आता शिवप्रभू गम्भिर !” १ (गोक ४०)

याच कवितेंतील अितर कडवीं पुढील म्हणजे मोहिनीजातीतील आहेत.

५५ ‘मोहिनी’ वा } [१ = २ | २ = २ | - - - + | १ १ १ = ० | २ = ० | - +]
 ‘महाराष्ट्रलक्ष्मी’ }

(१) “महाराष्ट्रलक्ष्मी मातें जर्गां घन्य वाटे,
 यशोगीत तीचें गातां मनीं हर्ष दाटे. शु०
 पूर्वं दिव्य ज्यांचें त्यांना रम्य भाविकाळ,
 बोध हाच अतिहासाचा सदासर्वकाळ,
 कासया वहावी चिन्ता मनीं मग जहाल ?
 रात्र सरे तेव्हा भुगवे दिनहि पूर्ववाटे.” १ (विक ६)

(२) “सोड सोड आता अपुल्या गोड मोहिनीला !
 मधुर गान अँकायाला जीव हा भुकेला. शु०
 जोड नको सारह्गीची साथ चावयाला,
 नको गडे वीणेवरती फिरवुं अह्गुलीला,
 सूर नको, ठेवी खाली ठेव सतारीला,
 अक तार ही बोलेना अँकुनी सुराला !” १ (निका १४३)

‘खरें क्षत्रियव्रीद’ (विक ११५), आणि ‘मनमोहिनी’ (यघ १०८) अित्यादि कविता या जातींत आहेत.

मोहिनीचें कडवें अकचरणी असल्यास ध्रुवपद ‘परवशता पाश दैवें ज्याच्या गळा लागला’ या चरणाप्रमाणे लिहिण्यांत येतें. परन्तु ‘ज्याच्या’ या शब्दांतील दुसरें अक्षर उच्चारतः लघु आहे. तें तसें लघु रचिल्यास ध्रुवपद जातिदृष्ट्या रेवती या पद्मावर्तनी मात्रावलीचें होतें; अथवा ते [१ - ० ० - १ - ० ० - १ - ० ० - १ - ० ० -] या भृङ्गावर्तनी मात्रावलीसारखेंहि असेल.

“मज म्हणशी ‘भूर जाअूं’ आजी कुठे साड्या तें. धु०
यवा पाखरांचा जातो अुडुनि काय तेथे !” १ (पारा ७०)

“जगताच्या सूत्रधारा लीला तुझी निघुरा ! धु०
विसंवाद निर्मुनि सारा हासशी कठोर.” १ (यग ११०)

२ अग्न्यावर्तनी

५६ ‘जीवकलिका’ [४ --- १४ --- १४ --- १४ --- ४] २८ मात्रा

५७ ‘बल्लभा’ [--- ४ --- ४ --- ४ --- ४ --- ४] २८ मात्रा

५८ ‘मध्यरजनी’ [१ --- ४ --- ४ --- ४ --- ४ --- ४] २८ मात्रा

५९ ‘कालगङ्गा’ [१ --- ४ --- ४ --- ४ --- ४ --- ४] २६ मात्रा

५६ ‘जीवकलिका’ [४ --- १४ --- १४ --- १४ --- ४]

“जरी तू गोड वाणीने मला अपदेश करितास
विमल मी जाहलें असतें सकल जाअूनिया दौप;
परी मग जीवकलिका ही अकार्ली फुडुनि येतील,
तिचा हो गन्ध मग अपुरा, खुरटती पाकळ्या लोल.” (देनिमा १३)

निर्माल्यमाला या पुस्तकांतील पूर्वार्ध ‘माला’ म्हणजे सौ. विमलाबाजी
देशपाण्डे यांचीं २२ पद्यें या जीवकलिकाजातींत आहेत.

५७ ‘बल्लभा’ [--- ४ --- ४ --- ४ --- ४ --- ४]

(१) “चल वाकुनी बघतेस का ? चल बल्लभे वधुं वाकुनी ! धु०
वरती सभोती हें धुके लाटांवरी लाटा किती
तव कुन्तलीं बल्लावरी कणिका हिच्यांच्या फेकिती !
वेणीतल्या पुष्पांवरी जलमौक्तिकें सार्ली जमा,
मुख रङ्गलें धमविव्हेले, धरि चित्तचम्पकविभ्रमा.

—कां हासशी टकलाघुनी अधरोष्ठ दातें रोकुनी—” (गोदल-धुपा ४९)

प्राकृतपैद्गलांतील हरिगीतिकेचें अुदाहरण माच जातींत बसेल.

(२) “गअं गअभि दुक्किअ तरणि लुक्किअ
तुरअ तुरअदि गुज्जिअ

रह रहि मीलिअ धरणि पीलिअ
 अप्पर पहि बुग्गिआ
 बल मिलिअ आभिअ पत्ति जाभिअ
 कंप गिरिवर सीहरा
 अुच्छल्लिअ साअर दीण काअर
 बभिर बडिअ दीहरा ” (प्रापे १/१९३)

(३) “ सीतावरं गुणसागरं भज सादरं अनुवासरम्
 कनकाम्बरं रविभास्करं दमितासुरं करुणाकरम् ” (विदप ३६)

गजलज्जलींतील 'मूक भागणी,' 'तू आणि मी,' 'निर्मात्यसमर्पण,'
 'तेथेच,' 'येथेच' आणि 'प्रेमाचा शुदय' (पृ. २५-३०) या कवितांत
 प्रत्येक गणाच्या पहिल्याच गुरुच्या ठिकाणी विकल्पाने दोन लघू येत असले
 तरी त्या कविता या यल्लभाजातीत आहेत असें म्हणायला प्रत्यवाय नाही.

५८ 'मध्यरजनी' [- ० - - | - ० - - | - ० - - | - ० - +]

“जाहली मम मध्यरजनी, होयतो मी गाढ शयनी. ध्रु०
 जाग तू भरदिवस तव ये, तीव तापें ताप सखये,
 मित्र-मैत्री जोड समयें, विसर मज दे ठाव न मनी,” १ (सुजी)

“काय धेअुनि करिशि छाया ? ज्योतिवाचुनि दीप वाया ! ध्रु०
 सोड सुहृदा तू तृपा ही, हो न अन्तरि खिन्न काही,
 प्रेम देतो घे सदाही, स्नेह जडला सुहृद व्हाया !” (सुभा)

५९ 'कालगङ्गा' [- ० - - | - ० - - | - ० - - | - ० +]

“अेकला हा जीव जोंवर फिरत होता या जर्गी
 अन्धतेने काळ नेअी, जात तिकडे सहजची.
 कालगङ्गा ओढि सष्टी काष्टवत् शून्याप्रती,
 मीतिमय तव दृष्टिने मज विलग केलें त्यातुनी.” १ (दैनिमा ३७)

निर्मात्यमाला या ग्रन्थाचा 'निर्मात्य'नामक अुत्तरार्ध म्हणजे रा. पु. य. देश-
 पाण्डे यांची २६ पदे ही या कालगङ्गाजातीत आहेत. 'निशागीत' (माझा ५१)
 हेहि याच कालगङ्गाजातीत आहे.

३ मृद्गावर्तनी

६० 'सुखराशि'	[।मृ।मृ।मृ।मृ।-+]	२८ मात्रा
६१ 'दासी'	[।मृ।मृ।मृ।मृ]	२४ मात्रा
६२ 'मदनरङ्ग'	[।मृ।मृ।मृ।-०+]	२३ मात्रा
६३ 'परिलीना'	[।मृ।मृ।मृ।-+]	२२ मात्रा
६४ 'रुचिरघटना'	[-।मृ।मृ।मृ।+]	२२ मात्रा
६५ 'घवलचन्द्रिका'	[।मृ।मृ।मृ।+]	२० मात्रा
६६ 'जीवनलहरी'	[।मृ।मृ]	१२ मात्रा
६७ 'विनोद'	[-।-०-०।-+]	१२ मात्रा
६८ 'रसना'	[विनोद द्विरावृत्ता]	
६९ 'कामदा'	[।-०-०।+॥-०-०।+]	
७० दिण्डी	[००।-०-०।००।००।-+]	
६० 'सुखराशि'	[।मृ।मृ।मृ।मृ।-+]	

धाम्य जराशी

चपलचरण सखि, जाशी!

धु०

गुरड परत, अशी त्वारती, बघिन खचित पळ या दिव्याशी. १

मई दे मन, करित मनन मग रेखिन सखि या चिनाशी. २

पुसतिल जन, रमणि कवण ? भी म्हणेन केवळ सुखराशी." ३

(तासक १६९)

६१ 'दासी' [।मृ।मृ।मृ।मृ]

या जातीचें नाव "दासि असें मानुनिया कार्य मला साह्यतसे'
(देमू १९) या पदावरून घेतलें आहे.

(१) "गगनाच्या पोकळीत भिरभिर वारा वाहे,
आनन्दुनि मुक्त मनें पथीगण बुडताहे;
वान्यावरि सुटलेले दोन सुवकसे पतङ्गा
विहरोनी भूपविती गगनाचें अन्तरह्म." (कासू १२१)

- (२) “ डोळे दे शुलमि गढे रोमुनि मज पाहुं नका.
जाहुंगिरी त्यांत पुरी, येथ उभे राहुं नका.
घाडुं करी कधिदा मी ? होती किति साद्गुं चुका !
बोचे मुअि फिरफिरनी, वेळ सख्या, जाय फुला.
राळपळ किति होय मनी !
ह्यातिल मज सर्वजणी.
येतिल त्या सन्धि बगुनि आग अुगा लावुं नका ! ” (तासक ५)

६२ ‘मदनरङ्गा’ [१ भृ । भृ । भृ । - +]

- (१) “ वदन मदनरङ्गासदन हें त्वदीय मुन्दरी,
नयन रङ्गभूमि तिथे नटत तो नटापरी.
विविध तो करी विलास भूपवोनि त्या करी;
कधि चपलेतम चमके; रिथर कधी भुवापरी. ” (तासक ३८)
- (२) “ गान पुरे हास्य पुरे दूर फेक वासरी;
होवो तिमिरांत लीन ही भुवाहि हासरी. ” (रेक १/१७३)

‘महाराष्ट्र-यशोर्गात’ (कुयशो ८१) हें याच मदनरङ्गा जातीत आहे.

६३ ‘परिलीना’ [१ भृ । भृ । भृ । - +]

- (१) “ राधे निजकुण्डपयसि तुद्गीकुरु रङ्गाम्
किं च सिञ्च पिञ्चमुकुटमद्गीकृत भङ्गाम्
अस्य पदय फुल्लकुसुमरचितोज्ज्वलचूडा
भीतिभिरतिनीलनिबिडकुन्तलमनुगूढा
घातुरचितचित्रवीथिरम्भसि परिलीना
मालाप्यतिशयिलवृत्तिरजनि भृङ्गहीना ” (रूस्तमा २८४)
- (२) “ घडिघडिघडि चरण तुझे आठवती रामा !
हीन दीन आस तुझी पूर्णकाम आम्हां. ” (केशवस्वामी)
- (३) “ अञ्जुनि चालतोंचि वाट माळ हा सरेना,
विश्रान्तिस्थळ केव्हा यायचें कळेना.
कुडीनि निघालो, कोठे जायचें न ठावें,

मागोतच काय सकळ आयु सशनि जावं ?

पुरे पुरे ही असली मुशाफरी आता !

या धूळित;दगडावर टेकिलाच माथा." (रेक १/४००)

केशवसुतकृत 'आसीकरिता शोक' (केक १५९) आणि यशवन्तकृत 'झाल्या तिनि सान्जा' (यग ३६) या कविता या परिलीनाजातींत आहेत.

६४ 'रुचिरवदना' [-।भृ।भृ।भृ।+]

"तेथेच गड्या, राहि अुमा क्षणभरी तरी

जन नयन मधुर रुचिर वदन पाहुं दे हरी. धु०

बघ टाकुं नको जेकहि रे पुढति पात्रुला,

नच घेअि तिळहि पाठीशीं तैवि त्या जला,

मुळि अिकडे ना तिकडे ना वळविं दृष्टिला;

रे स्थिरनयनें स्थिरचरणें स्थिरपणा धरिं." १ (टेआ ३/१३६)

'वैशाखमासि' (किप्र ४५२), आणि 'प्रीतीस पात्र०' (किप्र ४६५) या पद्यांत कडव्यांतील अन्त्य चरण निराळ्या म्हणजे धवलचन्द्रिका मात्रावलीचा असल्याने त्यांची जाति वेगळी होवून ती विषमजातींत पडते (पुढे कामना पहा).

६५ 'धवलचन्द्रिका' [।भृ।भृ।भृ।+]

(१) "धन्य दिवस आज साधुसङ्ग लाधला !

सर्वहि शुभयोग पर्वकाळ साधला." (गोव-पस २/३०३)

(२) "धवलचन्द्रिकाच काय पूर्ण साचली,

सत्पुष्पें अथवा जलरूप पावली ?

स्फटिक शिलामन्दिर हें काय भूमिचें,

कीं द्रवलें विमल हास्य चन्द्रमौलिचें,

विरषळले शुभ्र मेघ काय शरदिंचे,

कीं निर्मळ साधुमनें सकळ वितळलीं ?" (देशाप ४/२)

गोव-पस (२/३०५), श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरकृत 'महाराष्ट्रगीत,' गोविन्दा-प्रज्ञकृत 'निद्रागीत' (गोया ३८), आणि शुभाध्येकृत 'बाळ' (शुपो २३) अित्यादि कविता या धवलचन्द्रिकाजातींत आहेत. आपल्या 'गोमान्तक'

काव्यांत घायत्या दीपं रचनेसाठी या जातीचा शुभयोग महाराष्ट्रभाट विनायक-
राय सायरकर यांनी करून दालवून तीस नवें महत्त्व प्राप्त करून दिलें आहे.
तथापि हां जाति नवीन आणि स्वकृत आहे अशा समजुतीने त्यांनी तिला
धैनायक असें जें नाव दिलें आहे तें योग्य नाही. 'नोहे हा जवन पवन'
(देमू ५५) या पद्याच्या कव्ठ्याची घटना वेगळी असल्याने तें या पद-
चन्द्रिकाजातींत यशू शकत नाही.

६६ 'जीवनलहरी' [।शृ।शृ]

(१) "अदय हृदय समज नरा
शमन शमन शमन शमन. शु०
अुतराया भवजलधी
यासना समूळ वर्धो,
मणभरही विपयि कधी
रम न, रम न, रम न, रम न." १ (लाक ६५)

(२) "एक करी मधुगीतें
हात तुझा अन्य करी
शीळ निरा वाजयिते
चन्द्रकला डोअिवरी,
पर्णावर अर्धफुल
वान्यांतुनि गन्ध हले,
स्वर्ग कुठे ? स्वर्ग कुठे ?" (कुजी)

कुसुमाग्रजकृत जीवनलहरी हें काव्य समग्र आणि 'अन्तररूग् शुषडतांना'
(पवि १) हीं या जातींत आहेत.

कडाका हा अेका कटिबन्धासारखाच धावता पद्यप्रकार आहे. कडाव
पद्मावर्तनी असतो तर कडाका हा भृङ्गावर्तनी दिसतो. यमकें चरणान्तच
असतात असें नव्हे. तीं चरणादिकहि असतात.

"कृष्णगीत गात गात समाधिस्थ शुभा राहि, शुभाचरणसहित सर्व
शुभापर्णे आवरोनि नभामधे शुभारिला" अित्यादि (अक ९) पहा.

६७ 'विनोद' [-१-०-०-०+]

“जातां अता कशाला ?
आलांत मग कशाला ?
ही जाळपोळ कवनी
जातां कसे पळोनी ?
हृदयांतल्या हिऱ्याला
जा ठेवुनी ह्याला.
कां लागलात जाया ?
केला विनोद राया !
मीतूणणा निमाला,
रागावतां कुणाला ?” (घा-मधुमा २३)

६८ 'रसना' [-१-०-०-०+ -१-०-०-०+]

“रसने न राघवाच्या थोडी यशात गोडी. धु०
निन्दास्तुती जनांच्या, घातां वधूपनांच्या,
सोय्य वयथा मनाच्या, काही न यांत जोडी.”
(मोस्फुला ४/२०६)

पृ. २९९ वर अनुराग या वृत्ताखाली दिलेलीं शुद्धाक्षरं पहावीत.

६९ कामदा [१-०-०-०+ ॥ -०-०-०-०+]

“कृष्णवस्त्र हे भयद धेभुनी
अखिल विश्वही त्यात झाकुनी
रमागिसद्गमा हृदयिं शुभ्मुक
जाय अष्टमां-नुमुदनायक.” (तासक ८)

ही 'मार्गप्रतीभा' नामक कविता सवन्ध या कामदाजातीत आहे. ज्या वृत्ताला कामदा हे नाव केव्हा केव्हा देतात त्याला मन्दारमरन्दचम्पूवाणने दिलेलें मसालिवा हे नाव निमित्त केलेलें आहे.

७० दिण्डी

दोन मोटा (०-०-०-०) वा पुण्य (-०-०-०-०)

या गणांच्या मध्ये अेक रागण वा तगण घागल्याने दिण्डीचा चरण विद्द होतो.

अन्त्य आणि ध्रुपान्त्य हीं अक्षरें गुरु हवींत; अितरत्र ओका गुरूच्या ठिकाणां दोन लघू चालतात.

(१) घोष अँका 'ग्यानवा तुकाराम !'
राभुळाची ही वाट मुखाराम !
गूढ भक्तांची दाखवीत लीला
पद्म दिण्डी चालली पण्ढरीला. (२६१)

(२) " मणी पडिला दादोसि मकरतोण्डी
सुखें हस्तेंची काढवेल प्रौढी;
परी मूर्खाचें चित्त बोधवेना
दुधीं कूर्माच्या पाळवेल सेना." (तुकाराम पृ. २/५८८)

हें ४२८० वें पद्य द्वादशपदी आहे. वणीकर गोविन्दकवीचें 'काय साङ्गूं सौन्दर्य मानवीचें' (पद्य २/२९२) आणि आनन्दतनयकृत पूतनावधांतील 'कथा अँके कल्याण कौरवेशा' आणि 'देव जाणे हा भाव सखे माशा' आणि पुढील पद्यहि हीं सारीं दिण्डी जातीचीं आहेत. ध्रुवाख्यानांतील दिण्ड्यांची रचना शिथिल आहे परन्तु अेरव्ही अितकें बान्धेसूद लिहिणाऱ्या रघुनाथपण्डिताच्या दमयन्तीस्वयंवरांतील दिण्ड्यांची रचना शिथिल असावी याचें मात्र आश्चर्य वाटतें.

(३) " रामनामाची गर्ती कोण जाणे ?
जाणताती कैलासपती राणे. ध्रु०
किटकपक्ष्यादी मोक्षपदा जाती
तेथ अितरांची कोण कथा गा ती !

* * *

मन्त्र माझ्या शिकविला मायबापें,
म्हणे गेलीं आनन्दतनय पापें."

सर्वसङ्ग्रह मासिकांतील पदसङ्ग्रह (१/४)

४ हरावर्तनी

७१ 'किङ्किणी'	[१ - - ० - - ० - - ० - - ०]
७२ 'अविनाशी'	[१ - - ० - - ० - - ० - -]
७३ 'दन्तरुचि'	[१ - ० - १ - ० - १ - ० - १ - ० - १ - ० - १ - ० - १ - ० -]
७४ 'वरमङ्गला'	[१ - ० - १ - ० - १ - ० - १ - ० -]
७५ 'सुरमन्दिर'	[१ - ० - १ - ० -]
७६ 'वीणावती'	[१ ० - - १ ० - - १ ० - - १ ० - -]
७७ 'किङ्किणी'	[१ - - ० १ - - ० १ - - ० १ - - ०]

(१) " णवजलहरेहिं व जललव मुअतेहिं
ददकटिणपविवलय परिवददन्तेहिं
रणसभिप मणिकिङ्किणीसोहमाणेहिं
अणवरयपरियलिय करडयलदाणेहिं " (पुणा ७/१३/१)

णावकुमारचरिश्च वा प्राकृत काव्यांत ७ वा सन्धि, १३ वें कडवें, ९ वा सन्धि, २० वें कडवें हीं या जातींत आहेत.

(२) " अरुला दिवस अल्प, घोंडें धरुनि चूर
पय राशि चदणीत, पर राहिले दूर. धु०
असर्शाल घरि आज, तू गे वयत वाट,
प्राण स्वनयनांत, पोटांत काहूर " ! १ (तासक २०४)

७२ 'अविनाशि' [१ - - ० | १ - - ० | १ - - ० | १ - -]

" अविनाशि मुख तें ५ मज पामगला
प्रभु दीभ तर शोक कंठ मी कडाला !
स्यर्गी नसे दुस्तर, मरणानि चातां
परि प्रीति सुगरगानि प्रभुनी मंगला. " (श्रुम ६३६)

७३ 'दन्तरुचि' } [१ - ० - | १ - ० - | १ - ० - | १ - ० - | १ - ० - | १ - ० -]

" यदसि यदि निश्चिदसि दन्तरुचिवीमुदी दसति दसतिमरमतिपोरम्
सुरदधसकीधो तवपदनचन्द्रमा रोचयति शोचनचकोरम्

सत्यमेवासि यदि मुदति मयि कोपिनी देहि खरनखरशरघातम्
घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं यने वा भवति सुखजातम्”

हा (गीतगो १९ वा) सन्नन्ध प्रबन्ध या दन्तरुचिजार्तति आहे.

७४ ‘वरमङ्गला’ [- ४ - 1 - ४ - 1 - ४ - 1 - ४ -]

वरमङ्गला हैं नांव ज्या प्राचीन प्राकृत पद्यावरून दिलें आहे तें पद्य मागे
(पृ. २१-२२ वर) दिलेंच आहे. येथे काही अेकीकडेला पडलेली शुदाहरणे
देतो.

(१) “ विकचकर्णोत्पलस्पर्धितरलेशणाः

केलितालकणत्कनकमयकङ्कणाः

सरसनखराजिविच्युरितभुजमण्डलाः

काञ्चिकोलासवशदर्शितोरुस्थलाः” * (सोय १/१५-१६)

(२) “ या मविष्याचिया दिव्य कारागिरा

कोण रोधील ? दे कोण कर सागरा ? ध्रु०

शूल राजा, तुसा रक्त त्यांचें पिबो,

शृंगण भक्षण्या पुण्यगात्रां शिवो,

दुर्गे त्यांचीं शिरें अधम कुणि लोम्बवो,

अन्त समजू नको हा नृपा पामरा !” १ (तासक १५८)

गीतगोविन्दांतील १३ वा प्रबन्ध, ‘हिन्दभू चाञ्छिते०’ (गोक २४),
रेंदाळकरकृत ‘अमृतसरिता जिथे गर्जती अुसळती’ हें पद्य, ‘पूर्णाहुति’
(तासक २०३) आणि ‘रोहिणीस’ (पाय १०३) हीं या वरमङ्गलाजार्तति
आहेत.

७५ ‘सुरमन्दिर’ [1 - ४ - 1 - ४ -]

“ अतुल तव कृति अति भ्रमावि मति भीश्वरा ! ध्रु०

वर्षती मेघजल

* हें पद्य गद्य समजून गद्यासारखें छापलेलें आहे. परन्तु हें भेक नवीन प्रकारचें
पद्य आहे हें Dr. A. Venkatasubbiya यांनी प्रकाशित केलें. वस्तुतः
हा पद्यप्रकार नवीन नाही.

शान्तविति भूमितल

सलिल मग त्यजुनि मल

जात सुरमन्दिरा” (गोवा १)

‘ वधूवरयोः शुभं भवतु ! ’ (तासक १८९) ही कविता याच जातीत आहे.

७६ ‘ वीणावती ’ [१ ० - - १ ० - - १ ० - - १ ० -]

“ शुभे नाद तो सुन्दरीच्या करीं
मनीं अन्तरींही विराल्या परी
तशा हृदयिच्या सर्व तारा त्वरे
म्हणूं लागल्या गान ओकस्वरे-
म्हणोनी करीं शान्त झाली गती
विचारान्तरीं लीन वीणावती,
तिने शुधळितां नादरत्नाकरा
मनोवृत्ति साऱ्याहि आल्या भरा.” (गोवा १९६)

फोल्डकरांचें ‘ कपोला कपोलाचि अश्या सरी ’ हें पद्य या वीणावती-
जातीचेंच आहे.

वर्ग २ रा

अर्धसम जाति

१ पद्मावतंनी

- ७७ ‘ तामसी ’ { [- १ १ १ १ १ १ १ - +]
[- १ १ १ १ - +] }
- ७८ ‘ विजयिनी ’ { [- १ १ १ १ १ १ १ - +]
[- १ - + + ५ ० +] }
- ७९ ‘ मणिहार ’ { [- १ १ १ १ १ १ १ ० +]
[- १ १ १ १ १ ० +] }
- ८० “ वृन्मुमवती ” { [१ १ १ १ - +]
[१ १ १ १ १ १ १ - +] }
- ८१ ‘ मन्मथसुन्दर ’ { [१ १ १ १ १ - - +]
[१ १ १ १ १ १] }

- ८२ 'सदामण्डिता' { [1 प | प]
[1 प | प | प | - - +]
- ८३ 'सीमारेषा' { [1 प | प | प | - - +]
[1 प | - - +]
- ८४ 'हरिपद' { [1 प | प | प | + ऽ +]
[1 प | - +]
- ८५ 'विहङ्गमाला' { [1 - - + ऽ +]
[1 प | प | प | + ऽ +]
- ८६ 'श्रीरङ्ग' { [- 1 प | प | प | - +]
[- 1 प | प | - +]
- ८७ "विपचपक" { [- 1 प | प | - +]
[- 1 प | प | - +, - + | - +]
- ८८ 'मदनमञ्जरी' { [- 1 प | प | प | - +]
[- 1 प | - +]
- ८९ 'रत्नमाला' { [1 प | प | प | +]
[1 प | प | प | - +]
- ९० 'माया' { [- - 1 प | - +]
[1 प | प | प | - +]
- ९१ "रक्षा" { [1 प | प | प | - +]
[1 प | - +]
- ९२ "गगनचपला" { [1 प | - +]
[1 प | प | प | - +]
- ९३ 'जन्मभू' { [- 1 प | प | प | +]
[- 1 प | - + ऽ - 1 प | +]
- ९४ 'मुद्रिका' { [- 1 प | प | +]
[- 1 प | - + ऽ - 1 प | +]
- ९५ 'तर्कयुक्ति' { [- 1 प | प | प | +]
[1 प | प | प | +]
- ९६ 'स्वर्गदारिका' { [1 प | +, शु 1 प | +]
[- 1 प | प | प | +]

९७ 'सवत्सा'	{ [अु।पा।०+] } { [-।पा।पा।०+] }
९८ 'राजेश्वरी'	{ [पा।०+, अु।पा।०+] } { [।पा।पा।०+] }
९९ "रणरङ्गा"	{ [।पा।पा।] } { [।पा।पा।०+] }
१०० 'केशवकरणी'	{ [।पा।पा।०+] } { [अु।पा।०+] }
१०१ 'जीवनध्वनि'	{ [अु।पा।०+] } { [।पा।पा।०+] }
१०२ 'जानकी'	{ [।पा।पा।०+] } { [-।पा।०+] }
१०३ 'यदु'	{ [-।पा।०+] } { [।पा।पा।०+] }
१०४ 'सत्कीर्ति'	{ [।पा।पा।०+] } { [।पा।०+] }
१०५ 'नन्दनन्दन'	{ [।पा।०+] } { [।पा।पा।०+] }
१०६ 'नवतरुणी'	{ [।पा।०+, अु।पा।०+] } { [-।पा।पा।०+] }
१०७ 'शरण'	{ [-।पा।पा।०+] } { [-।पा।०+] }
१०८ 'षष्ठिका'	{ [-।०+५०+५५।०+] } { [-।पा।पा।०+५०+५५।०+] }
१०९ 'सुन्दरयादव'	{ [पा।०+, अु।पा।०+] } { [।पा।पा।०+] }
११० 'स्वतन्त्र'	{ [।पा।पा।०+] } { [।पा।०+, अु।पा।०+] }
१११ 'धनु'	{ [।पा।पा।] } { [।पा।पा।०+] }

७८ 'विजयिनी' { [-।प।प।प।प।-+] खण्डित
[-।-+५-०।+]

“तळहार्ती टेकूनी ही स्वशिरातें बैसली ! धु०

मस्तकीं केरा विखुरले, स्वास चालले, अशु
लोटले, गळे जळ खाली,

चिन्तेने पोळली.

होती ती सिंहासनीं भाग्यशालिनी धनी

विजयिनी परीं तिज खाली

दुदैवें ओढिली.” (विक ८)

‘विरही’ (विक १०५) आणि ‘प्रभुराया धाव’ (अशु ४०६) या
कविता याच विजयिनीजार्तीत आहेत.

७९ ‘मणिहार’ { [-।प।प।प।प।०+]
[-।प।प।प।०+] कमललोचना

“चट झुठावल्या घनघटा, पडति पटपटा बिन्दु,
करितटासि बळकट घरा.

आता पूर नद्यासि भरपूर येअिल मग शूर
कसा येतो घरा ?

हा पवन भयङ्कर, भुवनसख्याविण अघन
कोण करि, पवनघनाहुनि बरा

ही शङ्का मज भयकम्या देति, कुणि सम्या-
दणि तरि करा.

किति सञ्चित हिनमति वञ्चित मज गडे
किञ्चित् सुख नये दिखन्

अतिसुन्दर तनु, कुच मन्दरगिरिसम, कुन्द-
रदन काय असन्

अशि मण्डित तनु केली खण्डित पति वुठ
धुण्डित बसला दखन् !

अकलङ्कित कुल, मन शक्ति, केलि तनु
अङ्कित मन्मथ धुसून.

‘मणिहार’ सकल तनुभार, विकल संसार, करिल कोण
पार ! कठिण साकडें !

किति चिन्ता कदं भगवन्ता मनामधि ! सन्तापुनि
येतें रडें !” (शला ५६)

८० “धुसुमवधी” { [१५।५।-+] यंशमणि
[१५।५।५।५।-+] कपिवीर

“या घेलीपर फुललें मोहक फूल,
कुणि साङ्गावें प्रभुमरतकि हें जाजिल, अथवा
होय तिथेच मळूल !

हा पडलेला दिसतो फत्तर काढ्या,
कुणि साङ्गावें पडतिल कण्ठी माळा, किंवा
साम्या नित्य कपाळा !” (पद्मक-शाप्र २३/२/३४)

८१ ‘मन्मथसुन्दर’ { [५।५।५।-+] हरिमिनी
[१५।५।५।५] मनहरिणी

“मन्मथसुन्दर चिन्मथ माथय सन्मतिमोहन नीलतनु
ती रतिप्रथिम, बीरगिता, नवनीरजनेत्र मुगाश्रुति केली
साम्य सनातन निलनिभजन कौसुमकन्धर लोकमती
पीनसुखा, सपुमीनसुचम्बल मानपती अभिधान नव्याळी,
तो रगर, रे रशि, तो घन हे विज, तो राधनायक हीच सत्ता,
मानवरूप, धरानत होशुनि अनन्दनन्दन शन्दित माळी.” (आनण ८२ घं)

कर्णात्म आरते नांव प्रथिम करायचे अगम्यने अनपचरणात भेद पदला
आदे. नारीसार हें मादस आणि देवचना मिळून होणाऱ्या अर्धमनवृत्ताचेच
मुदाहरण ह्याचें अगते.

८२ 'सदामण्डिता' { [१५ | ५ | ५] पादाकुलक
[१५ | ५ | ५ | - - +] हरिभगिनी

“ त्रिंनियं जय त्रिंनिये ! ध्रु०

जगदीशाची तू मिय मारी

तोच दयाभन तव कैवारी, तूदि तयाला यश विनयें. १

किती सहकटं आलीं गेलीं,

सोपानासम तीं तुज शालीं, सदामण्डिता तू विजयें. २” (टिक २२२)

पा. रा. योकिल यांची 'प्रेमा नलगे गुळि कारण तें' (माल ५२) ही कविता या सदामण्डिताजातीतच आहे.

८३ 'सीमारेपा' { [१५ | ५ | ५ | - - +] हरिभगिनी
[१५ | - - +] अचलगति

(१) “ चिप्रपटावर रम्याकृतिच्या सीमारेपा परोपरी
रह्य कधी बठतील परी ? ” (गोवा ७८)

(२) “ वसन्तांतली फुलली वेली पहडवपाशीं वृध धरी
बडुनी झाला दीन जरी.

सहसकर रावि नको, कुमुदिनी हासे बधुनी चन्द्राला

भुरली अेक कला ज्याला.” (कुमार-रमा सप्टे० १९२६)

'काही अिह्मजी कविता वाचून' (गोवा ७६) आणि 'का !' (गोवा २२९), 'परक्या देशांतील रहस्था' (अशाक १३२) या कविता या सीमारेपाजातीत आहेत.

८४ 'हरिपद्' { [१५ | ५ | ५ | + ५० +] म्रियलोचना
[१५ | - +] शुद्धसती

“ हरिपद्कमलीं निवास या ५५ करिं मम सतत मना रे ! ध्रु०

घन मिळवाया शिजजुनि काया शेवटिं बदशी 'हाय !' रे

सेजुनि घनिकजना रे. १

परवनितेशी लम्पट होशी, दड्ग तुझे हे काय रे !

जाशिल यमसदना रे. ” २ (खाक ६५)

८५ 'विहङ्गामाला' { [1 - - + 5 ० 1 +]
[1 प 1 प 1 प 1 + 5 ० +] प्रियलोचना

“सुमना डोल रे

विहङ्गामाला चित्तविनोदा कादिल मग मधु बोल रे.” (टेजा ३/७१)

८६ 'श्रीरङ्गा' { [- 1 प 1 प 1 प 1 - +] भवानी सण्डित
[- 1 प 1 प 1 - +] भूपति

(१) “श्रीरङ्गा गोपिफोत्सङ्ग धरनि करि रङ्ग
हरी हा बाजी !

कुञ्जांत मातला वसन्त साङ्गू काजी !” (राला ८४)

(२) “कामिनी हंसगामिनी कि सौदामिनी

चमकती ज्योर्मी,

सखिवृन्द जाति वाहळा गात आरामी.

लाजुनी भुटण, न्हाजुनी, केस भुदधुनी

गुम्फुनी वेणी

मुद, चन्द्रकोर, केपडा, फुलांची श्रेणी.

सावरुन् मस्तकावरुन् पदर करि घरुन्

चालतां होके

स्मरध्वजा गोल नारळी पाठियर फडके.

श्रीरङ्गापदान्नीं दह्य पन्त कविभृङ्गा

गुञ्जतो रामी—

सखिवृन्द जाति वाहळा गात आरामी.”

(वि. सो. सरयटे वाग्बिहार १२९)

‘हे मना सोड कलना’ (किम ३३६), ‘मुकुमार अगुनित् पार’ (किम ५७३),
माभयानुजकृत ‘पर्वती’ (मानुक ३९) अित्यादि कविता या भीरङ्ग
जातीत आहेत, ‘मला वाय मिळाले आहे !’ (टिक १०३) या पद्यांत
समचरण केश्या केश्या [- 1 प 1 प 1 +] असे आहेत.

८७ “विपचपक” { [-|प|प|प|प|- +] भूपति
[-|प|प|प|प|- +, - - | - +] भवानी

श्रीरङ्गजातीच्या व्यत्ययाने ही विपचयकजाति सिद्ध होते. समचरणांत तिसऱ्या आवर्तनाच्या मध्यावरच तेवढें खण्डन असतें.

“टाकिला पिशुनि अेकदा विषाचा प्याला
प्रीतिचा, तुझ्या हातचा; मीपणा गेला, त्वन्मय झाला.
आन्धळा दाण्डगा बाजी ! मम विश्वास
चढविलें तुला वर देवच तू मम खासऽया समयास.”

(घा-मधुमा १०)

या लावर्णीतील अितर द्विपद्यांतील समचरणांत दोन दोन मात्रा शुण्या आहेत.

८८ ‘मदनमञ्जरी’ { [-|प|प|प|प|- +] भवानी
[-|प|प|प|प|- +] शुद्धव

(१) “ही कामाची तलवार करिल ज्या वार ठार तो समजा
नव मदनमञ्जरी शुमजा.” (देमृ ५४)

(२) “चहुकडे ढगांच्या माळा,
शुभि दरडीवर ती बाला. शु०
वायुची बसे याप ती, चिरगुटें खुडति, केस भुरभुरती,
कां चढली दरडीवरती !” १ (तासक १५५)

तान्त्रिकृत ‘जगाहून भिन्न’ (तासक ५) आणि कुमारवशोदकृत ‘आवाहन’
‘गोठ वेढ’ (कुवशो ४, ५९) या कविता मदनमञ्जरीजातीत आहेत.

८९ ‘रत्नमाला’ { [|प|प|प|प| +] चन्द्रकान्त
[|प|प|प|प| - +] लवङ्गलता

(१) “येअी कविबाला भेटाया रसिकाला. शु०
अिन्दु वितरि तिज रुचिर कान्ति निज, शुद्धि रत्नमाला,
सुगन्ध अर्पी फुलें सुगन्धित, माहत दावि पयाला.”

(टि-आमा सुलै १९२८)

- (२) “ब्रह्माण्ड व्यापुनि अरुला, तो हा धर्मसला अपुला. धु०
ज्या वृक्षाचें मूळ रोविलें शेषशिरावरती
शेवट जाशी भेदुनि गगना, शेषभाग या जगतीं.” १(टेआ ३/९२)

१० ‘माया’ { [- - | प | - +]
[| प | प | प | - +] लवङ्गलता

“माया मला भ्रमविते वाया
दया करा, तुजवीण कोण मज अन्य क्षम ताराया !
छाया स्वकूपेची गणराया,
दीन लीन या दासावर कर, पोटी घे अन्याया.
पायां अर्पण केली काया

ध्यान तुझें मानसा लागलें, अन्य मुचे न जना मा.” (विक १२८)
गोविन्दकविकृत “कोठे जाशी राष्ट्रप्राणा !” (गोक ३०), आणि
‘अचमानिता’ (तासक १९०) या कविता या मायाजातीत आहेत.

११ “रक्षा” { [| प | प | प | - +] लवङ्गलता
[| प | - +] शुद्धसती

“येथि कशाला दारीं
असा औन दुपारीं ! धु०

भीक हवी जरि शोळि रिती परि दिखते कां तरि सारी !
रीत दिसे तव न्यारी !
हुकलें खल्वत, नेअी गल्वत परमुल्लला व्यापारी,
भमशी व्यर्थ किनारीं.
राखेचे घर बसुनि जिन्हावर ठिणगी जी पिचणारी,
फुड्कर तिजसि न मारी.” (यग ७०)

१२ “गगनचपला” { [| प | - +] शुद्धसती
[| प | प | प | - +] लवङ्गलता

रक्षाजातीच्या व्यत्ययाने गगनचपलाजाति सिद्ध होते.

(१) चपला गगनीं तुटली

सनमन लागुनि प्राण वेधते चन्द्रज्योत जशि मुटली.” (प्रक १९५)

‘ ध्यान तुझे दिनरजनी ’ या चरणाने आरम्भित होणारी ही लावणी रगन-चपलाजार्तीत आहे.

(२) “ सा विरहे तव दीना
माधव मनसिजबिशिखमयादिव भावनया त्वयि लीना ”

हे गीतगोविन्दांतील ८ व्या प्रबन्धाचें ध्रुवपद तेवढें या संयुक्तमात्रावलीचें आहे.

९३ ‘ जन्मभू ’ { [- १ ५ १ ५ १ ५ ५ +] कमललोचना
[- १ ५ १ + + ५ ५ - १ ५ ५ +]

या द्विपदीतील दुसरा चरण मुख्यत्वे पुढील म्हणजे मुद्रिकाजार्तीत आढळतो. तो [- १ ५ १ - +] आणि [- १ ५ ५ +] अशा दोन मात्रावली मिळून होतो. मधला दोन मात्रांचा काल १४ व्या मात्रेवर न घेतां बहुशः १२व्या मात्रेवर घेण्यांत येतो. तसें करावयाचें असेल तरच ११ वी नि १२ वी मात्रा मिळून गुरु अक्षर असावें लागतें.

“ मा सान्जफेरि अुरकुनी डोङ्गरावरी निमुट वैसलों,
जन्मभूकडे पाहूनी -० अस्वस्थ क्षणि जाहलों.
मार्तांत रोखिले नयन तरल होअून आर्द्र जाहले,
त्रिमर्त्यांत दिपळ घेवोनी -० बर नभाकडे फेकिले ! ”

(आ-किमा, जा १९३३)

९४ ‘ मुद्रिका ’ { [- १ ५ १ ५ ५ +] लीलापति
[- १ ५ १ + + ५ ५ - १ ५ ५ +]

या जार्तीला नाव ‘ मुद्रिके राम टाकूनि अलिख तू कशी ? ’ या अत्यन्त शिथिल अशा स्त्रीगीतावरून पडलें आहे. हें पद्य जिशासूस, खण्डेराव विनायक पुरंदरे यांनी प्रकाशित केलेलें ‘ स्त्रियांचीं गाणी ’ या पुस्तकांत २४ व्या पृष्ठावर सापडेल. आधुनिक मराठी कवितेंत या जार्तीत गाणी रचायला आरम्भ ताम्बे यांच्या ‘ तू हुबेहुब साधुली त्याच मूर्तिची ’ या सरस कवितेच्या प्रसिद्धी-पावून झाला.

(१) “ तू हुबेहुब साधुली त्याच मूर्तिची—

हरपली दिवड्यात झाली -० जी मूर्ति साधुली तिची. ” (तासक ८९)

या कवितेंत अन्तरा नाही; पण [-।प।५+] या मात्रावलीचा अन्तरा घातल्याने रमणीयता वाढते.

(२) तू लावण्याची सखे, पुष्पवाटिका—

“ही स्तुति समजू का टीका-० ही प्रेमचाटुनीति का ?”

कोकिळाच गमशी, गळा तुझा चाङ्गला—

“का सूचवितां मग माझा-० हासुनी वर्ण सावळा !

निदोप अहां का स्वता

मम दोष म्हणुन सुचवितां !”—

मी बरें कलङ्कित चन्द्र नि तू चन्द्रिका.

ही प्रेमखूण पटली का !-० घाळुं दे स्वर्ण-सुद्रिका !” (२६२)

‘वियोगिनीचें पुष्पस्मरण’ (गिका ७६) ही कविता अशी अन्तन्यासह आहे.

१५ ‘तर्क्युक्ति’ { [-।प।प।प।५+] कमललोचना
[।प।प।प।५+] समुद्रितमदना

“हा जरठकुमारीविवाह शास्त्रें अधमाधम मानिती

नरकपात निश्चयें घडवि तो, तर्क्युक्ति शिकविती.” (देशा १२).

१६ ‘स्वर्गदारिका’ { [।प।५+, शु।प।५+] सूर्यकला
[-।प।प।प।५+] कमललोचना

“अहा शुवासुन्दरी पातली, अहा शुवासुन्दरी

ही स्वर्गदारिका मुखासि दावित आली अवनीवरी.

दूरी तिमिरावली दवडुनी दूरी तिमिरावली

ही अद्दिरासोंची राणी दावित मागों सरसावली.

अयि शुरे देवते नयीं अग्हां जाग्यीं,

दे साह्य संपदा जिह्कापाला नवीं.

शुदार दे वैभवा मनुजसरि, शुदार दे वैभवा,

जें वैभव अमुचें हांअिल देवी नवल सदा मानयां”

(माद-सद्वै १४/६)

पण या पद्यांत शिथिलता आहे. काही द्विपद्या नवतरुणीच्या आहेत.

१७ "सवत्सा" { [अ० | प० | ० +] पर्वती
[- | प० | प० | प० | ० +] कमललोचना

"बधा ती पवळी मज हिणविते,
माझ्याच देखतां यत्साला ती रोज रोज पाजिते;
काढिल्या राह्गोळ्या अड्गणीं
बाहेरनि येतां प्रियकर हासे आनन्दाने मनीं." (सोचौ)

१८ 'राजेश्वरी' { [| प० | ० + , अ० | प० | ० +] सूर्यकला
[| प० | प० | प० | ० +] समुदितमदना

(१) "रामकृष्ण नरहरी, विठोबा रामकृष्ण नरहरी !
कधि रे कधि रे कधि रे डोळां दाखविशिल पण्ढरी !
(माधव-पत्र ३/४७३)

(२) "दावि मला श्रीहरी सखये, दावि मला श्रीहरी
ललिते नमितें तव पदपङ्कज, दया करी मजवरी. धु०
पातळ हें चन्दिरी सखये, पातळ हें चन्दिरी
गाढे न लागे बाअि, मला गे कञ्चुकि ही भरजरी.
न रुचे कण्ठीं सरी सखये, न रुचे कण्ठीं सरी,
मुदराखडिचा भार होतसे, साजणि माझ्या शिरी." (खाक ८२)

(३) "दूर दिसे टेकडी जेथुनी सूर्य घेतसे खुडी;
राह्ग पन्यांची तेथे राही सदासर्वदा खडी.
वाग तिथे मोहरे, हिण्डती रड्गित फुलपाखरें;
परागांत राह्गल्या पन्यांचें रूप किती साजिरें !
महाल मोटा मला पन्यांनीं रमणीस्तव बाण्विला,
शोभा त्याची पाहुनि चित्ती चन्द्रहि वेढावला.
फूलपाकळ्यावरी दवाच्या चकचकती शालरी,
आणि क्षोपली मधे पन्यांची सुन्दर राजेश्वरी." (गोत)

'विपस' (६) आणि सुदासकृत 'काव्याच्या पङ्क्ति' (दाम ३२) या
कविताहि या राजेश्वरीजार्तीत आहेत.

९९ “रणरङ्गा” { [१ प १ प] पादाकुलक
[१ प १ प १ प ० +] समुदितमदना

“चल, निशाण धर हें करीं, पुढे चल नेटाने बरिवरी. धु०
युद्ध माजलें चहुंबाजूला
वीरला प्रतिवीरहि मिडला, झुठली दह्गल खरी. १
सम्शेरींची खणखण चाले,
तुटती भाल्यावरती भाले, चमकुनि विजलीपरी.” २
(गिका ४५)

१०० ‘केशवकरणी’ { [१ प १ प १ प ० +] समुदितमदना
[झु १ प ० +] पर्वती

या जातीचें नाव रामजोशीकृत ‘केशवकरणी अद्भुत लीला नारायण तो कसा’ (राला १३) या पद्यावरून दिलें आहे.

(१) “भक्तासाठी तो जगजेठी बसून भाळ्यावर
पाखरें झुडवी सारधर” (तुका-पस १/१३७)

हें पद्य अधिक जुनें आहे. ‘साल्या वसन्तवाता’ (दक १९) ‘आलिह्गन’ (रेक १/४७), ‘बालकवीचें गायन’ (माक ५७), ‘पाटिल’ (पाय ८), ‘जिवलगोच्या हृदयासाठी’ (पाय ४५) अत्यादि कवितांत अन्तर नाही. बहुशः [- १ प १ प ० +] या लीलारतिमात्रावलीचा अन्तर असतो. याचें सुदाहरण मागे ३३८ व्या पृष्ठावर दिलेंच आहे.

१०१ ‘जीवनध्वनि’ { [झु १ प ० +] पर्वती
[१ प १ प १ प ० +] समुदितमदना

केशवकरणीच्या व्यत्ययाने जीवनध्वनिजाति सिद्ध होते.

“सळसळले प्रीतीची पाहिनी

चहुंबाजूले मधुमञ्जुळ निपतो कसा जीवनध्वनी !

रदशि कां तूच गान मद्गुनी !

ये धुडुनी गद्गेंत वाहत्या हात तूहि रद्गुनी.” (तासक १२९)

‘दास्यविमोचन’ (झुग २१९), ‘हृदयपरीक्षा’ (पनि १०४), आणि

‘कळी खुहणारास’—(पमि १०६) या कविता जीवनघ्यनिजातीच्याच आदित.
मात्र विपम चरणातील आद्यतालकपूर्व गण झुलडून पुढे ढकलिला आहे.

“बापा करुणाकरा श्रीधरा
हा माझा तू म्हणसि जयाला धन्य मनुज तो खरा.”

ही द्विपदी वस्तुतः

“श्रीधरा बापा करुणाकरा
हा माझा तू म्हणसि जयाला धन्य मनुज तो खरा”

अशीच आहे.

१०२ ‘जानकी’ { [१५।५।५।५ +] समुदितमदना
[-१५।५ +] भरतखण्ड

(१) “स्वहित पाहिजे तरि तुज सखया अक साङ्गतों मती,
स्मर राम जानकी-मती.” (विपस ६४ वें)

(२) “वाळपर्णीचा काळ मुखाचा आठवतो घडिघडी,
असि न ये फिरनि कधि घडी.
किति हौसेने टाकिलि असती त्यांत मागुती भुडी,
परि हुबळी मानवकुडी.” (देशा २२)

(३) “स्वयंवराच्या समयी पाहुनि राममूर्ति सावळी
किति लाज मला वाटली !” (मामाह-कस २/११७)

१०३ ‘यदु’ { [-१५।५ +] भरतखण्ड
[१५।५।५।५ +] समुदितमदना

जानकी जातीचा व्यत्यय पुढील अकुलत्या अक पद्यांत पहायला मिळतो:—

“यदु घालुनिया धनुचरी
सरसर रररर बाण सोडितां गिळिले रजनीचरी.” (पाग)

१०४ ‘सत्कीर्ति’ { [१५।५।५।५ +] समुदितमदना
[१५।५ +]

“अकपट होअुनि थोरलहाना समदृष्टीने भजा,
अन्यापपथें न जा.

सदसद्विचार करुनी लोकीं सत्कीर्तीनि सजा,
 घा कोणा नच भिजा.
 सत्यवचन राखण्यास न टळा, कथितों या हितगुजा,
 व्हा सावध, नच निजा.” (अनन्त फन्दी.)

या जातीचा व्यत्यय म्हणजे पुढील पद्याची नन्दनन्दनजाति होय.

१०५ ‘नन्दनन्दन’ { [१५१० +]
 [१५१५१५० +] समुदितमदना

(१) “नन्दाच्या नन्दना
 नचनीरदतनु कोमलगात्रा दानवकुलकन्दना.” (देक २९)

(२) “हृदयसागरमधी
 कुणी लोटिली आशानीका समजणार हें कधी ?
 नभांत धनदाट या
 कुडुनि वरें हा किरण घावतो ! कोण धाडितें तया !”

(मस-रमा ७/११)

ना. धों. ताम्हनकर यांची ‘वञ्जना’ (स्त्रीमा ७७ वा) ही कविता या नन्द-
 नन्दनजातीत आहे.

१०६ ‘नवतरुणी’ { [१५१ +, शु१५१ +] चन्द्रकला
 [-१५१५१५१ +] अरुणप्रभा

या जातीचें नाव ‘मालिण नवतरुणी’ या पद्यावरून ठेविलें आहे. ‘तरुण
 मुलिन गोरा’ हें शारदेतील पद, ‘सृष्टीची करमणुकीची घटका’ (टिक ५४)
 ‘प्रियकर हिन्दीस्तान’ (टिक २२१), ‘देभि असं वरदान’ (धुस २६१ वें)
 ‘वसन्तकाल’ (सुमौ ९९) अित्यादि पद्यें याच जातीची आहेत. अन्तरा
 बहुशः [-१५१५१० +] या माशावलीचा असतो; पण पुढील पद्यांत तो
 भूरतिमाशावलीचा आहे.

“अञ्जुनि किती निजशी-सुन्दरा, अञ्जुनि किती निजशी !
 ही प्रभात झाली तरी पुढेशी होय न शोप करी !

हा प्रमातवायू मन्द सुशीतल घाहे,
चहुंकडे अुपेचें हास्य भरनिया राहे,
अूठ नेत्र अुपडीं-सुन्दरा, अूठ नेत्र अुघडी,
शुभ शान्तिरसाची चिरमहृगलमय आहे हीच घडी.” (रेक १/२९३)

१०७ ‘शरण’ { [-।प।प।प।+] अरुणप्रभा
[-।प।+] सिंहाद

“वद जाअुं कुणाला शरण करी जो हरण सहकटाचें,
मी धरिन चरण त्याचे.
बहु आसबन्धु बान्धवां प्रार्थिलें कथुनि दुक्ख मनिचें,
तें होय विफल साचें.” (किप्र ४८५)

१०८ ‘बलिका’ { [- -।+ ५० + ५५।+]
[-।प।प।+ ५० + ५५।+]

- (१) तुजविण शान्ति नाही
जीवनज्योति मे स्नेहाविण तव राहिना ही.
मलती केलि कां ही ?
आलिहृगुनि तरला सखि बध खेळे बलिका ही ! (२६३)
- (२) “अग्नि होअुं । घाऽगन्याऽऽग
अग्नि । वाजूं छुमृछुमृ । येतां तुम्ही । नाऽचण्याऽऽग
अग्नि होअुं । वऽलिकाऽऽग
अग्नि । हास्यं खुदकन् । या तुग्नि कलिका । तोऽहण्याऽऽग.”
(माअ २२)

१०९ ‘सुन्दरयादव’ { [।प।+, अु।प।+] चन्द्रकला
[।प।प।प।+] चन्द्रकान्त

- (१) “झडकरि आणा हो-० सुन्दरयादव राणा हो,
पञ्चप्राण व्याकुळ झाले हरिविण जाणा हो.” (केत्वा-पस १४८६)
- (२) “माया जळली का !-० तिळही ममता नाही का ?
आली पोटीं पोर अेकटी तीही विकतां का ?” (देशा ६५)

(३) “गौऽळणी होअूं—० सयांनो, गौऽळणी होअूं
धागरि घेअुनि पाण्यालागी यमुनेला जाअूं.” (माशि २१)

‘जगलाथाचा रयोत्सव’ (सारा १४९) हे काव्य या जातीत आहे.

११० ‘स्वतन्त्र’ { [१५१५१५१+] चन्द्रकान्त
[१५१+, शु१५१+] चन्द्रकला

सुन्दरयादवजातीच्या व्यत्ययाने पुढील पद्याची जाति सिद्ध होते.

“स्वतन्त्र होतां देश अुया हा शिलेदार होणार्
शिलेदार होणार्—० पगडी शिरावरी चढणार्” (टेआ ३/१४९)

१११ ‘बन्धु’ { [१५१५] पादाकुलक
[१५१५१५१+] चन्द्रकान्त

“भ्रान्ताला या भ्रान्ताला

घा हो आश्रय तुम्हि मजला. धु०

पापदुक्खमय पर्णी फिरलों,

सर्व जगाला पाहुनि आलों, ठाव न शान्तीला. १

प्रिय भक्तांनो, न्या हो मजला,

पार्या देवार्जाच्या घाला, लावा सेवेला. २

एकाकी मी नाही आता,

झालों तुमचा बन्धू पुरता, मजला साम्बाळ्या. ३ (अुस ४६२)

‘आवाहन’ (अुस ४५५) हे पद्यहि याच जातीचे आहे.

११२ “माधवकरणी”, ‘प्राणसखी’ { [१५१५१५१+] चन्द्रकान्त
[शु१५१+] सुवनसुन्दर

(१) “प्राणसखे राजसे जिवाला लाविलीस धरणी,
करीं तळमळ अन्तःकरणीं.” (प्रक २०१)

(२) “रत्न निपजलें तें भूगर्भी पडे अन्धकारी,
येथी वरी गारगोटी;
रविकिरणें चुम्बिती तिथी, कुलुकती मुलें भारी;
प्रतिष्ठा परि ती का मोठी ?

साधी बाह्मोहिनी सहज जो अमा रसाळ कवी
 स्वस्यळीं राही अशात;
 चन्द्रशेखरा, तव 'कविता-भक्ति' परी मला छुकीवी
 फुलाला जसा अुपाघात.
 रसिक नसेना कुर्णा ! जन्म ये मला गुलाबाचा,
 स्वतःला कां लेवूं तुच्छ !
 क्षिस्तशिरीष बैसला म्हणुनि का कष्टकमुकुटाचा
 होअिल कधी सुमनगुच्छ !

विद्वद्गम होअुनि गाभीन
 साद जरि दे वनराजी न;
 अिन्द्रधनुस न यथे अभागी कुर्णा दृष्टिहीन,
 म्हणुनि का वैभव तें दीन !” (मातृस्व २६)

‘अविवेकी हृदयास’ (सुमौ ४४), ‘वनवासी लोकवीर’ (गोदू २१),
 ‘प्रेमळ हृदयास’ (गोदू २३), ‘अुपासक’ (यथ १५५) ‘वनाविहार’
 (यज ३६) अित्यादि कविता या माधवकरणीजातीत आहेत.

११३ ‘गाधिज’ { [धु।प।+] भुवनसुन्दर
 { [।प प।प।+] चन्द्रकान्त

माधवकरणीच्या व्यत्ययाने ही गाधिजजाति होते. गाधिज हें नाव ‘वसन्ती
 वधुनि मेनकेला। गाधिजमुनिने निज सुतपावर अुदकाज्जलि दिवला’ (किम ५०१)
 या पद्यावरून दिलें आहे. मेनका नावाचे स्वतन्त्र वृत्त असल्याने तें नाव
 या जातीला देतां येणार नाही. पुढील जुनें पद्य थोडें शिथिल आहे.

“ चान्दणें काय सुन्दर पडलें !
 त्यांत तुम्हासारखें पाखरुं अवचित सांपडलें. धु०
 स्वरूपलावण्य हृदयिं ठसलें,
 पदकमलापासून मुखारप्यन्त जिवां वसलें.
 मुलायम चित्र कुटे असलें !
 लिम्बापरि तारुण्य विसावाविसांत मुसमुसलें.” (प्रक २०२)

या पद्यांत [- १ पा १ पा ० +] या मात्रावलीचा अन्तरा आहे. 'बाभी लतिके !' (दक १६) आणि 'दयाघन, ज्याचा प्रभु झाला' (रेक १/१८९) अित्यादि अनेक कविता या गाधिजजातींत आहेत.

११४ "मूढा" { [१ पा +] पिशाङ्गा
[१ पा १ पा १ पा +] चन्द्रकान्त

"अगदिच तू वेडी,
वयांत या अविचारमदादिक पुरुषां बहु खोडी.
वधशि न दूरवरी,
स्वयंमन्य ते व्यसनी चञ्चल, बोधाचे वैरी." (देशा २८)

११५ 'अभिमन्यु' { [शु १ - +]
[१ पा +, शु १ पा +] चन्द्रकला

या जातीस नाव 'सकार्ळीं शुदुनी । धर्मांनी काय केलें-अभिमन्यूस बोलवीलें'
या पद्यावरून देण्यांत आलें आहे; पण हें पद्य फारच शिथिल आहे.

(१) "मिळाले सन्त

सन्तांचा भार - ० हर्षलें मन माझें फार." (तुका-पस १/१३८)

(२) "लागला तोवा

तोवा मज बाभी - ० हरिहरविठ्ठलखुमाजी !"

(माधवकवि-पस ३/४६६)

हीं पद्यें हि फार शिथिल आहेत.

'तस्करा हार्ती०' (किप्र ४७२), 'मुशाफिर आम्ही' (तासक ४९),
'चौघडा झडतो' (तासक ६१) आणि गोविंद कवीचें 'मुरली' हें दीर्घकाव्य
(गोक १०६) हीं या अभिमन्युजातीतील पद्ये शुद्ध आहेत.

११६ 'श्रीमती' { [१ पा १ पा] पादाकुलक
[१ पा १ पा १ पा] अनलज्वाला

(१) "तू श्रीमन्तिण खरी शोभशिल,
डौल किती येतील तुला ! मग अम्हा विसरशिल.
कधी पालखित मिरवत जाशिल,
काधि अम्बारी मेणा कधितरि रपांत वसशिल" (देशा ५८)

(२) “सद्गीतापर्वि लीना हो मम गायनलहरी ! ध्रु०
अवचित भुसळे, पुनरपि मिसळे,
मोदपेज का विखरनि जिरली गायनलहरी !” (विम १०२)

(३) “ तू नटरङ्गी खरा शोमशी,
नित्यनयीं बहुरूपें अम्परि धारण करिशी. ”

विष्णुमुत भुम्रजकर (आमा, जू १९११)

‘ नवमुवती ’ (नाच १९) ही कविताहि या भीमती जातीतच आदे.

११७ ‘ आयोस्वरिणी ’ { [१५ | - - +] अचलगति
[१५ | ५ | - - +] शुभगङ्गा

“ आयोस्वरिणी श्रीभूजननी ही प्रणती
तुझिया चरणी. ध्रु०

राष्ट्रमाजी धन्यतमा
अध्यात्माची, सकल कलांची तू जननी. १

तव सेवेशी देह दिला
रमरुनी आधी शिवरायादी वीर-मणी. २

भुक्पांस्तव तव माते,
क्लेशा साहू, प्राणचि वाहू तव चरणी. ३

कुवलयानन्द (लोशिमा)

११८ ‘ चरणरज ’ { [१५ | ५] पादाकुलक
[१५ | - - + ५ ५ | - - +] सुस्वर

“ चरणि तुझ्या मज देवी रे-० वास हरी ! ध्रु०
चरणतळीं तव कमल विराजे
तेंच करि मज देवा रे-० कल्पवरी. १

मी घालीं ना सडूकट तुजवरि,
केवळ मज चरणाचे रे-० रजच करीं. ” २ (तासक १७७)

११९ ‘ कोमलगात्री ’ { [- १ - - + ५ ५ | ५ | - +] जगदीश्वरवाला
[- १५ | ५ | - +] भूपति

- (१) “ या मियपात्रा -० सुचिन्ह कोमलगात्रा
अजि कुणीकडे तरि दिवस अुगवला चित्रा ?
प्रतिपाळ करा -० राजहंस सुकुमारा,
चालवा स्नेह शेवटवर परम शुदारा. ” (प्रक २०७)
- (२) “ दम धरुं किती -० राहुनि लहरा येती,
हा मदन, विसारी सर्प छळी अेकान्ती.
रे मजवाणी -० नसेल दुक्खी कोणी,
किती शहरपुण्यामधि सुखांत निजती प्राणी । ” (प्रक १८३)
- या पद्यांत [- १ ५ । ० +] या मात्रावलीचा अन्तर आहे.
- १२० ‘ सर्वगामिनी ’ { [१ - - + ५ ५ । ५ । - +] नगराज
[- १ ५ । ५ । - +] भूपति
- “ हे काला -० अगम्य तव ही करणी;
चिन्तिते परन्तु न अन्त कादिते शानी.
अमित तुही -० सर्वगामिनी शक्ती,
जो गर्व धरी त्या क्षणांत खर्व करी ती. ” (कोगु)
- १२१ ‘ सुखवन्द ’ { [- १ ५ । ५ । - +] भूपति
[- १ ५ । ५ । +] सन्तति
- (१) “ मी दीन जाहलें लीन तुझ्या चरणी रे
तू आधय माझा, समाधान सारें. १
दे मला लाभ आपुला प्रभो, दुक्खाशी
हा लाभ लोपवा सकळ अनिष्टांशी. २
तव छन्द राग सुखवन्द ! तूच मम माय,
तू बाप, सरा तू, तूच बंधुराय ! ” ३ (अुस ३९३)
- (२) “ नर्तना हर्षयतना करीना प्राणी,
नच दुजा अभागी त्यासम जगि शोगी. धु०
ही परा दिगे गुरिषग तरी ही नाचे
खिभवती चार्द रद्गन हें हीचें.

हा शशी पहा दिननिशीं पृथ्वच्या भोती
करि नृत्य, नाचर्षा तथा हिन्ची प्रीती.

हे खगोल वेडे पिसे -० भासती

हे सदा नाचर्षी कसे -० हासती

क्षण विश्रान्तीची नसे -० यां स्मृती.

यथ गडे या दगाकडे नाचती सारे,

ही नाचे चपला, नाचतात वारे. ” (टिक ९३)

‘ नववर्षगांत ’ (अुस ६०९) हेंहि याच सुखकन्द जातोंत आढे.

१२२ “ वालमनीपा ” { [- - | प | - +]
[- | प | प | - +] भूपति

(१) प्रार्थुनि वसतों स्वस्थ न आम्ही,

किति यत्न करनिही विफलताच परिणामी !

आणिक, साड्ग तरी जगदीशा,

पुरविशी काय तू अनुक्त वालमनीपा ? (२६४)

(२) “ मजला काय वाटतें व्हावे

कुणि कुणी मला पुसतात, काय साड्गावें ?

कधि मज गाढव चाटे व्हावें,

अभ्यास सर्व टाकून खूप खेळावें. ” (माअ २९)

१२३ ‘ यशोदा ’ { [- | प | प | - +] भूपति
[- | प | - +] शुद्धव

(१) “ कारटा तुझा हा द्वाड यशोदा बायी !

कां पडला अमुचे डार्डी ?

बैसुनिया यमुनेकाठीं ढोळे मोडी,

भलतीची घागर फोडी.

सोसावी कुठवर तस्ती ?

कशि टिकल अशाने वस्ती ?

कर याची बन्दोवस्ती, ठायि ग ठायीं !

हा द्वाड यशोदा बायी ! ” (राळा ७३)

(२) “अडकाटि तुला जिवलग्गा र केली कोणी ?

ये दिवसा नवऱ्यावाणी.

या शहरपुण्यामधि वाजुनि चुकला डड्का,

न हि मुळीच घारिली शड्का.

घड्डुं नये गोष्ट ती सहज अेकान्तीं घडली !

कशि काय तव्हा ते लुक्षि मज मुर्वत पडली ?

जिवघेणि कठिण ही ममता कुणिकुन नडली !

पहा प्रभाकराचे छन्द चुनन्दावाणी

रस भरून अक्षर छार्णी.” (प्रक १७६)

‘पहाट’ या पुस्तकातील कान्तकृत ‘यञ्जिता’ (पृ. ३३) आणि ‘गान्धारणें’ (पृ. ४८) या कविता यशोदाजातीच्या आहेत.

‘ये धावत कृष्णावाडी’ या पद्याच्या चालीवर म्हणून ज्या कविता रचण्यांत येतात त्या यशोदाजातीच्याच असतात, ह्यांत विषमचरणांत दुसऱ्या आवर्तनांतील तिसऱ्या मात्रेनन्तर अेकदा खण्डन असते.

(३) “हा दीन तुला वनमालि शरण या कार्ली,

तुजविणें कोण या याली” ? (टेट्या १/३४)

परन्तु विषमचरण सगळ्याच खण्डित करायला काय अडचण आहे !

(४) “नाचते क्षर्णी हासते, लोपते, घेते,

नववधू मला ती गमते;

आहुर्नी क्षर्णी पाहुनी पळे चपला ती,

स्त्रागते कशाला हाती ?” (नाभा ६)

यशोदाजातीच्या व्यत्ययाने ‘मदनशर’ जाति सिद्ध होते.

१२४ ‘मदनशर’ { [-।प।-+] शुद्ध
[-।प।प।-+] भ्रूणि

(१) “हा वमन्त ऋतु अनिवार

करि मदनशरोंचा मार बहुत येजार.

आता फार फर मि संगार !

सर्गांरि गमती गडे गळ्यामधि शर.” (शला ५९)

(२) “ मी साद्गुनि चुकतें कान्हा
कर सोड, मला दाण्डगेपणा सोसेना. ” (सला ५४)

१२५ ‘अकूर’ { [- 1 - - + 5 5 | १ | - +] जगदीश्रवाला
{ [- 1 १ | - +] भुदय

(१) “ अजि अकूर हा -० नेतो श्रीकृष्णाला
सखे काऽळ वाअिट आला. ” (अकू जुनें पद्य).

(२) “ या नीज गडे -० नीज गडे लडिवाळा !
निज नीऽज माझ्या बाळा. धु०
बहु दिवसांच्या -० जुन्या कुडाच्या भिन्ती
कुजुनी त्यां भोकें पडती.

त्यांमधुनी त्या -० दाखविती जगताला
दारिद्र्य आपुलें बाळा.

हें कळकीचें -० जीणें मोडकें दार
कर कर कर बाजे पर;

हें दुक्त्वाने -० कण्हुनी कधी लोकांला
दारिद्र्य आपुलें बाळा.

वाहतो फटींतुनि वार,

सुकवी तो अभूधारा;

तुज नीज म्हणे सुकुमारा !

हा सूर धरी -० माझ्या या गीताला,

निज नीऽज माझ्या बाळा ! ” (दक ४६)

या जातीत अनेक सुन्दर कविता आहेत; परन्तु मनोरञ्जनाच्या दुसऱ्या
दिवाळीअडकांत प्रसिद्ध झालेल्या बालकवीच्या कवितेची आठवण थोड्यांनाच
असेल :—

“ सुखशयनीं मी -० निजलें होते बाअी,

स्वप्नें मज पडलीं काही.

त्या स्वप्नांच्या -० मनोमवी लीलांहीं

मन माझे गुद्गुन जाअी. ”

१२६ 'चन्द्रभागा' $\left\{ \begin{array}{l} [1--+SS|P1-+] \\ [- -1--+] \end{array} \right.$ नगराज

(१) "विठ्ठला -० गजर हरिनामाचा
झेण्डा, रोविला,

वाळवण्टी -० चन्द्रभागेचे काठी
डाडव माण्डीला." (प्राचीन पद्य)

(२) "निज माझ्या -० छकुल्या चिमण्या राजा !
निज रे लडिवाळा !

वाळ गुणी -० झोप नेलि रे कोणी ?
जो जो जो बाळा" ! (तासक १५६)

१२७ 'श्रीकान्त' $\left\{ \begin{array}{l} [-1P1P1+] \\ [अु।P1+] \end{array} \right.$ लीलारति

"दुहदुडा हरी कानदा रिंघे मन्दिरां,
माझी सासु गेलि बाहिरां,
धेकान्त वेळ श्रीकान्त न्याड्डुनि बरी,
धावत जवळी आला हरी.

घाली हात गळ्याभीतरां,
दोही करी कुचातें धरी,
माझी तोंडियली गरसोळी

निज यळें मला ओढिलें मुरळ घालून
मोहिलें चित्त कान्ह्यान" (देक १०३)

अन्य चरण मात्र शुद्ध प दिवतो !

१२८ 'विजयश्री' $\left\{ \begin{array}{l} [-1--+SS|P1+] \\ [-1P1P1+] \end{array} \right.$ लीलारति

"विति अभिर पदा -० अन्तर घोंदा गुणी
मम पाट यपासे स्वार धाववा शणी.

ती विजयश्री -० आगिन मी नेवुनी
अग्नि धीर मराटे सदा यशाचे धनी." (लोक ७७)

१२९ 'चिद्घन' { [-।प।०+] भरतखण्ड
[-।- - + ५५।प।०+] }

“गुरु मुखेंशि अमजुनि खुण,
मम आत्मा हा—० देवचि की आपण.
आदळे द्वैत मीपण,
अुप्पर तोरे—० स्वयंसिद्ध स्वरुप चिद्घन.
असं असतां भ्रमलें पण
हैं कृयाच रे—० भुसलें चञ्चळ मन.

धे विवेक-अङ्कुश करीं,
मग चहडुनि माप्यावरी
त्वरें मन-गज हा आवरी
पेलावा सत्ता-करीं

करिं राज्य नको विव्हल

मग काळाच्या—० मुखिं माखीं काजळ.” (देक ८०)

१३० 'सुमकलिका' { [।प।+] पिशाङ्ग
[-।प।प।+] सन्तति

“गगनांतुनि गळतो
तो वाष्पविद्ध सुमकलिकेस्तव असतो.
रुचिकर बहु राहे
तो पुष्पांतिल रस मधुपास्तव आहे.
मण्डप लतिकांचा
तो वन्य खगास्तव असे पहा साचा.
प्रीति तशी युवती,
ती तुजमजसाठी अुद्धबली जगतीं.” (सुमौ ५७)

१३१ 'नृपममता' { [-।प।-+] शुद्धव
[-।प।-+, -५०।+] मालिबाला

या जातीचें नांव 'नृपममता रामावरी' (किन्न ५२१) या पद्यावरून
टोविलें आहे.

(१) “ सुदलासी दीन अनाथा,
घरिलेंसी भृत्यूपन्या शेवटीं. ” (दक ५३)

(२) “ तव ठाव कळे न विराटा
वरें या तुक्षिया लाटा सागरा.
हें गहन शोकजल सारें
अभ्रंच्या लवणें खारें सागरा. ” (च ११४)

या दोन कविता, ‘ बालानन्दास ’ (सुमौ २८) आणि ‘ कवितेंतुनि ’ (पाशा-माल १११) अित्यादि कविता अशा सरळ आहेत. पण बहुदाः कडव्यांतील अुपान्त्य चरण खेवढा [- १ ५ १ ५ १ - +] भवानी खाण्डित असतो. ‘ यापुढे ’ (विक ९), ‘ पहिलें चुम्यन ’ (गोवा १२५), ‘ प्रेम आणि मरण ’ (गोवा ८७) या प्रसिद्ध कविता या प्रकारच्या नृपममताजातींत आहेत. रा. च्यम्वक गडगाधर घारपुरे यांचें ‘ लीलेचा संसार ’ हें दीर्घकाव्य मात्र प्रकारच्या नृपममताजातींत आहे.

१३२ ‘ मृगपङ्क्ति ’ { [- - १ - - + ५५ १ - - + ५५ १]
[५ १ - +]

(१) “ फुगडी खेळ रे - ० तू पिङ्गा
आलिस माझ्या सङ्गा.
फुगडी खेळ रे - ० श्रौरङ्गा
सोडुनि धाङ्गाडधिङ्गा. ” (तुकाराम-पस १/१६१)

(२) “ चारा सोडुनिया - ० गोकुळ हें
तस्तलि बसलें आहे;
नृपितचि मृगपङ्क्ती - ० बघ पीती
रविकरतस्त जलें ती. ” (देमृ ७०)

‘ बाळा वत्सरा ’ ० (दक ९), ‘ पाळणा ’ (वाक ४१), ‘ रजनीस जाव्हान (वाक ८०), ‘ जादुगारीण (वाक ८५), ‘ शुङ्गुरवाळा ’ (गोवा १५१), अित्यादि कविता या मृगपङ्क्तिजातींत आहेत. मृगपङ्क्तीच्या प्रथमचरणाच्या अुत्तरार्धाला दुसरा चरण जोडून घेवून पूर्वार्धाचा दुसरा चरण केला की चन्द्रभागाजाति होते; वा मृगपङ्क्तिजाति म्हणजे चन्द्रभागाजातीचा व्यत्यय मानावा.

घाटतें प्रफुल्ल काय अन्तरांत जाहलें,
देहमान हरपलें.” (रजनी-सपा ४-१०-३४)

१४० ‘हृदयमोहना’ { [१ मृ । +]
[१ मृ । मृ । मृ । +] घवलचन्द्रिका

(१) “ हृदयमोहना !

अजुनि किती अन्त यघशि, देशि यातना ?

दृष्टि आतुरा,

अेकवार दाविं तुझी मूर्ति सुन्दरा ! ” (अुपो ४)

‘समर्पण’ (अुपो ६) ‘गायकास नजराणा’ (यघ १३२), ‘क्षणिक चान्दणें’ (यग ७३) अित्यादि कविता या हृदयमोहनाजातींत आहेत. पहिल्या चरणासारखाच आणखी अेक चरण मध्ये घातला तर तो जातिप्रकार विपम होअून तिसऱ्या वर्गांत मोडेल (पुढे जीवितेश्वरी जाति पहा).

(२) ‘चन्द्र चवधिचा

रामाच्या ग वागेमध्ये चाफा नवतिचा ’.

हें अुदाहरण फार शिथिल आहे.

हरावर्तनी

१४१ ‘मोहमाया’ { [१ - ० - १ - ० - १ - ० - १ - ० -]
[१ - ० - १ - ० - १ - ० - १ -]

(१) “ अता रामपार्यां मना, लाग वेगं

सोशिले बहुत अन्याय मागे. ध्रु०

साधुदर्शन पहा, सतत भजनीं रहा

लाविशी देह जरि कामकार्जां;

रह्गदी निजपदीं, मोहमाया-नदी

आटली जाण घे माप माशी.” (रह्गनाथ, पस ३/९८)

(२) “ अूट गोपालजी जाडि धेनूकडे

पाहती संवगडे वाट तूझी.” (कृके-पस ३/पृ. १९२)

(३) “सावळा वर वर गौर वधुला !
 नियम देवादिकीं हाचि परिपाळिला—धु०
 गौरस्तनु जानकी राम धननीळ तो;
 रुक्मिणी गोरटी कृष्ण काळा;
 शुभ्र गङ्गानदी सागराला वरी,
 बीजा मेघास ती घालि माळा.” (देशा ३३)

(४) “अता शान्त होआं सख्या, मानसा रे !
 विषय विषतुल्य हे मान सारे ! धु०
 केलि केलीस तू शैशवीं यौवनीं,
 स्त्रीस तू निशिदिनीं मोहलासी;
 वासुराबन्धनीं हरिण गुन्ते जसा
 गुन्तलासी तसा तद्विलासी.
 वित्तमदमत्तजनचित्तसन्तोषणीं
 आतजनपोषणीं कावलासी,
 ग्रीध्र-भीष्मातर्पीं सहुनि बहुयातना
 पावलोपावलीं पावलासी.” (खाक ६४)

‘शेवटचें प्रेमगीत’ (गोवा २२५), ‘हृदयेधरीस’ (कावि ७०)
 ‘आराध्य देवतेस’ (माक १), वि. ह. आपटेकृत ‘घे झुडी’ (आमाला ६)
 अित्यादि कविता या मोहमायाजार्तीत आहेत.

धर्म ३ रा.

वियमजाति

प्रकार १ ला

एका मात्रावलीचे दोन वा अधिक चरण (असंयुक्त वा क्वचित् संयुक्त)
 आणि दुसऱ्या अखाद्या मात्रावलीचा एक (क्वचित् दोन) चरण मिळून या
 प्रकारांत कडवे सिद्ध होतें.

पद्मावर्तनी

पुढील तीन जार्तीच्या कडव्यांत लघ्वह्वलता मात्रावलीचें अप्रेसरत्व आहे.

१४२ ‘साकी’

{ [१५।५।५।-+] दोन
 { [१५।+, अ।५+] एक

- १४३ 'मुनिरमणी' { [१५।५।५।-+] दोन
 { [१३।५।+] दोन
- १४४ 'गौतमजाया' { [१५।५।५।-+] दोन
 { [१५।-+] दोन
- १४५ 'नीलमणि' { [-१५।५।५।+] दोन वा अधिक
 { [-१५।५।५।--+] अेक
- १४२ साक्षी { [१५।५।५।-+] लवङ्गलता दोन
 { [१५।+ , ३।५।+] चन्द्रकला अेक

मोवर्तील हें तिमिर करूनी कर्मशून्य मज टाकी
 काय करूं मी शरण घेया, तुज तनुवाड्मनसा की !

दावी पूर्ण शशी —० अथवा चन्द्रकला मजशी. (२६६)

अशा स्फुट साक्या नाटकांतून आढळतात. परन्तु अशा साक्यांची माला क्वचितच कोठे आढळते. 'सन्ध्याकाळची प्रार्थना' (अुस ४२२), 'वेपथूया-कारास सादरार्पित पद्यभूषा' (गोवा १२) आणि 'दैन्य न गेलें काही' (कोका २/२६६) या तीन कवितांत मात्र अशा साक्यांची माला आहे.

“ असो क्षण, असो घटिका किंवा दिवस असो तो तूशा
 अुसना मजला दिलास देवा, नाही नाही माझा,
 परत तुला देतों —० दिन हा वापरिला तव तो. १

विचार केले आज दयाळा, अुच्चारिजे जे केले,
 जर्गी आज आचार जेवढे माझ्या हातुन झाले

त्यांसह दिवस तुला —० अर्पी, स्वीकारिं याला.” २ (अुस ४२२)

- १४३ 'मुनिरमणी' { [१५।५।५।-+] लवङ्गलता दोन
 { [३।५।+] सुवनसुन्दर दोन

अेकन्दर ११ कडव्यांच्या मोरोपन्तकृत अहल्योद्धार काव्यांतील ५ वें, ६ वें आणि १० वें हीं कडवीं निराळ्या घटनेचीं आहेत.

(१) “ राम ^{भुट्टे}गो, 'गुरुया, हे की साक्षी, मुनिची मायां.
 पाहसा लावावा ? माझी माता तैशी आर्यां.

घाटे सहकट हे प्राणा,
कैदी लङ्घ्यावी आशा ?' १

विश्वामित्र म्हणे, ' या रामा, अतीतं म्हणशी माय.
माय न सुख लोकीं पुत्राचा जरि ही लागे पाय.

घत्सा, मातेला नेटें
धाबुनि धन्य करीं, भेटें. २

श्रीरामाच्या पदपद्माचा रज साचा स्पर्श-मणी
केली सुवर्णवर्णां पातकलोहमयी मुनिरमणी.

स्तविती सुखरमुनि रामा
शुद्धा अतुला सुखधामा. " ३ (मोस्फुका २/२६-२७)

(२) " धेनुमुखी हा व्याघ्रचि किंवा मधुमुख विपघट समजा.
अनुभव येतां रडाल मग की आता यातें भुमजा

पोशिल भरतचि तुम्हांला
जरि तो राज्यपदीं बसला. " १ (किप्र ५५३)

१४४ ' गौतमजाया ' { [१ प | ५ | ५ | - +] लवङ्गलता दोन
[१ प | - +] शुद्धसती दोन

मोरोपन्तकृत अहिल्योदार (द्वितीय) (मोस्फुका २/२५) या प्रकरणांतील
महुतेक कडवीं या घटनेचीं आहेत. ही जाति साकीहून मित्र आहे हें धुपड
आहे.

" विश्वामित्रं प्रावृट्काळें करुणामेषस्याम
गौतमजायामरुभूमीप्रति आणियला अमिराम
दीनोद्धारसमर्था
भजकां देशि पुमर्था. १

अिन्द्रें छळिली सती, पतीने कोपें दिधला शाप,
शाली शिळा सुशीळा, आता चारावे सन्ताप.

रामा परमपवित्रा
त्रिभुवनगीतचरित्रा ! " २ (मोस्फुका १/२५)

१४५ नीलमणि { [-।प।प।प।+] अरुणप्रभा दोन वा अधिक
[-।प।प।प।--+] विजया अेक

खुराज जिवीं वरिला -० सये कृतनिश्चय हा धरिला ध्रु०

मज मानवला नवरा नवनीरदनीलमणीसरसा,

धनराजित राजसभेत सभाजनवीक्षणिं केसरिसा,

धुडुमाजि सुधाकर देवि, पुरन्दरकाननिं कल्पगसा,

सखि त्याविण भूपगर्णी न गर्णीं मनिं साङ्ग्या विकल्प कसा सहसा. ” १
(आपस ६५ वें)

‘नळराज हिया वरिला०’ (दस्व २३४) हे पद्याहि याच जातीचें आहे. आनन्दतनयाच्या पद्यांत पद्याचा (-००-००) हाच प्रकार योजिलेला दिसतो. त्यामुळे त्याची रचना वृत्तस्वरूप दिसते. परन्तु जातींत अितर प्रकार चालत नाहींत असें नाही.

पुढील दोन जातींच्या कडव्यांत चन्द्रकान्त मात्रावलीचें अप्रेसरत्व आहे.

१४६ ‘परेश-श्वसन’ { [।प।प।प।+] दोन वा अधिक
[।प।+, अु।प।+] अेक

१४७ ‘मधुघोष’ { [।प।प।प।+] दोन वा अधिक
[।प।प।+] अेक

१४६ ‘परेश-श्वसन’ { [।प।प।प।+] चन्द्रकान्त तीन
[।प।+, अु।प।+] चन्द्रकला अेक

“ श्वसन परेशाचें -० प्रार्थना श्वसन परेशाचें ध्रु०

भक्तांच्या हृदयांत सञ्चरे, परतोनीं जाभीं,

अन्तःकरणीं प्रेमाम्रीला धुत्तेजन देअीं,

ज्वाला त्याचीं मुरम्य, निर्मल, दिव्य शुभी राहीं,

ह्या हो ज्वालेचें -० प्रार्थना नाम असे साचें. ” १ (शुभ ३०९)

ही नाययग चामन टिळकाची मुन्दर कविता तीन कडव्यांची आहे.

१४७ 'मधुघोष' { [१५।५।५।+] चन्द्रकान्त दोन वा अधिक
[१५।५।+] सन्तति अेक

“ चला चला जाअूं -० जगाचा शुद्धारक पाहूं. धु०
प्रीती आली देह धरोनी आम्हां ताराया,
हस्त धरोनी मृतांस आम्हां पुनरपि अुठवाया,
'जय जय येशू!' ह्या मधुघोषें भुवना व्यापाया,
प्रभुला हृदयीं साठबुनी घेअूं. ” १ (सुस ७६)

हें पद्यहि नारायण वामन टिळकांचेंच आहे.

पुढील दोन जातींच्या कडव्यांत चन्द्रकला मात्रावलीचें अग्रेसरत्व असतें.

१४८ 'सुराभरण' { [१५।+, अु।५।+] दोन वा अधिक
[१५।५।५।५] अेक

१४९ 'विचशा' { [१५।+, अु।५।+] दोन वा अधिक
[१५।५।५।+] अेक

१४८ 'सुराभरण' { [१५।+, अु।५।+] चन्द्रकला दोन
[१५।५।५।५] वनहरिणी अेक

“ साम्ब सुराभरणा —० आधी नमित्तों तव चरणां.
विघ्नतमा जो दिनमणि केवळ, करितों मग गणपतिच्या स्मरणा. धु०
रामकयापार्की —० जडले बहु कवि परि तिस की
आणी या लोकीं —० पहिला कविवर वाल्मीकी;
तत्पद सेजुनि बलवत्कवि या सङ्गीताची करितो रचना. ” १ (किप्र ५४७)

१४९ 'विचशा' { [१५।+, अु।५।+] चन्द्रकला दोन वा अधिक
[१५।५।५।+] चन्द्रकान्त अेक

(१) “ आली दिपवाळी —० गड्यांनो, आली दिपवाळी. धु०
रोज रोज शाळा —० पुरे ती, आला कण्टाळा.

चार दिवस आता —० मनाला कसली ना चिन्ता.

शुईं चागईं जशीं पाखरें स्वैर अन्तराळीं. ” १ (मानुक १८६)

(२) “ बाळ्यांच्या आशा —० भयह्कर चेटकिणी विचशा
मोहाचें जाळें —० पसरुनी करिती वाटोळे.

मोहित होअुनि फसतो मानव करितो दुक्खाला. ” १ (मानुक २५४)

पुढील चार जातींच्या कवट्यांत भूपतिमात्रावलीचें अप्रेसरत्व असतें.

- १५० 'सत्ताधारी' { [-१५१५१-+] दोन वा अधिक
[-१५१५१५१-+] अेक
- १५१ 'वनराजी' { [-१५१५१-+] दोन वा अधिक
[१५१५१५०+] अेक
- १५२ 'सृष्टिकवि' { [-१५१५१-+] दोन वा अधिक
[१५१५१५१+] अेक
- १५३ 'महात्मवती' { [-१५१५१-+] दोन वा अधिक
[-१५१-+] अेक
- १५४ 'विश्राम' { [१-५१-+, ५५-१-+] दोन वा अधिक
[-१५१५१५१+] अेक
- १५५ 'महती' { [१५१५१-+] दोन वा अधिक
[१५१-+, --१५१-+] अेक
- १५६ 'ग्रहमाला' { [१--+ ५५१५१-+] दोन वा अधिक
[१--+ ५५१५१५१-+] अेक
- १५० 'सत्ताधारी' { [-१५१५१-+] भूपति दोन वा अधिक
[-१५१५१५१-+] मवानी अेक

“ लोळती वैभवीं तयां सुखी मानावें
हैं तस्य जर्गी या जरी मान्यता पावे,
परि सत्य आंतलें ज्यांचें त्यांना ठावें—

शान्ती न मनाला म्हणुनी रडती कितीक सत्ताधारी.” (कास्फू ९९)
काव्यविहारीकृत 'याचना' (कास्फू ९९) ही कविता या सत्ताधारीजातींत
माहे.

- १५१ 'वनराजी' { [-१५१५१-+] भूपति दोन वा अधिक
[१५१५१५१०+] समुदितमदना अेक

“ ही अजुनि घोरते किर्रकिर्र वनराजी,
वेताळ गस्त नुकताच घालुनी जाओी,
जाल्लित वाप कानोसा घेभुन पाही,
गजर करूं देवाच्या नावें “जय मल्हारी बळी.”! (पारा ८६)

ग. ह. पाटीलकृत 'लुटारुंनी म्हटलेलें गाणें' (पारा ८५) आणि काव्यविहारकृत 'मान्यांच्या मुलास' (कारू ६०) या कविता या वनराजीजातींत आहेत.

१५२ 'सृष्टिकवि' { [-।प।प।-+] भूपति दोन वा अधिक
[।प।प।प।+] चन्द्रकान्त अेक वा दोन

(१) "बघ सृष्टीचे कवि कसे मरारति गगनीं,
गातात कोणत्या स्वैर सुरांचीं गाणीं,
चल अेकजीव हो लौकर त्यांच्या गाणीं
स्वर्गांत साह्य मग तेंच आमुच्या कार्नीं,

सौन्दर्याची द्वादि फिरविण्या वा तव अवतार,

(मग) अूठ निजशि कां असा ? गळ्या रे झोप झालि पार." (गोवा १८७)

गोविन्दाग्रजकृत 'निजलेल्या बालकास' या शिथिल रचनेच्या कवितेंतील हें अेकच (२ रें) कडवें या जातीचें म्हणतां येईल.

(२) "वेळ न कां गुणिबाळा झाला ? झोप किती घेशी ?
सूर्य चालला माभ्यान्हासी, अजुनि न कां अुठशी ? धु०

तव चहा निवुनि बघ केव्हाचा हा रोला !

मण्डळीहि आली केव्हाची सदानाला,

नधु वाजुनि गेले, पिता कचेरित गेला,

अूठ, रात मोकळें पडे, हो काळ सकळिकांशी." ? (आमो १५)

पां. गो. लोहोकरे यांची ही समग्र कविता पाचवें कडवें बगळल्यास, या सृष्टिकविजातीची आहे.

१५३ "महात्मवती" { [-।प।प।-+] भूपति दोन वा अधिक
[-।प।-+] अुदव अेक (काचित् दोन)

(१) "घाटले नाथ हो, तुम्ही अुतरतां खालीं
दे असहकारिता हाक तुम्हां ज्या कार्ली. धु०

हम्बरडा फोडी आर्त महात्मा जेव्हा

आघात झेलिले घोर भुरावर तेव्हा

त्या सजें द्रवुनी गमे धावलां देवा,

अैकिली आर्त किट्काळी." ? (तासक १६७)

‘सायिलें निराङ्गन गुह्या पदीं हें भायें’ (गोत-यमा ४०/४२,) ‘मनोगत’ (यज २७), ‘अमिनयपट्टु’ (यज ३८) ‘शोभनो गुह्या संसार’ (यज-१३३) अित्यादि कविता या महात्मवतीजार्तीत आद्देत.

(२) “मारिली ग मञ्जुळ मैना
जुहविली कशी ग दैना! भु०

किति अनन्त फिरती गोल जगाचे ज्यांत,
किति असहृष्य तारा, दिनमणि, रजनीकान्त,
जडविलें जयाहिर, चमचम करि दिनरात.

ती अशा प्रदेर्डीं ताना
घेतसे स्वैर फिरतांना.” १ (पागडू-वामा ५/१)

१५४ ‘विश्राम’ { [-।प।-+, ५५-।-+] दोन वा अधिक
[-।प।प।प।+] अरुणप्रभा अेक

“हे घनरयाम थीसम वदात्माराम

स्वातन्त्र्य सकलमुखनिधीं समपुंनि कधी पुरविशिल काम्! भु०

हे पथी तरुवारि गाती-० स्वच्छन्दें
काननीं त्यापरी रमती —० मृगधुन्दें,
स्वातन्त्र्यसील्य सेवाती —० आनन्दें,

मग अम्हालाच कां पारतन्त्र्यपञ्जरीं कोण्डिलें राम्! १

दण्डुनी दशानन तेव्हा —० कोदण्डें
सुरधुन्द रधिला देवा —० आनन्दें,
पाण्डवां राज्य दिधलें त्वां —० गोविन्दे,

मग अम्हांवरिच कां दया न करिशी मुनीन्द्रजनविश्राम्! २ (गोक १३)

‘महाराष्ट्रमहिमा’ (सहु २) ही कविता या विश्रामजार्तीत आद्दे.

१५५ ‘महती’ { [।प।प।-+] वंशमणि दोन वा अधिक
[।प।--,- --।प।--] शुक्रकला अेक

“महत्त्व भारी आहे या पृथ्वींचे,
त्याहुनि अतिशय या सगळ्या विश्वाचें;

पारे तुजमध्ये महतीचें जें बीज
त्याहुनि काही मोठी नाही चीज;—

उसब मनीं हें सार्वें; बापा, हें वच बहु मोलाचें.” (केक १८४)

१५६ ‘ग्रहमाला’ { [१ -- + ५ ५ | ५ | - +] नगराज दोन वा अधिक
[१ -- + ५ ५ | ५ | ५ | - +]

“जगदीश -० तात असशि कलिकाला;

तटवासी -० निरखिदि अखिल दिगुंच्या बालिश लीला. धु०

राहु करं -० झांकि सूर्यनयनांला,

विधु तिमिरी -० माण्ड लपण्डावाला,

ही पिङ्गा -० बालितसे ग्रहमाला,

स्वर्गङ्गा -० तटिं शुद्ध फुगड्या खेळति जणि बहु बाला.” १ (कोगु)

पुढील सात जातींच्या कडव्यांत लीलारतिमात्रावलीचें अग्रेसरत्व असतें.

१५७ ‘जलवाहिनी’ { [- १ ५ | ५ | ५ +] दोन वा अधिक
[१ ५ | ५ | ५ | ५ + || शु १ ५ | ५ +] अेक

१५८ “चकितहरिणी” { [- १ ५ | ५ | ५ +] दोन वा अधिक
[- १ ५ | ५ | ५ + || शु १ ५ | ५ +] अेक

१५९ ‘शुभास’ { [- १ ५ | ५ | ५ +] दोन वा अधिक
[१ ५ | ५ | ५ | - +] अेक

१६० ‘वरदायिनी’ { [- १ ५ | ५ | ५ +] दोन वा अधिक
[- १ ५ | ५ | ५ | ५ +] अेक

१६१ ‘बालमुकुन्द’ { [- १ ५ | ५ | ५ +] दोन वा अधिक
[- १ ५ - ५ +, - १ ५ - ५ + ५ ५ | ५ +] अेक

१६२ ‘स्नेहसागर’ { [- १ ५ | ५ | ५ +] दोन वा अधिक
[१ ५ | ५ | ५ | ५ +] अेक

१६३ ‘जगन्नायक’ { [- १ ५ | ५ | ५ +] दोन वा अधिक
[१ ५ | ५ | ५ | +] अेक

१६४ ‘प्रीतिखेल’ { [- १ ५ | - + ५ - ५ | +] दोन वा अधिक
[- १ ५ | ५ | ५ | - +] } संयुक्त चरण
[- १ ५ | ५ | - +]

१६५ "दैव-मन्त्रि" { [१५१ + ५५ -- १ +] दोन वा अधिक
[१५१ - +] अक

१६७ 'जलवाहिनी' { [- १५१५१० +] लीलारति दोन वा अधिक
[१५१५१५१० + ॥ अ१५१० +] अक संयुक्त

"रजनीचें अवगुण्ठन पडलें सान्वा विश्वावरी,
दाटले मेघदि गगनोदरीं. ध्रु०

सोड्ढनि गाव ही शुद्ध भिमारत जुनी,
किति किरं रान हें माजे चौचाजुनी !

खळखळा याहते मधेच जलवाहिनीं,

पिसाट चारा तरुणपौतुनि फिरुनी भय दाखवीं,
माजली भेसुर कोळेकुमी" (गीत) .

श्री. ग. दादे यांची 'गिरणी मालकास' (भाले १२) ही कविता या
जलवाहिनी जातींत आहे.

१६८ "चक्रितहरिणी" { [- १५१५१० +] लीलारति दोन वा अधिक
[- १५१५१० + ॥ अ१५१० +] अक संयुक्त चरण

"ही पाण्यालागी हण्डा घेभुनि शिरीं
चालते विहिरिकडे सुन्दरी. ध्रु०

हा विहिरिवरती आम्रवृक्ष डोलतो,
कोकीळ ओतुनी कण्ठ वाग भारतो,
बुभि कुभि मोटेचा शब्द मधुनि चालतो,

आसूड सप्पदिशि औकुनि बैलावरी

सुन्दरी बिचके हरिणीपरी." (माभा ७६)

'गोफगवाली' (माभा ६२) आणि 'सुन्दरी' (माभा ७६) या कविता
या चक्रितहरिणीजातींत आहेत.

१६९ 'शुद्धास' { [- १५१५१० +] लीलारति दोन वा अधिक
[१५१५१५१ - +] लवङ्गलता अक वा दोन

"हा शुद्धा अरुण बघ शुभवे पूर्वेकडे,
वद कोण तयाचें गाणें गाभिल गडे !

हा देवद्वारी चौघडाहि घडघडे,
करि कोण तुझ्याविण बोल तयाचे खडे ?

तव कवनाची वाट पाहती पहा शुभवर्ली किरणें,
गाधुनि गाणीं प्रेमळ त्यां खुळास तूंच रे देणें." (गोवा १८६)

या पद्याचीं अितर कडवीं अशीं नाहीत.

१६० 'वरदायिनी' { [-।प।प।० +] लीलारति दोन वा अधिक
[-।प।प।प।० +] कमललोचना अेक

"कां अशी अचानक तुझ्या लोचनीं तुहुम्भ भरलीं जळें ? धु०
नुकताच देवते, कौल मला देवुनी
केलेंस मला स्वर्गीय सुखाचा धनी;
ते धुमतीं महगल अजुनी कानीं ध्वनी
तों व्हावी वरदायिनीच कम्पाकुला कशी नाकळे !" (यज्ञ ५६)

'मैना' (कास्फू ८४) ही कविता याच वरदायिनीजातींत आहे. ध्रुवपद
मात्र निराळें आहे:-

"पिञ्जल्यांत घुरते मैना,
कुणि सोडीना, मन राहीना." (कास्फू ८४)

१६१ 'बालमुकुन्द' { [-।प।प।० +] लीलारति दोन वा अधिक
[-।०-० +, -।०-० + ५५।प।० +] अेक

या जातीचें नाव 'तुझ्या बालमुकुन्दें अजि बाजी दैना केली' या प्राचीन
पद्यावरून घेतलें आहे.

"मज चैन नसे गे कशि मी रिहवूं मना ?

घडि घडी मनीं स्मरण होअुनी -० सखये दिन जाअिना. धु०
किति लोचन भरलें जातांना येथुनी,
किति आंतुन आलें हृदय सखे, दादुनी,
परि आवरिलें मन होतें किति आंतुनी !

ओतिलें क्षणीं हृदय घेअुनी -० बाळाच्या चुम्बना." १ (गिका ७५)

द. ग. कुळकर्णी यांची 'अर्पणपत्रिका' (भाले ३५) ही कविता या
बालमुकुन्दजातींत आहे. यशवन्तकृत "मज विफल मने म जीचित माझें

सखे” या कवितेत कव्याची यान्धणी घरीलप्रमाणे नसल्याने त्या कवितेची जाति मात्र बालमुकुन्द होअं शकत नाही.

१६२ ‘स्नेहसागर’ { [-।प।प।० +] लीलारति दोन वा अधिक चरण
[।प।प।प।० +] समुदितमदना अेक

(१) “ अहा ही दैवदो लघली

विपिनीं फिरतां अवचित मजला कण्टककलिता कळी ! शु०

करिं घरितां देअी दिव्यगन्धपरिमळा,

मुषडितां नयन करि प्रेमदृष्टिसोहळा,

ओष्टासि देतसे स्पदांमोद आगळा,

स्नेहसागरा सञ्चित करिते घाटे प्रतिपाकळी.” १ (केपगु ५४)

यशयन्तकृत ‘प्रतिमालेखन’ (यग ८३) आणि ‘शैवालाने आच्छादिलेल्या विहिरीचें गाणें’ (२) (यग १०६) हीं या स्नेहसागरजातीतील आहेत. ध्रुवपद मात्र निरळें आहे.

(२) “ शैवालानें मला टाकिलें व्यापुनि पुरतेपर्णी

गुदमरे जीवहि त्या दडपर्णी.

शु०

बाहेर वाहते वाऱ्याची झुळझुळ,

लागतां तयाची पुसट कधी चाहुल,

चल-बिचल अन्तरीं करि मजला व्याकुळ,

परी मुटेना मिठी तयाची बसल जी जखडुनी.” १ (यग १०६)

१६३ ‘जगद्रायक’ { [-।प।प।० +] लीलारति दोन वा अधिक
[।प।प।प।० +] चन्द्रकान्त अेक वा दोन

“ जगद्रायका बालकवे, चल अूठ अूठ आता !

दूच निजशि तरि कोण साड्ग मग जागवील जगता ! शु०

भ्रममरें विश्व हें सर्व जयामधि बुडे

चल फोडुनि टाकूं ते फसवे बुडबुडे,

मग बसूं जाशुनी कालाच्याही पुढे,

तव मुणबरोबर कोण न यापरि भुडे !

गोविन्दाग्रज कविशि तुजसवें ने देजनि हाता,
जगद्गायका बालकवे, चल अूठ अूठ आता.” १ (गोवा १८६)

१६४ “प्रीतिखेल” $\left\{ \begin{array}{l} [-१५१-+५-०१+] \\ [-१५१५१५१-+] \\ [-१५१५१-+] \end{array} \right\}$ मालिबाला
दोन वा अधिक
अेक संयुक्त चरण

“तुज खेळ वाटली प्रीति मना रे वेड्या,
हो अता तरी खातरी ! जाशि वाटे त्या ? भु०

हो छुन्नुमुन्नु ती कोठे-० जें शुपा,
ताच्यांस दाविं मी चोंटें-० दशदिशा,
मिळतील, न वाटे खोंटें-० किति नशा !

कुणिकडे दडाले पुढे हिऱ्याचे खडे नभांतुनि सान्या ?
हो शुपा प्रखर मध्यान्द, कुटुनि समजाया ?” १ (तासक ७२)

१६५ “दैव-ग्रन्थि” $\left\{ \begin{array}{l} [१५१+५५--१+] \\ [१५१-+] \end{array} \right\}$ दोन वा अधिक
अेक

“दैवें गाठ तुह्मी -० मग पडली,
विवाह हो अपुला -० ते कालीं;
प्रणय नसे पहिला -० तरि अपुलीं
अेकरूप हृदयें -० तीं शालीं,
दिव्यप्रेमें न्हालीं.” (सपाजि-माघ ५४)

पुढील सतरा जातींच्या फडव्यांत पादाकुलकाचें अग्रेसरत्व आहे.

१६६ ‘प्रेमतारका’ $\left\{ \begin{array}{l} [१५१५] \text{ दोन वा अधिक} \\ [१५१५१५१--++॥५१--+] \text{ अेक} \end{array} \right\}$

१६७ ‘आयुनीका’ $\left\{ \begin{array}{l} [१५१५] \text{ दोन वा अधिक} \\ [१५१५१५१--+, -१--+] \text{ अेक} \end{array} \right\}$

१६८ ‘कलकल’ $\left\{ \begin{array}{l} [१५१५] \text{ दोन वा अधिक} \\ [१५१५१५१+, शु१५१+] \text{ अेक} \end{array} \right\}$

१६९ ‘श्यामाराणी’ $\left\{ \begin{array}{l} [१५१५] \text{ दोन वा अधिक} \\ [१५१५१५१--+] \text{ अेक} \end{array} \right\}$

- १७० 'हृदयेधरी' { [१५।५] दोन वा अधिक
 { [१५।५।५।+ॽ+] अेक
- १७१ 'स्मर' { [१५।५] दोन वा अधिक
 { [१५।५।५।-+] अेक
- १७२ 'सृष्टिलता' { [१५।५] दोन वा अधिक
 { [१५।५।५।+] अेक
- १७३ अञ्जनी { [१५।५] दोन वा अधिक
 { [१५।५।५।+] अेक
- १७४ 'रतिकेलि' { [१५।५] दोन वा अधिक
 { [१५।+, शु।५।+] अेक
- १७५ 'चित्तरञ्जन' { [१५।५] दोन वा अधिक
 { [१५।५।+ॽ+ॽॽ।+] अेक
- १७६ 'नयनचकोर' { [१५।५] दोन वा अधिक
 { [१५।५।५] अेक
- १७७ 'प्रसन्ननयना' { [१५।५] दोन वा अधिक
 { [१५।५।--+] अेक
- १७८ 'लतिका' { [१५।५] दोन वा अधिक
 { [१५।५।-+] अेक
- १७९ 'युवतिभूषण' { [१५।५] दोन वा अधिक
 { [शु।-+ॽॽ-।५।-+] अेक
- १८० 'नववधू' { [१५।५] दोन वा अधिक
 { [-।५।--+] अेक
- १८१ 'वत्सलता' { [१५।५] दोन
 { [१५।--+] दोन
- १८२ 'नागी' { [१५।५] दोन वा अधिक
 { [-।५।-+]
- १८३ 'मेघराज' { [१५।५] दोन
 { [-।-+ॽ-+] दोन
- १८४ 'शिवराज' { [१५।५] दोन वा अधिक
 { [शु।-+] अेक

१६६ 'प्रेमतारका' { [१५१५] पादाकुलक दोन वा अधिक चरण
 { [१५१५१५१ - - + ५५११५१ - - +]
 अेक संयुक्त चरण

(१) " आयुष्याच्या घनान्धकारी
 हास्यरसें मज रङ्गाविणारी

प्रेमतारका अेक मिळे जरि, अुदासवाणा जीव पिता
 हसेल कायमचा अैसा. " (कुक ८५)

(२) " आकाशीचा गुलाब फुलला,
 माणिकमोत्यांचा रस भरला,
 रङ्गदेवता बनवि तयाला, वास दरबळे चोहिकडे,
 देठ दिसेना कुणीकडे. " (दसु-यमा ५/५९)

१६७ ' आयुर्नौका ' { [१५१५] दोन वा अधिक
 { [१५१५१५१ - - +, - १ - - +] अेक

" अकस्मात अुभविशी राजसे अुन्मादक प्रीतिच्या खुणा,
 अ्रमविशी मना. धु०

सुकल्या माळावरी अुसळला

पर्जन्याचा श्रोत अवेळां,

धुन्द काजळ्या रात्री दिसला

दीपक चुकल्या वाटसराला,

कालौषामधि परी बहकली आयुर्नौका पिशापरी,

कशि धरूं तरी ? (टिविसि-रमा ६/१)

१६८ ' कलकल ' { [१५१५] पादाकुलक दोन वा अधिक
 { [१५१५१५१ +, अु१५१ +] अेक संयुक्त

" अुशास पर्वत धेअुनि सागर

निद्रा करिती भूशय्येवर

कलकल तालांन वाहला शान्त रसाचा नाडू

तयाचा स्वप्नामधि पडसाडू ?

सुखशय्येतिल सागर असला

अयाडूग शान्तीने भरलेला

त्यास हलधुनी फुहूक मारितों दयांच्या नस्तांत

नाचती तुफान झन्झावात. ” २ (आ-कगु ४९)

१६९ ‘श्यामाराणी’ { [१ प १ प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[१ प १ प १ प १ - - +] अेक (क्वचित् दोन)

‘श्यामा राणी गमीर रजनी’ (केक १५२) या कैदावसुतकृत कविते-
वरून या जातीचें नाव घेतलें आहे.

(१) “ जेव्हा जेव्हा वाढायार्ते
येअि सुमद्रा ती त्या यतितें
मुळनि पाहुनी तद्रूपातें तैषे नाना ढङ्ग करी. ” (किप्र ४९७)

(२) “ गरिब विचार माधुकरि !
दुखल तयाला जन्मभरी. ध्रु०
कडक अुन्हाने जीव घावरे,
कपोल मुकले, घमें भिजले

पायीं चटके, तापे डोकें घापा टाकित पळे जरी. ” १ (राभी-कि १८)

(३) “ नवलाख दिवे हे तुझ्या घरी,
कां जातिस दुसऱ्याच्या दारी ! ध्रु०

हा अनन्त पसरला नीलिमा
शान्त गमीर जयाची सुयमा

विभूति ही प्रमुची निस्सीमा नान्दतसे तव शिरावरी. ” १ (धा-मधुमा १)

(३) शशिवदना म्हणुं कसें तिला मी !
अुसऱ्या तेजें वदन खुलवि तो निज तेजें सखिमुख विलसे. ध्रु०
शशिच्या अुदरीं जड दगड कसे,
सखिच्या अुदरीं हिरा विलासे,

त्यांतुनि सोऱ्ज्वल भविष्य हासे, सखि तारकगणसदन कसें ! ”
(कुमा ५०)

ताम्बे यांची ‘प्रणयप्रभा’ नावाची जी कविता (हासक १०६) आहे ती
स्तुतः या श्यामाराणीजातीची आहे.

१७० 'हृदयेश्वरी' { [१ प १ प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[१ प १ प १ प १ प + २ ० +] प्रियलोचना अक

(१) “ कां आड सखे तू येप्रशि ये ? धु०
दिन बहु झाले तिकडे येअुनि
अन्तःपुरिचें सुख तें सेअुनि,

असेल त्यांची अत्कण्ठा मनि जाअुंदे परअुनि त्यांप्रसंगे ! ” १

(किप्र ३६१)

पण हें किलोस्करांच्या नाटकांतील पद्य देवलांचें आहे.

(२) “ पाहिलि का सुन्दरी
जनककुमारी कुणि तरी ? धु०
या अुटजा, तव प्रसन्नतेला
जिचा समागम कारण झाला,

साइग कुठे रे विदेहबाला ती माझी हृदयेश्वरी ! ” १ (अुपो ३७)

या जयकृष्ण भुपाध्ये यांच्या कवितेंतील पहिलीं नअू कडवीं शुद्ध रचनेचीं आहेत. अुरलेल्या दोन कडव्यांत थोडें शैथिल्य आहे.

१७१ 'स्मर' { [१ प १ प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[१ प १ प १ प १ प - +] लवङ्गलता अक

(१) “ साध्य नसे मुनिकन्या मज ही,
परि वेडे मन अैकत नाही. धु०
पाहुनि सखिच्या विविध विलासा
मन घेअी हें बहु विश्वासा,

स्मर जर तुष्ट न होअी, मी परि बहुसुख यांतचि घेअीं. ” (किप्र ३४१)

(२) “ कुअुनि सखे वद येशी प्रतिभे ? धु०

अशैयाच्या अन्ध तमाअुनि
की तेजोमय खत्रझाअुनि,

चैतन्याच्या कीं हृदयांअुनि सभ्भशुनी स्फुरतेसी ! ” (च-कमा २)

'मधमाशी' (मानुक १९२), 'प्रभूचा सहवास' (अुस २९०), 'धुव-
दास' (गोवा ११), 'वन्दियान् गरड' (यध ६५), 'केशवसुतास'

(कावि ५१), 'केशवसुतांची कविता वाचून' (कावि ५२), 'हाक' (तासक १८६), 'मैरव' (तासक १८७), 'खटारा' (कास्फू ६९) अित्यादि कविता या स्मरजातीत आदित.

(३) "आज फिरुनि कां दारिं भुगवला ?

शपय घेअुनी गेलां त्या दिनिं केलि न कां दुजि नारि ?

(भुगवलां आज फिरुनि कां दारिं !) धु०

खचित वाटलें याल कधीहि न,

माजुनि पोलुनि गेलें हें मन,

ओस जाहलें सारें त्रिभुवन, जिती मरें संसारिं." १ (तासक १९८)

येथे 'भुगवलां आज फिरुनि कां दारिं' हा ध्रुवपदाचा भाग कडव्याला जोडून म्हणावयाचा आहे म्हणून कडव्याच्या अन्तीची 'रि' न्हस्व आहे; पण अमुकच भाग जोडून म्हटला पाहिजे असें नाही. तेव्हा ही 'री' दीर्घ समजून पद्याची जाति स्मर ठरवायला काही प्रत्यवाय नाही.

१७२ सृष्टिलता { [१।प।प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[१।प।प।प।० +] समुदितमदना अेक

(१) "तीच मनोहारिणी

जी ठसलीसे मन्मनीं. धु०

सृष्टिलतेची कलिका फुलली,

अनुपम माधुर्याने भरली,

जिच्या दर्शनीं तटस्थ घृती

भान सर्वही विसरानि जाती ती युवती पद्मिनी." (केक १९१)

(२) "अूठ गडे सस्वरी-० सेवा शेवटची ही करी. धु०

डाग नको हा बैधव्याचा,

मज सोसेना विरह पतीचा,

केला निश्चय सहगमनाचा अग्नि पेटवी तरी." (देशाप)

'अुदार चन्द्रा !' (तासक १३७), 'निजल्या तान्हावरी' (तासक १४२), 'पेरीवाला' (तासक १४४), 'पक्षी पिन्जव्यांतून अुदाला' (तासक १४४), 'दृष्ट दिला लागली' (तासक १४५), 'विरहांतील चित्तरञ्जन' (तासक

१४६), 'डोळ्यांतील जादू' (तासक १४७), 'दे पूर्ण हृदय सुन्दरी' (तासक १५३), 'समर्थीच्या पायार्शी' (यध ५७), 'अनन्ताची आरती' (सारा १५२), 'धुम्वरांतले किडे' (कासू ३८) अित्यादि कविता या सृष्टिलताजातीत आहेत. पक्षिनी हें अेका वृत्ताचें नाव असल्याने तें या जातीस देतां येणार नाही.

१७३ 'अञ्जनी' { [१५।५] पादाकुलक दोन वा अधिक
[१५।५।५।+] चन्द्रकान्त अेक

(१) "लडूकेहूनि अयोध्ये येतां
रामऽ लक्ष्मणऽ सीता

हऽनूमन्तें अञ्जनि माता दाखविली रामा"

हें मूळ अञ्जनीचें गीत बसवलिह्गाने रचिलेलें आहे असें श्री. जगन्नाथ रघुनाथ अजगांवकर म्हणतात; कारण, या गीतांत शेवटीं "मातापुत्रां आलिह्गान। बसवलिह्गा समापान" असे दोन चरण आहेत. या अञ्जनीच्या गीतावरून या जातीला अञ्जनी हें नाव मिळालें आहे.

(२) "कपी घेभुनी बसला यीणा,
घूक लागला घेभूं ताना,

रसिक न कोणी जनीं म्हणोनी श्मशान गानागारू." १ (टिक १४८)

'पुष्पाप्रत' (केक ९०), 'फुलपांखरू' (केक १५५), 'गाण्याचें गाणें' (विक ८६), 'दसऱ्याचें सोने' (विक ९०), 'सेवा' (टिक १९१) 'लोकमित्र' (टिक १९२) 'बोम्याचोम्व' (टिक २१८), 'श्मशानांतलें गाणें' (गोवा २३), 'अवेळीं ओरडणाऱ्या कोकिलेस' (गोवा ५०), 'बागेंत बागडणाऱ्या लहानग्यास' (गोवा ९१), 'आशा-निराशा' (कावि १०), 'अेकच शान्तिस्थान' (गिका २८), 'अिरलेवाली' (माभा ५४) अित्यादि कविता या अञ्जनीजातीत आहेत.

१७४ 'रतिकेलि' { [१५।५] पादाकुलक दोन वा अधिक
[१५।+, अु।५।+] चन्द्रफला अेक

(१) "बधुनि मुमद्रेला —० बघा यति घेदाधुनि गेला ! मु०
हरतातिल ती गोमुक्ति गळवी,

आशीर्वचनीं जिब्हा चळली,
नासिकाग्र दृष्टीही बळली

निर्लज्जचि झाला —०टकमक मुख तें बघण्याला.” (किप्र ४९६)

(२) “कपटानृतभूमी —० मायादम्भगेह नामी. ध्रु०

केवळ रतिकेलीचें मन्दिर
सुरतोत्सव सौख्याचें आगर
अशी गणिकातनु ही सुन्दर

म्हणुनि कामहोर्मी —० चतुरे, तोपवि तो कार्मी.” (देमृ ५७)

‘हरिमुरलीचा मधुर गीतरव०’ (टेआ ३/८६) ही कविता या रतिकेलि-
जार्तांत आहे.

१७५ ‘चित्तरञ्जन’ { [१प१प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[१प१प१+५०+५५१+] अक

(१) “मारी नाड तमारे हाते प्रभु सम्भाळजो —० रे
मुजने पोतानो जाणनि प्रभुपद पाळजो —० रे ध्रु०

पय्यापय्य नथी समजातूं
दुक्ख सदैव रहे अमरातूं

मने हशे शूं यातूं ! नाय, निहाळ जो —० रे (केशव-आम १९३)

(२) “जाअूं याहो खेळायाला चित्ता रञ्जवाया. ध्रु०

कुञ्जवनामाधि गोपस्त्रिया त्या
रञ्जविती हो परमात्म्या त्या

फेर धरुनी छाऽन चित्ता रञ्जवाया.” (अनामक)

१७५ अ ‘मुक्ता’ { [१प१प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[१प१--+५५१प१+] अक

“नका करूं अविचार !

भार्या नूतन वृद्धपर्णी ती व्याधिच देते ताप अपार. ध्रु०

शक्ति नसोनी मुक्ता हातीं

घरितां प्रबळ हिराणुनि मेती

जरठ पतीची तीच गती —० प्या मनिं यांतिल सार” १ (देशा ४७)

नरहर शङ्कर रहाळकर यांच्या 'भिक्कारू'! आणि 'क्षिप्रातीरावर'
(रपु १७, १७१) या कविता या मुक्ताजार्तीत आहेत.

१७६ 'नयनचकोर' { [१५।५] पादाकुलक दोन वा अधिक
[१५।५।५] अनलज्वाला अेक

(१) " जो मम नयनचकोरा अिन्दू,
नाही ज्याला मत्सरविन्दू,
दुर्भाग्ये, तू त्या नच निन्दू माझ्या रामा. १
रामापरता भेदचि नाही,
दोन्ही मूर्तीं अेकचि पाही,
ही मी आण नृपाची वार्हीं, नटळे नेमा." २ (किम ५७६)

(२) " विनति अेक अजि करित पदाला,
परिस भगिनिच्या प्रेमबचाला या समयाला. मु०
अन्धाराची रजनी सरली,
हसत हसत ही अुया पातली,
अरुणमीलनीं रड्युनि गेली,
विहग फाडिती मधुर रवाला या समयाला."

(मस-आमा अँग १९११)

१७७ 'प्रसन्ननयना' { [१५।५] पादाकुलक दोन वा अधिक
[१५।५।-+] शुभगद्गा अेक

" अेक दरीच्या तोण्डापाशी
बसलां होतो अेके दिवशीं
गाळित दुवरीं मां अधुमीं टपाटपा ! १
रम्य चन्द्रिका होती पढली
प्रसन्ननयना सधी दिसली
वारीं मस्मिता यादत गेली शणोक्षणीं." २ (मानुक ६२)

१७८ 'लतिका' { [१५।५] पादाकुलक दोन वा अधिक
[१५।५।-+] पंचमणि अेक

पादाकुलकाचा दुवा [१५।५।-+] या मात्रावलीशी जुळतो, [-१५।५।-+] या मात्रावलीशी जुळत नाही. अर्थात् पुढील पद्यांत अन्त्य चरणाच्या आरंभी छन्दोमद्ग आहे.

(१) “अभिवादन करित निसर्गा सुन्दर शोभा. शु०

प्रमा रवीची करि अर्धाङ्गा,
ज्योत्स्ना ठेवी विधुच्या सद्गर्गा,
लतिकेशी तरुच्या अुत्सद्गर्गा,

(जो) वसुन्धरेशी योजी अम्बरभागा.” (कोप्रे)

(२) “कां असा साजर्गा, साद्ग घडघडे अूर ? शु०

पवन वाहतां तरुशिखरावर
जेवि थरारे ताम्बुस मोहर,
कम्पित होर्जी त्यापरि अधरऽ

(पा-) हिलें कोणतें चित्र असें मेखर ?” (काकि-यमा ३३)

१७९ “युवतिभूषण” { [१५।५।] पादाकुलक दोन वा अधिक
[शु।-+, ५५-१५।-+]

(१) “फुलें वेलीचीं-०भूषणें तशीं युवतीचीं. शु०

नाही कधि गे मी चोरीलीं,
द्विजयज्ञधनें नच मी हरिलीं,
वाळें वित्तार्थ न कधि नेलीं,

रीति चौर्थाची-०धरिली ही सुविचारची.” (देमृ ४१)

कडव्याच्या तिसऱ्या चरणाच्या अन्ती आवर्तन पूर्ण असल्याने पुढील चरणांत आद्यतालकपूर्वगण असतां कामा नये पण तो तर येथे पाच मात्रांचा आहे ! येथे छन्दोमद्ग होतो. पण ‘शास्त्रद्रुदिवलीयसी !’ ‘घटोत्कच माया’ (तासक ६४) ‘आवड आणि प्रेम’ (टिक १०९), ‘पळाचा भरवसा’ (टिक २०६) ‘घरंत वसलेल्या काजव्यास’ (गोवा ६) अित्यादि कविता या युवतिभूषणजातींत आहेत. आधींचे चरण सोळा मात्रांचे हवे असल्यास ते [शु।५।०+] या मात्रावलीचे प्यावेत म्हणजे मग मात्र छन्दोमद्ग होणार नाही. (पुढे वधूवस्त्री आणि स्वरसुधा पहा.)

सुवतिभूषणजातीसारख्या रचनेंत कित्येकदा चौथ्या चरणाचा पूर्वाध्वच असतो आणि शुक्तरार्धाच्या ठिकाणी ध्रुवपदांतील तेवढा भाग आवृत्त करण्यांत येतो. परन्तु तो कडव्याच्या घटनेंत धरितां येत नसल्याने ती जाति वेगळी मानिली पाहिजे. (खाली १८४ शिवराजजाति पहा).

१८० 'नववधू' { [१५१५] पादाकुलक दोन वा अधिक
[-१५१-- +] कर्णकुल्ल अेक

येथे छन्दोमद्ग्न होतो; परन्तु ताम्बे यांच्या पुष्कळच लोकप्रिय कविता या जातीच्या असल्याने ती सुवतिभूषणजातीप्रमाणेच रूढ झाली आहे.

(१) “ नववधू प्रिया, मी चावरतें;
लाजतें, पुढे सरतें, फिरतें. ध्रु.
मला येथला लागला लळा
सासरि निपतां दाटला गळा,
यागवर्गाचा येथला मळा
सोद्वितां कसें मन चरचरतें ! ” १ (तासक ११५)

ताम्बे यांची ' प्रणयप्रभा ' (तासक १०६) ही कविता मात्र या जातीची नव्दन श्यामाराणीजातीची आहे हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. अर्थात् नववधू जातीला प्रणयप्रभा म्हणजे चुफीचें होईल.

(२) “ भिक्षु नये मुळीही मना,
संरायी सोड कल्पना. ध्रु०
काल चान्दणें मुन्दर फुललें,
आज गगन मेघांनी भरलें,
निर्दाळोनी दग दे काळे
हाळवेल भुषा नभि चन्द्र पुन्हा. ” (कासक १७)

१८१ 'वत्तलता' { [१५१५] पादाकुलक दोन वा अधिक
[१५१-- +] अचलगति दोन

“ या हो या हो प्रियजन या हो
जाभु चला परमेश्वर सदनीं

भक्ती शान्ती धरुनि मनीं
सुन्दर गायन गा वदनीं. १
देवाजीच्या बत्सलतेला
अुपमा न जर्गी अुपकारांला,
स्मरुनी चिर्ती ते सगळे
प्रेमाभ्रुंचीं वाहुं फुलें." २ (अुस ४५७)

१८२ "नागी" { [1 प | प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[- 1 प | - +] अुद्धव अेक

(१) " नागिणी चपल खलजिह्वा
दुःस्वभावा धरि दावा,
चावेल सन्धि ये जेव्हा. पु०
सुन्दरदाराकरलोमाने
विघ्न विघाहीं केलें त्याने
म्हणतिल, लाञ्छन तें नांवा. " १ (देशा १०७)

(२) " ही आग भडकली खाली !
तज्ज्वाला गगनाला
पोचली आज या कार्ली. पु०
किती पोकळ्या कळ्या कोवळ्या,
किती गळात्या फूलपाकळ्या,
वनता अुद्याना आली. " १ (रपु ७९)

(३) " मजशी नकळे - ० मी अथवा जन हे चकले. पु०
प्रपञ्च मोठा आप्पलपोटा
परमार्थाचा पय वा खोटा
पडलें मज गूढ न अुकले. " (विक ८२)

१८३ 'मेघराज' { [1 प | प] पादाकुलक दोन वा अधिक
[- 1 - + 5 - ० 1 +] दोन

" मज ओलावा ह्या
मुकलेल्या या जिवा. पु०

कुणा तरी हृदया विलगावें,
 भ्याड मुलापरि शोपीं जावें,
 स्वप्न गोड मग बघत रहावें,
 आस असे ही जिवा,
 कोणि तरी तोपवा. १

या अुतरा मेघराज भाझे
 चाखूं था रस ताजे ताजे
 तप्त मना करितील गार जे,
 प्रेमरवा अैकवा
 या मोय नाचवा.” २ (षा-मधुमा ८)

१८४ ‘शिवराज’ { [१ प १ प] पादाकुलक दोन वा अधिक
 { [अ १ - +]

(१) गडावर जाअूं-० शिवराजदर्शना लाहूं. धु०
 आमचा गुरु श्रीशिवराणा
 पुनरुज्जीवन हेतु पुराणा,
 महाराष्ट्र दीर्घाचा वाणा
 सड्कटीं बाहू.” (विक ६)

‘शिवराजदर्शन’ (विक ५), ‘चाललेली घटिका’ (टिक २०७),
 ‘मुरली’ (टिक २१४), ‘आन्धज्यांची माळ’ (गोवा ३८), ‘पुनर्जात
 प्रेमास’ (गोवा ५५), ‘कवि आणि कैदी’ (गोवा ९४), ‘मनांतली पाल’
 (गोवा १२८), ‘लाण्डोर’ (गोवा १७२) आणि ‘जागेपणचें स्वप्न’
 (गिका ६३) या कविता या प्रकारच्या आहेत.

१८५ ‘नगरभूषण’ { [१ प १ - - +]
 { [१ प १ +]

“ जो या नगरा भूषण खरा
 जैसा भाळीं शोभे हिय
 ज्याच्या सहजगानी गिरा
 रड्गलि सुजनांची. १

निर्धन असतां धनदापरी
 औदार्यानिं अहर्गां घरी,
 दुर्दैवानें छळिलें तरी
 शील न सोडी जो." २ (देमृ २६)

यांतील पहिले तीन चरण [- - | प | +] या मात्रावलीचे आहेत असेहि म्हणतां येतील.

पुढील चार जातींच्या कडव्यांत अचलगतिमात्रावलीचें अप्रेतरत्व आहे.

१८६ 'अलकभार' { [| प | - - +] दोन वा अधिक
 [| प | प | प | प | - - +] अेक

१८७ 'रामरसायन' { [| प | - - +] दोन वा अधिक
 [| प | प | प | - - +] अेक

१८८ 'श्रद्धा' { [| प | - - +] दोन वा अधिक
 [| प | प | प | - +] अेक

१८९ 'परात्परकरुणा' { [| प | - - +] दोन वा अधिक
 [| प | प | प | +] अेक

१८६ 'अलकभार' { [| प | - - +] अचलगति दोन वा अधिक
 [| प | प | प | प | - - +] अेक

(१) " भलतयाहि जीवा राऽमनामचि तारी. मु०

योगयागहिमपर्वत रे

त्यांत साधक न सर्व तरे

सर्वे गमे गुह्य गर्व होय अथ पर्व त्यांत कवि सर्वेहि

म्हणती रामनाम." १ (भोप्र १।९९)

(२) " चान्द्र विनेचा नभावरी

पाहुनि भुमले विभावरी,

कव्युनि बगली दारागशी पाय पेभिना पुढे सुळी, ही

नाच खुळी." १ (आ-क्यु ९९)

(३) “सख्या साजणा, बघा गडे
कोर चालली कुणी कडे;
दिलांत घडघड तरी लोटते सखी चान्दणी तिला पुढे ही
प्रियाकडे.” १ (वन्यश-पिंपा ३८)

(४) “आकाशींची वीजच की
अवतरली या भूलोकीं
अलकभार मृदु मन्द वायुच्या झळुकीं सरशी भुडे पहा जणु
पदपद हा.” (श-मा ६१)

१८७ ‘रामरसायन’ { [१ प १ - - +] अचलगति दोन वा अधिक
[१ प १ प १ प १ - - +] हरिमिनी अेक

(१) “जागा जागा झटका रे
गुरुपदि जाभुनि हटका रे
रामरसायन घ्या तुम्हि घुटका तरीच होअिल सुटका रे.” १
(रामदास, पस १/२८४)

(२) “नीलनील नमसरोवरीं
चन्द्रकलेसह कैलि करी
नक्षत्रांची गोड सहचरी दावा मजला कोणि तरी.” (कावि २५)

(३) “तिमिराने बघ झाकियलें
हृदयानें दर्पण अपुलें,
प्रीतिभाव दिसती कुठले ?
प्रतिबिम्ब नको नयनामधलें, हृदय पाहुं दे हृदयातें.”
(देवि-विवी १४६)

(४) “माळाच्या पायालगती
गावाच्या शेजेभवती
अफाट दुनिया वास न करिते, चुकूनि पाहीना जेथे
आनन्दाची फुगडी धरनी करितों आम्ही खेळ तिथे.” (पाभा ११)

‘मनस्ताप’ (कावि ९), ‘बँक्वेच्या वाळवण्यांत’ (कावि ६८) ‘असो स्थिर तुझा दृक्सन्देश’ (माजूस्व ३९) ह्या कविता या रामरसायन जातींत आहेत.

१८८ ‘श्रद्धा’ { [१५।--+] अचलगति दोन वा अधिक
[१५।५।५।-+] लवङ्गलता अेक

“प्रीत हाच मज पतङ्ग या
स्वैर मनाने अुडविन त्या;
ज्ञानी नभा चढवीत खुल्या
शुडत जाअुं या स्वैर मराठी गिरक्या घेअुनि अुन्वऽ!
घागा थद्वेचाच खुला
सहज सोडुनी लाम्ब भला
मिळुनि जाअुं या गगनाला;
तुटेल अैशी भीती त्याची वाटुं न घा मनिं व्यर्थऽ” (फकीर-पारि२३)

१८९ ‘परात्परकरुणा’ { [१५।--+] अचलगति दोन वा अधिक
[१५।५।५।५+] चन्द्रकान्त अेक

“अीश्वर पड्कज जेवि मतङ्गज सड्कट अुद्धरितो,
मनिं भाव मनुज घरितोऽ सुलभ त्या तो. शु०
सड्कटि धीर न सोडि कधी
हृदयि अविश्वासास वर्धी;
अकल्प ठेविं सदां निज धी,

अीच परात्पर करुणा तुजवर अविलम्बे करितो.” १ (कोणु)

‘निजजनजीवन’ (अुयो ४०), आणि ‘मलाच मी हसलीं’ (बोका १/८०) या कविता या परात्परकरुणाजातींत आहेत.

पुढील चार जातींच्या कवण्यांत [--१५।-+] या माशावलीचे अमेसरत्व आहे.

१९० ‘मदनदुताशन’ { [--१५।-+] दोन वा अधिक
[१५।५।५।+] अेक वा दोन

- १९१ “वधूवली” { [-- | प | - +] दोन वा अधिक
[-- | - + SS - | प | - +] अेक
- १९२ ‘पञ्चकल्याणी’ { [-- | प | - +] दोन वा अधिक
[- | प | प | - +] भूपति अेक वा दोन
- १९३ ‘दीप’ { [-- | प | - +] दोन वा अधिक
[+ S v -- | +] अेक
- १९० ‘मदनहुताशन’ { [-- | प | - +] दोन वा अधिक
[| प | प | प | +] चन्द्रकान्त अेक वा दोन

“ लवहो धीर नसे मे मजशी,
आता अन्त जरी तू वधशी,
न जरी पूर्ण काम मज करिशी,

मदनहुताशन दग्ध करिल मज तू पाहत असतां,
हाला जरी अनुताप तुला मग रक्षा ये हाता.” (देशाप ६/३)

- १९१ “वधूवली” { [-- | प | - +] दोन वा अधिक
[अु | - + SS, - | प | - +]

“ वधू ही वली - ० मज दिसे सड्कटी पडली. धु०

वर हा आम्रवृक्ष मनि भरला
परि तो स्वीकारिल का मजला ?
अुपजे शड्का याची तिजला

अशा या काळी - ० पाहिजे सखी कुणि जवळी.” १ (देशाप)

येथे अन्त्य चरणारम्भीं अेक मात्रा अधिक झाल्याने छन्दोभङ्ग होतो. पहिले तीन चरण जर [-- | प | - +] या मात्रावलीचे आहेत तर अन्त्य चरणारम्भीं आद्यतालकपूर्वगण पाच मात्रांचा चालणार नाही; तो चारच मात्रांचा पाहिजे; ‘अशा या काळी’च्या ठिकाणी ‘अशा काळी’ पाहिजे. परन्तु या चालीवरील कित्येक कवितांत कडव्याचे पहिले तीन चरण [| प | प] असतात तेथे तर चौथ्या चरणान्या आरम्भीं तर ४-५ मात्रा अधिक होऊन छन्दोभङ्ग होतो! मागे सुवतिभूषणजाति आणि पुढे स्वरसुधापदा.

१९२ “पञ्चकल्याणी” { [-- | प | - +] दोन वा अधिक
[- | प | प | - +] भूपति अेक वा दोन

या जातीला नांव ‘पञ्चकल्याणी घोडा अब्लख’ या लावणीवरून दिलें आहे. लावणीची रचना मात्र तशी शुद्ध रेखीव नाही.

(१) दारावरून कोण मध्यान्हीं
गेला दौडत वाऱ्यावाणी !

शोभिवन्त वारू काय पञ्चकल्याणी ! (२६७)

(२) “ सुटला पितृदिशेचा वारा
शाकी मेघ नमःपय सारा

घन गर्जति तोफेपरी, वर्षती गारा,

कडकडाट करिती विजा, येति जलधारा.” (किन्न ५४९)

या पद्यांतील अितर कडवीं शिथिल आहेत; परन्तु ‘शान्तीस’—(सोक ३/१५), गं. के. शिराळकरकृत ‘विजयी वीर’ (सुहा २५), आणि वि. ह. आपटेकृत ‘आह्वन’ (आ-माला ४४) या कविता सर्वथा या पञ्चकल्याणी-जातींत आहेत. ‘सञ्जिवा, शोधुं कुठे तुज आतां’ (यव ७०) या पद्यांतील चौथें कडवें वगळले तर अुरलेलीं वारा कडवीं पञ्चकल्याणीजातीचींच आहेत.

“ कञ्चनी रसरङ्गाची खाणी

शेकडों हृदयांची ही राणी

लागली गावया सहज पाखरावाणी ” (माजूव ७२)

या कवितेंत पहिल्या दोन चरणांत आद्यतालकपूर्वगण पञ्चमात्रक असल्याने अेक मात्रा अधिक होअून छन्दोभङ्ग होतो. पुन्हा या कवितेंत दोन जातींचें मिश्रण आहे.

१९३ ‘दीप’ { [-- | प | - +] दोन वा अधिक
[+ ५ - - - +] अेक

“ प्रकाश पाडीना तिमिरा झाडीना

काही केल्या दीप बरी हा डोकें फाडीना. धु०

वाहे चोहीकडून वारा

दीपा देअीना तो धारा

करितो वरचेवर बहु मारा
शास्त्र होशीना." (सुमौ ११९)

पुढील पांच जातींच्या कडव्यांत बुद्धवमात्रावलीचें अप्रसरत्व आहे.

- १९४ 'वनराज' { [-१५१-+] दोन वा अधिक
[-१५१५१५१+] अेक
- १९५ 'महाकाली' { [-१५१-+] दोन वा अधिक
[-१५१५१५१+] अेक
- १९६ 'पुष्पिता' { [-१५१-+] दोन वा अधिक
[-१५१-+SS-१-++S-१+]
- १९७ 'सेधा' { [-१५१-+] दोन
[-१५१५१-+] अेक
- १९८ 'मुरलीमोहन' { [-१५१-+] दोन वा अधिक
[-१५१- - -] अेक
- १९४ 'वनराज' { [-१५१-+] बुद्ध दोन वा अधिक
[-१५१५१५१-+] भवानी अेक

(१) " हा न्याय असे जगताचा ! धु०

मेण्डरें वासरें गाजी
त्राता कुणि ज्योना नाही
कापिती अशांस कसाभी,

जड्गलांत घुसुनी कुणि सुतरिना नशा वनराजाचा " १ (कास्फू ५२)

परन्तु पुढील कवितेंतील कडव्यांत शैबटीं [-१५१-+] या मात्रावलीचा
आणखी अेक चरण आहे.

" तो महाराष्ट्र शिववाचा
लोपला सर्वथा साचा,
लेशाही मुळि न अनि त्याचा,

आजला जपी राहता, जगा साहजता कोण शिवराणा
हाय तो हरपला दागा ! " (टेंआ ३/१२१)

१९५ 'महाकाली' { [-।प।-+] अद्भुत दोन वा अधिक
[-।प।प।प।+] अरुणप्रभा अेक

(१) "रे हिन्दवान्धवा, याम्य या स्थळीं अभु दोन ढाळीं !
ती पराक्रमाची ज्योत मावळे अिये झांशिवाली ! धु०
ताम्ब्रेकुलवीरश्री ती
नेवाळकरांची कीर्ती

हिन्दभूष्वजा जणु जळती,
मर्दानी राणी लक्ष्मीबायी मूर्त महाकाली !" १ (तासक १८४)

(२) " तो प्रेमयोगि झाला. धु०
जो नाचे लतिकासङ्गें,
जो तारांमध्ये रङ्गो,
जो शून्यामध्ये गुद्दो

जो कृत्रिमतेला विसरुनि जाणें दीक्षा ही पढला." १ (सा-निसा १५४)

'तू टाक चिरुनि ही मान' (देखा ६७), 'भग्न हृदयाचे अद्भार !'
(सुमी ११३), 'कल्पलतेस' (यमा ५३), 'चल सोड !' (मामा ७८),
'मोगरा स्वयेंच पुसे' (कुमा १९) आणि 'पाळीव पोपटास' (वास्तू ४३)
हीं पद्यें या महाकालीजातीचीं आहेत.

१९६ 'पुष्पिता' { [-।प।-+] अद्भुत दोन वा अधिक
[-।प।-+, ५ ५-१-+ ५-०।+]

(१) " मशि बोलुं नको गोविन्दा -० मज आला तुझाऽपणू धु०
तू दहिदुध चोरुनि खाशी,
घट अवघे फोडुनि जाशी,

पदराला धरुशि कशाला !-० मज आला तुझा ५ पणू." १

या प्राचीन पद्याच्या कडव्याच्या अन्त्य चरणांतील अन्तरार्थ हा बल्लुतः
[वपदाचाच भाग असल्याने कडव्याचें स्वरूप निश्चित करिताना तो गणतीत
गरिता कामा नये. बल्लुतः हें कडवें म्हणजे अद्भुत [-।प।-+] मात्राव-
तीचीच त्रिपदी ठरते. छन्दोरचनेच्या पहिल्या आशुर्तीत मी लिहिलेला
कवितेंत हा अन्तरार्थ भिन्न शब्दाचा आहेः—

(२) “चल धाजव सलि, सारङ्गी, -० ये हसनी देहमान्. धु०
त्या कम्पित होतां सांती
स्वरभाव मिळूनी जाती,
गुरकीची काय मजा ती! -० कर मज तू माग्यवान्.” (२६८)

यानन्तर ‘सुरली’ (शिका १०४), ‘आशीर्वाद’ (यमा ३९), ‘भास’
(शिका ८४) आणि अितर कविता या पुष्पिता जातीत रचण्यांत आल्या.

(३) “तुज द्याया आशीर्वादा -० मी शुचर्द केवि झत. धु०
पुष्पितालता अधानीं
घालितां तिला मी पाणी
तेथल्या तेथ ती होत्री -० अविलम्बे भस्मसात्.” १ (यमा ३९)

१९७ ‘मेघा’ { [-१५१-+] अुद्ध्व दोन वा अधिक
[-१५१५१-+] भूषति अेक वा दोन

(१) “त्या धुजाड माळावरती
दुरुजाच्या पडल्या भिन्ती
ओसाड देवळापुढति वडाचा पार,
अन्घार टाटला तेथ भरे भरपूर.” (बाक ५९)

(२) “देवाचा पालनवाला
तो शिवाजि राजा झाला.
धर्माचा पालनवाला
तो शिवाजि राजा झाला. धु०
गजते भवानीं मेघा,
चमकते भवानी खाण्डा,
चाळलाच मगवा झेण्डा, रगनाचाला.” १ (गोक ३७)

गोविन्दकरीची ‘शिवाजी’ ही ओजस्वी कविता या मेघाजातीत आहे. या
जातीच्या कडव्यांचें आणि गद्गा जातीच्या कडव्यांचें श्री. आनन्दराव टेकाडे
पुष्कळदा मिश्रण करितात.

१९८ 'मुरलीमोहन' { [-।प।-+] शुद्ध दोन वा अधिक
[।-।प।- - -] कर्णफुल्ल अक

“भारता तार या कालि—कालि हरि वाजिव गीता मुरली
नाचून कालियामौलि—मौलि हरि वाजिव गीता मुरली.

हरि वाजिव गीता मुरली ! धु०

धाय रे धाव घनमाली !

तुजवर्ण नाहि कुणि वाली,

आम्हांस तार या काली

तुझि आशा केवळ भुरलि भुरलि. १

तव मुरलीमोहनगीत

निर्जिवा करी जीवन्त

पण्ढास समरपण्ढीत,

रणधीररिपुसि भयभीत,

अबलास करिल बलशालि—शालि. ” १ (गोक २७)

पुढील तीन जार्तीच्या कडव्यांत शुद्धसतीमात्रावलीचें अग्रेसरत्व आहे.

१९९ 'गया' { [।प।-+] दोन वा अधिक
[।प।प।प।-+] अक

२०० 'नारी' { [।प।-+] दोन वा अधिक
[।प।प।प।+] अक

२०१ 'शशिकुल' { [।प।-+] दोन
[।प।प।-+] अक

१९९ 'गया' { [।प।-+] शुद्धसती दोन वा अधिक
[।प।प।प।-+] लवङ्गलता अक वा दोन

(१) “या रे सज्जन जनहो या रे

मनीं घटनि विनया रे ! धु०

होतो नाश तथा रे

यमास नाहि दया रे

हरिशुणकीर्तन भयणमनन कडं काशी हेचि गया रे.” (असृ ५१ वं)

(२) “ मङ्गल नाम तुझे की
मज धुचारु दे की
तार कसें या लोकीं

दास अनन्त कृपापन अिच्छित रङ्गणिं येभुनि दे की.” (अपस ११ वें)

‘अन्तर मासैं साधें’ (जोसवि-यमा ५९/१) हें पद्य या गयाजातीवें आहे.

२०० ‘नारी’ { [१५१-+] शुद्धसती दोन वा अधिक
{ [१५१५१+] चन्द्रकान्त अेक
“ अपराधाविण पतिला
छळिलां आनन्दाला

मानुनि निष्कारण कोपाला वाढविती नारी.” १ (किप्र ६००)

हें पद्य समप्र या प्रकारचें आहे.

२०१ ‘शशिकुल’ { [१५१-+] शुद्धसती दोन वा अधिक
{ [१५१५१-+] वंशामणि अेक

“ शशिकुलभूषण सदया
मत्प्राणेश्वर विजया

विनवी ही तवजाया मान्य कराया.” (किप्र ४७०)

या पद्याच्या चार कडव्यांपैकी दुसरें तेवढे शिथिल आहे.

खालील सात जातींच्या कडव्यांत [अु१५१०+] या पर्वतीमात्रावलीचें अप्रेसत्त्व आहे.

२०२ ‘धरणी’ { [अु१५१०+] दोन वा अधिक
{ [अु१-+, ५५-१५१५१०+] अेक

२०३ ‘फष्टकदरी’ { [अु१५१०+] दोन वा अधिक
{ [-१५१५१०+] अेक

२०४ “स्वर्गसौन्दर्य” { [अु१५१०+] दोन वा अधिक
{ [१५१५१०+] अेक

२०५ ‘निस्तार’ { [अु१५१०+] दोन वा अधिक
{ [१५१+, अु१५१+] अेक

- २०६ 'स्वर्गसुख' { [अु।प।० +] दोन वा अधिक
[-।प।प।- +] अेक वा दोन
- २०७ 'स्वरसुधा' { [अु।प।० +] दोन वा अधिक
[अु।- +, SS-।प।- +] अेक
- २०८ 'कालचक्र', { [अु।प।० +] दोन वा अधिक
[-।प।प।० +] अेक वा दोन
- २०९ 'सुरमणि' { [अु।प।० +] दोन वा अधिक
[--।० + S--। +] अेक
- २१० "विविधरसा" { [-।प।प।० +] अेक
[अु।प।० +]
- २११ "सुभद्रावर" { [--।प। + S०] दोन वा अधिक
[--। + S० --। +] अेक
- २०२ धरणी { [अु।प।० +] पर्वती दोन वा अधिक
[अु।- +, SS-।प।प।प।० +] अेक

“पाखलं ग दारी-० का हसूनि खुदकन् तरी ? धु०
काल दुपारी विहिरिवरी
होति अेकटी तू सामुरी
पाणी प्याया आलों परी

तोंच सुकुमारी-० पाण्याची चरघी तुक्षिया करवी
पडली धरणीवरी” (सोची-मुगी ११)

येथें कडव्यांतील पहिले तीन चरण [अु।प।० +] असें न वाटता
[।प।--० +] असें दिसतात; पण तसे ते घेतल्यास आणि ग्दटल्यास
पुढील चरणाच्या आरम्भी अेकच मात्रेच्या आद्यतालकपूर्व गणाची कूट
पडते; आणि तो गण तर पाच मात्रांचा आहे. मग छन्दोमङ्ग होतो. तो
दळ्यापचा असला तर कडव्यांचे पहिले चरण [अु।प।० +] असेच पाहिजेत.

- २०३ 'कण्टकदरी' { [अु।प।० +] पर्वती दोन वा अधिक
[-।प।प।प।० +] कमललोचना अेक

“ हां हां जाधुं नको या वरी,
असती जाण सर्वही अरी,
करितिल कुदशा तव सत्तरी,
मन्दिर नोहे, ‘कण्टकदरी !’

कुणि म्हणे मित्र, ‘ ये खाली, ये तू सुटशिल येथुनि तरी !’ (सुमौ १०८)

येथे पहिले चरण [धु।प।० +] या मात्रावलीचे घेतां येत असल्याने छन्दोभङ्ग होत नाही. पण

“ पडलों व्रन्दीच्या मी घरीं
भुयार खाली, माही वरी,
वाटा दोनचि जर यापरी
काय करूं त्या ठायीं तरी ?

पर जाधुं अपवा खाली अतरूं, संशप हा अन्तरीं.” १ (सुमौ १०७)

येथे कडव्याचे आरम्भीचे चरण [१प।- - ० +] असे आहेत आणि अन्त्य चरणाच्या आरम्भी दोन मात्रांचा आद्यतालकपूर्व गण आहे. तेव्हा सान्ध्यावर अेक मात्रा अधिक होऊन छन्दोभङ्ग होतो.

केशवमुतकृत ‘ कोणीकडून !-कोणीकडे !’ (केक १४३) या कवितेलाहि ही चर्चा लागू आहे. मात्र त्या कवितेत कडव्याचा अन्त्य चरण आखूढ म्हणजे [- १प।प।० +] या मात्रावलीचा असल्याने त्याची जाति निराळी होते. (खाली २०८ काळचक्रजाति पहा.)

२०४ “ स्वर्गसौन्दर्य ” { [अ।प।० +] पर्वती दोन वा अधिक
[१प।प।प।० +] समुदितमदना अेक

“ नयलाख झुले ह्दकर - ० तळपे भाला वरच्यावर. धु०
दिसतं अेकच वर अम्बर,
खाली सैन्याचा सामर,
नाही मजर ठरत त्यावर,
जरिपटया सौलांत झेलतो भरजरि ह्त्तीवर.
हीदा सौन्याचा मुन्दर,

वरती मोत्यांची झालर;

माथू - दक्षिणचा मास्कर,

स्वगांचें सौन्दर्य लोटलें ह्या तर सैन्यावर. ” (अष्टा ६८)

२०५ 'निस्सार' { [अु।प।० +] पर्वती दोन वा अधिक
[।प।+, अु।प।+] चन्द्रकला अेक

“ निस्सार असे संसार सखे, पण अम्हां कधी कळणार् ! धु०

पहा या भावणमासांतले

रवीचे किरण कसे कोवळे

दगांतुन खुले, धर्णी मावळे—

तसा असे संसार मर्नी पण केव्हा हें ठसणार् ? ” (घाली ३३)

२०६ 'स्वर्गसुख' { [अु।प।० +] पर्वती दोन वा अधिक
[-।प।प।-+] भूपति अेक वा दोन

“ कोणी बालक अह्मावरी

घेअी जो जो जो त्या करी;

आलापी मञ्जुळ रवें गायना हर्षे,

ती गानमिषें त्यावरी सुधेतें वरें. १

कोणी बालक घेअी कडे

जावळ ज्याचें भुर भुर बुडे,

वोवडें वोवडे घदे, अकारण हासे,

पाहतां त्यापुढे तुच्छ स्वर्गसुख मासे. ” २ (विक ११९)

२०७ 'स्वरसुधा' { [अु।प।० +] पर्वती दोन वा अधिक
[अु।-+ऽऽ-।प।० +] अेक

गळ्यातुनि कादिशि जी स्वरसुधा

हरी ती मनिंच्या सान्या धुधा,

आणखी चिन्ता -० लोपती क्षण न लागतां. १

रेदमी रद्गवह्निका मरी

चतुर कुणी मख्मलीवरी

त्यापरी गाणें —० मज वाटे तव शोभने. २ (२६९)

२०८ 'कालचक्र' { $\left[\begin{array}{l} \text{अु।प।० +} \\ \text{[-।प।प।० +} \end{array} \right]$ पर्वती दोन वा अधिक
लीलारति अेक वा दोन

(१) "फिरतें कालचक्र भूवरी,
दसरा ये प्रतिसंवत्सरी,
पूर्वजस्मरण आम्हांस देतसे परी
सोडचे न घामग्राम राहिलें दुरी." (विक ८५)

'दसरा' (विक ८४) ही कविता १ लें कडवें वगळल्यास शेवटपर्यन्त याच कालचक्रजातीत आहे. 'निन्दिलं आजवर वैरि गणियलें तुला' ही सोपानदेव चौधरीकृत कविता (सपा १/३६) या कालचक्रजातीतच आहे. के. नारखेडे यांच्या 'न्याहारी' आणि 'जीवनमूर्ति' (नाच १५, २५) आणि विश्वनाथ यामन पत्की यांची 'प्रतीक्षा' या कविता समग्र या कालचक्रजातीत आहेत.

(२) "कोणीकडून ? कोणीकडे ?
अिकडुनि तिकडे, म्हणती गडे;
येथुनि तेथे, मागुनि पुढे,
हें तर नित्यच कानीं पडे;
पण समाधान फा फधी तयाने घडे ! (केक १४३)

(३) "नयतिच्या सदरामधि बालिका
करुनी साज तन्हेचा निका
चालली लगवगा कोठे अभिचारिका ?
कोणता राजईस मानवी,
दुरदुरे ज्यास बघाया अशी !
किती दौलदार चारत्य हें दिच्या नसीं !" (माजूख ९५)

'माझा अभिचार' (पा-मधुमा ५) 'कवनी' (माजूख ७२) नि 'अभिचारिका' (माजूख ९५) या कवितां पद्यकल्याणी आणि कालचक्र या दोन जातींचें मिश्रण आहे.

२०९ 'सुरमणि' { $\left[\begin{array}{l} \text{--।प।० +} \\ \text{--।० + ५, --। +} \end{array} \right]$ दोन वा अधिक
अेक

- (१) “ अँतें बोलुनिया सुरमणी
झाला दिशुसा हो तत्पर्णी
विह्वल पन्त फवीचा घणी
मन्द स्वर्नीऽ रहुं लागे.” (विदप ४०)

हें अन्त्य फडवें आहे. याच पद्यांतील अितर कडवीं निराळ्या म्हणजे सुभद्रावरजातीचीं आहेत.

- (२) “ अूऽठ अूऽठ माझ्या जिवा
बन्दुनि दिनरजनीच्या घवा
आयुर्मागीं आक्रम नवा
कर गौरवा ऽ देवाच्या.” १ (अुस ५)

अन्त्यचरणांत पहिल्या आवर्तनाच्या आरम्भीं अितर चरणांतील अन्त्य गणासारखी म्हणजे (५ + ऽ) अशी अक्षररचना न करितां दोन्ही गुरु (--) अशीहि करितात.

- (३) “ प्रातःकाळीं वन्दूं तुला
देवा, विश्वेशा, मङ्गला
बापा शरणागतवत्सला
प्रेमान्धीला आनन्दें.” १ (अुस ४)

ही ‘सकाळची प्रार्थना’ सर्वथा या प्रकारची आहे.

२१० “विविधरस्ता” { [-।प।प।५ +] लीलारति अेक
[धु।प।५ +] पर्वती दोन वा अधिक

“ तुम्हि लिहा सुकविता अशी विविधशा रसीं
हृदयें आकर्षुनि घे तशी
सहज जी रुचे रसिकमानसीं.” १

जी वषतां हृदयें मुदें झुडुनि जन वदे
कविस या प्रसन्न तू शारदे
म्हणूनिच रचितो सुन्दर पदें.” २

द. बा. पद्माकर (प्रप ४०)

या पद्यांत [-।प।प।५ +] हा अन्त्यचरण आधी घेवून [अु।प।

० +] या मात्रावलीचे दोन चरण मागाहून घालून कडवें सिद्ध करण्यांत आलें आहे. हा कालचक्रजातीचा व्यत्यय गमतीचा आहे.

२११ “सुभद्रावर” { [-- | प | + ५] दोन वा अधिक
[-- | + ५ -- | +] अेक

ही जाति मागील सुरमणिजातीसारखीच आहे. भेद अितकाच की सुरमणि-जार्तीत कडव्याच्या पहिल्या तीन चरणान्तीं आणि चौथ्या चरणांतील पहिल्या आवर्तनाच्या आरम्भीं (० +) हा त्रिमात्रक गण येतो तर सुभद्रावर जार्तीतल्या त्या ठिकाणीं (+ ०) हा त्रिमात्रक गण येतो.

(१) “ धर्मा वालि न कुणि तुजला
आता मुरला रे ! धु०
नाहि तपा तुज कोणी नाथ,
हरवे सरस्वतीचा कान्त,
सत्या, होय तुझाही घात,
झाला अऽन्त सौजन्या.” (देशाप ४०)

(२) “ मजला वरिल सुभद्रा काय
कुणितरि साड्गा हो ! धु०
आहे लग्नाची मनि आस
केसा घ्यावा हो संन्यास ?
दिसतिल दाही दिशा बुदास,
होअिल त्राऽस शरिराला.” (अे-पस १/४५)

या अेकनाथाच्या पदासारखेंच त्याचें ‘ माझा कृष्ण देखिला काय ’ (अेक-नाथ गाथा ६९५) हें पद आहे. दत्तकृत ‘ मेनका शकुन्तलेस काय म्हणते ! ’ (दक ३२) ही कविता या सुभद्रावरजार्तीत आहे. परन्तु त्या कवितेंत मध्येच अेसादा चरण [-- | प | + ०] असा न होतां [| प | -- + ०] असा होतो.

“ या परि समजावित कवळून
। शकुन्तलेसी । जगताहून

गेली जननी वर घेअून
गगनांतून वीज जशी." (दफ ३२)

(१८५) 'नगरभूषण' { [अु।प।० +] दोन वा अधिक
[।प। +]

अुदाहरण मागे पृ. ४६९-४७० यांवर दिलेंच आहे.

खालील सहा जातींच्या फटव्यांत [-।प।० +] या भरतखण्डमात्रा-
वलीचें अप्रेसत्वर असतें.

२१२ 'घनराजी' { [-।प।० +] अनेक
[-।प।प।प।० +] अेक

२१३ "राक्षी" { [-।प।० +] अनेक
[-।प।- + SS-।प।० +] अेक

२१४ 'श्रीपति' { [-।प।० +] अनेक
[।प।प।प।० +] अेक

२१५ 'सम्पन्न' { [-।प।० +] अनेक
[-।प।प।प। +] अेक

२१६ 'सुवासिनी' { [-।प।० +] अनेक
[-।प।प।- +] अेक

२१७ 'गह्वा' { [-।प।० +] अनेक
[-।प।प।० +] अेक

२१८ 'माधुरी' { [।प।० +] अनेक
[।प।प।प।० +] अेक

२१२ 'घनराजी' { [-।प।० +] भरतखण्ड दोन वा अधिक
[-।प।प।प।० +] कमललेखना अेक वा दोन

(१) " यापरी असे जीवनऽसखे मे, चञ्चल अमुचे क्षण ! धु०

घनराजिमधे कवडसा

तर हलतां डुलतो कसा,

परि जाअि कुणिकडे साह्या सखे, रवि कलतां स्थानांतून ?

यापरी असे जीवनऽसखे, अग्नि हलतां डुलतां पण." १ (तासक २८)

(२) “तारका चमकली नर्भी,
तेजाची पुतळी शुभी,
रिपुतिमिर तयाला न भी,
शुत्साह वाढता तिचा अहाहा परिसर शुज्ज्वल करी.” (ववि-त ७७)

(३) “ते हवेत माझे मला, सखे परि भवति सदा गल्वला. धु०
हे मधुप कुलांभोवती
डोलती जसे गुड्जती

लोमळे तेवि सोवती, तपांचा ओष न कधि आटला.” (यमा ४८)

‘मिहूगती’ (देनाथ-सुगी ९३), ‘तुज म्हणूं कुणासारखी’ (काचा ६०), ‘यत्सलमीति’ (कान ४२), ‘विनयवती प्रियेस’ (रमा-कमा ४८) आणि ‘आला खुशीत समिन्दर’ हे ‘कोड्याचें गाणें’ (काचा ५५) या कविता या धनराजीजातींत आहेत. गिरीशकृत शूर्पणखा ही सुप्रसिद्ध कविता या चालीवर म्हणतां येत असली तरी ती या जातीची नाही. ती कविता फडव्याची घटना पाहतां भरतखण्डजातीची ठरते.

२१३ ‘राज्ञी’ { $\begin{cases} [-१५१० +] \\ [-१५१- +, ५५-१५१० +] \end{cases}$ भरतखण्ड दोन वा अधिक

“भर शुन्हामधी चालुनी
आलीस कारमारणी

येथील कया ही राणी -० होतांच वाट पाहुनी.” (ठो-स्फूमा ३७)

२१४ ‘श्रीपति’ { $\begin{cases} [-१५१० +] \\ [१५१५१५१० +] \end{cases}$ भरतखण्ड दोन वा अधिक
समुदितमदना अेक

(१) “पतिमता द्रौपदी सती
ती सभेमाजि गुणवती

दुःशासन दुर्जेने गाडिता आळविते श्रीपती.” (मिद्रौ-लकामा १/१११)

(२) “या शनचमेलीवरी
दडलेलीं पर्णान्तरां
शोधुनी फुलें हाचरीं

शर तपांचा कुणासाठि त् गुम्भिसि तीरावरी ?” (जोव ३९)

‘सुवाशी माधवरावांचा मृत्यु’ (माक १६३), ‘पर्वती’ (अशा ७९), ‘सिंहगडास पाहून’ (बासा-अकामा ४/१२०), ‘स्वप्नांत काव पाहिलें’ (पासा २४) अित्यादि कविता या श्रीपतिजातींत आहेत.

२१५ ‘सम्पन्न’ { [-।प।० +] भरतखण्ड दोन वा अधिक
[-।प।प।प।+] अरुणप्रभा अेक

“अुमलत्या कुला, साङ्गतां तुला घरं नको वृथा अभिमान्. धु०
सम्पन्न बगीचा खुला
हा तुजभवती पसरला,
कमतरता नाही जला,

सौन्दर्य खुलावें तुहें म्हणोनी प्रयत्न सगळे जाणू.” (कास्फू ८९)

२१६ ‘सुवासिनी’ { [-।प।० +] भरतखण्ड दोन वा अधिक
[-।प।प।-+] भूपति अेक

(१) “धेअि हरिनाम-० मनवाजिस घाल लगाम. धु०

त्यज पुत्रमित्रराग तो,

तुज गुज मी हें साङ्गतां,

श्रीकान्तभजनि लागतो अल्पहि न दाम.” (साक ७०)

(२) “या मूर्तदेवता पदा भरतभूवरती. धु०

पति जिवन्त असतां स्त्रिया

वरि सुवासिनी पद जयां

वैधव्ये पुशितां तयां चढविलें वरती.” (पापना-माअक २७)

काव्यविहारींची ‘कृष्णेच्या पुलावरून’ (कास्फू ५७) ही कविता या वासिनीजातींत आहे.

२१७ ‘गङ्गा’ { [-।प।० +] भरतखण्ड दोन वा अधिक
[-।प।प।० +] लीलारति अेक वा दोन

(१) “तू मर्द कोठला गडी ?

हे तुझेच का सवगडी ?

चल टाक हिच्यामधि हिमतीने तू झुडी
जरी अयाङ्ग भरली गङ्गा ही दोंयडी.”

(टे-आमा सष्टे १९२३)

परन्तु या कवितेंत आणि 'हा कोण' (टे-बिबी ४४) या कवितेंत मेघा जातीच्या कडव्यांचें मिश्रण आहे.

(२) “ रावलों वृथा संसारसौख्यविभ्रमों
ने प्रभो आपुल्या धामीं—० जाहलों सर्वथा धमी. धु०
चाललों जरी सत्यें
तरी तुपान अुलटें सुटे,
सैराट ताकं भडकतें, विफल वस्तुमी.” (यध १५६)

'विनवणी' (अशा ६३) आणि शेखरकृत 'सृष्टिप्रेम' (कभा ५५) या कविता या जातीच्या आहेत. ध्रुवपद मुद्रिकाजातीचें असलें तरी कडव्यांची घटना भिन्न असल्याने या पद्यांची जाति मुद्रिका होअूं शकत नाही.

२१८ 'माधुरी' { [१५।० +] दोन वा अधिक
[१५।५।५।० +] समुदितमदना अेक

(१) “ गोड जाभिच्या फुला, सदा मी जीव तुला वाहिला. धु०
जरी झुकिरड्यावरी
पाण पडे चौपरी
तया सभिर्धी परी

घेल जाभिचा चडे तयावरि जन्म तुसा जाहला. १

ध्रुवपनांत किति तरी
जाभि-फुले गोत्रिरी
सदैव धपतीं तरी

तुझना गुणांची गोड माधुरी लळा लाविते मला.” २ (कास्तू १५)

एालील तीन जातींच्या कडव्यांत [अु।५।० +] या मुवनमुन्दर मात्रा-घलीचें अपेगएत्व आहे.

२१९ 'कल्पद्रुम' { [अु।५।० +] अनेक
[१५।५।५।० +, अु।५।० +] अेक

- २२० 'चेतना' { [अ०।प।+] अनेक
 { [-।प।प।प।+] अेक
- २२१ 'विकल्प' { [अ०।प।+] अनेक
 { [।प।प।प।+] अेक
- २२२ 'भृङ्गाराजी' { [।प।प।प।+] अेक
 { [अ०।प।+] अनेक
- २२३ 'कल्पद्रुम' { [अ०।प।+] भुवनसुन्दर दोन वा अधिक
 { [।प।प।प।+, अ०।प।+] अेक संयुक्त

“वन्दुनि पुष्पकिं शङ्कर हा,
 जन हो भवि निःशङ्क रहा. धु०
 कारण पुष्पचि सृष्टीला
 वधतां दिसते दृष्टीला
 पुष्पाविण फल वृक्षाला
 नाही भाषे हें सकलां.
 निःसार्धकता पूजेला
 पुष्पाविण कीं प्रिय त्याला

महणुनि वसुधुनी प्रथम पुष्पकीं करिति महोत्सव हा,
 भक्ता कल्पद्रुमसम हा.” (किप्र ७७)

‘शशिकुलभूषण गुणवन्ता’ (किप्र ३६५), ‘माक्षी तामी’ (विक १२०),
 ‘दिघलें जनन तुला असलें’ (रेक १/३५७), ‘अुपारी दंववाण्या टाळी’
 (नाव १२) अित्यादि कविता या कल्पद्रुमजातींत आहेत.

- २२० 'चेतना' { [अ०।प।+] भुवनसुन्दर दोन वा अधिक
 { [-।प।प।प।+] अरुणप्रभा अेक

“माक्षिया शूर सैनिकांनो,
 धुरन्धर मर्द मराठ्यांनो,
 शत्रुच्या कर्दनकाळांनो,
 राण्डुनी प्रसङ्गी प्राणहि भगवा शेण्डा राखावा !

निशाणा वधुनि अघाडीला
स्फुरण ये अवघ्या सेनेला
शत्रुशी झुन्ज करायाला

चेतना मूर्त ही सङ्ग्रामाची वाऱ्यावरि झुलवा.” (कासू १०१)

२२१ ‘विकल्प’ { [शु।प।+] भुवनसुन्दर दोन वा अधिक
[१।प।प।प।+] चन्द्रकान्त अेक वा दोन

(१) “ मम सुत भरत जरी असला
प्रिय नच रामाहुनि मजला;
मिळतें राज्य जरी त्याला
अत्यानन्दचि मज झाला.

खचित मन्थरे, वृद्धपर्णी भ्रम ये तव बुद्धीला
म्हणुनि असा हा विकल्प घाटे देहि तुझ्या शिरला.” (किप्र ५७५)

(२) “ हे घन चूर्ण पहा होती,
वारिक रेणूपारि दिसती,
रथाच्या मार्गे ते अुडती,
अरांत दुसरी पश्चित् अरांची दिसत चक्रवेगें.” (देविक्र)

‘रुतला दर्भाङ्कुर चरणी’ (किप्र ३४७) हें पद्य आणि परशुराम नारायण पाटणकर यांची ‘विश्वनाटक’ (सुहा १५२) ही कविता ही या विकल्पजातीत आहेत.

२२२ ‘भृङ्गाराजी’ { [१।प।प।प।+] चन्द्रकान्त अेक
[शु।प।+] भुवनसुन्दर दोन वा अधिक

विकल्पजातीच्या व्यत्ययाने ही जाति सिद्ध होते.

“ प्रमातकालीं मोटवणावर कौण गीत गाजी,
सायही कौण त्यास देजी,
चला ती वधुं या नवलाजी! १

अनुपम शोभा दावितसे ही आम्रवृक्षराजी
फुलांची नवाळ ती ताजी,
छुटुनि ती अुडति भृङ्गाराजी.” २ (कासू ७६)

खालील तीन जातींच्या कडव्यांत या [१५१+] पिशाङ्गमात्रावलीचें अप्रेसरत्त्व आहे.

२२३ 'चिरसुन्दरी' { [१५१+] अनेक
[१५१५१५१०+] अेक

२२४ 'कालावेग' { [१५१+] अनेक
[१५१५१५१+] अेक

२२५ 'कण्हेरी' { [१५१+] अनेक
[१५१--+] अेक वा दोन

२२३ 'चिरसुन्दरी' { [१५१+] पिशाङ्ग दोन वा अधिक
[१५१५१५१०+] समुदितमदना अेक वा दोन

“ सधीचें छकुलें

सुमन जरी सुकलें

दरवळलेला परिमळ छलवित ते हृदया वरिवरी.

दुर्दैवें अपुला

वियोग जरि घडला,

तुजविपर्याचि तरङ्ग हृदयीं वसतिल चिरसुन्दरी.” (कावि २३)

‘सान्त्वन’ (कावि २३) या कवितेच्या पहिल्या कडव्यांत तेवढा थोडा भेद आहे.

२२४ 'कालावेग' { [१५१+] पिशाङ्ग दोन वा अधिक
[१५१५१५१+] चन्द्रक्रान्त अेक

“ प्रीतीची फुलली

हृदयाची धरिली

कलिका, परि ती कालावेगें जाजिल का सुकुनी ?” (अफु ७)

‘भवितव्य’ (अफु ७) या कवितेच्या पहिल्या कडव्यांत मात्र थोडा भेद आहे.

२२५ 'कण्हेरी' { [१५१+] पिशाङ्ग दोन वा अधिक
[१५१--+] अचलगाति अेक वा दोन

“ कळ्या कण्हेरीच्या
अर्न्ती निधनाच्या
अुपयोगी तुज पडतील,
शोभा तुज त्या देतील. ” (आगका-रमा ३/४)

खालील दोन जातींच्या कडव्यांत पद्मामात्रायलीचें अग्रेसरत्व आहे.

२२६ ‘ गानतुपार ’ { [१५] अनेक
[१५ | १५ | १५ | +] अेक

२२७ “ नभोरङ्गा ” { [१५] अनेक
[१५ | - - +] अेक वा दोन

२२८ “ मुक्तामाला ” { [१ - - +] अनेक
[१५ | - - +] अेक वा दोन

२२६ ‘ गानतुपार ’ { [१५] दोन वा अधिक
[१५ | १५ | १५ | +] चन्द्रकान्त अेक

अरुण तेज तव

लाजनसे नव

कपोल वैभव

प्रखर होधुनी जगता दिपविल रविरूपाने तं ।

फेक भोवती

तेजोमय ती

काव्यस्फूर्ती

कविच्या हृदया शुसळवि, शुधळीं गान तुपारांतें ” (देवि-विवी १४०)

२२७ “ नभोरङ्गा ” { [१५] दोन वा अधिक
[१५ | - - +] अचलगति अेक वा दोन

“ चला गळ्यांनो खेळूं या

आनन्दाने नाचूं या. धु०

आभाळाचे

तन्हे तन्हेचे

रद्ग मजेचे

चला चला रे पाहूं या

आनन्दाने नाचूं या." (नावा ९)

२२८ "मुक्तामाला" { [-- + SS] दोन वा अधिक
[1 प 1 - - +] अचलगाति तीन

(१) " तुझ्या गळां
माझ्या गळां

गुम्फू मोंत्याच्या माळा "

" ताजी, आणखि कोणाला ? "

" चल रे, दादा चहाटला ! "

" कशी कशी

आज अशी

गम्मत ताजीची खाशी ! "

" आता गडि फू दादाशी ? "

" तर मग गडि कोणाशी ? " २ (तासक ८३)

पण या पद्याची रचना बरीच शिथिल आहे.

खालील तीन जातींच्या कडव्यांत [1 - ० - - + 1 - ० - - +], या मात्रा-
वलीचें अप्रेसरत्त्व आहे.

२२९ 'घोररजनी' { [1 - ० - - + 1 - ० - - +] अनेक
[- 1 प 1 प 1 प 1 - +] अेक

२३० 'मनमोहन' { [1 - ० - - + 1 - ० - - +] अनेक
[- 1 प 1 प 1 प 1 +] अेक

२३१ 'सन्देश' { [1 - ० - - + 1 - ० - - +] अनेक
[- 1 प 1 - + , SS - 1 - + S - ० 1 +] अेक

२२९ 'घोररजनी' { [1 - ० - - + 1 - ० - - +] दोन वा अधिक
[- 1 प 1 प 1 प 1 - +] भवानी अेक

"छावडिंग छावली तव धाजडुनी टाकी मन शुद्धाडुनी. धु०

घोर रजनी विकट हासे,

यस्तुटायी भूत भासे,

परि घर अेकतां दूर जातणे काहुर मनिचें पट्टनी." (यध १३३)

‘सालिग’ (कुयशी १८), मञ्जुमाधवकृत ‘गा गडे गोड गोड गीतांना’ (पद ४५) आणि सोपानदेव चौधरी यांची ‘वाजवूं नको माधवा०’ (गोगु ७५) ही कविता या घोररजनीजातींत आहेत.

२३० ‘मनमोहन’ { [१-०-०-+१-०-०-+] दोन वा अधिक
[-१५।५।५।५।+] अरुणप्रभा अेक

“मनमोहन वाजवुनी सारङ्गी काढी मञ्जुळ सर. धु०

विश्व निजलें, शान्त झालें,

अेक धरणी मात्र डोले,

गम्भीरपणाने अन्धारांतुनि छेडित जाशी सर” १ (गिका ३)

‘चान्दण्यांतील हुरहूर’ (माजूसव ७०), ‘खचतो माझा धीर’ (मामा ५०), ‘ध्यास व भास’ (मामा ५६), ‘अेका बाळकास’ (गोटू ४), ‘चिमुकल्यास’ (काचा ३६), कृष्णाकुमारकृत ‘हुतात्मा’ (फ २२) अिल्यादि अनेक कविता या मनमोहन जातींत आहेत.

२३१ ‘सन्देश’ { [-०-०-+१-०-०-+] दोन वा अधिक
[-१५।-+५५-१-०-०-+५०।+] अेक

“हें स्वागत तुमचें सरें -० मज आता लाभतें. धु०

हाय तो सन्देश माझा

नित्य हृदयीं वागवा जा !

जाअुं चा बन्दिशाला ती -० विरहाने कष्टते.” (अ-मे ११)

२३२ ‘रूपवती’ { [मोहिनी] अनेक
[शारदा] अेक

“जरी कुणा श्रीमन्ताची सून होय शारदा

तरी त्यास साजे अैशी तिची रूपसम्पदा. धु०

बघुनि तसि आकाशीची चान्दणी दिपावी,

नाहि रूपवन्ती दुसरी हजारांत टावी,

हसत थोर सर्दारांनी मागणी करावी,

परी मला मनचे माण्डे उरुनि काय फायदा ?” १ (देशा ३१)

खालील चार जातींच्या कडव्यांत धात्रीमात्रावलीचें अग्रेसरत्व आहे.

२३३ 'सद्यशान्त' { { २ ७ | २ ७ | --- +] दोन वा अधिक
[२ ७ | २ ७ | --- + | २ ७ | २ ७ | --- +]

(१) "सद्यशान्त असशी मरणा, भीति तुझी वाटे ना. धु०
हीन दीन दुकखी दुखळी
ज्यांस ओस दुनिया सगळी,
येति त्यांस घेशी जवळी प्रेम तुजें आटेना." (देशा ८७)

(२) "रुदन हेंचि आयुष अमुचें सर्वदा विजयी असे,
पाहतें तयाच्या पुढती मातृहृदय टिकतें कसें. धु०
कोण भैसि जाडी चिन्ता
स्पर्श मम न जी करि शान्ता
शल्य तें तिच्या हृदयान्ता कोणतें सलतें असे." (कोरु)

२३४ 'कृष्णनाथ' { { २ ७ | २ ७ | --- +] दोन वा अधिक
[२ ७ | २ ७ | --- + | २ ७ | २ ७ | + +]

"गोकुळिचा कान्हा कोणी पाहिला कि काय ग ?
गोकुळिचा राणा माझा देखिला कि काय ग ? धु०
प्रभू सावळा हा कृष्ण,
रहूग तुसा झाला कृष्ण,
कृष्णनाथ लपतुनि पोटीं ठेविला कि काय ग ?" (सोका २१)

२३५ 'प्रेमरञ्जिता' { { २ ७ | २ ७ | --- +] दोन वा अधिक
[२ ७ | २ ७ | --- + | २ ७ | २ ७ | + +]

(१) "काय पुरय चळले बाजी,
ताल मुळी धुरला नाही,
पमंनीतिगार्धें पायीं मुदयिती कसे हो ?" (देशा २)

(२) "किती वेळ सादगू तुजला सोड हा अबोला ?
प्रेमरञ्जितांच्या साठी वायदा कराला ! धु०

अपाङ्गास आली लाली
राग रङ्गलेल गाली,

परी रागवोनी होओी फायदा कुणाला?" (जोअह-कत्रै २४/४)

रा. यशवन्त खण्डेराव कुळकर्णी यांची 'कोण ना भिकारी !' (माल १८)
ही कविता या प्रेमरञ्जिताजार्तीत आहे.

२३६ 'आत्मवञ्चना' { [५ ८ | ५ ८ | --- +] दोन वा अधिक
[५ ८ | ५ ८ | --- + | ५ ८ | ५ ८ | +]

(१) " आकळे न अघटित घटना तव दयाघना,
कां रुचे अधोगति औशी या विभूर्तिना ? ध्रु०

सिद्ध पुरुष सदुरु असुनी
भग्न होति माथाव्यसनी

केवि करिति तप नाशोनी आत्मवञ्चना " ? (गोटे-मामबो)

(२) " हे दिनेश, शुधर्डी नयना तमनिवारणा,
तुजविना न अन्यचि कोणी क्षम जनावना. ध्रु०

कृष्ण घनचि अम्बरि जमले,
लोकपतिस प्रासूं सजले,

शुधर्ढ तरी द्वादशनयना लोकतारणा." १ (किरा-नजीमा २/९-१०)

सग्न्यावर्तनी

२३७ 'जलवाह' { [१ - ५ --- १ - ५ ---] दोन चरण
[१ - ५ --- १ - ५ --- १ - ५ --- १ - ५ ---] अक

" हासतें जग हें विनोदें परि कुठे तू हे प्रभो !
नाचतें जग हें प्रमोदें परि कुठे तू हे प्रभो ? ध्रु०

तारकासह चन्द्र चमके
फुल्लकुमुदीं वायु ठमके,

वाहती जलवाह गमकें, परि कुठे तू हे प्रभो !" १ (मुजी)

२३८ 'अमररमणी' { [१ - ५ --- १ - ५ ---] दोन
[१ - ५ --- १ - ५ --- १ - ५ --- १ - ५ ---] अक

(१) “ गमत मुग़लपर समय हा
तेजराशी कुमुदसान्धव येत सदनाद्गणि पदा. पु०
विमुघललना श्रीदती
रत्नकन्दुक फेरिती,
अमररमणीपादतलहत म्दणुनि विहरे गगनि हा.” (कावि ३)

(२) “ यामिनी जणु कामिनी
शौवनी मृदुहाणिनी
मग्नुमग्नु सलील पाशुलि पातली जनमोहिनी.” (काराभ-माल ६७)

मृङ्गावर्नी

२३९ ‘विजितमदन’ { [१ मृ । मृ । मृ । - +] परिलीना तीन
[१ मृ । मृ । मृ । मृ] दासी अंक

“ भीराम माझा हो राजाधिराज पु०
वीरसन पीतवरान सजलजलदकान्ती,
चामजानुनिहितचामहस्त मूर्त शान्ती,
शानमुद्रिका विराजमान दक्षिण हस्ती,

अिन्दुवदन, सुगुणसदन, विजितमदन, विलसतसे ”. (विदप १२)

२४० ‘कामना’ { [- १ मृ । मृ । मृ । +] कचिरवदना दोन वा अक्कि
[१ मृ । मृ । मृ । +] धवलचन्द्रिका अंक

“ कां दिवसां तू करिदि विधो म्लान आनना ?

खुलवी तुज रात्रीचा समय, आन ना. पु०

रिपति माझीही तुजसमान होय या दिनीं,
मज बहु धुदास भयद खास गमत भेदिनीं,
ग्रहतारायुत लोपे मम सुखद यामिनी,

लामो तो, त्वरित घडो पूर्ण कामना.” (सुमी ५८)

‘वल मानसास’ (सुमी २२) ही कविताहि या कामनाजातीतच ओ
‘वैशाखमासि०’ (किप्र ४५२) या पद्याची हीच जाति आहे पण रचन
थोडी शिथिल आहे.

“ या जाअिजुअी मोगरिला बहर तो अला,
गुझारव करण्यांत गुड्ग मधुप जाहला,
नव पल्लव ते फुटतिं सकळ वृक्षगणांला,
कुसुमगन्धयुक्त मन्द वात सूटला.” (किप्र ४५२)

२४१ ‘ हृदयहारी ’ { [| मृ । मृ । मृ । +] धवलचन्द्रिका अनेक
[| मृ । मृ । मृ । - +] परिरीना अेक

“ लपत छपत येअुनिया मारिशि पिच्चकारी,
भिजविशि का तनुलतिका कुटिला, मम सारी ? धु०

केसांतुनि रङ्गाचे येम्ब निथळतां
पदर चिम्य भिजुनि अुरीं तेवि विलगतां,
चिडलेली नजर तुझी मजशि विन्धतां

या परतें साह्य कुठे चित्र हृदयहारी.” १ (यग ५९)

खालील सात जातींच्या कडव्यांत [| मृ । मृ] या जीवन लहरी मात्रा-
वलीचें अग्रेसरत्व आहे.

२४२ ‘ रमावर ’ { [| मृ । मृ] अनेक
[| मृ । मृ । मृ । मृ । +] अेक

२४३ ‘ अुन्मनी ’ { [| मृ । मृ] अनेक
[| मृ । मृ । मृ । + ऽऽ - | मृ । +] संयुक्त अेक

२४४ ‘ हृदयवरद ’ { [| मृ । मृ] अनेक
[| मृ । मृ । मृ । मृ । +] अेक

२४५ ‘ मधुमधुरा ’ { [| मृ । मृ] अनेक
[| मृ । मृ । मृ । मृ] अेक

२४६ ‘ अरुण ’ { [| मृ । मृ] अनेक
[| मृ । मृ । मृ । - +] अेक

२४७ ‘ शुभवदना ’ { [| मृ । मृ] अनेक
[| मृ । मृ । मृ । - +] अेक

२४८ ‘ पुण्डरीक ’ { [| मृ । मृ] अनेक
[| मृ । मृ । मृ । +] अेक

असुर दनुज नमन मात्र
 कचनि होय भव्य पात्र,
 शरण आलियासि जो न पूर्वकर्म किमपि गणीरे." २
 (मोक्षुका १/३७०)

(२) "अर्थहीन गादी तू काहिही मुली !
 होशीही तह्छिन किति सहज आपुली ! धु०
 लाख जिभा चालवून
 जें न अकलि पण्डितगण
 तें येथे ये समजुन ज्यास बालबोलि क्षुमगली." (अज्ञा १२४)

२४५ 'मधुमधुरा' { [।भृ।भृ] जीवनलहरी अनेक
 { [।भृ।भृ।भृ।भृ] दासी अेक

(१) "डोळे तुमचे जादुगिरी, आमच्याकडे पाहुं नका ! धु०
 तुम्हि जातां मुल्खावरि
 माशि चिन्ता कोण करी ?
 अकलि मी राहुं कशी ? फार दिवस लावुं नका !"
 (अेक प्राचीन पद्य, संदिता प्रतिभापाशिकावरून.)

(२) "लग्न नव्हे मरण बुधा ठरलें तें टळत नाहि. धु०
 मातेची धरिलि काष्ठ,
 परि तुटली तीहि आस;
 नवस बोलिले जिवास, अजुनि कसा वळत नाहि !" (देखा ६९)

(३) "मधुमधुरा मुरलिधर, आज असें काय गढे ?
 लावुनि टक वचतां मुल ! टापिस नव काय पढे ? धु०
 नजर तरी जादुगिरी !
 आवर, बेमान फरी,
 राहुं अुमी कोठवरी !

शिरीं घागर, मनिं राळबळ, न वळत पाधिं चाल अढे." १
 (गोपाभा-विषी ११)

‘कप्रनयन गोपाल’ (विदप ३४), ‘कमलनयन गोपाल’ (विदप ३५)
‘नन्दसुता ओळखितां०’ (गोवो १३) आणि ‘कालचा गुलाब कुठे’ (कावा-
३२) या कविता या मधुमधुरजार्तीत आहेत.

२४६ ‘अरुण’ { [।भृ।भृ] जीयनलदरी अनेक
[।भृ।भृ।भृ।-०+] मदनरङ्गा अेक

(१) “ प्रिये पहा रात्रीचा समय सरुनि येत धुपःकाल हा. धु०

घण्टगार यात मुदत,

दीपतेज मन्द होत,

दिग्वदनं स्यच्छ करित अरुण पठरि निज महा.” १ (किप्र ५११)

(२) “ अेकदाच पाहिलें,
पाहिलें तयाक्षणींच आपुली न राहिलें. धु०

ठाभुकें न नांव-गांव,

कळवुं केथि हृदयभाव ?

हे असें अधान्तरिं जिणें न जाय साहिलें.” १ (धुपो ७)

(३) “ सहज तुझी हालचाल मन्त्रें जणु मोहिते. धु०

सहज चालणेंहि तुझें

सहज बोलणेंहि तुझें

सहज पाहणेंहि तुझें मोहनि मज घालितें. १ ” (तासक १६८)

‘जोहार’ (विक ८१) ‘मधुयामिनी’ (बाक २५), ‘जगाचें गाणें’
(गोवा ६०), ‘पुनर्विकसन’ (गोवा ७७), ‘प्रीतीचा घास’ (तासक
५८), ‘साम्राज्यवादी’ (तासक १८१) अित्यादि कविता या अरुण-
जार्तीत आहेत.

(४) “ नेत्र अुघडुनी
वघशि कुणा काय जनीं नेत्र अुघडुनी ? धु०

चोहिकडे रम्यपणा

वघुनि तोपवीशि मना;

वशि मधुप, विशि अुघुप वचिर सष्टि मानिनी.” (टेआ १/११४)

२४८ 'पुण्डरीक' { [१भृ।भृ] जीवनलहरी अनेक
[१भृ।भृ।भृ।+] षवलचन्द्रिका अेक

(१) " पुण्डरीक म्यां वरिला,
याहुनि जरि अन्याला
स्वर्गीही चाहियला नाहि देह हा." (देशाप ६/३)

(२) " प्रिये अबन्तिके, नयनद्वयरञ्जिके ! धु०
तू जीवन, तू भूषण,
परमार्थाचें साधन,
आहे मज तुजवाचुन सर्व जग फिकें ! " (विक ९३)

(३) " मना काहि तरी शान्ति धरीं चिन्ति हरी रे ! धु०
अपुले हे त्यजुनि दहग
सतत धरीं सन्तसद्ग
निशिदिनिं मज पाण्डुरहग,
भवजल तरण्यास असे हीच तरी रे." १ (खाक ७६)

'पाण्डुनृपति०' (किम्र ५३) हें पद्य शिथिल आहे. 'लमाला जातों मी०'
(किम्र ४५७), 'लक्ष्मीसम चञ्चल०' (देमृ ४३), 'नोहे हा जवन पवन'
(देमृ ५५), 'चिमकुला संसार' (कावि ४८), 'हास बालिके !' (माजूस ५३)
आणि 'सीमा' (कावा ८) अित्यादि कविता या पुण्डरीकजातीत आहेत.

खालील तीन जातींच्या कडव्यांत [१भृ।-०+] या मात्रावलीचें
अप्रेसरत्व आहे.

२४९ 'स्वर्गदेवता' { [१भृ।-०+] अनेक
[१भृ।भृ।भृ।-०+] अेक

२५० 'कुसुमबाण' { [१भृ।-०+] अनेक
[१भृ।भृ।भृ।+] अेक

२५१ 'मञ्जुला' { [१भृ।-०+] अनेक
[१भृ।+] अेक

२४९ 'स्वर्गदेवता' { [१भृ।-०+] दोन वा अधिक
[१भृ।भृ।भृ।-०+] मदनरहग अेक

(१) “कोण तू कुठोनि येशि, कां हकूच मन्दिरीं ?

मोहवी मनास रम्य हास्यतेज सुन्दरी. धु०

तूं सती जगांतली

अप्सरा नमांतली

स्वर्गदेवता सजून येशि वा धरेवरी.” १ (गिका १३०)

(२) “अन्धकार मातला

वेष्टितसे भूतला

शून्य मना खिन्नपणें सुखदायक जाहला.” (शाक ६५)

बालकवीन्या या कवितेच्या ९ कडव्यांपैकी शेवटली ३ निराळ्या म्हणजे अरुणजातीची आहेत. ‘अुघड अुघड दार रे!’ (अशा ८३) ही कविताहि स्वर्गदेवताजातीची आहे.

२५० ‘कुसुमबाण’ { [१ भू १ - ० +] दोन वा अधिक
[१ भू १ भू १ भू १ +] धवलचन्द्रिका अेक

(१) “हृदय साड्ग चोरिलें कशास सुन्दरी ?

देऽ! देन देशि तरी दे तुझें तरी! धु०

(च) सन्त कोतवाल हा

‘सज रे शुभा पहा!

कुसुमबाण सोडवीन मी तुझ्या अुरीं.” (तासक ४१)

(२) “हिन्दबन्धुनो, चला करीत हिन्दबन्धना

गौरवूं तिला कृती करून वीरनन्दना. धु०

भक्तिनेच आळवूं

अन्तरांस मेळवूं

वैभवीं विराजवूं करून दूर बन्धना.” (गिका ३५)

२५१ ‘मञ्जुला’ { [१ भू १ - ० +] दोन वा अधिक
[१ भू १ +] अेक

(१) अुगिच काय बुल्लुला ऽ, शिणविशी गळा ! धु०

अुगिच कण्ठ फोडिदी,

दुष्ट जयि अन्य गृहि दरयटे पाटिले
पुनि नृप तापुनी चण्ट, जन ताडिले—

दे जयांचें तया पीरभद्रा !” १ (तासक १२७)

(२)

“ या डरे सर्वथा मुक्त शालें. मु०

बनिमणीने मला मन्त्र जो बयिलला,
जुद्धनिया होबिलचि सरल तो चाद्गला;

काय फरावाल ती या नराला !” (किम ५२१)

घर्ग ४ था

विगम जाति

प्रकार दुसरा

विगमजातीच्या पहिल्या प्रकारच्या व्याख्येंत ज्या विगमजाती यस्तत नाहींत त्यांचा समावेश या वर्गांत केला आहे.

२५७ ‘यक्षपुरी’ { [५।० +, अ०।५।० +] सूर्यकला दोन
[अ०।५।० +] पर्वती तीन
[१५।५।५।० + ॥ अ०।५।० +] अेक संयुक्त

“ नील नभोमण्डलीं -० अस्फुट यक्षपुरी देखिली

धरुनी सुफलावली, डोलती बघ पुढती नारळी

स्वदेहे याळावर सावल्या

कराया वात्सल्यें बाकल्या,

अेक या सलसळती झावळ्या,

अविरत त्यांची भर्मर ही का हुरहुर हृदयांतली

जरी मी कण्हतों ही आपुली. ” (कास ६१)

२५८ ‘क्षपूर्णा’ { [१५।-- +] अचलगति अेक
[१५] दोन
[१५।-- +] अचलगति तीन
[१५] दोन
[१५।-- +] अचलगति दोन

“ हर्ष खेद ते मावळले

हास्य निमालें

अश्रु पळाले,

कण्टकशल्के बोथटलीं,

मख्मालीची लव बठली,

काही न दिसे दृष्टीला,

प्रकाश गेला

तिमिर हरपला;

काय म्हणावें या स्थितिला ?

झपूऽर्शा गडे झपूऽर्शा ” (केक ११२)

२५९ ‘सदया’ { [- | प | - +] बुद्ध अेक
 [- | प | - +, - ० | +] मालिबाला अेक
 [- | प | प | प | प | - +] भवानी अेक
 [- | प | - +, - ० | +] मालिबाला अेक

“ मम हृदयीं जन्मा घेर्मीं,

ये सदया, येथे राहीं, ये प्रभो ! धु०

मी माझें लोपुनि जावो,

जग तुझेंच अवधें होवो ये, प्रभो !

मज म्हणोन कुणि दुर्मागि, बावळा, जोगि, मला क्षिति

नाहि, मला भय नाही,

तू माझा होअुनि राही हे प्रभो ! ” १ (शुभ ३९८)

२६० ‘अभिमता’ { [| भृ | भृ] जीवनलहरी तीन
 [| भृ | भृ | +] अेक
 [| भृ | भृ | भृ | +] धवलचन्द्रिका अेक

“ साह्य कुठे पाहुं तुला सहि स्वतन्त्रते ?

जनिं विजनीं साह्य कुठे रमशि सुमते ?

तू धन मम, तूच मान

तू जीवन, तूच प्राण
 तव सूचित मज प्रमाण
 अजुनि किती अन्त पाहशी !
 हो प्रसन्न मज प्रणता शीघ्र अभिमते !” (टिक २०२)

पुरयणी

हरावर्तनी समजाती

७४ अ देव [१ - ४ - १ - ४ - १ - ४ - १ +]

“ कोणि काही नका शिकवुं आता !
 दोय लावुं नका व्यर्थ ताता !
 देभि हातें मला तात ज्याची
 लग्न होतांचि तो देव मजशी ” (देशा. ८९)

घर्ग ५ घा

स्वैरपद्य जाती

स्वैरपद्यासाठी र. व्यरूक्तेश शड्कर वकील यांनी पद्यावर्तनीजातीचा, रा. आत्माराम रावजी देशपाण्डे यांनी अग्न्यावर्तनी जातीचा आणि रा. भवानीशड्कर पण्डित यांनी भृह्यावर्तनीजातीचा कसा अुपयोग केला आहे याचें विवेचन पहिल्या अध्यायांत (पृ ३९-४३) सोदाहरण येअून गेलेंच आहे. अग्न्यावर्तनीजातीचा अुपयोग स्वैरपद्यासाठी केल्याचें आणखी अेक सुदाहरण, रा. यामन नारायण देशपाण्डे यांनी आपल्या ‘चित्रवेडा’ या अमकाशित काव्यांतून, कृपा करून पाठविलें आहे तें खाली देतां.

“ चित्र आहे निस्तुकच हें बापुढें
 हनि कोणी देहधारी कामिनी,
 काय नकळे हेहि मतिला माझिया !
 हासतां मग कासया !
 काय परि करूं !
 • केवि तरि क्युं !

चित्र हें; नच देहिनी ही-हें कळूनहि मन्मन

चित्रितेव्या रूपदीप्तिस भाळलें !

शलम आपण जाहलें !!” (चित्रवेडाकाव्य)

चरण मुख्यतः [१७।७।५] असा असून अर्थानुरोधाने तो लहानमोठा करण्यांत आला आहे.

अध्याय ७ वर

छन्दश्रुत्या

वायकांच्या तोण्डों असलेलें पुढील परम्परागत गीत पहा:—

तुक्षा । लाडका ग । यशोदा ऽऽ । माळी,	
तुझ्या । हरीने ऽऽ । खालें माझें । दर्शी.	ध्रु०
पहिली । बोलली ऽऽ । सुताराची । साकू	
तिच्या । अह्गणीं ऽऽ । खेळतसे । वाकू.	१
दुसरी । बोलली ऽऽ । तेलह्ग्याची । गडगा,	
तिच्या । अह्गणीं ऽऽ । घाली हरि । पिडगा.	२
तिसरी । बोलली ऽऽ । ब्राह्मणाची । शुमा,	
तिच्या । अह्गणीं ऽऽ । खेळे हरि । शिम्मा.	३
चौथी । बोलली ऽऽ । मराठ्याची । राणी,	
तिच्या । अह्गणीं ऽऽ । खेळे चक्र- । पाणी.	४

येथे चरणांतील पहिली टाळी तिसऱ्या अक्षरावर पडते, म्हणजे आद्यतालक-पूर्व गण दोन अक्षरी आहे. तथापि दहापैकी तीन चरणांत हा आद्यतालकपूर्व गण च्यक्षरी दिसतो.

पहिल्या टाळीने आरम्भ होणाऱ्या आवर्तनांत, ध्रुवपदाचा पहिली चरण वगळल्यास तीन तीन अक्षरे आहेत नि पुढे द्विमात्रक विराम आहे.

त्याच्या पुढील आवर्तनांत, पहिला चरण वगळल्यास चार चार अक्षरे आहेत. पहिल्या चरणांत त्या ठिकाणीं तीन अक्षरे असून पुढे द्विमात्रक विराम आहे.

तिसऱ्या आवर्तनांत सर्वत्र दोन दोनच अक्षरे आहेत.

हा लोक पद्मावर्तनी छन्द आहे. छन्दांत प्रत्येक अक्षर, मग तें दिसायला लघु असलें तरी गुरु बुच्चारपचें आणि गुरुच समजायचें असतें. सार्धांच अक्षरें गुरु म्हणजे द्विमात्रक मानायचीं हा छन्दाचा मूलभूत नियम असल्या-

मुळे छन्दांतील पद्मगण हा चार अक्षरांचाच असतो. लघु अक्षरच नाही म्हणून लग्नक्रमाचा प्रश्नच झुद्धवत नाही. म्हणून छन्दास लग्नत्वभेदातीत अक्षर-सङ्ख्याक पद्य म्हणतात.

परन्तु प्राचीन रचना सहेतुकपणें रेखीव अशी नाही. तिच्यांत मध्येच अेखादें अक्षर अधिक येतें. तेथे दोन अक्षरें त्वरेने अेका गुप्त अक्षराच्या म्हणजे दोन मात्रांच्या काळांत अुच्चारणचीं असतात. हीं दोन्ही अक्षरें लघु असल्यास तीं दोन मात्रांच्या काळांत सहज अुच्चारितां येतात. वरील पद्यांत चरणारम्भी पहिली, दुसरी, तिसरी हे जे तीन शब्द आले आहेत त्यांतील पहिलीं दोन दोन अक्षरें दोन दोन मात्रांच्या काळांत अुच्चारणचीं आहेत. असें शैथिल्य आधुनिक छन्दोरचनेंत तरी नसावें. छन्द कण्ठाळवाणा होअूं नये म्हणून त्यांतील अक्षरांची सङ्ख्या न्यूनाधिक केली पाहिजे असें मुळीच नाही. अकारान्त शब्दांतील अन्त्य अकार गाळून अथवा अेक मात्रक अुच्चारून अुपान्त्य अक्षर अनुक्रमें चतुर्मात्रक वा त्रिमात्रक अुच्चारल्याने तेवढे वैचित्र्य आणितं येतें. गाव हा शब्द गाव ऽ असा अुच्चारण्याच्या ठिकाणीं गाऽऽच् अथवा गाऽच् असा अुच्चारितां येतो. पुन्हा हा भेद वैकल्पिक आणि वैयक्तिक अुच्चारणपुरताच असल्याने पद्याच्या स्वरूपांत विकृति कोणतीच होत नाही.

छन्द केवळ अक्षरसङ्ख्याक नसतो. छन्दांतहि लयवद्धता असावी लागते. प्रत्येक अक्षर द्विमात्रक असल्याने छन्द हे पद्मावर्तनी वा भृङ्गावर्तनी असतात; ते अग्न्यावर्तनी वा हरावर्तनी अरूं शकत नाहीत. पण छन्दांची मोडणी ही जातिमोडणीसारखीच असते. जातींत जितक्या शब्द मात्रा असतात त्याच्या अदपट अक्षरें त्या छन्दांत असायचीं. छन्दांत मागे छन्दस वा पुढे छन्द हा शब्द ठेअून जातींचींच नावें छन्दांना दिलीं तर पारिभाषिक संज्ञाची सङ्ख्या तितकीच परिमित राहिल. छन्द पादाकुलक म्हटलें की मात्रालेखन [१५१५] असेंच होणार; पण अक्षरें मात्र आठच असणार आणि टाळी अर्थांत पहिल्या नि पाचव्या अक्षरावर पटणार. छन्दस रचना ही स्थूल असल्याकारणाने अेकाच पद्याच्या अनेक मोडणी कित्येकदा सम्भवतात. शब्द कोठेहि तुटला तरी कानांत तें तिनकें कडू लागत नाही. तथापि छन्दांतहि शब्द भलत्या ठिकाणीं तुटूं नये याविषयी काळजी प्यापलाच पाहिजे. जातींत जेथे अक्षरद्वयपणें मति येतो त्या ठिकाणीं छन्दांतहि मति पाळायलाच हवा.

पद्याचें विषमाक्षर आणि समाक्षर मिळून येतादा द्विधरी शब्द नसावा. '। कां लोक धा - । वतीं असे' यापेक्षा '। लोक धां धा - । वतीं असं' म्हणणें कानाला अधिक चाह्गलें लागतें.

मराठीतील अमद्ग, ओर्वा, घनाक्षरी अित्यादिकांची रचना छान्दस आहे. ख्रिस्ती अुपासनासह्सीतांत 'अिद्गत्री चालीवर' म्हणून जीं पद्यें दिलीं आहेत तीं वस्तुतः छन्दोरूप आहेत. संस्कृतांत आणि प्राकृतांत न आढळणारी हीं लगत्वभेदातीत छन्दोरचना मराठीत आढळते. अगदीं आरम्भापासून आढळते ही गोष्ट चिन्तनीय आहे. टोकळ मानाने लयाला अनुसरणाऱ्या लोकगीतांपासून छन्दाचा अुगम झाला असावा. शिशुगीताना म्हणूनच छन्द योग्य वाटतो.

ओवीची रचना अनियमित वाटते. महानुभाव लोकांत शके १५०० च्या मार्गेपुढें भीष्माचार्य नामक ग्रन्थकाराने आपल्या मार्गप्रभाकर नामक ग्रन्थाच्या शानखण्डांत ओवीचें पुढील प्रमाणे यान्धलेलें लक्षण विश्वनाथ कार्शानाथ राजवाडे यांनी आपल्या मराठी छन्द या पुस्तिकेंत अुद्धृत केलें आहे:—“गायत्री छन्दापासौनि धृतिपर्यन्त । ग्रन्थ बोवियाचे तीन चरण जाणावे निश्चित । प्रतिष्ठेपासौनि जगतीपर्यन्त । चौथा चरण.” या लक्षणांत गायत्रीच्या ठिकाणीं सुप्रतिष्ठा आणि प्रतिष्ठेच्या ठिकाणीं मध्यमा अशी सुधारणा राजवाडे यांनी सुचविली आहे. अेकूण काय लेखी ओवीचें स्वरूप फारच अनियमित आहे.

परन्तु ओवी हा गेय पद्यप्रकार होता असें दिसते. सद्गीतरत्नाकराच्या प्रवन्धाध्यायांतील पुढील अवतरण प्रौ. ग. इ. रानडे यांनी माझ्या दृष्टीस आणिलें आहे:—

“ खण्डत्रयं प्राप्तयुत गीयते देशमापया
ओवीपदं तदन्तेचेदोवी तज्ज्ञैस्तदोदिता
त्रयाणां चरणानां सुरेकाद्यावृत्तितो भिदाः
आदिमध्यान्तरीः प्रासैरेकाद्यैश्च पदे पदे
छन्दोभिर्वहुभिर्गेवा ओव्या जनमनोहराः
सानुप्रासैस्त्रिभिः खण्डैर्मण्डिता प्राकृतैः पदैः ”

ज्या गेय ओव्या आजींदाजींच्या आणि मुलीवाळांच्या तोंडून अद्यापि अेकायला मिळतात त्यांतील चौथिल्य मर्यादित दिसतें. आणि ज्या ऐकून ज्या

दोन्ही प्रकारच्या ओव्या यापुढे समाश्रक रचणें श्रेयस्कर होशील.

कित्येक छन्दांत जो आद्यतालपूर्व श्शर्ती गण आढळतो तो यस्तुतः द्विमात्रक असावा अशा शब्का म्हणण्याच्या घाटणीवरून येते. तथा तो असल्यास रेखांत पद्यांत तो अेकाश्रीच असावा हें अिष्ट होय.

समाश्रक ओव्या कशा वाटतील हें परम्पराप्राप्त ओव्यांतूनच काही निवडून पाहूं. यांना पुढे देवदार, तुलसी आणि पुष्पगुच्छ हीं नावें दिली आहेत.

(१) “ । अद्गाअंचि । घरी
। मद्गार्भा ग । गेली
। सवद्गाभी । झाली
दाणे । याची.

(२) का - । वळा काका । करी
घ - । राच्या आढ्या । बरी
पा - । हुणा घोड्या - । बरी
भाभूराया.

(३) फूल । फूल घोसा - । ळिये
फूल । गेलें ग । घोसांत
तुझें । सासर दे - । शांत
अम्बू - । वाभी ” (दालो २/६५)

अमद्गाचा अेक प्रकार या ओव्यांतील पहिल्या प्रकारासारखाच असतो हें सहज प्यानांत येण्याजोगें आहे.

धर्म १ ह्य

समछन्द

पद्मावर्तनी

१ कपिचीर छन्द [। प । प । प । प । - -] १८ अक्षरें

“ गायका तू गीत गाशी की ओतिशी सुधेचा कलदा,
मधुरता स्वरांतली अलौकिक गमते मनास;

देवांचा का गवत्री तू ! गन्धर्व-लोकीं का तुझा वास !
तरीच का तेथली ये गोडी तुझ्या येथल्या गानास ?”

(देवाना-विमा १/५)

२ चनहरिणी छन्द [१५।५।५।५] १६ अक्षरें

(१) “ आटपाट नगरांत नान्दे राजाची ग राणी

नाव मैनाथी तियेचें रूप गोड फुलावाणी.

नाहीं नोवऱ्याचा पत्ता, कुलशील न माहीत

चौदा चौकड्याचें राज्य तिच्या होतें पदरांत.”

(कोल ७१)

(२) “ शोभिवन्त फूलपार्शी ठेवियलीं फुलें दोन

कुणी रचनाकुशलें आणिलीं जीं निवडोन,

परिचय श्रुपचार अशालागी कसा व्हावा ?

पटे निःशब्द ओळख समदुक्खीमुखी जीवा.”

(काकेना-ज्योमा १/३)

३ हरिभगिनी छन्द [१५।५।५।---] १५ अक्षरें

(१) आश्वराची दया किती थाड्ग तिचा लागेना

न्यायी तरी त्याची प्रीती सिन्धू अवेढो जाणा. १

देव बोले प्रेमें फार् । टाकी माझ्यावरी भार्. धु०

सर्व कधी सर्व दुक्खी ओशियांनी कण्ढी

अंकू जातें दिव्यलोकीं प्रीति तेथे वसती.”

२ (जुस ३३)

(२) “ चाल बाभी चाल माझी, चाल सअी चाल ग

कोवळे हे पाय मअू मखमल लाल ग

अिवलाले पाय तूंस, गोरे गोरे हात ग

चाल चाल, मिअूं नको, मोत्या माअू हात ग ! ”

(देख-आमा श्रेणील १९३४)

या छन्दाचीं शुदाहरणें अुपासनासङ्गीतांत विपुल आहेत.

४ वैकुण्ठ छन्द [१५।५।---५५।---] १४ अक्षरें

(१) “ तुकाराम म्हणे, जिजा तू माझी -० बापकू

वैकुण्ठाला चल नको कोणाचे -० आयकू ” (भागू)

- (२) “ पातरांची शाळा भरे पिम्पळा -० वरती
 चिमण्यांचीं पोरें भारी गोडूगाट -० वरिती.
 -अुतरतें अून, जाते टळूनी -० दुपार
 पारावर जसा थांचा भरतो -० धाजाट.” (पारा ६६)

मायदेवकृत ‘गोकुळ’ (माभा ७४) या कवितेची रचना शिथिल आहे.

५ लयह्रगलता छन्द [१५।५।५।- -] १४ अक्षरें

- (१) “ सौरी झालें जनीं
 राम केला धनी. ध्रु०
 शान्तिगुन्ती घेभुन् हातीं भक्तिचोळी ल्याली,
 मीतूपण ठावें नाही विसरून गेली.
 कर्म नेणें धर्म नेणें, नेणें आम्ही काही
 शानदेव म्हणे आम्हां येणें जाणें नाही.” (ज्ञानम १/६)

- (२) “ येर्षी गा तू येर्षी गा तू पण्ढरीच्या राया
 तुजवीण शीण चाटे, क्षीण झाली काया,
 याति हीन मति हीन, कर्म हीन माझे;
 दीननाथ दोनवन्धु नाम तुम्हां साजे.
 विटेवरी शुभा नीट कडीवर कर,
 तुका म्हणे आम्हां हेचि ध्यान निरन्तर.” (तुका-पस १/८१)

- (३) “ ये ग ये ग चिअू. ध्रु०
 हात हलवून तुला किती वेळा बाहूं ? १
 तुझ्यासाठी कापसाचें घर केलें मअू.” २
 (मागच्यं-आमा जुलै १९३६)

ज्ञानेश्वर (पृ. ७७, पद्य ३१ वें (चित्राशाळा प्रत), तुकाराम (२/१५०, अभङ्ग क्रम २४९९-२७५२ अिदुप्रकाश गाथा.), ‘रूपगर्विता’ (देवाना-हार ४०/७) ‘सुना, सुना’ (माअ ८), ‘वाण्याचें गाणे’ (स्त्रेप्र १७) अित्यादि गीतें या छन्दांत आहेत.

६ शुक्रकला छन्द [।प।-- , --।प।--] १४ अक्षरें .

“ तरीच् मशी घोल पौरा जिह्वाळ्याची ओल.

मशी घेतां भास जीवा, मातूपणा नास.

मजसवें खरा पण जाअूं नेदी घरा.

आमुचिये रड्गीं दुजे तगेना ये सड्गीं.

तुक्यासवें भास हरी जीवा करा नास.” (अभङ्ग १५४ वा)

७ द्वयिता छन्द [।प।--- ५५।प।--] १३ अक्षरे

“ अेकान्ती जा सकाळीं-०तसा दुपारींही

तसेंच सन्धिकार्लीं-०फिरून रात्रींही;

मनांतून टाकूनीं-०विषयवासना

विनम्रता धरुनीं-०करीच प्रार्थना.” (अुस ४२८)

८ चन्द्रकान्त छन्द [।प।प।प।-] १३ अक्षरें

(१) “ भज रे मना रे वा रे भज रे मना

रामकृष्ण वासुदेव भज रे मना

आता काय नरदेह येआंल पुन्हा ? ” (प्राचीन पद्य)

(२) “ अखण्डित असावेसैं वाटतें पायी.

साहोनी सड्कोच ठाव थोडासा देआं.

असो नसो ठाव आलों तुझिया ठायां.

पाहें कृपादृष्टी मज पण्ढरीयया !

तुका म्हणे आम्हीं तुहीं वेडीं वाकडीं,

नामें भयपाश हातें आपुल्या तोडीं.” (तुकाराम पृ. १८७)

(३) “ वया माशी वेची कित्ती आहे तरी सोडू

अुतर ना खाली वेची, जरा तरी सोडू.” (माअ ११)

धीयुत वामन नारायण देशपाण्डे यांचें ‘कपटवेप’ हें नाटक याच छन्दांत पण निर्यमक आहे. आरम्भाच्या ओळी अशाः—

रमणी—“ अुरे, ठेव आवरून पूजासाहित्य.

हाली माथी ययासाह्य पूजा अवधी

सन्ध्ये, सार वाती जरा समर्धीतल्या

शुभा— निकें महाराज—
रमणी— मूर्ते, चोसणशी का ?
महाराज मे मी आहे की महादेवी. ”

१ दोहा छन्द [1 प 1 - - - 5 5 | प 1 +] १२ अक्षरें

“ गृहाप्रति ममता - ० देवी शोभा फार
प्रेम तेथे वसतां - ० सुख नान्दणार
शान्ति तेथे राहती
वृत्ति तेथे नान्दतां
बेळ वेगें क्रमती - ० सर्व साधणार १
गृही जया ममता - ० क्रोध न तिथे
प्रेम गृही वसता - ० न हेवा तिथे
होपडोत नान्दलां
दुखहानि पावलां
प्रेम बद्ध राहिलां - ० सर्व साहवे ”. २ (अक्ष ४५२)

या छन्दाच्या कडव्यांत अन्तरा आहे.

१० चक्रपाणि छन्द [- - 1 - - - 5 5 | प 1 - -] ११ अक्षरें

“ पहिली बोलली - ० सुतारची साळू
तिच्या अड्गणी - ० खेळतसे बाळू
दुसरी बोलली - ० तेलड्याची गडगा
तिच्या अड्गणी - ० धाली हरि पिडगा
तिसरी बोलली - ० ब्राह्मणाची शुभा
तिच्या अड्गणी - ० खेळे हरि हिम्मा
चौथी बोलली - ० मराठ्याची राणी
तिच्या अड्गणी - ० खेळे चक्रपाणी ” (प्राचीन पद्य)

११ वंशमणि छन्द [1 प 1 प 1 - -] १० अक्षरें

“ निखळून गगनांमधून
पडता हें वेगें कोसळून

कोणी तरी अदृश्यचि कर
खाली खाली ओढी अनिवार ”

(देवाना-रमा ८१२)

१२ पादाकुलक छन्द [१५१५] ८ अक्षरें

(१) “ कान्हा वाटे देव भेटे
हार्तीं पार्यीं तोचि दाटं.
ओळखिला देव राजा,
सर्व शोक गेला माझा.
समसङ्गें सङ्ग गेला
रङ्गोवीण रङ्ग केला. ” (केस्वा-पस १/२११)

(२) “ अशी अँकोनिया घाणी
नेत्रानें झुघडी राणी,
वाटे मनास नीरोपा
पावला भूपति तीपा ”. (मोसारा २/७)

(३) “ सेवितां श्रीगुरुकुळ
ब्रह्म त्रैलोक्य गोकुळ
दासपुत्र अनुकूल
आहे आहे नाही नाही. ” (अक १३)

(४) “ मिठी हातां हार्तीं पडे
दिठी दिठीवरी जडे
अपुल्या ग हृदयाचे
सुरू झाले हे पवाडे.
मधुरात ही चान्दणी
खुले मोगरा अङ्गणी
परिमल दरवळे
मन्द घायु श्रासंत्नी. ” (पगन-यामा ५/१)

१३ अचलगाति छन्द [१५१ ---] ७ अक्षरें

(१) “ काय साङ्गो तूज गा
अन्तरीचें गूज गा !
मोले हाता येअीना,
बोलें प्रात होअीना;
द्वैतसङ्ग साण्डूनी
राहे तूचि माण्डूनी.” (केस्वा-पस १/२०७)

(२) “ देवस्तुति वाढवा
त्याची दया गाजवा
अश्वराची करुणा
सर्वकाळ सरेना.” (अुस ३१)

‘ भातुकलीचें गाणें ’ (माजूस्व १०८) ‘ आभाळाच्या अङ्गणी ’ (पंचचा)
आणि ‘ सुशे सुशे अूठ ग ’ (माअ १) या कविता या छन्दांत आहेत.

१४ देवीन्वर छन्द [---!५१---] ८ अक्षरें

(१) “ रूप पाहतां लोचनीं
मुख जालें वो साजणी
सर्व सुखाचे आगर
बाप रत्नादेवीन्वर ” (शानदेव)

या छन्दांत पहिल्या दोन अक्षरांचा गण आद्यतालक पूर्व असल्यानं त्याच्या
अन्ती बहुशः शब्द पुरा द्यावा लागतो. अभङ्गारचनेंत हा गण कित्येकदा
मध्येच गाळलेला दिसतो.

(२) “ घेअी घेअी माझे वाचे,
गोड नाम विठोवाचें.
तुका म्हणे जीवा,
नको सोडूं या केशवा.”

(३) “ शुद्ध बांजा पोटीं
पळें रसाळ गोमटीं.

मुखीं अमृताची बाणी
 देह वेचाचा कारणी.
 सर्वाङ्गी निर्मळ
 चित्त जैसे गङ्गाजळ.
 तुका म्हणे जाती
 ताप, दर्शनं विश्रान्ती.”

(४) “नको देवा कधी देजुं
 कुणा परतन्त्र जिणे
 त्याच्याहून दारोदारं
 बरे भिक्षान्न सेवणें.” (कावि ८८)

(५) “माझ्या छकुलीचे डोळे
 दुभ्या कवडीचे डाय
 बाजी कमळ कमळ !
 रोड चिडीचं रा नाव.” (कोल ५६)

या छन्दांत त्रिपद्यांची आवलि रचणे बरेंच कविप्रिय झाले आहे.

(६) “आकाशीच्या अन्तराळीं
 तारकांना तेज चढे
 तुझी माझी प्रीति जडे.” (अफु ६१)

२५ सुद्धव छन्द [- । प । - -] ७ अक्षर

(१) “दिवस भाषळं दे,
 विशू दे निमिषांत
 प्रकाश दिवसाचा
 वाढत्या तिमिरांत.” (देवाना-विषी १३७)

(२) “कासया घोड्याहून
 स्फुन्दशी मरुद्रणा ?
 चहाळ लागतांच
 दचके माझा कांहा.”

(देवाना-रमा मे-जूत १९२९)

१६ शुद्धसती छन्द [१५।--] ६ अक्षर

(१) “ आसवांच्या माळा
साठवूं या किती ?
घालाया त्या गळां
वाट पाहूं किती ?
दीप पाजळिला
अखण्ड ही बात
घोर दे ये तिला,
वाहे झन्झावात. ” (देखू-यमा १७/१८)

‘कमी आणि ठमी’ (माअ २४) ‘डोळा बाजी डोळा !’ (माजूत्व १५४) आणि ‘बोकोबा’ (माशि ४) या कविता याच छन्दांत आहेत. या छन्दांत अन्त्यावर्तनांत र्जी दोन अक्षरें असतात त्यांचा बहुशः अलग शब्द असल्याने तो पुनरुक्त करितां येतो. परन्तु तेवढ्याने छन्द निगळा होत नाही.

(१) “ आहे थरं आजी आजी
रहूं नको काही काही
घालितें मी तोतो तोतो
करितें मी जोजो जोजो ” (माशि ५)

१७ गजवदन छन्द [१५।-- ५५५५।५।--] १२ अक्षरें

हा छन्द शुद्धसतीछन्दाच्या द्विरवृत्तीने होतो.

(१) “ जाहीचें घोड्गडें -० येव्ढीये रती
कार्नीची कुण्डले -० करी जग ज्योती
होय न हो असा -० संशय गमला
निर्धारितां विश्व -० व्यापक देखिला
हृदयमन्दिरं -० दाटोनी घगवा
ही च खूण साह्ये -० मानुदास देवा. ”

(तुकारामतात्यासम्पादित भेरुनाथ गाथा पृ. १४१)

(२) “ गजवदना रे -० गजवदना रे
 नमित्तों तुजला -० गजवदना रे
 मध्वनायचिर्त्ती -० वाटे तुडती खन्ती
 येशी धावोनिया -० गजवदना रे ” (ममुक २)

(३) “ यश शम्भरावा -० होतांच पुरता
 गमे भूपा झाली -० जन्म सफलता
 कुणा दे दक्षिणा -० कुणा देअी भूमी
 याचकां सन्तुष्ट -० कपी अन्तर्यामी
 घडविली तेणें -० यश पुरुषाची
 कलाकुसरीची -० प्रतिभा सोन्याची. ”

(देवाना-विमा १/९)

(४) “ आलेलें भरासी -० देवा रे कर्णास
 मोड्नी दयाळा -० लाविसी भिकेस
 मळा पिकाविला -० माझ्या भावनेचा
 विन्दु विन्दु माझ्या -० गाळून शमाचा ”

(पा-फ ३०)

२८ भुवनसुन्दर छन्द [-- ! प १ -] ७ अक्षरें

(१) “ नाना वाहुली माझी
 यथा कोनाड्यामार्जी
 तिला पिसांची गादी
 तिची रेशमी साडी. ” (माजूख १०८)

(२) “ वध चान्दोवा आआी
 माझ्या सद्गती येअी;
 विम्ब आभाळीं हाले
 माझ्या सद्गती चाले. ” (गिका १०)

२९ पिशाखा छन्द [१ प १ -] ६ अक्षरें

(१) “ दृश्यातति रे
 सदोदित रे

भगवन्त रे
 नान्दे नित्य रे
 रूपें घीण रे
 परिपूर्ण रे
 नायण रे
 आदे जाण रे” (केस्वा-पत्र १/१५०)

या छन्दाची मोडणी [।भृ।--] अशीहि होवील, मात्र त्या मोडणीच्या सहेतुकपणें अनुसरून रचना केल्यास दाब्द निराळ्या रीतीने बसतील. धुदाहरणार्थ ‘अिवला शरा’ (देनाथ-श्लो ६) ही कविता पहा.

‘काअू काअू गे!’ (माजूस्व ११९) ही कविता या छन्दांत आदे-

२० “आन्दोलन” छन्द [।प।-SSSSSS!प।-]

(१)	“देव घ्या कोणी आयता आला देव नलगे सांठयणेचे दुवळा तुका अुधारा देव	देव घ्या कोणी घर पुसोनी देव नलगे रुधले जागे हा भावेविणे घेतला रिणें.”	(तुफाराम पृ. ३५८)
-----	---	--	-------------------

(२)	“ताअी गुणाची शोका दे दादा साम्माळ ताअी दोन्ही दोरांना जो जो गे जो जो!	माशी छकुली म्हणूं लागली. फान्दी वाकली गच्च आवळी	(दक ६२)
-----	---	--	---------

(३)	“तीन चाकाचा बाळ अैटीने चांफेर हिण्डे दृष्टि त्यावर	गाडा रड्गीत नेअी रेटीत खेळत हसे ठरत नसे”
-----	---	---

(मञ्जुवाळ-आमा जुलै १९१३)

‘प्रमुसहवासार्थं विनन्ती’ (अुसं ४३६) आणि गोपीनाथकृत ‘आमचीं
अिन्दु’ (गोदू ७) या कविता आन्दोलन या छन्दांत आहेत. पुढे पहा.

२१ पद्म छन्द [१ प] ४ अक्षरें

“ काळा काळा
मट्ट्या आला
नीज वाळा
लाव डोळा. ” (पचचा ४०)

२२ ‘विट्टल’ छन्द [१ - - -] ३ अक्षरें

(१) “ जीव तू
प्राण तू
आत्मा तू
विट्टला. ” (नामदेवगाथा पृ. ७१)

(२) “ ये काजू
धे खाजू
रस दाणा
वाराणा. ” (पचचा २६)

मृङ्गवर्तनी

२३ दासी छन्द [१ भ १ भ १ भ १ भ] १२ अक्षरें

“ तू प्रिय, हे प्रभु, तू प्रिय अपार
तू प्रिय, हे देसु, त्यां वेला शुद्धार
मला तू सुप्रिय, हें फैसें दावीन !
सम्पूर्णं शर्तानि मी तुला स्वीन ! ” (अुस ३४२)

२४ परिर्लिना छन्द [१ भ १ भ १ भ १ - -] ११ अक्षरें

(१) “ जैमा मे माय ॐ पैमा हा योगी
जे ठापी जन्मला ते ठाप भोगी. पु०
आचार साण्णेनी शालागे भ्रष्ट
मायणीसी जेनें लाविला पाट. ” (शा-वस १/२१)

(२) “ ज्याचा तो जाणे ऽऽ ज्याच्या तो जाणे
जार्णीय निमाली त्यानीच जाणे
जर्नी जनार्दन जाणोनि जाणे
पदोपदी त्यासि समाधि लागे
स्वमुखसागरी हरपे चित्त
ठार्यांच्या ठार्यां ऽऽ पूर्ण नियान्त. ” (केत्या-पस १/२११)

(३) “ स्वागताच्या केला अह्वार्णां पाट
बघत बिसलें तुशीच वाट
आशेसम भुन्व तरुर्चा शाला
तिच्या खाली बघ बान्धिला होका
समांती शीतल सावला दाट. ” (गां-यमा ३८)

(४) “ अकत्र गुम्फून जीवन-धागे
प्रीतीचें नर्तन नाचलें मागे,
अकटा शुभा मी तेथे
भोवती शोधी प्रियेतें;
न दिसे कोठे; का सोडून गेली ?
लोपते का कधी प्रीति अुदेली ? ” (माजूव ७९)

२५ जीवनलहरी छन्द [१ भृ । भृ] ६ अक्षरें

(१) “ घडाड घडाड
खडाड खडाड
धावते ही गाडी
केवढी घडाडी ! ” (माजूव १११)

‘ हें कोण मे आली ! ’ (तासक ८०) आणि ‘ वाघाची मावशी ! ’
(माशि ७) या कविता या छन्दांत आहेत. तिसऱ्या अक्षरानन्तर द्विमात्रक
विराम घेतला तर छन्द पद्मावर्तनी होईल.

(२) “ नदीच्या ऽऽ पैलाड
दामाजी ऽऽ सोनार ” (भुलावाजीचे गाणें)

याच्या पुढील ओळी

“ त्याने घडविला
साखळ्यांचा जोड ”

यांत तिसऱ्या अक्षरानन्तर यति नसल्याने त्या
। त्याने घड - । विला
। साखळ्यांचा । जोड

अशा म्हणाव्या लागतात. हे चरण अर्थातच [।भृ।भृ] या छन्दांत वसू
शकत नाहीत. त्या शुद्धसती छन्दाच्या आहेत.

२६ निर्झरगीत छन्द [।भृ।--५५।भृ।-~]

“ अिवला क्षरा गायन गात
चान्दण्यासवें हासली रात
हालेना जरा वेलींचे पात
निजली धरा निजले रान. ”

(देनाघ-ओ ६)

या छन्दाशी भागील आन्दोलनच्छन्द अवश्य ताडून पहावा.

घर्ग २ रा

अर्धसम छन्द

पापवर्तनी

२७ 'प्रमाद' छन्द { [---५५।---, -।---५५।---]
[प।प।---५५।---] चक्रपाणि

पोर ही -० सानुली की सोन्याची -० बाहुली,
देव दिव्यावर ठेवो मायेची -० सामुली.
सुन्दर -० हसते नि मोहक -० वसते,
ठेपरानी ही कशी चालते -० वसते !
बोपटे -० बोलते नि हृदय -० गोलते,
मन माहें बोवल्या या बोलानी -० डोलते.
साधेच कपटे ही घाडनी -० मागटे,
गौरीहून प्याला त्याला परी ही -० आवटे.

संसारसङ्घों दोरी
 नित्य गुन्तलों कामा,
 ताहण्य-अभिमान,
 देहीं भरला ताठा
 वैभव-सम्पत्तीचा
 अह्णां फुटला पाटा” (जे-पस १/६९)

(२) “ काय तें तूज साह्णां ?
 नये साह्णातां कोणा.
 घृत्तीसी ठाव नाही
 कैचा दाखवूं म्हणा !” (केस्वा-पस १/६९७)

या छन्दांतील ‘ धाव रे रामयया ’ हें रामदासी पद्य सुप्रसिद्धच आहे.

भृङ्गावर्तनी

३४ “सद्वित्त छन्द” { [१ म् । म् । म् । म्] १२ अक्षरं
 { [म् । म् । - -] ८ अक्षरं

“ भोकळे हाटीं ऽऽ सोडिल्या गाठी
 विकन्या घातले कण
 ज्याचे भाग त्यासी देअूनी वारिले
 सारुनि लिगाड दान
 खरें माप हातीं घेअूनि बैसलों
 मानिती ते चौघेजण
 खरें वित्त तेथे आले चोजवीत
 गिन्हाभीक सन्तजन”. (तुकाराम २/पृ. ३०९)

वर्ग तिसरा

विषम छन्द

१ ल्य प्रकार

३५ ‘अग्निमेघ’ छन्द { [१ प । प । प । - - -] दोन चरण
 { [१ प । प । - - -] अंक चरण

“यात्रिका, प्रभो मला तू या रानांत चालवीं,
आसरा दे दुर्बलाला, भीतिलाहि घालवीं
दिव्य साचें अन्त तूचि पुरवी. १

प्रस्तव विदारुनीया जीवना आम्हा दावी
अग्निप्रेष देअूनिया स्वर्गमार्ग सूचवी
हे समयां ये तू मला विमवीं.” २ (अुल ३२९)

३६ “जलारोहण” छन्द { [१ प १ प १ प १ प] दोन वा अधिक चरण
[१ प १ प १ प १ प १ प] अेक चरण

“माझी आगबोट चालली दर्यांत ग दर्यांत ग !
मन धायत तरी तव हृदयांत ग. धु०

हळू हळू पाण्यामधी जुनें जग बुडे
निळ्या काळ्या दर्यांवर दैव स्वैर अुडे
तुझ्या चिन्तनाने दिल तटीं धडधडे

घर खाली लाटेवरी हेलकावे खात ग” १ (बोप्र ४१)

३७ श्यामाराणी छन्द { [१ प १ प] दोन वा अधिक चरण
[१ प १ प १ प १ प १ प] अेक चरण

(१) “आम्ही जाणावें तें कांहीं
तुहें बरें कोण्या ठायीं
अन्तार नाही नाही अैसैं भुति बोलती.” (शानदेव)

(२) “राम आकारां पाताळीं
राम नान्दे भूमण्डलीं
“रामयोगीषांचे मेळीं सर्व काळ तिष्ठत” (रामदास)

पुढील पद्यांत ध्रुवपद निगळें आहे.

(१) “भक्तगोत्रिया काजासाठीं
साधूत्रिया प्रेमासाठीं सोडिली मी लाज रे धु०
येहीं गौळिपांची घोरें
त्यांचें तारु प्तालीं घोरें !

सातां नितिंगीर्वा घोरें भुचिष्टाचें चोत्र रे १” (ममात्र ७५)

ज्याला घनाक्षरी वा हिन्दीत कवित्त म्हणतात तो हाच छन्द होय.

३८ स्मर छन्द { [१ प १ प] दोन वा अधिक चरण
 { [१ प १ प १ प १ प] -- } अेक चरण

(१) “ तुझ्यावीण अन्तरीची प्रतिभा फुलेना ध्रु०
 दाटे हुरहूर मनीं
 सूर लागेना कवनीं,
 अैकू ये ना वीणाध्वनी
 सारङ्गीची तार तारेसङ्गती जुळेना ! ” (गिफ २)

(२) “ आता फार विरहाचे दिवस कठिण !
 रङ्ग-पञ्चमीचा आला नवलाचा सण. ध्रु०
 वसन्ताची शोभा याटे,
 वेलियाचा बन्ध सुटे,
 शशिविम्ब नमीं नटे, मन्मथाचे बाण. १
 चोहीकडे रसरङ्ग -
 अुत्सवांत जन दद्ग,
 प्रणयिनी प्रियासद्गं करी नृत्य-गान. २
 माझ्या जीवलग जीवा,
 मज भेटशील केव्हा !
 आळवीत जीवाभावा वाचवी रे प्राण ! ” (बो-विमा ३/८)

‘दग्धपक्षपतद्गं’ (माजूस्व १४२), ‘क्षुद्र जीवनजन्तूस’ (यग २२),
 ‘गुन्देगारीण’ (यग ६१), ‘जगराहाटी’ (यग १२२), अित्यादि कविता याच
 स्मरछन्दांत आहेत.

३९ अञ्जनी छन्द { [१ प १ प] दोन वा अधिक चरण
 { [१ प १ प १ प १ प] -- } अेक चरण

(१) “ शुभवती ज्या मुरजा
 नवरत्नें बान्धूं पूजा
 मुगुटीं भाव रें दुजा, अुपमा नाही.

पुण्डलीकाचेनी भावें
श्रीविठ्ठल येणें नावें
मानुदास म्हणें दैवें जोडिलें आम्हा.”

मानुदास अभङ्ग (श्री ऐकनाथ गाथा पृ. १३७)

(२) “कोठे हो कोठे
बाल यशोदे !
म्हणे पूतना आण् येथे मला पाहूं दे. ध्रु०
काय सार्हो ? मनामाजी
आनन्द कोन्दला आजी
दाटला हो पान्हा, आधी कान्हा पाजू दे. १

चित्त भुतावीळ झालें
भाग्य माझें फळा आलें
कृष्णासी हें मटामटा दूध घेऊं दे. २

आनन्दनन्दनस्वामी
सर्वसाक्षी अन्तर्यामी
नेणोनी तें म्हणे, आण अर्हकी ठेवूं दे.” (आपूष २१)

(३) “क्षिम्मा खेळूं ये
क्षिम्मा नाचूं ये
आकाशीचे तारेसङ्गे क्षिम्मा खेळूं ये. ध्रु०.
चान्दण्याच्या चन्द्रज्योति
हिमगिरी चकाकती,
हासच्या त्या ज्योतीसङ्गे क्षिम्मा खेळूं ये.” १

(सप्त-महा १/१११)

(४) “प्रिय प्रभु येद्यु लिस्ता
याप मिळेना जन्मता
मालकू सधीचा असतां अरेरे रे रे !

किती विद्धळ तो झाला !

घाम रक्ताचा वाहीला,

• बार्गी किती शोक केला अब ब ब ब ! ” (भुस

४० प्रसन्ननयना छन्द { [१५१५] दोन वा अधिक
[१५१५ - - -] एक

किती विद्धळ तो झाल !

घाम रक्ताचा वाहीला,

“ वार्गी किती शोक केला अब ब ब ब ! ” (अंस ८१)

४० प्रसन्ननयना छन्द { [१ प १ प] दोन वा अधिक चरण
[१ प १ प १ प १ प] अंक चरण

“ हे वान्धू अिच्छी मातें आजी आताता धु० ”

भारी बळ याला आजी

फावले अड्गाला काजी

राजीव रे या समार्जी आताता. ” १ (आगो ३७)

४१ रामरसायन छन्द { [१ प १ प १ प १ प] दोन वा अधिक चरण
[१ प १ प १ प १ प १ प १ प] अंक चरण

(१) “ अर्जुना, तू जाण रे

होशी वा सुजाण रे

विश्व नाही मीच आहे सख्या, तुझी आण रे. ” १

(वामन मयाप्र ६९)

(२) “ धीरसिन्धुवासी रे

लक्ष्मी त्याची दासी रे

मर्जुनाचीं घोडें धूतां लाज नाही त्यासी रे. ”

(भीष्मा-पम ३/८०)

(३) “ राहे ऋषिराय हो

तेथे अुणें काय हो !

निशिदिनीं सेवा करी दुर्योधन राय हो. ” (पाट्या ८)

(४) “ बोल राघू बोल रे

काही तरी बोल रे

मन तुमैं माझ्यापासी थोडें तरी खोल रे. ” (कु-विना १/५)

४२ परात्परकरुणा छन्द { [१ प १ प १ प १ प] दोन वा अधिक चरण
[१ प १ प १ प १ प १ प] अंक चरण

पाह्परुणें नेसल्या
नेसर्णी पाह्पुरल्या,
त्याही नाही राहिल्या
पावल्या तेथे.” (मसुक ६४)

‘कान्होबाची सङ्गती’ हें विष्णुदास नाम्याचें पद्य (पस २/५४) याच शारदिन्दुछन्दांत आहे.

४५ गया छन्द { [१ प | - -] दोन वा अधिक चरण
[१ प | प | प | प | - -] अेक चरण

(१)

“ अगा जनावना
प्रभो महामना
दयापना तुझ्या विना पटेन मी कुणा ! ” १ (अुस ९८)

(२)

“ ओझें डोडीवर
चाले मरमर
बळकट बान्धियेलें बाळ पाठीवर.
मुकेलें तान्हुलें
रडाया लागलें

‘ अुगी अुगी ! ’ म्हणत ती माता वाट चाले.” (सपाजि-सुगी ४७)

४६ “ पुष्पगुच्छ ” छन्द { [- - १ प | - -] तीन चरण
[- - १ - -] अेक चरण

(१) “ फूलफूल घोसाळिये
फूल गेलें ग घोसांत
तुझें सासर देशांत
अम्बूबाजी.” (दालो २/६५)

(२) “ वर्षा वर्षतो ग दारिं,
न्हाअूं घाली अवनीला
सुघाडीष्ट तुझी मला
सख्या जैशी. १

झोलझोलती या वेली
मन्द सजल पवनें
जेवि तुझ्या निःश्वासाने
झुलते मी. २

हासहासती हीं फुलें
दवविन्दूंच्या मोत्यांनी
आणि तुझ्या प्रेमाभ्रूंनी
गाल माझे. ३

तरतरुंच्या कोटरीं
पाखरें हीं विसावलीं
जेवि तुझ्या वक्षस्यलीं
शुदारा, मी.” ४ (पप-स्क्रमा क्रमाङ्क ३८)

(३) “भुमी शोपठ्याच्या दारीं
तिन्ही सान्जा झाल्या तरी
कों न येअी बाभी स्वारी ?
कुठे पाहू ?” (मना-वामा ५/२)

४७ ‘तुलसी छन्द’ { [- 1 ५ 1 - -] तीन चरण
[- - 1 - -] अेक चरण

(१) “कावळा काका करी
घराच्या आड्यावरी
पाहुणा घोड्यावरी
माभूसाया.” (दालो २/६५)

(२) “पहिली मास्ती ओवी
पहिला मासा नेम
तुळशीपाली राम
पोयी बाचे.” (प्राचीन लोकगीत)

- (३) “ अैकाया रात्रीं गोड
जेधवा रातकिडे
गातात चोहीकडे
जनीं बनीं. ” (देवाना-वामा ४/४)

या कवितेची आणि ‘कोणासाठा’ (सनामा-विमा १/४), नि ‘आमचें घर’ (माजूस्व ११०) या कवितांची रचना याच तुलसी छन्दांत आहे.

४८ “ देवद्वार ” छन्द { [| प | - -] तीन चरण
[- - | - -] अेक चरण

- (१) “ देवाचिये द्वारीं
अुभा क्षणमरी
तेणें मुक्तिचारी
साधियेल्या- ” शानदेव (भमाम्र १७)

- (२) “ तू माझी माझुली
मी बो तुझा तान्हा
पार्जी प्रेम पान्हा
पाण्डुरह्गे.
तू माझी गाझुली
मी तुशें वासरूं
नको पान्हा चोरूं
पाण्डुरह्गे.
नामा म्हणे होसी
भक्तीचा बल्लभ
मागे पुढे अुमा
साम्भाळिशी. ” (भमाम्र ४७)

- (३) “ पली माझी ओवी
गात्रीन जगत्र
पाहीन पवित्र
पाण्डुरह्ग ” (तुकायम)

४९ कालवेग छन्द { [१प।-] दोन वा अधिक चरण
[१प।प।प।+] अेक चरण

(१) “अम्मा पिकतो,
रस गळतो,
फोफणीचा राजा बाओ क्षिम्मा खेळतो.” (लोकगीत)

वर्ग चौथा

विषम छन्द

प्रकार २ रा

५० “अुत्सङ्गा छन्द” { [१प।--] अेक चरण
[१प।प।--] अेक चरण
[१प।प।प।--] अेक श्ररण

“ओसङ्गी बाळक
घेअी आता माय ममताळे
रडून रडून किती शिणले गे डोळे ! १
कामाचा पसारा
अजून का सम्पला न त्ज्ञा ?
दष्टि बाटेकडे लावीतसे बाळ माझा.” २

(पगन-पुष्पोद्यान)

५१ “गृहगमन” छन्द } { [१प।--] दोन चरण
[१प।प] दोन चरण
[१प।-] दोन चरण

“ने आम्हांस खिस्ता
दे विभ्रान्ति ताता !
बाटे जरी मुख नाही
शान्त मेजुं निर्भयेंहि
हस्त धरुनी
नेअी सदनीं.

अध्याय ८ वा

छन्दःशास्त्राचा त्रोटक इतिहास

१ पिङ्गलाची छन्दःसूत्रे

छन्दःशास्त्राचा पाया कोर्णा घातला हें निश्चयाने साह्यगतां येत नाही. 'छन्द' या शब्दाप्रमाणेच 'पिङ्गल' हें नांव प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे. परन्तु छन्दःसूत्रांचा कर्ता म्हणून जो पिङ्गल आपल्या परिचयाचा आहे त्याच्यापूर्वी काश्यप, सैतव, रात, माण्डव्य हे छन्दोविवेचक होऊन गेले असें पिङ्गलाच्याच ७।९-१०, आणि ७।३४ या सूत्रांवरून कळते. त्यांच्या कृती उपलब्ध नाहीत. पिङ्गलाचें छन्दःशास्त्र मात्र प्रसिद्ध आहे. पिङ्गलाने केवळ सूत्रें दिलीं आहेत आणि तीं पाणिनीच्या अष्टाध्यायीप्रमाणे आठ अध्यायांत विभागलेलीं आहेत. वैदिक छन्द, तनुमध्या या षडशरी वृत्तापासून चण्डवृत्ति-प्रपात या सत्तावीस-अशरी दण्डकापर्यंत काही लौकिक वृत्ते, आणि वैतालीयादि काही अर्धवट जाती यांचा विचार पिङ्गलाने केला आहे. इतर दण्डकांची सोळवण तो 'शेषः प्रचित इति' (पि ७/३५) या एकाच सूत्राने करतो. जीं वृत्ते नामनिर्देशाने प्रसिद्ध नव्हतीं पण प्रयोगरूपाने आढळलीं त्यांचा परामर्श त्याने गायप्रकरणांत घेतला आहे; परन्तु प्राकृतांतील पद्यांचा त्याने विचार केलेला दिसत नाही; आणि त्याच्या व्यातिरिक्त कोर्णाहि वैदिक छन्दांचा विचार केला नाही.

पिङ्गल हा छन्दःशास्त्रांतील व्याघ सूत्रकार दिसतो. च्यशरी गणांना म-य-र-म-त-ज-म-न, नि लघुगुरूंना ल-ग संज्ञा देऊन, आणि यतिस्थानें साह्यगण्यासाठीं चारपांच इत्यादि अष्टाश्राठी समुद्रकामशरादि संज्ञा योजून त्याने वृत्तांची लक्षणें सूत्रबद्ध करून टाकिलीं. या सूत्रांवरून वृत्तांतील अक्षरांची सङ्ख्या, लग्नक्रम आणि यति यांचा अचूक बोध होतो; जसें, "शित्तरिणी यौ न्यौ म्लौ ग् ऋतुध्द्राः" (पि ७।२०). पिङ्गलापूर्वी यति मानीत नसत याचा अर्थ पादान्तगत यति मानीत नसत भेवटाच केला पाहिजे. पादान्त्य यती-

विषयी प्रश्नच उपस्थित होऊं नये. त्यामुळे 'अत्र पादान्ते यतिः' असें जेव्हा इलामुध भाष्य करितो तेव्हा ह्यां येतें. पादान्तर्गत यतीविषयी पिङ्गलाचें म्हणणें अनेकदा सूचक असलें तरी त्याच्या विवेचनांत धरसोड आढळते; आणि अजविलासत, वस्तनु, शैलशिखा, कोकिलक, इत्यादि कित्येक वृत्तांत त्याने साहित्तलेले यती अस्याभाविक वाटतात. यतिप्रकरणीं पिङ्गलाचें मत प्रमाण मानिलें पाहिजे असें नाही.

पिङ्गलाने वृत्तांचा क्रम चरणांच्या दीर्घतेप्रमाणे लाविलेला दिसतो आणि हीच पद्धत पुढे सर्वत्र आढळते. त्याने केवळ प्रसिद्ध वृत्तांचाच सङ्ग्रह केला आहे असें म्हणावें तर तत्त (वि ६/३४), वाहिनी (वि ६/४२) इत्यादि वृत्तांचा तो समावेश करतो. वाहिनीवृत्ताला तर चालच लागत नाही. उलटपर्शी ज्या वियोगिनीवृत्तांत अश्वघोशाने सौन्दरनन्द काव्यांत एक सर्ग लिहिला आणि बालिदासाने 'शतविलाप' आणि 'अजविलाप' लिहिले त्या वृत्ताचा पिङ्गलाला विसर पडलेला पाहून आश्चर्य वाटतें. मालभारिणीचाहि त्याला असाच विसर पडला आहे. नायचक आणि विरिमता या वृत्तांची उदाहरणें अनुक्रमें रघुवंश आणि दिगुपालवध या सुप्रसिद्ध काव्यांत असतांना त्यांचा समावेश तो साधाप्रकरणीं करतो !

शास्त्रांत एका पारिभाषिक संशेवरून एकानच गोष्टींचा बोध द्यावा; आणि अेका गोष्टीला अनेक पारिभाषिक संज्ञा आणूं नयेत हा मूलभूत नियम त्याने पाळिला नाही. वृत्त दॅच नांव तो एका वृत्ताला देतो. ज्या वृत्तास तो सहाव्या अध्यायांत चण्ड्यसाक्षा (वि ६/३६) म्हणतो त्याच वृत्तास तो साधाप्रकरणीं गौरी (वि ८/५) म्हणतो, आणि पुन्हा गौरी (वि ७/४) या नांवाचें निराळेंच वृत्त तो सातव्या अध्यायांत ठावतो ! एखादी पारिभाषिक संज्ञा सवळ कारणावांचून पालटूं नये, पण ज्या वृत्ताला काव्यप सिद्धोक्तता म्हणे, नि सैतत्र उदर्शिणी म्हणे त्या वृत्ताला पिङ्गलाने यत्नान्विलका कां म्हणावें वाला त्याच्याजवळ काही धारण नाही.

मूळ वृत्ते निर्माण करीं शास्त्री आणि त्यांना नांवें करीं पडलीं हें पिङ्गलाने साहित्तले असेतें, आणि प्राचीनतम वा सुप्रसिद्धतम सुदाहरणें लेखकांच्या नोंदीमद दिग्दीर्घां भगतीं तर तो वृत्तान्त अख्यन् महत्वाचा झाला असता, पण त्याने मूखें रचण्यातलीकडे वारी केलें नाही. छन्दोरचना म्हणजे सामान्यतः

दोन अुदाहरणें अश्वघोषाच्या सौंदरनन्द काव्यांत (१२-४३, १३-५६) अशी आहेत. पुन्हा सिंहेखा नांवाचें जें वृत्त भरत देतो तें पिङ्गल देत नाही पण या वृत्तांत तर महाभाष्यांतील (खंड १, पृ. ५०२) दोन कारिका आहेत. अिन्द्रवंशा वृत्त भरत देत नाही ही गोष्टहि विचारणीय आहे; कारण अिन्द्रवंशा वृत्तांत रचना पार अुशीर होअूं लागली.

मरताविषयी आणखी एक चिन्तनीय गोष्ट अशी कीं जीं वृत्तें प्रमाणिका, विद्युन्माला, द्रुतविलम्बित, भुजङ्गप्रयात, स्रग्विणी, रुचिरा, मालिनी, हरिणी, मन्दाक्रान्ता, पृथ्वी आणि कुसुमितलतावेह्लिता या नांवांनी सुप्रसिद्ध आहेत त्यांना नाट्यशास्त्रांत अनुक्रमें मत्तचोष्टित, विद्युत्लेखा, हरिणीप्लुता, अप्रमेया, पद्मिनी, प्रभावती, नान्दीमुखी, वृषभललिता, श्रीधरा, विलम्बितगति आणि चित्रलेखा हीं नांवां आहेत. पण भरत वसंततिलका हें नांव मात्र ग्राह्य मानतो; सिंहेखा वा उद्धर्षिणी या प्राचीन नांवापैकी एखादें नांव तो देत नाही !

३ वराहमिहिराची बृहत्संहिता

आपल्या बृहत्संहिता या विविधविषयात्मक ग्रंथाच्या १०३ व्या ब्रह्मगोचर-नाम अध्यायांत वराहमिहिराने 'ध्रुतिमुखद्वृत्तसङ्ग्रह' केला आहे. वृत्त हा काही या अध्यायाचा विषय नाही. पण प्रतिपाद्य विषयाची माण्डणी सहेनुकपणें विविधवृत्तांत केली असून त्या त्या श्लोकांत वृत्ताचें नांव ग्रथित केलें आहे.

शार्दूलविक्रीडित हें नाव मात्र सम्पूर्ण ग्रथित करण्यांत आलें नाही, वराह-मिहिर शार्दूल म्हणतो. तथापि हा वराहमिहिराचा व्यापार आश्चर्यकारक आहे यांत शङ्का नाही. ज्या वृत्तांना पिङ्गल प्रमाणिका, दोषक, वरतनु घातोर्मि, हरिणी, पृथ्वी आणि अवितथ म्हणतो त्यांना अनुक्रमें वराहमिहिर हा स्थिर, दोषक (हें केवळ सार्यं शब्दरचनेसाठी असेल), मालती, अर्मिमाला, वृषभ-चरित, विलम्बितगति आणि नर्कुटक म्हणतो. वृषभचरित आणि विलम्बितगति या दोन नावांपुरता तो मरताचा सम्बन्धी आहे. पिङ्गलाने न साङ्गितलेली अशी प्रसभ, अनवसिता, द्रुतपद, ललितपदा, लक्ष्मी आणि समदविलाशिनी हीं वृत्तें तो नवीन देतो. पण ग्रन्थात इतरत्र त्याने मोटनक (वृ ४६।२६), शुद्धविराट् (वृ ५।३८), विद्युन्माला (वृ ६।२७), रुक्मवती (वृ ६।३२) आणि तोटक (वृ ४६।११) हीं वृत्तें घापरलीं असून त्यांचा समा-

श्रुतबोधोक्त प्रमाणिका, रुक्मवती आणि लक्ष्मी या वृत्तांना अनुक्रमेण नग-
स्वल्पिणी, चम्पकमाला आणि प्रभावती हीं नांवे दिलीं आहेत; आणि अक्षर-
पङ्क्ति [१ - ० ० - -] हें पञ्चाक्षरी-इहस्व वृत्तहि साङ्गितलें आहे. श्रुतबोधकारणे
जातींचा विचार मुळाच केला नाही.

६ विरहाङ्काचा वृत्तजातिसमुच्चय

विरहाङ्काचा वृत्तजातिसमुच्चय हा ग्रन्थ प्रो. हरि दामोदर बेलगकर यांनी
सम्पादन प्रस्तावना आणि टीपा यांसह प्रकाशित केला आहे. विरहाङ्क हा
नवव्या वा दहाव्या शतकांत, कदाचित् त्याच्या आधीच होऊन गेला असावा
असे सम्पादकांचें मत आहे. याने मुख्यत्वेण प्राकृतांतील जातींचें विवेचन प्राङ्-
तांत* केलें आहे. परन्तु ५ व्या नियमांत याने संस्कृतांतील पन्नास वृत्तांचें
विवेचन संस्कृतांत केलें आहे आणि ६ वा नियम प्रस्तारप्रकरणीं व्ययित केला
आहे. हा यात मानांत नाही; व्यक्षरी गणांचा उपयोग करित नाही. हा एक
विशिष्ट परिभाषा योजितो; वृत्तांचे लक्षण त्याच वृत्तांत साङ्गतो, जसें,

सुरेन्द्रेभं कर्णं चरणपटह चन्द्रवदने

प्य (?) यस्मिंहलितगमने पश्यसि पुनः ।

नियुक्त केयूरं मरकतयुतं भावसहितं

ध्वजध्वान्ते यस्या सुतनु कथिता सा शिखरिणी ॥ (वि० ५।३५)

सुरेन्द्रेभ (० - -), कर्ण (- -), चरण (- ० ०), पटह (० ० ०),
केयूर (-), मरकत (-), भाव (० ०), ध्वज (० -) या परिभाषेने हें
वृत्तलक्षण साङ्गण्यात आलें आहे.

लघुतम वृत्तात हा गौ (-) हें एकाक्षरी आणि नौ (- -) हें द्वाक्षरी वृत्त
देतो. दण्डक तो या संस्कृत वृत्तांत देत नाही; चौथ्या नियमांत देतो. ताने
दिलेला श्लोक (वि० ४।४६) हा ब्यालदण्डकाचा आहे. उपजातील विरहाङ्क
मिश्र म्हणतो. वृत्तांना नवीन नवीन नांवे देऊन घोटाळा वाढविण्याचे स्वात-

* याव्यतिरिक्त प्राकृत पद्यप्रकारांचेंच विवेचन करणारे दोन ग्रन्थ प्रो. बेलगकर
यांनी सम्पादन प्रकाशित केले आहेत; ते नन्दितायकृत गायालक्षण आणि रत्न-
शेखरकृत छन्दःभ्रंश हे होत.

न्यदि तो दवडीत नाही. वंशस्थ, प्रहर्षिणी, रुचिरा, वीरललिता, सुवदना अित्यादि वृत्तांना तो अनुक्रमें वसन्तमञ्जरी, मयूरपिच्छ, सदागति, प्रमुदिता, वृत्त अर्शां नांवें देतो. श्यामा, गुर्वा, कुसुम आणि हयलीलाद्गी हीं वृत्तें तो नवीन साड्गतो.

दोहाजाति ही विरहाङ्क अितर छन्दःशास्त्रकारांप्रमाणें तेरा आणि अकरा मात्रांची न मानितां चौदा आणि बारा मात्रांची मानितो त्या अर्थां पादान्तीं येणारे लघू दिसायला लघु असले तरी अुच्चारतः गुरु होत असल्याने त्यांना तो गुरु मानतो हें अुघड आहे.

७ जयदेववृत्त छन्दोवृत्ति

छन्दोवृत्ति हा जयदेवाचा ग्रन्थ असून त्यावर हर्षटाची विवृति आहे. हा गतिवादी होता. 'विरामे यतिरिति' असें हा १ व्या अध्यायाच्या शेवटीं म्हणतो. नर्कुटक हें वृत्तनाम प्रथम जयदेवाने दिलें असें हेमचन्द्र म्हणतो आणि विरहाङ्क हा नर्कुटक हेंच नांव देतो त्याअर्धी जयदेव हा विरहाङ्कापूर्वीं झाला असावा असें प्रो. वेलणकर म्हणतात. परन्तु नर्कुटक हें नांव वराहमिहिराने दिलें आहे; त्याच्या आर्धी तर जयदेव होऊन गेला नाही ना ? आणि पुन्हा हेमचन्द्र हा 'नर्कुटकमिति जयदेवः,' एवढेंच म्हणतो. याचा अर्थ नर्कुटक हें नांव प्रथम जयदेवाने दिलें असा होअूं शकत नाही.

८ स्वयम्भूच्छन्द

'स्वयम्भूच्छन्द' हा ग्रन्थदि प्रो. हरि दामोदर वेलणकर यांनीच सम्पादन प्रकाशित केला आहे. त्यांच्या मतें हा जैन छन्दःशास्त्रकार आर्धीत आर्धी १० व्या शतकांत होऊन गेला असावा. प्राकृत जाति आणि प्राकृत काव्य यांच्या हर्षिनेदि हा ग्रन्थ पार महत्त्वाचा आहे. दुर्दैवाने हस्तलिपिताचीं पहिलीं काही पाने गदाळ झाल्याने अतिजगती यर्गातील रुचिरा आणि कनकप्रभा (या वृत्ताच्या सो नन्दिनी म्हणतो) हीं दोन वृत्ते यगळल्यास चौदा-अधरी वृत्ता-पर्यन्ताचा सर्व वृत्तांचा वृत्तान्त नष्ट झाला आहे. तथापि याने दिलेल्या विषम अर्धगम आणि सम वृत्तांची साङ्ख्या बाही लहान नाही. पुढे हेमचन्द्राच्या छन्दोनुशासनां आढळणारी क्वचित् नवीन वृत्ते स्वयम्भूच्छन्दा प्रथम पदापत्या मिळनात. हा वृत्तग्रन्थ प्राकृतां साङ्गून नांवदि प्राकृतानच देतो. मात्र ते लहान त्याच वृत्तांचे रचिअेंके असतें: जय—

छन्दःसूत्रांच्या मागून काही शतकांनी हलायुधाने ही वृत्ति लिहिली, पण मध्यन्तरी जी नवीन वृत्ते निर्माण झाली त्यांची पुरवणी त्याने पिङ्गलाच्या वृत्तसङ्ग्रहाला जोडली नाही. ज्या गाथाप्रकरणांत शिशुपालवधांतील श्लोकावरून मुचलेल्हा अतिशायिनी नि विस्मिता या दोन वृत्तांचा समावेश आहे त्याच प्रकरणांत त्याच काव्यांतील 'कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरीन्द्रं' (शिशु ६।७३) या श्लोकावरून सुचणाऱ्या 'कुटजा' वृत्ताचा समावेश कां नाही ही शङ्का हलायुधाला येऊं नये याचें आश्चर्य वाटतें.

पिङ्गलाने जेथे यति साङ्गितला नाही अशा पुष्कळ वृत्तांत 'इत्याम्नायः' म्हणून हलायुध यति साङ्गतो. कुमारललिता वृत्तांतच यतिभेदाचें म्हणून 'इदं वदनपद्मं' हें अुदाहरण देऊन 'द्वाभ्यां पञ्चभिश्च यतिमिच्छन्ति' असें तो म्हणतो. वस्तुतः पिङ्गल जसा यतिभेदाने मणिगुणनिकर, चन्द्रावर्ती, माला असे वृत्तभेद करतो तसा वृत्तभेद हलायुधाने मानून या वृत्ताला निराळें नांव देण्याची आवश्यकता त्याने कां प्रतिपादूं नये ? तसेंच श्रुतबोध त्याच्या परिचयाचा होता कारण इन्द्रवज्राची जीं तीन उदाहरणें हलायुध देतो त्यांतील पहिलें श्रुतबोधांतीलच आहे. पण श्रुतबोधकार

“ इन्द्रियवर्णैर्यत्र विरामा

सा कथनीया चम्पकमाला ” (श्रुतो १५)

म्हणून यति साङ्गत असतांना पिङ्गलाने यति का साङ्गितला नाही याचा हलायुध विचारच करीत नाही. “ पादतले पद्मोदरगौरे ” म्हणून ज अुदाहरण हलायुध देतो त्यात यति पाळलेला नाही हें एक कारण असूं शकेल.

१० अुत्पलाची विवृति

भट्ट श्रुतपल हा दहाव्या शतकांतच होऊन गेला. याने बृहत्संहितेवर जी विवृति लिहिली आहे तिच्यांत १०३ व्या अध्यायावरील टीकेत पिङ्गलाच्या पद्धतीची सुधारणा आढळते. वृत्ताचे लक्षण पिङ्गलाच्याच परिभाषेने साङ्गितलेलें आहे परन्तु तें सूत्र त्या वृत्ताचा एक चरण होवील असें रचिलें आहे. जसें, “ लक्ष्मोरियं तमसजगैरुदाहृता ” वा “ द्रुतपदं नभजयैः कथितं तत् ”. या सुधारलेल्या पद्धतीची सूत्र पुढे केदारभट्टादि छन्दःशास्त्रकार आणि मल्लिनाथादि टीकाकार देतात.

११ क्षेमेन्द्रकृत सुवृत्ततिलक

क्षेमेन्द्रकृत सुवृत्ततिलकांत बहुतेक ठळक वृत्तांचाच विचार केला आहे; तथापि तनुमध्या, कुमारललिता, भुजगशिशुसुता या क्षुद्र वृत्तांना आरम्भी तो स्थान देतोच. पण या न्हस्व वृत्तांविषयी तो म्हणतो,

“ न षट्सताक्षरे वृत्ते विश्राम्यति सरस्वती

भृङ्गाव मह्लिकावालकलिकाकोटिसङ्कटे ” (श्लेषु २।२)

हें त्याचें म्हणणे मोठ्या गमतीने पटतें.

सुवृत्ततिलकाचे तीन विन्यास आहेत. पहिल्या विन्यासांत ठळक वृत्तांचीं लक्षणें पिङ्गलोकपद्धतीने पण अनुष्टुभांत दिलीं असून नन्तर स्वरचित शुदाहरणें भरताप्रमाणे दिलीं आहेत. दुसऱ्या विन्यासांत निरनिराळ्या वृत्तांत अक्षररचना कर्मा असावी हे साङ्गितलें आहे; आणि गुणदोषप्रदर्शनासाठी निरनिराळ्या कर्वाच्या कृतींनून त्याने शुदाहरणें दिली आहेत. तो स्वतःचीहि चूक दाखवायला भीत नाही; तथापि ऐकन्दरीने पहातां क्षेमेन्द्राची ही विचारसरणी विचित्र आणि निराधार वाटते.

तिसऱ्या विन्यासांत तो कोणतें वृत्त कोणत्या विषयाला वा रसाला योग्य होतील हें साङ्गतो; शुदाहरणार्थ,

“ साक्षेपक्रोधविक्लोरे परं पृथ्वी भरक्षमा

प्रावृट्प्रवासव्यसने मन्दाक्रान्ता विराजते ” (श्लेषु ३/२१)

हें त्याचें म्हणणें पटत नाही. या विन्यासांत शेवटीं कोणतें वृत्त लिहिण्यांत फोणाचा हातखण्डा होता हें क्षेमेन्द्राने साङ्गतले आहे; परन्तु हेंहि समाधानकारक वाटत नाही. तो म्हणतो,

“ सुवशा कालिदासस्य मन्दाक्रान्ता प्रवल्गति

सदश्वदमकस्येव काम्बोजनुरगाङ्गना. ” (श्लेषु ३/२४)

परन्तु कालिदासाचें सरस पद्यप्रभुत्व मेघदूतांत तेचदें दिसतें आणि रघुवंशाच्या निरनिराळ्या वृत्तांत लिहिलेल्या सर्गांत दिसत नाही असें थोडेंच आहे! अज-विलाप ज्याने वाचला आहे तो कालिदासाला वियोगिनीवृत्त विशेष सरसतेंने पेलतां आलें नाहीं असें म्हणूं शकेल काय !

१२ नागवर्माचा छन्दोम्युधि (कानटी)

ख्रिस्तशके १००० च्या अलीकडे पलीकडे कर्नाटकांत नागवर्म नांवाच्या छन्दःशास्त्रकाराने छन्दोम्युधि नांवाचा ग्रन्थ लिहिला. या ग्रन्थाचीं डॉ. किटेलने

नागवर्मन् छन्दस्सु या नांवाने आङ्गल-कानडी आवृत्ति काढलेली आहे. म्हैसूरच्या काव्यकलानिधिग्रन्थमालेने हा ग्रन्थ छन्दोम्बुधि या नांवाने प्रकाशित केला आहे. नागवर्म हा स्वतन्त्रपणें यति साङ्गतो. रथोद्धतैत तो सहाव्या अक्षरानन्तर यति साङ्गतो पण स्वागता वृत्तांत तो तसा यति साङ्गत नाही. त्याने काही वृत्तें नवीन दिली आहेत. अङ्गरुर्चात्यादि त्याने दिलेलीं काही वृत्तें छन्दोनुशासनांत हेमचन्द्र देतो. परन्तु हेमचन्द्र त्याचा नांवाने अल्लेख कां करित नाही कळत नाही. नागवर्म पिङ्गलोक्त गणपद्धतीचाच उपयोग करतो.

१३ हेमचन्द्राचें छन्दोनुशासन

छन्दोनुशासन या ग्रन्थांत हेमचन्द्राने वृत्तजातींचा मोठाच सङ्ग्रह करून ठेविला आहे. हा सूत्रपद्धतीचाच अवलम्ब करतो; जसें, “ भक्त्याविः कुसुमितलतावेहिकता डचैः ” यगण लागोपाठ तीनदा येतो म्हणून यकार तिसऱ्या स्वराने युक्त आहे. कपायून इ हें पाचवें नि च हें सहावें अक्षर आहे, तेव्हा “ डचैः ” ने या वृत्ताचे यतीने पहिला पांच अक्षरांचा नि दुसरा सहा अक्षरांचा असे तुकडे पडतात असा बोध होतो. सूत्रपद्धतींत असा थोडा निराळेपणा आणि वृत्तजातिसङ्ग्रहाचा मोठेपणा याव्यतिरिक्त छन्दोनुशासनांत विशेष कांही नाही. हेमचन्द्र सामान्यतः स्वरचित उदाहरणें देतो. तो मोठा सङ्ग्रहाक आहे. वृत्तांना त्याने दिलेल्या नांवांहून निपळीं नांवे असल्यास तीं तो नोन्दून ठेवितो. क्वचित् प्रसङ्गीं तीं नांवे कोणी दिली आहेत त्यांचींही नांवे तो देतो. अशा रीतीने त्याने भरत, जयदेव, स्वयम्भू यांच्या नांवांचा उल्लेख केला आहे.

दोहाजातीचें लक्षण साङ्गतांना तो विरहाङ्काप्रमाणे मत देतो.

१४ कविदर्पण

कविदर्पण हाहि ग्रन्थ प्रो. बेलणकर यांनीच सम्पादन प्रकाशित केला आहे. या ग्रन्थाचा कर्ता कोण हे समजत नाही. कविदर्पणकाराने प्राकृतांत विशेषतः अपभ्रंश जातींचे विवेचन केलें आहे. हा हेमचन्द्राचा अल्लेख करतो त्या अर्थी तो हेमचन्द्राच्या मागून होऊन गेला असावा. त्याने चतुष अद्देशांत कांही वृत्तांचें विवेचन केलें आहे. स्वयम्भूप्रमाणे हा वृत्तांचीं नांवे आणि लक्षणें प्राकृतांत देतो. “ रसेहिं निदिष्टा यमनसभला गो सिहरिणी ” असें तो शिखरिणीचें लक्षण देतो. यावरून लक्षणसूत्र साङ्गतांना तो अुत्पलाचें अनुकरण करितो असें दिसतें.

१५ केदारभट्टप्रणीत वृत्तरत्नाकर

छन्दःशास्त्रावरील महत्त्वाचा आणि टीकाकारांना सुपरिचित असा ग्रन्थ म्हटला म्हणजे केदारभट्टप्रणीत वृत्तरत्नाकर हा होय. या ग्रन्थाचा रचनाकाल ख्रिस्तशके १२०० पूर्वाचा असावा असें दिसते.* याचे सहा अध्याय आहेत. १ व्या अध्यायांत अक्षरगणयति अित्यादिकांविषयी विवेचन अनुष्टुम् छन्दांत आहे. २ व्या अध्यायांत जातिसदृश पद्यप्रकारांविषयी विवेचन आहे. ३ व्या अध्यायांत अेकाक्षरी वृत्तासून दण्डक धरून शंसवारांच समवृत्तांचीं लक्षणें, शुत्वलाने शुद्ध केलेल्या सूत्रांसारख्या सूत्रांनी साद्दिगतलीं आहेत. ४ व्या अध्यायांत अर्धसमवृत्तांचीं लक्षणसूत्रें दिलीं आहेत. ५ व्या अध्यायांत विपमवृत्तें साद्दिगतलीं असून सहाव्या अध्यायांत प्रस्ताव-विषय विवेचिला आहे. प्राकृत पद्यप्रकारांकडे केदारभट्टाने पूर्ण दुर्लक्ष केलें आहे. हा पिङ्गलानुयायी आहे, पण हा पिङ्गलाच्या कनकप्रभा आणि वरसुन्दरी या वृत्तांना मञ्जुभाषिणी आणि अिन्दुवदना म्हणतो; आणि मञ्जुभाषिणी नि अिन्दुवदना या नांवांचीं निराळींच वृत्तें हेमचन्द्राने साद्दिगतलीं असतांहि, कनकप्रभावृत्ताला मञ्जुभाषिणी आणि वरसुन्दरी वृत्ताला अिन्दुवदना होंच नांवे रूढ झालीं आहेत असें काव्यटीकाग्रन्थांवरून दिसते. पणव आणि पञ्चामर यांचीं लक्षणें वृत्तरत्नाकरांत निराळींच म्हणजे “ म्नाज्जीचेति पणवनामकम् ” (क ३।२२) आणि “ जभौ जरौ वदन्ति पञ्चामरम् ” (के ३।६७) अशीं आढळतात !

केदारभट्ट हा मेघवितान, अनवसिता, द्रुतपदा, लक्ष्मी, वीरललिता, समद-विलासिनी, सुवृत्ता (विस्मिता) हीं वराहमिहिराने दिलेलीं वृत्तें देत नाही; तसेंच पिङ्गलाने दिलेल्या वृत्तांपैकी विलासिनी, (सुर) ललना, तत, कान्तोत्तीडा, चाहिर्ना, गौरी, कुटिला (हसरवेनी), शैलशिखा, अतिशायिनी, विबुधप्रिया, नाराचक, विस्मिता आणि शशिवदना हीं वृत्तें देत नाही ! शुपेन्द्रवज्रा, प्रहर्षिणी वंशपत्रपतिन या तीनच वृत्तांचीं केदारभट्टाने दिलेलीं सूत्रें शुत्वलाने दिलेल्या सूत्रांसारखीं आहेत. बहुतेक सूत्रे स्वतन्त्रपणें रचिलेलीं दिसतात.

केदारभट्ट विद्योगिनीवृत्त देत नाही. आपल्या कुमारसम्भवावरील टीकेंत (३।६) “ विपमे ससजा गुरुःसमे समप लोऽप्य गुरुर्विद्योगिनी ” असें सूत्र शुद्धत करून एका सुप्रसिद्ध वृत्ताचा छन्दःशास्त्राच्या अतिहासात प्रथम शुद्धत

महिनाधाने केला आहे. हें आता सुपरिचित झालेलें नांव त्याला कोटून मिळालें? क्षेमेन्द्रहि या वृत्ताला विसरतो, हेमचन्द्र प्रबोधिता आणि प्राकृत पैङ्गल सुन्दरो अशीं निरनिराळीं नांवां देतात. हें नांव बेखाद्या दक्षिणात्य छन्दःशास्त्रकाराने दिलेलें असावें. मन्दारमरन्दचम्पूचा कर्ता मात्र वियोगिनी हें नांव योजितो.

वृत्तरत्नाकरावर भट्टरामेश्वरसूनु भट्टनारायण या महाराष्ट्रीय पण्डिताची टीका आहे. ही मूळ ग्रन्थाला पूरक आहे. भट्टनारायण हा आपल्या तिसऱ्या अध्यायाचरील टीकेंत एका घर्गातील केदारभट्टाने साङ्गितलेल्या वृत्तांचें विवेचन झालें की त्या घर्गातील नवीन वृत्तांचीं लक्षणें केदारभट्टाच्याच पद्धतीने साङ्गतो. हीं नवीन वृत्ते वृत्तरत्नाकर-परिशिष्टांतील म्हणून परिचित आहेत. यांपैकी बहुतेकांचा समावेश काव्यतीर्थ रामधनमट्टाचार्य यांनी सभ्यादिलेल्या छन्दोमञ्जरीच्या आवृत्तींत केलेला आहे.

१६ प्राकृत पैङ्गल

प्राकृत पैङ्गल हा वृत्तरत्नाकरानन्तरचा एक महत्त्वाचा आणि सुपरिचित ग्रन्थ आहे. याचा छन्दःसूत्रकार पिङ्गल याच्याशीं काही सम्बन्ध नाही. कोणताहि पद्यप्रकार असो 'पिङ्गल असे म्हणतो' म्हणून तो साङ्गण्याची पद्धतच पडली असावी. याचे दोन परिच्छेद असून प्रथम परिच्छेदांत जातिसदृश पद्यप्रकारांचें विवेचन असून दुसऱ्या परिच्छेदांत वृत्तविवेचन आहे. हीर ही जाति नसून वृत्त आहे, पण याचा समावेश प्रथम परिच्छेदांतच केलेला आहे. हा ग्रन्थ स्वयम्भूच्छन्द आणि कविदर्पण याप्रमाणे सर्वस्वी प्राकृतांत आहे. कित्येक श्लोकांतून हम्मर राजाचा अुल्लेख येतो. मेवाडच्या या रजपूत राजाच्या रजवटीचा आरम्भ ख्रिस्तशके १३०२ मध्ये झाला असल्यामुळे प्राकृत पैङ्गलाचा काल १४ व्या शतकाच्या मागे नेतां येत नाही. या ग्रन्थांत कर्पूरमञ्जरी नाटकांतील काही श्लोक आहेत. शालिनी वृत्ताला अुदाहरण कर्पूरमञ्जरीतील घेतले आहे; पण 'चउरंसा' या दुर्मिळ वृत्ताला त्याच नाटकांतील "दिसबहुतंसो" हें अुदाहरण घेतलेलें नाही. अुदाहरणें बहुशः सयमक आहेत आणि तीं बहुशः ग्रन्थकाराने स्वतः रचून घातलेलीं नाहीत असें म्हणतात. या गोष्टी चिन्तनीय आहेत. प्राकृत पैङ्गलाची रचना

एका ऐतकाच्या दातून झालेली नसेल, आणि वेळोवेळी या ग्रन्थांत मर पडत आली असेल, असेंदि या ग्रन्थाविषयी एक मत आहे.

अपजातीचे चौदा प्रकार कल्पून त्यांना नावे दिलेली (प्रापे २।१२१) प्रथम प्राकृत पैद्गलांतच आढळतात.

वृत्तलक्षण सांगतांना या ग्रन्थांत विरहाड्काच्या पदतीसारख्या प्राकृत पद-
तीचा अवलम्ब केलेला आहे. शालूर, नरेन्द्र, गीता, मालाधर, निशिपालक इत्यादि
वृत्तें प्रथम प्राकृत पैद्गलांतच आढळतात; पण आश्वर्याची गोष्ट ही की शिखरिणी
वृत्ताला यांत थारा नाही ! स्वतःचीं मधीन नांवे वृत्तांना देऊन घोटाळा वाढ-
विण्याचें कार्य प्राकृत पैद्गलानेहि केलें आहे; आणि दोषक नि शार्दूलविक्रीडित
या वृत्तांचींच लक्षणें पुन्हा एकदा निराळ्या शब्दांनी साङ्गून त्या वृत्तांना
अनुक्रमें बन्धु आणि 'सद्गलसद्ग' म्हटलें आहे ! प्राकृत उदाहरणें पाहतां
अन्तर्गत यमकांवरून यतिविवेचन करायचें अवश्य सुचालला हवें होतें पण तें
शालें नाही. त्यामुळे उदाहरण पाहतां ज्या ब्रह्मरूपकाची मोडणी प्राकृत पैद्ग-
लांत (प्रापे २।१७५) [- | - - - - | - - - - | - - - - | - - - -]
अशी स्पष्टपणें दिसते त्याच वृत्ताची मोडणी प्राकृत पैद्गलावर आधार-
लेल्या वाणीभूषणांत [| - - - - | - - - - | - - - - | - - - -]
अशी आढळते !

१७ गङ्गादासकृत छन्दोमञ्जरी

गङ्गादासकृत छन्दोमञ्जरी हा ग्रन्थ वृत्तरत्नाकरासारखाच सुपरिचित आहे.
शुद्धता, शुजङ्गप्रयात, मणिगुणानिकर, शालिनी नि रुचिरा या वृत्तांची लक्षणसूत्रें
गङ्गादासाने अत्युत्पलारून घेतलेलीं दिसतात. काही लक्षणसूत्रें केदारभट्टाचींच
घेतलेलीं आहेत. काही त्यानें स्वतः रचलेलीं आहेत. केव्हा केव्हा मूळ सूत्रांत थोडी
सुधारणा करून तो ते घेतो. या ग्रन्थाचे सहा स्तवक आहेत. याच्या सहाव्या
स्तवकांत तीन गद्यप्रकार वर्णिले आहेत हा या ग्रन्थाचा विशेष होय.

“ अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं 'चूर्णकं' विदुः ।

तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गर्घ्यं ह्यद्यतरं भवेत् ॥

भवे 'दुत्कालिका' प्रायं समासाद्यं द्वादशरं ।

वृत्तैकदेशसम्बन्धाद् 'वृत्तगन्धि' पुनः स्मृतम् ” ॥

यापुढील छन्दःशास्त्रावरील ग्रन्थ फारसे महत्त्वाचे नाहीत. ते प्राकृत पैङ्गल वा वृत्तरत्नाकर यांवर आधारलेले दिसतात. दामोदरमिश्रकृत वाणीभूषण हा ग्रन्थ प्राकृत पैङ्गलावर आधारलेला आहे. प्राकृत पैङ्गल यतिवादी नाही. पण प्राकृत पैङ्गलांत नसलेल्या शिखरिणी वृत्तांत मात्र दामोदरमिश्र यति साङ्गतो. वृत्तसार, छन्दःकौस्तुभ या नांवाचे ग्रन्थ आहेत असें पिङ्गलावर पण्डित केदारनाथांनी ज्या टीपा दिल्या आहेत त्यांवरून कळतें. पण हे ग्रन्थ माझ्या अवलोकनांत आलेले नाहीत.

१८ श्रीकृष्णकवीचा मन्दारमरन्दचम्पू

श्रीकृष्णकविविरचित मन्दारमरन्दचम्पूच्या पहिल्या विन्दूंत कांही वृत्ते साङ्गितलीं आहेत. अन्द्रवज्रा, अुपेन्द्रवज्रा, वंशस्थ, हंसी अित्यादि वृत्तांत हा यति साङ्गतो. यति नसल्यास तीं गोष्ट मोघम न ठेवतां 'पादमध्ये यतिर्नेहि' असेंहि स्पष्ट साङ्गतो. मराठींत ज्याला कामदा वृत्त म्हणतात पण ज्याच्या नांवाचा अुगम सापडत नाही त्या वृत्ताला हा मराळिका म्हणतो. अुदाहरण फारच थोड्या वृत्तांचीं दिल्यामुळे मुद्रणदोष हुडकून काढणें अशक्य झाले आहे. "आन्दोलिका ततरगाः सायकैः सायकैर्यति" (ममच १६) या लक्षणांत पहिला गण त नसून ज असावा असें वाटतें. पण निर्णय करून घ्यायला कांही मार्ग नाही. "मो लौ यौ यः कुसुमितलता भूतत्वंगैर्यतिः" (ममच १८) या लक्षणांत 'लौ'च्या ठिकाणीं 'लौ' पाहिजे हें अधरसङ्ख्या यति आणि मोडणी घ्यानांत घेतल्याविना कळत नाही. या अडचणीमुळे घेश्याप्रीति, चेटीगति, बालिका इत्यादि वृत्तांची रचना नाट समजत नाही.

छन्दःशास्त्रावरील मराठी ग्रन्थ

१९ निरञ्जनमाधवाची सद्बृत्तमुक्तावली

निरञ्जनमाधवान सद्बृत्तमुक्तावली नांवाची जी पुस्तिका लिहिली आहे ती महाराष्ट्रकविमासिकांतून प्रकाशित झाली आहे. तिचें लेखन शके १६३० मध्ये प्रतिपदेला समाप्त झाल्याचें वृत्तलेखकाने शेवटीं ग्रथित करून ठेविलें आहे. निरञ्जनमाधव हा वृत्ताला 'व्यक्ति' म्हणतो आणि "जातिव्यक्तिद्वयामध्ये छन्दःशास्त्र विरुद्धलें" असें साङ्गतो. मराठींत लगत्वभेदातीत जी पद्यरचना रुढ आहे तिचा विसर त्याला व्हायला नको होता. परन्तु अेकन्दरीने पाहतां छन्दावर

आल्याने त्यांचें विवेचन निष्कारण पाश्चात्तिक आणि मूलतः सदोप झालें आहे. तथापि अकन्दरीने पाहतां छन्दःशास्त्राच्या अतिहासांत, ज्यांत स्वतन्त्रपणाने बुद्धि चालविण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला आहे असा हा पहिलाच ग्रन्थ आहे.

२३ छन्दोलङ्कार

साहित्यकुसुमाञ्जलि अथवा छन्दोलङ्कार नांवाचा एक ग्रन्थ रा. गणेश विष्णु देशपांडे म्हणजे श्रीगद्गाधरदास बडकशिवालेकर यांनी लिहून ख्रिस्तशके १९१२ मध्ये प्रकाशित केला आहे. याच्या पूर्वाघांत छन्दोविवेचन असून त्याला छन्दोगद्गाधरी असें नांव लेखकाने दिलें आहे. हा भाग सविस्तर असून फटके, कटाव, लावण्या, पदें इत्यादि पद्यप्रकारांची पुसट ओळख करून दिली आहे. मराठी ग्रन्थांत हें पुस्तक अत्यन्त व्यापक आहे. पद्याला लयबद्धतेची आवश्यकता आहे या गोष्टीची जाणीव याच ग्रन्थकाराला प्रथम झालेली दिसते. तो म्हणतो “ छन्द अगर वृत्तं यांना ताल व सुर यांचें साहाय्य पाहिजे असल्याने प्रस्ताराने सिद्ध होणाऱ्या असङ्गध वृत्तांपैकी जीं वृत्तं ताल व सुर यांवर म्हणतां येतील त्यांना पद्य म्हणावें; आणि जीं तशीं सहसा म्हणतां येणार नाहीत त्यांना गद्य म्हणावें हें उत्तम. मग गद्यामध्ये सरळ असणारी वाक्यरचना त्यांत असो या नसो ” (पृ ६). पण या घोरणाने छन्दःशास्त्राची पुनर्घटना करण्याचें कार्य केलें पाहिजे हें त्याला सुचलें नाही. या ग्रन्थाला योग्य प्रसिद्धि मिळालेली नाही.

या अतिहासांत आणखीहि दोन ग्रन्थांचा अल्लेख केला पाहिजे.

२४ छन्दःप्रभाकर

छन्दःप्रभाकर हा ग्रन्थ हिन्दीत असून तो साहित्याचार्य रायबहादुर जगन्नाथ प्रसाद, विलासपूर, यांनी लिहून आपल्याच ‘जगन्नाथ’ छापखान्यांत छापून प्रकाशित केला आहे. ख्रिस्तशके १९३१ मध्ये प्रसिद्ध झालेली या ग्रन्थाची आवृत्ति ही ७ वी होय. यावरून या पुस्तकाच्या प्रसाराची कल्पना होतील. अतिरिक्त माझ्या पहाण्यांत न आलेली किती तरी वृत्तं या ग्रन्थांत आहेत. परन्तु हीं वृत्तं आणि त्यांचीं नांवां कोठून घेतलीं, त्यांचीं शुदाहरणें कोणत्या ग्रन्थांत आहेत या गोष्टीविषयी कांहीच स्पर्ष्टाकरण नसल्याने त्यांचा सहग्रह करणें अशुचित वाटलें नाही. यांनी परिशिष्टांत अरबी-फार्सी वृत्तांचा विचार केला आहे.

परन्तु बहुरि रजमूला ते हरिगीता म्हणतात हे चुकीचे आहे. हरिगीता हे वृत्त नाही. ती जाति आहे.

२५ रणपिड्गळ

वृत्तांचा सर्वांत मोठा सङ्ग्रह रणछोडभाभी अुदयराम यांच्या गुजराथी रण-पिड्गळ या ग्रन्थांत आहे. त्यांनीहि अरबी-पार्सी वृत्तांचा समावेश आपल्या ग्रन्थाच्या अेका भागांत केला आहे. ग्रन्थारम्भी छन्दोविषयक ग्रन्थांची एक नाममाला दिली आहे; पण ते ग्रन्थ कोणत्या भाषेतले आहेत, कितपत साधार आणि विश्वसनीय आहेत, याची कोटे चर्चा केलेली नाही. वृत्ते देतांना केव्हा केव्हा अमुक ग्रन्थांत अमुक नांव आहे अशी मोघम नोन्द केली आहे. सङ्ग्राह-कता हा एकच गुण या पुस्तकाचा आहे असें म्हणतां येतील.

छन्दःशास्त्राचा हा गेल्या १५०० हून अधिक वर्षांचा अितिहास पाहिला की एक प्रकारचे असमाधानच वाटते. पद्य म्हणजे लयबद्ध अक्षररचना होय या मूलभूत सिद्धान्ताच्या जवळ जवळ येऊन छन्दःशास्त्रकार पुन्हा रुळलेल्या मार्गाने जातात. छन्दःशास्त्राची पुनर्घटना करण्याचा प्रयत्न कोणी करित नाही. कोणी थोडी वृत्ते देतो, कोणी पुष्कळ वृत्ते देतो. लक्षण साङ्गण्याची कोणी त्रिकावल्म्वी पद्धत घेतो तर कोणी विशिष्ट परिभाषा निर्माण करून त्या भाषेने साङ्गतो, यापलीकडे त्यांच्या कृतींत भेद नाही. कोणी दुसऱ्यांनी रचिलेली अुदाहरणे देतात, कोणी स्वतः रचून ती घालतात. पण वाङ्मयाचे मन्यन करून छन्दःप्रकार फसे परिणत होत आले याचे विवेचन कोणी करित नाही. आधार देण्याची बुद्धि तर कोणालाच होत नाही. ज्या सामग्रीवरून अेखादा सिद्धान्त ठरवायचा वा दुसऱ्याचा सिद्धान्त पारखायचा तीच पुढे नसल्याने त्या सिद्धान्ताची चर्चा होऊ शकत नाही.

२६ छन्दोरचना

प्रस्तुत ग्रन्थाने वर दाखविलेल्या अुणीवा दूर करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. पद्यरचना ही वृत्तजातिछन्दःस्वरूप अशी त्रिविध आहे हे मी शोधून विस्ताराने दाखवून दिले आहे, आणि पद्य म्हणजे लयबद्ध अक्षररचना होय हा छन्दोलङ्कारकारास प्रथम सापडलेला पण मलाहि स्वतन्त्रपणे सुचलेला सिद्धान्त मी सर्वत्र लावून दाखविला आहे. यासाठी पद्याचे पद्मावर्तनी,

अभ्यावर्तनी, भृङ्गावर्तनी आणि ह्रासवर्तनी असे चार भेद कल्पण्यांत आले आहेत. वृत्तप्रकरणी प्राचीन छन्दःशास्त्रकारांनी दिलेल्या वृत्तांचा आणि लग्न-रूपांचा या ग्रन्थांत समावेश आणि भुल्लेख केलेला असून त्यांचें वर्गीकरण प्राचीन पद्धतीने अक्षरसङ्ख्येप्रमाणे न परितो मोडणीच्या साम्याप्रमाणे अभिनय पद्धतीने केलेलें आहे. नावांचा माजलेला घोटाळा जवळ जवळ नाहीसा केला असून वाङ्मयाचे मन्थन करून वृत्तांची प्राचीन आणि दुर्मिळ अशीं शुदाहरणें दाखवून दिलीं आहेत. या ग्रन्थांत जीं वृत्तं नामनिर्देशाने प्रसिद्ध नव्हती पण प्रयोगरूपानें आढळलीं त्यांचा पूर्ण परामर्श घेतला आहे.

जातिविषयक आणि छन्दोविषयक चर्चा करणारीं प्रकरणें हीं सर्वस्वी स्वसंशोधित आणि स्वरचित आहेत.

जेथे जेथे आधार सापडला तेथे तेथे तो दिला आहे. आधार गावला नाही तेथे तसें स्पष्ट साङ्गून टाकिलें आहे. त्यामुळे ज्यांना माझी विचारसरणी पटत नसेल त्यांना सुद्धा सारी सामग्री अभ्यासासाठी शुपलब्ध करून ठेविली आहे. माझ्या हातून झालें तें मी केलें आहे. कन्नड कवि लक्ष्मीश याच्या जैमिनीभार-ताची रचना मला वाचून पहातां गद्यस्वरूप वाटली परन्तु अकून पाहतां ती जातिस्वरूप असून तीत रमणाचीं आर्चतनें आहेत. अशा काही चुका या ग्रन्थांत होऊन गेल्या असतील. पाठीमागून येणारे छन्दःशास्त्र असले दोष काढून टाकितील आणि ज्ञानांत अधिक भर घालतील, कालाप्रमाणेच शास्त्र अनन्त आहे. तो अन्त पाहण्याची आशा मर्त्याला कशाला ?

नामें 'माधव जूलियन्' रचुनि जो काव्यें मराठी नवा
साहित्यी पटवर्धनद्विजकुल प्रख्यातितें पोचवी;
फार्सीकोशहि औतिहासिक रची अन् त्याचिया मागुनी
तो छन्दोरचना रचुनि विनयें दावी जनांना गुणी.

पद्यप्रकारनामसूची

वृत्ताच्या पुढे दिलेला आकडा वृत्तविस्तारांतील वृत्तानुक्रमाचा असून जाति आणि छन्द यांच्या पुढील आकडा वृत्ताद्वयाचा आहे.

अक्षरपद्धिक्त १८४ टीप.	अतिरुचिरा (पृ. ९३).	अनुष्टुम् वृत्त २४७ टीप.
अक्षि २३०, ६८४, ८१८.	अतिरुचिरा ३४ टीप.	अन्तर ९७०.
अक्षर जाति ४३८.	अतिरेखा ४५२ टीप.	अपरमा १९६.
अभिमेघ छन्द ५३२.	अतिविमला ३२३.	अपरवक्त्र ९४९.
अह्मरुचि ४१६.	अतिशक्ती वर्ग (पृ. ९४).	अपरवक्त्र ३०९ टीप.
अचल १९४.	अतिशायिनी ४९७.	अपरा ९८२.
अचल ११७ टीप.	अत्यष्टि वर्ग (पृ. ९४).	अपराजिता ११६.
अचला ४२२ टीप.	अत्युक्ता वर्ग (पृ. ९४).	अपरान्तिका ४१ टीप.
अचलगति छन्द ५२२.	अद्रितनया ५८६ टीप.	अपवाहक ७८८.
अचलगति जाति ३९३.	अधिकारी ७३३.	अप्रमेया ७९५ टीप.
अचलगृति ३८९.	अनह्म १९५ टीप.	अभिकृति वर्ग (पृ. ९४).
अच्युत ५९, २५७.	अनह्म फ्रीडा (पृ. ९३).	अभिनव-न्यलिता १३७.
अच्युत १४२.	अनह्मलेखा ७७.	अभिमता जाति ५०९.
अजितगदिय्या ७१६.	अनह्मगेरार दण्डक ६७०.	अभिमन्यु जाति ४३३.
अज्ञान ८४९ टीप.	अनलज्याला जाति ३८२.	अभिमुक्ती १७८ टीप.
अज्ञानी छन्द ५३४.	अनपद्या ५९२.	अभिरामा २९४.
अज्ञानी जाति ४६३.	अनपद्या ३४९.	अर्माष्टि ४३.
अजिह्वि वर्ग (पृ. ९४ टीप.)	अनावर्तनी वृत्त (पृ. ९५).	अम्युदिता २८६.
अजिह्वरुचा ५१५.	अनुकूला ३६० टीप.	अभ्रक ६२.
अजिह्वणी वर्ग (पृ. ९४).	अनुराग ७२२.	अभ्रवद्या २८ टीप.
अजिह्वी वर्ग (पृ. ९४).	अनुवृत्त वर्ग (पृ. ९४).	अमनदी २१३.
अजिह्वी २६२ टीप.	अनुष्टुम् पद्यप्रकार (पृ. १०५-१०७).	अमरामनी जाति ४९७.
		अमरकमन्दरुचि १८६.
		अमला ३९३.

अमृतगाति २७१.
 अमृतध्वनि ८२७.
 अम्यर ३८४.
 अम्बुज ४९.
 अरविन्द ४८६.
 अरविन्द १३१ टीप.
 अरुण जाति ५०२.
 अरुणप्रभा जाति ३७७.
 अर्कमरीचि ५९३.
 अर्धशामा ३४५.
 अर्ण दण्डक ९०४.
 अर्णव दण्डक ९०५.
 अलकभार जाति ४७०.
 अलोला २७५.
 अवन्ध्योपचार ८०० टीप.
 अवितय ५०२.
 अविनाशि जाति ४११.
 अशोकपुष्पमञ्जरी
 दण्डक ७०८.
 अशोका ६४०, ८५९.
 अश्वगाति ४९६.
 अश्वगाति ४६७ टीप.
 अश्वघाटी ८२७ टीप.
 अश्वललित ५८६.
 अष्टि वर्ग (पृ. ९४)
 असम्बन्धा ४५८ टीप.
 असम्बाधा ४५८.
 आकृति वर्ग (पृ. ९४).
 आख्यानकी ९३३.

आत्मवञ्चना जाति ४९७.
 आदिकविवर ६५४.
 आदिमुन्दरी जाति ३७४.
 आनन्द ६८१.
 आनन्दकन्द ७२१.
 आनन्दरस जाति ३९६.
 आनन्दशब्द १३.
 आन्दोलन छन्द ५२६.
 आन्दोलिका १२.
 आपातलिका ९४५ टीप.
 आपीड ५७६.
 आभार ८३२.
 आयुर्नौकाजाति ४५९.
 आराम दण्डक ९११.
 आर्द्रा (पृ. २६ टीप).
 आर्या (पृ. १०८-१०९).
 आर्योगीति (पृ. १०९).
 आर्योद्धरिणी जाति ४३४.
 अिन्दिरा ७१४.
 अिन्दिरा (पृ. २०७).
 अिन्दुमुखी ७८०.
 अिन्दुवदना ८६४.
 अिन्दुवदना ८६५ टीप.
 अिन्द्रवंशा २६.
 अिन्द्रवज्रा ११.
 अिरा ३९२.
 अिला ९४०.
 अुक्ता वर्ग (पृ. ९४).
 अुज्ज्वल ५५३ टीप.

अुज्ज्वल ६५० टीप.
 अुज्ज्वला २५६, ३२८,
 ३३३.
 अुडुपय ४३५, ५०५.
 अुत्कृति वर्ग (पृ. ९४).
 अुत्तमवंशा ९७१.
 अुत्तरान्तिका ३०९ टीप.
 अुत्थापनी ५६, २८४,
 ३२१.
 अुत्पलमाला ५४८ टीप.
 अुत्पलमालिका ५४८ टीप.
 अुत्पलमालिनी ३४२ टीप.
 अुत्सद्गा छन्द ५४१.
 अुत्सुक २४६, ३१४.
 अुदय ६३८, ८५६.
 अुदात्त १८६ टीप.
 अुद्रता (पृ. ९१-९२).
 अुद्दाम दण्डक ९०९.
 अुद्धत ३४८ टीप.
 अुद्धता २६७, ७३५.
 अुद्धव छन्द ५२३.
 अुद्धव जाति ३९४.
 अुद्धरिणी (पृ. १०३).
 अुद्धयद्विद्युत् ३८७.
 अुन्नत ३४८.
 अुन्मत्तक्रीडा ५४०.
 अुन्मनी जाति ५००.
 अुन्माल्या ५००.
 अुपचित्र ९५६.

धुपचित्र ३६८ टीप.	ओला ४५२.	कमल २०९ टीप.
धुपचित्र २५५ टीप.	औपच्छन्दसिक (घृ. १०८)	कमल ८४९ टीप.
धुपचित्रा ३५१ टीप.	कङ्कैलि ८९५.	कमला ३४६.
धुपच्युत २४३.	कच्छपी २०१.	कमला २१७ टीप, ८५२ टीप.
धुपजाति (घृ. २३).	कटाक्षललिता ३११.	कमला ६२० टीप.
धुपदारिका ७१५ टीप.	कटाव (घृ. ३९१-९२)	कमलजा ८५२, २१७ टीप.
धुपमालिनी ११९.	काटिबन्ध (५)	कमलदलाक्षी ३०४.
धुपस्थित १७ टीप.	कडाका ४०८.	कमलनिभा ३०४ टीप.
धुपस्थित १८ टीप.	कण्टकदरी जाति ४८०.	कमलमधु ८३७.
धुपस्थिता १९ टीप.	कण्हेरी जाति ४९२.	कमलमुखी १७८.
धुपस्थिता २५४.	कयागति ११८.	कमललताक्षी ३०४ टीप.
धुपेन्द्रवज्रा १५.	कनक २९७.	कमललोचना ३५४ टीप.
धुमा ५३६ टीप.	कनकगौरी १०७.	कमललोचना जाति ३७३.
धुर्मिळा ९५३.	कनकप्रभा ४५.	कमलविलासिनी ३५२ टीप.
धुर्वशी ८७०.	कनकमयता ८८२.	कमलाक्षी ३५४.
धुल्पा ८१४.	कनकमयी ७६३.	कमलिनी ६३.
धुलास जाति ४५४.	कनकलता २९१.	करकलता ४७३.
धुपा ७७४.	कनकलता ८८२ टीप.	करभार ८४२.
धुषिता ३२५.	कनकाब्जिनी ५०२ टीप.	करहञ्च ८४२ टीप.
धुष्णिह वग (घृ. ९४).	कन्द ७९६.	करिणी ९५९.
धुष्णिक ६८५ टीप.	कन्दर्प ७२३.	करिमकरभुजा १४२.
धूर्जित ५५२.	कन्दर्पजात ८० टीप.	करुणापरिमल १९२.
धूर्मिमाला ६९ टीप.	कन्दुक ७९७.	कणकुल जाति ३९२.
ध्रुनुगति ८९८.	कन्या १८२.	कर्मगति ६४९.
ध्रुदि (घृ. २६ टीप.).	कपिवीर छन्द ५१६.	कलकण्ठ ८२८.
ध्रुम २१.	कपिवीर जाति ३६६.	कलकल जाति ४५९.
ध्रुमराजविलसित ४७६ टीप.	कमल ५.	
ध्रुवरूप ४१८.	कमल २०८ टीप.	

फलगीति ३४०.
 फलगीति १८० टीप.
 फलधौतरद ४५७ टीप.
 फलभाषिणी १३१, ४८४.
 फलस्वन ३५७.
 फलस्वनवेश ३५७ टीप
 फलह २९०.
 फलहंस ५३ टीप.
 फलहंसा ४८ टीप.
 फलहसी ४५६.
 फलापति ७००.
 फलापतिप्रभा ७०० टीप.
 फलावती ७६५.
 फलिका २८३, ४२४.
 फलिका २०९ टीप.
 फलिन्दनन्दिनी ६६६.
 फल्पद्रुम जाति ४९०.
 फल्पना ९९०.
 फल्पलतिका ८२७ टीप.
 फल्याण ४८८.
 फल्याण ४०० टीप.
 फाञ्चन ४८८ टीप.
 फाञ्चनकान्ति ७५८.
 फाञ्चनमाला १८४ टीप.
 फाञ्ची १५०.
 फादम्ब छन्द ५४२.
 फादम्बरी ६३७.
 फान्ता ११३.
 फान्ता ८६५ टीप.

कान्तिहम्बर ६४१.
 कान्तोर्लीटा ४४७.
 काम ६ टीप.
 कामकला ५८८.
 कामक्रीडा ५३५.
 कामदत्ता ३९४ टीप.
 कामदा ७१० टीप.
 कामदा जाति ४०९.
 कामना जाति ४९८.
 कामबाण दण्डक ८३३.
 काममत्ता ३९४.
 कामलता ५४८.
 कामलतिका २२७, ६३३,
 ८११, ८४५.
 कामावतार ८२६ टीप.
 कामिनी ६९०.
 कामिनी ६८५ टीप.
 कामिनी ९७५ टीप.
 कामुकी ४५७.
 कामुकी ५६६ टीप.
 कामोन्मत्ता ५६६.
 कालगह्वरा जाति ४०४.
 कालचक्र जाति ४८३.
 कालावेग छन्द ५४१.
 कालावेग जाति ४९२.
 कासार दण्डक ९१७.
 कासारकान्ता ४५०.
 किङ्किणी जाति ४११.

किरात ८९८ टीप.
 किराट ५७५.
 कीर्ति (पृ. २६ टीप.)
 कुटजा ५३.
 कुटजगति ४४२.
 कुटिल ४७५.
 कुटिल ४६२ टीप.
 कुटिला ४६२ टीप.
 कुटिलगति १०१.
 कुटिलगति ८९८ टीप.
 कुट्टमल मयूर ८६३,
 ८६५ टीप.
 कुडहिगका ६६४ टीप.
 कुड्मलदन्ती ३६०.
 कुन्तलतन्वी १८४.
 कुन्द ८४१ टीप.
 कुन्ददशन ६७२.
 कुपुरुषजनिता ३०९ टीप.
 कुमारललिता २१८.
 कुमारी ४७९.
 कुमुद १७९ टीप.
 कुमुदनिमा ४१३ टीप.
 कुमुदनिमा ४२१, ४१३
 टीप.
 कुमुदप्रभा ४१३ टीप.
 कुमुदवती २१०.
 कुमुदवती ४१३ टीप.
 कुमुदिनी ४१३, ७६०.
 कुमुदिनी २१० टीप.

कुमुदिनी ३०३ टीप.	केकिय १४.	कमा ९४.
कुमुदिगका ११४.	केकन २४.	कचरपुडा ५५२ टीप.
कुमुदिना ५७ टीप.	केकुनी ९३९.	कडा (पृ. ९२-९३),
कुमुदा २७२ टीप, ७४५.	केकुनामा ८१९.	९७३.
कुमुदपमादा ३४२.	केदार दण्डक ९२२.	कगनचरला जाति ४२३.
कुमुम ८१५.	केदि दण्डक ८९४.	कहमा जाति ४८८.
कुमुमवाग जाति ५०५.	केदाचरणी जाति ४२७.	कजगति ८५१.
कुमुमवनी ३०१ टीप.	केगा ७८९.	कजकुक्ति ३६४ टीप.
कुमुमवनी २१० टीप.	केगर १४३.	कजयदन छन्द ५२४.
कुमुमवनी जाति ४१९.	केकिलक ५०२ टीप.	कजयदविलगित ४७६
कुमुमविचित्रा ३६४.	केकिला ८९९ टीप.	टीप.
कुमुमसर ८८३.	केकुम्भ ७१.	कजविलसित ४७६.
कुमुमसर ८६८ टीप.	केगोदय ३२ अ (पृ.	कजेन्द्रलता १७२.
कुमुमसमुदिता ३०३ टीप.	२०६)	कजदेहा ३४६ टीप.
कुमुमस्वक ५९० टीप.	केमलगात्री जाति ४३४.	कण्डफा ७०७.
कुमुमाहिमय ६७.	केमलदनिग ४१६ टीप.	कया छन्द ५३८,
कुमुमास्तरण दण्डक ५९	केमललता १४०.	कया जाति ४७८.
कुमुमिनलता ८०.	केमला २४१.	कयदकृत ५११.
कुमुमितलनावेदिगा ८०	केल १६.	कर्य ६ टीप.
टीप.	केमुदी ९४६.	काथा पृ. २७ टीप.
कुमुमिता १७०, २४८,	क्रीडचन्द्र ७९९.	काधिज जाति ४३२.
३१६.	क्रीडा १५८.	कानतुपार जाति ४९३.
कुमुभिनी ३३ टीप.	क्रीडाचक्र ७९९ टीप.	कान्धर्वी २८७.
कृतिवर्ग (पृ. ९४).	क्रीडपदा ५७८.	कायत्री वर्ग (पृ. ९४).
कृतिमण्डित जाति ३८३.	क्रीडा ५४१ टीप.	गिरा २००.
कृतोद्धता ३४८ टीप.	कृष्णयकर ३४४.	गिरिधर २ टीप.
कृशा ३८३.	कृमा १०९	गिरियाला ७७८.
कृष्णनाथ जाति ४९६.	कृमा १०१ टीप.	गीतक ६२६ टीप.
केकिनी ८८४.	कुत्सीण ९४७.	गीति (पृ. १०७ १०८).

गीतिका ६२६ टीप.
 गीत्यार्या ३८९ टीप.
 गुच्छक ८७५ टीप.
 गुण-ध्विरा २७०.
 गुणलयनी ६१७.
 गुणमुन्दर ५२८.
 गुहमप्या १८९.
 गुर्वी २२९ टीप, ६८३.
 गृहगमन छन्द ५४१.
 गृहलक्ष्मी ४६०, ४९२.
 गोपालन जाति ३८३.
 गोविन्द दण्डक ९२७.
 गौ ४३७.
 गौ १ टीप.
 गौतमजाया जाति ४४७.
 गौरी १०८, ८२१.
 गौरी १०७ टीप.
 गौरी ३९८ टीप.
 ग्रहमाला जाति ४५३.
 घट १५६.
 घनपङ्क्ति १८३.
 घनमयूर ४७४.
 घनमाला ३७.
 घनराजी जाति. ४८६.
 घारि ६७१.
 घोटक ५५९ टीप.
 घोररजनी जाति ४९४.
 चकिता ४९५.
 चकित हरिणी जाति ४५४

चक्रपद ३८०.
 चक्राणि छन्द ५२०.
 चक्रवर ४८७.
 चञ्चरीकावली ७२ टीप.
 चञ्चला ७०४.
 चञ्चला ७४ टीप.
 चञ्चलायिका ३९८ टीप.
 चञ्चलाङ्गी ३९८ टीप,
 ८९७.
 चण्डकाल दण्डक ८९०.
 चण्डवृष्टि दण्डक ९०३.
 चण्डवृष्टिप्रपात ९०३ टीप
 चण्डी ३५४ टीप.
 चतुरंसा १८६ टीप.
 चन्दन ५२५.
 चन्दनप्रकृति ५२५ टीप.
 चन्द्र ८७९.
 चन्द्रकला जाति ३७९.
 चन्द्रकान्त छन्द ५१९.
 चन्द्रकान्त जाति ३७७.
 चन्द्रकान्ता ९७.
 चन्द्रकान्ता ७० टीप.
 चन्द्रकान्ता ८१ टीप.
 चन्द्रकान्ति १०५.
 चन्द्रबिम्ब १४४ टीप.
 चन्द्रमागा जाति ४३९.
 चन्द्रमाला ७६.
 चन्द्रमाला ८७९ टीप.
 चन्द्रलेखा ७८.

चन्द्रलेखा ७० टीप.
 चन्द्रलेख ८० टीप.
 चन्द्रलेखा ८४ टीप.
 चन्द्रलेखा १४८ टीप.
 चन्द्रलेखा १४९ टीप.
 चन्द्रवर्त्म ५०, ३७३.
 चन्द्रसेना १४८.
 चन्द्रावर्ता ६४२ टीप.
 चन्द्रिका ९८, ४१७.
 चन्द्रिका १०१ टीप.
 चन्द्रिका १०५ टीप.
 चन्द्रिका ३०९ टीप,
 ६९३ टीप.
 चन्द्रिका ४२३ टीप.
 चन्द्रिणी ७२.
 चन्द्रोद्योत १४५.
 चन्द्रौरस ४४३, ४८२.
 चपल ५४५.
 चपला ५१५ टीप.
 चपला १९१ टीप.
 चपला ३०६ टीप.
 चपलगति ५४२.
 चपलनेत्रा २५६ टीप.
 चम्पकमाला ३४७ टीप.
 चम्पकमाला ५४९ टीप.
 चरणरज जाति ४३४.
 चर्चरी ६५० टीप.
 चल ११७.
 चलचित्रलेखा ५३२.

चलधृति ८६२.	चित्रलेखा ५३२ टीप.	जलवाहिनी जाति ४५४.
चलमध्या ९५७ टीप.	चित्रशोभा ७०४ टीप.	जला ६७६.
चामर ७०२ टीप.	चिद्दन जाति ४४०.	जलारोहण छन्द ५३३.
चामरी ६६६ टीप.	चिरमुन्दरी जाति ४९२.	जलोद्धतगति ३९७.
चारु-चन्द्रिका ४२३.	चूडामणि ६१८.	जलौघवेगा ३९५.
चारुलक्षणा ४०३.	चूतकुञ्ज ९३.	जानकी जाति ४२८.
चारुलोचना ३०८	चूलिका (पृ. ९२-९३).	जाया (पृ. २६ टीप.)
चित्तचन्द्रिका ३०९ टीप, ६९३.	चूर्णिका (पृ. ११, ३३).	जीमूत दण्डक ९०७.
चित्तरञ्जन जाति ४६४.	चेतना जाति ४९०.	जीवकलिका जाति ४०३.
चित्तविलासित ६०९, ७३६.	छाया १४१.	जीवनध्वनि जाति ४२७.
चित्र २६८ टीप.	जगती वर्यं (पृ. ९४).	जीवनलहरी छन्द ५२८.
चित्र ७०४ टीप.	जगदीश्वरबाला जाति ३८५.	जीवनलहरी जाति ४०८.
चित्र ७०५ टीप.	जगद्गायक जाति ४५६.	जीवितविमुखी जाति ३६४.
चित्र ७०७ टीप.	जगद्वन्दित ४६७ टीप.	जीवितेश्वरी जाति ५०६.
चित्रा ७४.	जनकतनया ८७१.	ज्योति (पृ. २३), ९३२.
चित्रा ५४ टीप.	जनकात्मजा ६०.	ज्योत्स्ना १४७.
चित्रा २९३ टीप.	जननीमुद १३५.	झपूझा जाति ५१०.
चित्रक ५६५, ५८१.	जनोदय ६५९ टीप.	णराच ६६६ टीप.
चित्रक ५८२ टीप.	जन्मभू जाति ४२४.	ताटि ८३५ टाप.
चित्रगति २९८.	जया १२९.	तटी २४०.
चित्रपद २९८ टीप.	जया ४५ टीप.	तडित् ८३५.
चित्रपदा २६३, ७४०.	जया १९८ टीप.	तत ९५, ७५५.
चित्रमाला ८२.	जया ६५९ टीप.	तनुतमा ९३८.
चित्रलता ५४९ टीप.	जयानन्द १०३ टीप.	तनुमध्या २०७, ७३०
चित्रलेखा ८४.	जलधरमाला ४४९.	तन्वी ५७३.
चित्रलेखा ८० टीप.	जलधारा ३६४ टीप.	तरङ्ग ५२७.
चित्रलेखा ४९७ टीप.	जलमाला ४५४.	तरङ्गवती ६९० टीप.
	जलवाह जाति ४९७.	तरङ्गिणी ६६९.

तरल ६५१.
 तरलनयन ७४७.
 तराणा ११.
 तरुणी ५१४.
 तरुणीवदनेन्दु ५१४टीप.
 तर्कयुक्ति जाति ४२५.
 तामरस ३५२.
 तामसी जाति ४१७.
 तार २७६, २८९.
 तारक ४०९.
 तारका ८९९ टीप.
 तारामती ८२३.
 ताली ७२७ टीप.
 तिलका १८५ टीप.
 तिलका १७९ टीप.
 तिलकित ५२९.
 तीर्णा १८२ टीप.
 तुङ्ग २१६ टीप, ७३१.
 तुन्दिल जाति ३६५.
 तुलसी छन्द ५३९.
 तूणक ७०२ टीप.
 वृष्णा २७३.
 तेजस्वति ३३०.
 तेजस्वी छन्द ५३१.
 तोटक ३२०.
 तोमर ६१९.
 तोलअ ७०२ टीप.
 त्रिजगदघहर ६५७.
 त्रिदशाङ्गना ५२१.

त्रिभङ्गी ९७१ टीप.
 त्रिलोकगामी ३९०.
 त्रिष्टुम् वग (पृ. ४९).
 त्वरितगति ३०६.
 त्वरितगाति २७१ टीप.
 दण्डक वग (पृ. ९४).
 दन्तवचि जाति ४११.
 दमनक ७२८.
 दमनक २७२ टीप.
 दम्भोलि दण्डक ८९१.
 दया ८८०.
 दयिता छन्द ५१९.
 दयिता जाति ३७२.
 दर्दुरक १३०, ४८३.
 दासी छन्द ५२७.
 दासी जाति ४०५.
 दिगन्त ३ टीप.
 दिगीश ६८२ टीप.
 दिण्डी जाति ४०९.
 दिविजकल्पलता ९६५.
 दिव्यप्रभा छन्द ५३०.
 दिव्याङ्गना जाति ५०७.
 दीनवत्सलछन्द ५३१.
 दीप जाति ४७४.
 दीपकमाला ३९९.
 दापारती जाति ५०६.
 दीपार्चि ५६४.
 दीपिकाशिखा ५१९.
 दीप्ता ६०७.

दुक्ल ४.
 दुर्जया १९८.
 दुर्मिल ५५९.
 देय जाति ५१०.
 देवद्वार छन्द ५४०.
 देवप्रिया ६४८.
 देवरम्या ६२९ टीप.
 देवराज ७०२.
 देवीवर छन्द ५२२.
 दैवप्रन्थि जाति ४५७.
 दोषक ३५१ टीप.
 दोषक ३५१.
 दोहा छन्द ५२०.
 दोहा जाति ३७९.
 युवाग्निनी ५०७.
 द्रुतगति १९१.
 द्रुतपद ४८ टीप.
 द्रुतपदा ४८.
 द्रुतपादगति ३००.
 द्रुतमध्या ९५७.
 द्रुतलघुपदगति ५४४.
 द्रुतबिन्द्वित ६१, २५८.
 द्रुता ७१५.
 द्वियोधा ८४७.
 धरणी जाति ४८०.
 धरित्री ६६५.
 धवल ७६१.
 धवलकुसुम ७२६.
 धवलचन्द्रिका जाति ४०७

धात्री जाति ४०१.
 धारावलिका ५६ टीप.
 धीरललिता ५०९ टीप.
 धू ७८९ टीप.
 धृतश्री ५४९ टीप.
 धृतिवर्ग (पृ. ९४).
 धृति ५७ टीप.
 धृति ७८९ टीप.
 नगमहिता ३७१.
 नगरञ्जित ५५४ टाप.
 नगरभूषण जाति ४६९,
 ४८६.
 नगराज जाति ३८६.
 नगस्वरूपिणी ६६० टीप.
 नगाणिका ६५९.
 नदी ९६.
 नदी २१३ टीप, ८५०
 टीप.
 नन्द दण्डक ९३०.
 नन्दक ५५४.
 नन्दक १९९ टीप.
 नन्दकुलचन्द्र ८४१.
 नन्दन ५२६.
 नन्दनन्दन जाति ४२९.
 नन्दराज ६४७.
 नन्दा १८५.
 नन्दिनी ४०७.
 नन्दिनी ४५ टीप.
 नन्दीमुखी ८३.

नमोरङ्ग जाति ४९०.
 नयनचकोर जाति ४६५.
 नयनविशाला ३६३.
 नराय ६६८ टीप.
 नरेन्द्र ५४७.
 नर्कुटक ५०२ टीप.
 नर्तकी १०१ टीप.
 नदटक ५०२ टीप.
 नलिनी १७९.
 नालिनी २१५ टीप.
 नालिनी ४३३ टीप.
 नवतरुणी जाति ४२९.
 नवनन्दिनी ५३ टीप.
 नवनलिन १३१ टीप.
 ६२४.
 नवमधु ८७५.
 नवमालिका २८२ टीप.
 नवमालिनी २८२, ४२७.
 नवरङ्ग जाति ४४२.
 नवललितलता ५३०.
 नववधू जाति ४६७.
 नवशालिनी २८१, ४२६.
 नव्या ३५९ टीप.
 नागरक ७३८.
 नागी जाति ४६८.
 नान्दीमुखी ८३ टीप.
 नान्दीमुखी ९० टीप.
 नाराच २५०.
 नाराचक ८९९ टीप.

नाराचिका २५० टीप.
 नाराचिका ८९९ टीप.
 नारी ७२७.
 नारी जाति ४७९.
 नितम्बिनी ९७९.
 नितम्बिनी ९६३ टीप.
 निरुपमा ४२ टीप.
 निर्झरगीत छन्द ५२९.
 निर्झरध्वानि ८३०.
 निर्मला ४०, २२१,
 ६७७.
 निलया २४४, ६८८.
 निशा ८९९.
 निशिपालक ८७४.
 निःश्रेणिका ६९७ टीप.
 निस्तार जाति ४८२.
 नील ४६७ टीप.
 नीलतोया २६६, ६३६.
 नीलमणि जाति ४४८.
 नीहारदण्डक ९२०.
 नूपुर ७७२.
 नृत्तललित ८८५.
 नृपममता जाति ४४०.
 नृपललना ४३८.
 नृपात्मजा ३१०.
 नौ ६ टीप.
 पङ्कज ३७६.
 पङ्कज ५३४ टीप.

पङ्कजवक्रा ४५९,
४९१.
पङ्कजानना ५३४.
पङ्कावली (पङ्कज-
वालिका) ३७६ टीप.
पङ्क्तिवर्ग (पृ. ९४).
पङ्क्ति १८४ टीप.
पङ्क्ति २०४ टीप.
पङ्क्ति २०८ टीप.
पङ्क्तिका २५९, ३२४,
४०४.
पङ्क्तिरथ ३४१.
पञ्चकल्याणी पाति ४७४.
पञ्चकावली ५४९ टीप.
पञ्चचामर ६६७.
पञ्चचामर ६६२ टीप.
पञ्चचामर ६६६ टीप.
पञ्चचामर ६६८ टीप.
पञ्चचामर ७०६ टीप.
पञ्चमगति ८४८ टीप.
पञ्चाल ८०८.
पटह ६५६.
पणव २५२, ३२७,
३३१.
पणव ३४२ टीप.
पणवक ३१८.
पतितपावन जाति ३७७.
पतिता ३४९ टीप.
पथ्या १६८ टीप.

पथ्या २५९ टीप.
पद्य ७५.
पद्य ६ टीप.
पद्य ४६७ टीप.
पद्ममाला ८५४ टीप.
पद्ममुरती ४६७ टीप.
पद्मावतं ४४६.
पद्मिनी २३९.
पद्मिनी ८६९ टीप.
पद्मग दण्डक ८८९.
पद्मगदलन २०३.
परम ५ टीप.
परात्परकरुणा छन्द
५३६.
परात्परकरुणा जाति
४७२.
परामती ९८६ टीप.
परावती ९८६ टीप.
परितोषा ३५३.
परिमिति ५७०.
परिलीना छन्द ५२७.
परिलीना जाति ४०६.
परेशश्वसन जाति ४४८.
पर्वती जाति ३९७,
पवनसुत ३८१ टीप,
७१३.
पवित्रा ३०१ टीप.
पाणिबन्ध ७८२.
पादाकुलक छन्द ५२१.

पादाकुलक जाति ३९०.
पावक ३५६.
पावन ८३५ टीप.
पिकाली २१९ टीप.
पिच्छ ३१३.
पिनाकी ६०१.
पिपीलिका १२३.
पिपीलिका-करम १२४.
पिपीलिका-मणव १२५.
पिपीलिका-माला १२६.
पिशङ्गा छन्द ५२५.
पिशङ्गा जाति ४००.
पीनश्रोणी ४१२.
पुट १०६, १५६ टीप.
पुण्डरीक जाति ५०४.
पुण्य ६२९ टीप.
पुरुषोत्तम ७४४.
पुष्य ६२९.
पुष्य २ टीप
पुष्यगुच्छ छन्द ५३८.
पुष्यदाम ८५.
पुष्यविचित्रा २२२ टीप,
४४८.
पुष्यसमृद्धा ५४२ टीप.
पुष्यसमृद्धि ३४७ टीप.
पुष्पिता जाति ४७६.
पुष्पिताम्ना ९६४.
पूज्या ३५९ टीप.
पृथ्वी १६४.

- प्रकाशिता २२०.
 प्रकृतिवर्ग (पृ. ९४).
 प्रगुणीकृता ६६.
 प्रवित दण्डक ८०५.
 प्रणव ३४२ टीप.
 प्रतानिनी ६२७.
 प्रतिष्ठा वर्ग (पृ. ९४).
 प्रतिष्ठित १७, ४२९.
 प्रदीप्त ९८५.
 प्रपञ्च ७०६.
 प्रपन्ननन्दन १९७.
 प्रफुल्ल जाति ४४३.
 प्रफुल्लकुसुमाली २२३
 टीप.
 प्रबोधिता ४५ टीप.
 प्रबोधिता ९४८ टीप.
 प्रभद्रक ४७८.
 प्रभद्रक ५८५ टीप.
 प्रभा ३९८.
 प्रभातमिश्र ४२२ टीप.
 प्रभाव ६६४.
 प्रभावती ३१ टीप.
 प्रभावती ३२ टीप.
 प्रमदा ५७ टीप, ४५५.
 प्रमदा ७८० टीप.
 प्रमदानन ६२६ टीप.
 प्रमदरा ७२०.
 प्रमाणिका ६६०.
 प्रमाणी ६६० टीप.
 प्रमाधिनी ७८१.
 प्रमिता ५५, २३४ टीप.
 प्रमिताक्षरा ५४, २८५.
 ३२२.
 प्रमीला ७९२.
 प्रमुदितवदना ३९८ टीप.
 प्रमुदिता ५०९ टीप.
 प्रमोदमहोदय १२२.
 प्रवर ७ टीप.
 प्रवरललिता १०३.
 प्रवराक्षरा ५४ टीप,
 ३७४.
 प्रसन्ननयना छन्द ५३६.
 प्रसन्ननयना जाति ४६५.
 प्रसभ ३०९.
 प्रसाद छन्द ५२९.
 प्रसूनाङ्गी ६००.
 प्रहरणकलिका ३८१.
 टीप.
 प्रहरणकलिका ३८१.
 प्रहर्षणीय ३५ टीप.
 प्रहर्षिणी ३५.
 प्राणसखी जाति ४३१.
 प्रियंवदा ४२.
 प्रियतिलका २७० टीप.
 प्रियलोचना जाति ३६९.
 प्रियशिष्या ७६८.
 प्रिया ६१६ टीप.
 प्रिया ८३५ टीप.
 प्रीति २२६, ६३१,
 ८४३.
 प्रीतिखेल जाति ४५७.
 प्रेम २०२ टीप.
 प्रेमतारका जाति ४५९.
 प्रेमरक्षिता जाति ४९६.
 प्रेमा (पृ. २६ टीप).
 प्रेय ७५९.
 प्रवङ्गम वर्षा (पृ. ३८३).
 फलिताग्र ९६३ टीप.
 फुल्लदाम ८५ टीप.
 वधिरा ४१९.
 वन्धु ३५१ टीप.
 वन्धु जाति ४३१.
 वन्धुर ५३८ टीप.
 वन्धूक २३७.
 वम्मरी जाति ३६७.
 बह्वलीला ३८८.
 बालमर्नापा जाति ४३६.
 बालमुकुन्द जाति ४५५.
 बाला ४९०.
 बाला (पृ. २६ टीप.)
 बालानन्द जाति ३९३.
 बिन्दु ३३७.
 विम्ब २२९ टीप.
 विम्ब १४४ टीप.
 बुद्धि (पृ. २६ टीप).
 बुद्ध ४६, ५१७.
 बृहत्तिका १७० टीप.

वृहती वर्ग (पृ. ९४)
 वृहती ७९२ टीप.
 ब्रह्मरूपक ५५६ टीप.
 ब्रह्मणी ५५६.
 भद्रिग ४९४.
 भद्र ७१८.
 भद्रक ५८५.
 भद्रविराट् ९६२.
 भद्रा (पृ. २६ टीप.)
 भद्रिका २४९, ३१७.
 भद्रिका ३०९ टीप.
 भरतखण्ड जाति ३९७.
 भवानी जाति ३७०.
 भामिनी ८६१.
 भामिनी ३७५ टीप.
 भाराक्रान्ता ११२.
 भावाक्रान्ता ११२ टीप.
 भाविनी ८४०.
 भीमार्जन ६८१ टीप.
 भुजगशिशुभृता २६५
 टीप.
 भुजगशिशुसृता २६५.
 भुजङ्गप्रयात ७९५.
 भुजङ्गविजृम्भित १२१.
 भुजङ्गविलास दण्डक
 ५९५.
 भुजङ्गसङ्गता २५१.
 भुजङ्गी ७९३ टीप.
 भुवनसुन्दर छन्द ५२५.

भुवनसुन्दर जाति ३९८.
 भूतलतन्वी ४७०.
 भूतलतन्वी १८४ टीप.
 भूतलतन्वी ४६९ टीप.
 भूति जाति ३८४.
 भृङ्गराजी जाति ४९१.
 भृङ्गाञ्जनीलालका
 ९०२ टीप.
 भृङ्गार ८२६ टीप.
 भोगवती २०९.
 भोगिनी १००.
 भ्रमर ५३ टीप.
 भ्रमरपद ५०६.
 भ्रमरमाला ६१०.
 भ्रमरविलसित ३७७.
 भ्रमरावलि ४३३.
 भ्रमरी १७६.
 भ्रान्त ९७४.
 भूलता ६९१.
 मकरकरीषी १८६.
 मकरन्दिका ११५.
 मकरलता २९५.
 मकरलता २९१ टीप.
 मकरावली ९३७.
 महङ्गलमङ्गना ६५ टीप.
 महङ्गला ६५, ४४५,
 ४८१.
 मञ्जरी १६८.
 मञ्जीर ५६७.

मञ्जुयोगा ६४५.
 मञ्जुमाषिणी २९.
 मञ्जुमाषिणी ४५ टीप.
 मञ्जुलयचना ३७०.
 मञ्जुला जाति ५०५.
 मञ्जुसौरभ १६६.
 मञ्जुहासिनी २९ टीप,
 ४४०.
 मणिकटक ५७.
 मणिकल्पलता ४९९.
 मणिगुणकिरण ३८२टीप.
 मणिगुणनिकर ३८२.
 मणिचित्र २६२.
 मणिवन्ध २९६.
 मणिभूषण ६४टीप, ४४४.
 मणिमञ्जरी १२०.
 मणिमध्य २९६ टीप.
 मणिमाला २२२.
 मणिमाला ५१३ टीप.
 मणिरङ्ग ५१.
 मणिराग ५१ टीप, २३५.
 मणिविभूषण ६४ टीप.
 मणिहार जाति ४१८.
 मण्डलाकृति ३६९.
 मण्डूकी ७४ टीप.
 मता ७११ टीप.
 मत्तकोकिल ४२ टीप.
 मत्तक्रीडा ५४० टीप.

मत्तगजविलसित ४७६
टीप.

मत्तगयन्द ५६८ टीप.

मत्तचेष्टित ६६० टीप.

मत्तमधुप ७१२.

मत्तमयूरी ४६४.

मत्तमातङ्ग दण्डक

८८८.

मत्तमातङ्गलीलाकर

८८८ टीप.

मत्तविलासिनी ५५१.

मत्तहासिनी २९ टीप.

मत्ता ३५९.

मत्ताक्रीडा ५७७.

मत्तेभ ८२७ टीप.

मत्तेभविक्रीडित १५३.

मद २.

मदकलनी ७८५.

मदकलिता ३६६ टीप.

मदन ७ टीप.

मदनतलवार जाति ३६५.

मदनदमन २७२, ७४६.

मदनप्रिया ६१६.

मदनमञ्जरी जाति ४२२.

मदनरङ्ग जाति ४०६.

मदनरसङ्गत ३८५.

मदनललिता १५७.

मदनवती ४६८.

मदनविकारा ३६४ टीप.

मदनशर जाति ४३७.

मदनसायक ६५५.

मदनहुताशन जाति

४७३.

मदललिता ३६६.

मदलेखा २६१.

मदिरा ५३६.

मदिरा ५६८ टीप.

मदिराक्षी ७५१.

मद्रक ५८५ टीप.

मधु २ टीप.

मधुकरिका २१२.

मधुकरिका २६५ टीप.

मधुघोष जाति ४४९.

मधुपिङ्गल ९४३.

मधुभार १८०.

मधुमक्षिका ३८.

मधुमती ६३५.

मधुमती १९१ टीप.

मधुमधुरा जाति ५०१.

मधुमाधवी (पृ. १०३).

मध्यक्षामा ४६२.

मध्यरजनी जाति ४०४.

मध्या वर्ग (पृ. ९४)

मनमोहन जाति ४९५

मनहंस ६२३ टीप.

मनोगति ५१८.

मनोमोहिनी ७७६.

मनोरमा ३१२.

मनोरमा ७१० टीप.

मनोवती ४५ टीप.

मनोहरा ३१२ टीप,

६९२.

मनोशा २२० टीप,

६८०.

मन्यान ८१६.

मन्दर ८.

मन्दा १८५ टीप.

मन्दाकिनी ६२५.

मन्दाकिनी ३९८ टीप.

मन्दाक्रान्ता ७९.

मन्दानिल ३४७ टीप.

मन्दार दण्डक ९२१.

मन्दारमाला ८२९.

मन्मथसुन्दर जाति ४१९.

मयूर २२९ टीप.

मयूरगति ५६८ टीप.

मयूरपिच्छ ३५ टीप.

मयूरसारिणी ३९६,

६९६.

मरालिका २५९ टीप,

७१०.

मरीचिका ७६६.

मल्लिका ६५० टीप.

मल्लिका ६८९ टीप.

मल्लिकामाला ६५० टीप.

महती जाति ४५२.

महर्षि ३६१, ४२५.

महाकाली जाति ४७६.	माधवकरणी जाति ४३१.	माल्यश्री ४६१.
महातरुणीदयित ५३७	माधवीलता १७४, ५८३.	मितमाषिणी ९६७.
टीप.	माधुरी जाति ४८९.	मिश्र (पृ २०८).
महात्मवती जाति ४५१.	माध्वी ७८६.	मुकुट ६५३.
महानाग ८०३.	मानवती ७५७.	मुकुल २०८.
महामाया ५९८.	मानसमञ्जनी ७८३.	मुकुलित १८६ टीप.
महामालिका ८९९ टीप.	मानसहंस ६२३.	मुक्ता जाति ४६४.
महामेघमाला दण्डक	मानिनी ९६८.	मुक्ताफलमाला जाति
८०७.	माया ४६४ टीप.	४४३.
महाराष्ट्र जाति ३७६.	माया (पृ. २६ टीप.)	मुक्तामाला जाति ४९४.
महाराष्ट्रलक्ष्मी जाति	माया जाति ४२३.	मुखकमल ८४९.
४०२.	मायावी ६१४.	मुखचपला ३०५.
महालक्ष्मी ८६० टीप.	मालती ४०२.	मुखर ४८ टीप.
महालोल जाति ४४३.	मालती १८१ टीप.	मुग्धक ८७.
महासुग्धरा ८९.	मालती ४६१ टीप.	मुग्धसौरभ ६५० टीप.
महिता ८६५ टीप.	मालती ८४७ टीप.	मुद् ६८२.
महिषी ५०९ टीप.	मालती दण्डक ८९३.	मुदिता ७३४.
मही २४२.	मालभारिणी ९६३.	मुद्रा ५५३.
मही ३ टीप.	मालव ७०७ टीप.	मुद्रिका जाति ४२४.
मही ८४९ टीप.	माला (पृ २६ टीप).	मुनिमत ५३९.
महोदय ६५२.	माला ५५ टीप.	मुनिरमणी जाति ४४६.
माकन्द दण्डक ९२६.	मालाचित्र ९१.	मुनिशेखर ६२६ टीप.
मागवक ७४२.	मालाधर १६७, ५१२.	मुरजयी जाति ३९२.
माणवकाक्रीडित ७४२	मालावृत्त वर्ग (पृ ९४.)	मुरलीमोहन जाति ४७८.
टीप.	मालिनी ९०.	मूढा छन्द ५३०.
माणिक्य ६१२.	मालिनी २२५ टीप.	मूढा जाति ४३३.
माणिक्यमाला ३४९ टीप.	मालिनी २६६ टीप.	मृगचपला १७८ टीप.
माण्डवी ९५२.	मालिनी ६९५ टीप.	मृगचपला ३०२ टीप.
मातङ्गी २६० टीप,	मालिबाला ३८९.	मृगनेत्रा १७६ टीप.
७३७.		

मृगपङ्क्ति जाति ४४१.	मौक्तिकदाम ३२९.	रत्नमाला जाति ४२२.
मृगपालिका ६२८.	मौक्तिकमाला ३६० टीप.	रथोद्धता ४१, ४०५.
मृगवधू ८३६.	म्लेच्छ ३६.	रमण ७ टीप.
मृगाक्षी ५९९.	यक्षपुरी जाति ५०८.	रमणी १७९ टीप.
मृगाङ्कमुखी ९४१.	यदु जाति ४२८.	रमणीय ६४ टीप, ४८०.
मृगी ८३५ टीप.	यमक ८३७ टीप.	रमा ३९.
मृगेन्द्र ९.	यमक (पृ. ४९-६२).	रमावर जाति ५००.
मृगेन्द्रमुख ४२२ टीप.	यववती ९८६ टीप.	रम्भा ८१ टीप.
मृणालिनी ६६८.	यवान्विता ९८६.	रम्या ६०६ टीप.
मृत्युदरी छन्द ५३१.	यशोगन्ध ७७०.	रम्याकृति ७५०.
मृदङ्ग ३०.	यशोदा जाति ४३६.	रविप्रभा ९६९.
मेघमाला ९०२.	यादवी ४९७ टीप.	रवोन्मुखी ३०७ टीप.
मेघमाला ८०७ टीप.	युवतिभूषण जाति ४६६.	रसना जाति ४०९.
मेघराज जाति ४६८.	यूयिका ५८.	रसोदात्त ७७३.
मेघवितान २७८.	रक्षा छन्द ५३०.	रागिणी ६४४.
मेघविस्फूर्जिता ८१ टीप.	रक्षा जाति ४२३.	राजरमणीय २२३.
मेघावली ७९४.	रघुरमण ५६३.	राज-लक्ष्मी ७३.
मेघा जाति ४७७.	रघुवीर ५६१.	राजसा जाति ३९३.
मेघावी ६१३.	रङ्गराग ७७७.	राजहंसी ७१४ टीप.
मेनका ६४३.	रजनी ७.	राजेश्वरी जाति ४२६.
मेरूपा २८८.	रञ्जन ५७१.	रात्रिवितान ९८९.
मोटक ३१९.	रञ्जिता ७१५ टीप.	राधा ६४६.
मोटक ३७५ टीप.	रणरङ्ग जाति ४२७.	रामरसायन छन्द ५३६.
मोटनक ३१९ टीप.	रतान्त ७८९ टीप.	रामरसायन जाति ४७१.
मोदक ३७५.	रति २०२, ६३०, ८३८.	रामा २८०.
मोदमयी ९८८.	रति ४३१ टीप.	रामा (पृ २६ टीप).
मोहप्रलय ४३२, ४५३	रतिकेलि जाति ४६३.	राज्ञी जाति ४८७.
मोहमाया जाति ४४४.	रतिमाला २१६.	रुक्मवती ३४७.
मोहिनी जाति ४०२.	रतिलीला ५१६.	रुक्मिणी ३३.

रुचिरमुखी ४७१.
रुचिरमुखी ३०४ टीप.
रुचिरवदना जाति ४०७.
रुचिरविचित्रा ४१२.
रुचिरविभ्रमा ४०६.
रुचिरा ३२.
रुचिरा ३४ टीप.
रुचिरा २३३ टीप.
रुचिरा २७० टीप.
रुचिरा ३६० टीप.
रुचिरा ५४९ टीप.
रूपमाला ४१० टीप.
रूपवती ३४७ टीप.
रूपवती जाति ४९५.
रूपोन्मत्ता ४१०.
रेखा ४५२ टीप.
रेवती जाति ४०१.
रोचक ४२८.
रोधक ५२ टीप.
रोला—अनलज्वाला पहा.
रोहिणी १४६.
लक्ष्मी ३१.
लक्ष्मी ७३ टीप.
लक्ष्मी ४६० टीप.
लक्ष्मीधर ८६९ टीप.
लघुगति ३०६ टीप,
६९४, ७४९.
लघुमणिगुणानिकर २१७.
लघुमालिनी २२५, ६०५.

लङ्का ५२, २३६.
लता ४३४ टीप.
लता ६९१ टीप.
लताकुसुम ५३६ टीप.
लतिका जाति ४६५.
लय १११.
लयग्राहि ८२५.
ललना ४१५.
ललना ३७८ टीप.
ललना ४३८ टीप.
ललित ९५ टीप.
ललित १३७ टीप.
ललित ५३० टीप.
ललित ५८६ टीप.
ललित ७१५ टीप.
ललिता ४४.
ललिता १७७ टीप.
ललिता २१५ टीप.
ललिता ५०९ टीप.
ललिता ९४८ टीप.
ललितगति २१५.
ललितगति ५१८ टीप.
ललितपद ८६७.
ललितपद ३५२ टीप.
ललितमृङ्ग ७०१.
ललितलता ८८६.
ललितलता ५३० टीप.
ललितविक्रम ५८७.
ललितवृत्त ८८५ टीप.

लयङ्गलता छन्द ५१८.
लयङ्गलता जाति ३७१.
लालसा ९००.
लालिनी २३८.
लालित्य १७५, ५८९.
लासिनी ६५९ टीप.
लीलाकर दण्डक ९०८.
लीलाखेल ५३५ टीप.
लीलारति जाति ३८६.
लीलाविलास दण्डक
८९६.
वंशतिलक ८७८.
वंशदल ५०४.
वंशपत्रपतित ५०४ टीप.
वंशपत्रललित ५०४ टीप.
वंशमणि छन्द ५९०.
वंशमणि जाति ३८५.
वंशमूल ३७ टीप.
वंशस्थ २८.
वंशस्थविल २८ टीप.
वक्त्र ३३६ टीप.
वक्त्रा २९३ टीप.
वज्र २१२ टीप.
वञ्चिता १४४.
वृत्तसिनी ९८३.
वत्सलता जाति ४६७.
वदनपत्र ८३९.
वधूबह्वी जाति ४७३.
वनगमन छन्द ५३७.

वनज २९९.
 वनजदल ८६८ टीप.
 वनमञ्जरी १३२, ५५५.
 वनमञ्जरी ५३६ टीप.
 वनमञ्जरी ५५४ टीप.
 वनमयूर ८६५ टीप.
 वनमाला ७५२.
 वनमालिनी २८२ टीप.
 वनराज जाति ४७५.
 वनराजी जाति ४५०.
 वनलता ५३१.
 वनवल्लरी ५५४ टीप.
 वनहरिणी छन्द ५१७.
 वनहरिणी जाति ३६६.
 वन्दिता ७१४ टीप.
 वरतनु ५४१.
 वरतनु ४०२ टीप.
 वरदा ५६९.
 वरदायिनी जाति ४५५.
 वरमङ्गला जाति ४१२.
 वरमानिनी ९६१.
 वरयुवती ५०३.
 वररमणी जाति ३६४
 वरसुन्दरी ८६५.
 वरूथिनी ७८४.
 वर्णक दण्डक ५९१.
 वर्णबलाका ३५०.
 वर्षा जाति ३८२.
 वलना ४३४, ४५१.

वल्लभा जाति ४०३.
 वल्लरी ८४७ टीप.
 वल्लिका जाति ४३०.
 वसन्त ८३ टीप.
 वसन्त ७९४ टीप.
 वसन्तचत्वर ६६२ टीप.
 वसन्ततिलका २०.
 वसन्तमञ्जरी २८ टीप.
 वसुधा १७९ टीप.
 वसुधारा ८६८.
 वसुन्धरा ७७९.
 वसुमती ८१३.
 वागीश्वरी ८०२.
 वागुरा १९९.
 वाचालकाञ्ची १५० टीप.
 वाणिनी ५०८.
 वाणिनी ५०७ टीप.
 वाणिनी ५११ टीप.
 वाणिनी ५२२ टीप.
 वाणी (घृ. २६ टीप).
 वाताली ४१४.
 वातोर्मि ६९.
 वातोर्मि ४१४ टीप.
 वानरी ९७६.
 वानवासिका घृ. २२,
 ३७७ टीप.
 वामाङ्ग ७२७ टीप.
 वायुवेगा १६३, ५२४.
 वारकामिनी ९७५.

वारुणी ९८१.
 वार्ताहारी ३३८.
 वासन्ती ४८९.
 वाहिनी ९९.
 विकचकुमुदिनी ३०३.
 विकल्प जाति ४९१.
 विकसितपङ्कजपत्रनि-
 भाक्षी ४७१ टीप.
 विकसितलीला ९६०.
 विकृति वर्ग (घृ. ९४)
 विक्रान्ता २०६.
 विक्रान्ता ४६६ टीप.
 विचित १४४ टीप.
 विचित्र ७९० टीप.
 विचित्रा ७०५.
 विचित्रललिता ८६६.
 विच्छिन्ति ४९४ टीप.
 विजयेश्री जाति ४३९.
 विजया जाति ३६७.
 विजयानन्द १०३ टीप.
 विजयिनी जाति ४१८.
 विजितमदन जाति ४९८.
 विह्वल छन्द ५२७.
 वितान २५० टीप.
 विदग्धक १९९ टीप,
 ६७३.
 विदलित सरसिज ७८७.
 विदाहिनी ९५४.

विदुर्गा २५५, ३२६,
३३२.
विद्याघर ४८८ टीप.
विद्युत् १३८.
विद्युदाली ८०१.
विद्युद्धान्ता २०४.
विद्युन्माला ३३५.
विद्युन्मालिका १३८ टीप,
८७२.
विद्युलता ७२४.
विद्युल्लेखा २६०.
विद्युल्लेखा ३३५ टीप.
विद्युमाला ५५ टीप,
२७९.
विद्युरचितान ३६७.
विद्युवक्त्रा २११.
विष्वङ्कमाला ८२५.
विनिम्ना ६०८.
विनुत २४३ टीप, ६८७.
विनोद जाति ४०९.
विपक्व ६६९ टीप.
विपरीताख्यानकी ९३४.
विपिनतिलक १६९,
८७३.
विपुलकरा ९५८.
विपुलमुजा २९२.
विबुधप्रिया ६५०.
विभा २३२.
विभावरी ६६२.

विभावरी ६० टीप.
विभूति ६८५ टीप.
विभ्रमगति १५५.
विभ्रमा ४११.
विमलजला २१४.
विमला २५, ८१०.
विमला ४० टीप.
विमला ३२३ टीप.
विमला ३९३ टीप.
विमोहा ८४७ टीप.
विपद्रङ्गा ६०२.
वियोगिनी ९४८.
विरतिमहति ३६२.
विलम्बितगति १६४
टीप, ४९८.
विलम्बिता ६६१ टीप.
विलासिनी ६६३.
विलालिनी ५१० टीप.
विलासिनी ६५९ टीप.
विलोलनयना ८७७.
विवशा जाति ४४९.
विविधरसा जाति ४८४.
विशल्य ७९२ टीप.
विशाला २२९ टीप,
८५५.
विशाला ६३४ टीप.
विशालान्तिका ८२३ टीप
विशुद्धचरित ५८५ टीप.
विश्राम जाति ४५२.

विश्लोक पृ. २२.
विश्वपक जाति ४२२.
विस्तार दण्डक ९१८.
विरिमता ८१.
विशङ्कामाला जाति ४२१.
वीणावती जाति ४१३.
वीथि २०८ टीप.
वीरभद्र जाति ५०७.
वीरलक्ष्मी ८६०.
वीरललिता ५०९.
वीरवर ८५३.
वीर्य २०८ टीप.
वृत्त १६० टीप.
वृत्त ७०७ टीप.
वृत्ता २९३ टीप.
वृन्ता २३१.
वृन्दारक १६५.
वृषभचरित १३४ टीप.
वृषभचेष्टित १३४ टीप.
वृषभललित १३४ टीप.
वेगवती ९४५.
वेगवती ५४६ टीप.
वेधा ७३२ टीप.
वेष्टित ४६३.
वैकुण्ठ दण्डक ९१४.
वैकुण्ठ छन्द ५१७.
वैखरी ६२२.
वैतालीय (पृ.
१०७-१०८)

वैतिका ६९९.
 वैशाख ७२५.
 वैश्वदेवी ७०.
 वैष्णव ३९१.
 व्यक्ति ३० टीप.
 व्यवस्थित १८.
 व्याल दण्डक ९०६.
 व्योमगङ्गा ६५८.
 व्रीडा ५९६.
 शकरी वर्ग (पृ. ९४)
 शङ्ख ५५८.
 शङ्ख दण्डक ९१०.
 शङ्खनारी ७९० टीप.
 शफरिका २०० टीप,
 ६७४.
 शम्भु ५५७.
 शरण जाति ४३०.
 शरदिन्दु छन्द ५३७.
 शरम ३८२ टीप.
 शरमा १०२ टीप.
 शरभललित १०२ टीप.
 शरभललिता १०२.
 शरमाला ४६५.
 शरयू ७६७.
 शर्वरी ६२६ टीप.
 शलभविचलिता २२९.
 शशाङ्कचरित १६६.
 शशाङ्करचित १६६
 टीप.

शशाङ्कवक्त्रा २२०
 टीप.
 शशिकला ३८२ टीप,
 ६४२.
 शशिकान्त २२७ टीप.
 शशिकान्ति जाति ४४२.
 शशिकुल जाति ४७९.
 शशिचारुमुखी जाति
 ४४२.
 शशिमाला ५५ टीप,
 २३४.
 शशिलेखा २६४.
 शशिवदना ५४९.
 शशिवदना १८६ टीप.
 शशा ७८९ टीप.
 शारदा जाति ४०१.
 शारदी ८४८.
 शार्ङ्गिका २६९ टीप.
 शाङ्गी २६९.
 शार्दूल १५२.
 शार्दूलललित १६२.
 शार्दूलविक्रीडित १५१.
 शाला (पृ. २६ टीप).
 शालिनी ६८.
 शालिनीवितान २१९,
 ६७९.
 शालूर ५६२.
 शिखण्डित १७ टीप.
 शिखण्डिनी ११०.

शिखण्डी ९७८.
 शिखरिणी १०४.
 शिखा (पृ. ९२-९३),
 ९७२.
 शिखा १९५ टीप.
 शिखा ६८५ टीप.
 शिखी ९७७.
 शिवराज जाति ४६९.
 शिवविधी ७१७.
 शिशिरा ९३५.
 शिशु २२.
 शिर्परूपक २८७ टीप.
 शुक्रकला छन्द ५१९.
 शुक्रकला जाति ३७३.
 शुद्धकामदा ७१४ टीप.
 शुद्धविषय ४००.
 शुद्धसती छन्द ५२४.
 शुद्धसती जाति ३९६.
 शुद्धान्त ३३९.
 शुभ ४७२ टीप.
 शुभकामी ७६४.
 शुभगङ्गा जाति ३८२.
 शुभम्प्रयात ७९५ टीप.
 शुभवदना जाति ५०३.
 शुभोदय ९५५.
 शोषा २६० टीप.
 शैलशिखा ५०१.
 शोमा ८६.
 श्यामकान्त ७७१.

श्यामा ६७८, ८१७.
 श्यामाद्य ६१५ टीप.
 श्यामाराणी छन्द ५३३.
 श्यामाराणी जाति ४६०.
 श्येनिका ६९७.
 श्येनी ६९७
 भद्रा जाति ४७२.
 भाद्ररान्ता ८८१.
 भित ७१९.
 भी १.
 भी ३६० टीप.
 भीकान्त जाति ४३९.
 भीषण ७९ टीप.
 भीषति जाति ४८७.
 भीषुट १०६ टीप.
 भीमती जाति ४३३.
 भीरद्ग जाति ४२१.
 भीलीला ४८८ टीप,
 ७७५.
 भीषिलासिनी २४९ टीप.
 भुतकीर्ति ९५०.
 भुतमप्या ९५७ टीप.
 भुतानन्द ८५८.
 भ्रयोमाला १२८.
 भ्रूपदावली ९८७.
 युत ६२०.
 स्कार दण्डक ९२५.
 स्तुति २४७, ३१५.
 हार दण्डक ९१९.

सरित्जननप्या ३६५.
 सद्भृति गर्ग (पृ ९४).
 सद्भृगत ४६७.
 सद्भ्राम दण्डक ९१२.
 सद्यल २७८.
 सती १९५.
 सती ८३६ टीप.
 सत्कार दण्डक ९२४.
 सत्कीर्ति जाति ४२८.
 सत्तापारी जाति ४५०.
 सदयशान्त जाति ४९६.
 सदया जाति ५०९.
 सदागति ३२ टीप.
 सदागण्डिता जाति ४२०.
 सद्रत्नमाला १५४.
 सद्रित्त छन्द ५३२.
 सद्भृत्ता २३१ टीप,
 २९३.
 सन्तति जाति ३८९.
 सन्देश जाति ४९५.
 सन्दोह दण्डक ९२९.
 सन्धीत ८२२.
 सन्मणिमाला ५१३.
 सन्मृगनेत्रा १८३ टीप.
 समदविलासिनी ५१०.
 समानिका ६८९.
 समानिका ६८५ टीप.
 समानी ६८९ टीप.
 समुदितमदना जाति ३७४

समुद्रवाता १७१.
 समुद्र दण्डक ७०९.
 ममुद्रा ६६१ टीप.
 समुद्ररिप्या १९.
 समुद्रय ५७२.
 समृद्धि ६२९ टीप.
 सम्भदा ९५१.
 सम्भ्र जाति ४८८.
 सम्भुद्रक २७३ टीप,
 ७४३.
 सम्भुद्धि २७७.
 सम्भ्रान्ता ५४३.
 सम्मदजनक १८७.
 सम्मदमालिका ६२१.
 सम्मदयदना ३७२.
 सम्मोहा २०४ टीप,
 ७२९.
 सरगिका २६९ टीप.
 सरल २६८.
 सरल ५३९ टीप.
 सरल ६५१ टीप.
 सरला ६०७ टीप.
 सरसिंहलौचना ८७६.
 सरसिंहहा १७८ टीप.
 सरसी ५४९ टीप.
 सर्वगामी ८३१.
 सर्वगामिनी जाति ४३५.
 सलिलनिधि ५४९ टीप.
 सवत्सा जाति ४२६.

सहचरी ४३९.	सिंहविक्रीडित ८९९ टीप.	सुपवित्रा ३६८.
सहदत्ता ४३९ टीप.	सिंहविस्फूर्जित ९२.	सुप्रतिष्ठावर्ग (पृ. ९४).
साकी जाति ३७१, ४४६.	सिंहाक्रान्ता ३०१.	सुप्रभा ८२ टीप.
साधन छन्द ५४२.	सिंहोन्नता २० टीप.	सुभद्र ५७५ टीप.
साधार दण्डक ९२३.	सीधु ४०१.	सुभद्रा ६६१.
सानन्द दण्डक ९२८.	सीमारेषा जाति ४२०.	सुभद्रावर जाति ४८५.
सान्द्रपद ३६० टीप.	सुकामिनी ६८५.	सुभावा ३४७ टीप.
सार दण्डक ९१६.	सुकेशी ५९७.	सुमकलिका जाति ४४०.
सारङ्ग ८२६.	सुकेशर ४४१.	सुमङ्गली ४५ टीप.
सारङ्गरूपक ८२६ टीप.	सुकेशर ४७८ टीप.	सुमाति १७६ टीप.
सारङ्गिका ५३५ टीप.	सुख ३.	सुमधुरा १५९.
सारणी ४३०, ८२४.	सुखकन्द जाति ४३५.	सुमना १९१ टीप.
सारवती २९८ टीप.	सुखदा ५८८ टीप.	सुमन्दारमाला ८०२ टीप.
सारसनावलि ६० टीप.	सुखराशी जाति ४०५.	सुमालतिका १८१.
सारसा २६९ टीप.	सुचित्रक ५८२.	सुमालती २४५, ६८६.
सारसी ९८०.	सुजनकलित ७४१.	सुमुखी १७७.
सार ४ टीप.	सुदन्त २७.	सुमुखी ३०० टीप.
सावित्री २२४, ६०४.	सुधा ८००.	सुयवमती ५४६.
सावित्री २६० टीप.	सुधा १५८ टीप.	सुरङ्गकेशर ४७८ टीप.
साशङ्क ७४८.	सुधाकलश ५९४.	सुरतर १०.
सिद्धक ५४९ टीप.	सुनन्दा ६०६.	सुरतलीलता १७३, ५३३.
सिद्धि ५४९ टीप.	सुनन्दिनी ४५ टीप.	सुरता ४६७ टीप.
सिंह १२७.	सुन्दर ६४.	सुरति ४३१, ७५६.
सिंहनाद जाति ३९९.	सुन्दर १३० टीप.	सुरदयिता ३०२.
सिंहपुच्छ ७९८.	सुन्दरयादव जाति ४३०.	सुरनर्तकी ५२७ टीप,
सिंहलीला ६९५ टीप.	सुन्दरिका ५६०.	५५०.
सिंहलेखा ६९५.	सुन्दरी ६१ टीप.	सुरनदी ८५०.
सिंहविक्रान्त दण्डक ८०६.	सुन्दरी ९४८ टीप.	सुरनिम्नगा ६२६.
सिंहविक्रीड दण्डक ८०४.	सुपध्या २५९ टीप, ६९८.	सुरपाति ३४३.

सुरभि ४७२ टीप, ७६९.
 सुरमणि जाति ४८३.
 सुरमन्दिर जाति ४१२.
 सुरललना ३७८.
 सुरवधू ७११.
 सुरवाणिनी ५२२.
 सुरसरिता ४३६.
 सुरसा १६१.
 सुराभरण जाति ४४९.
 सुराम दण्डक ९१३.
 सुरासुरवन्द्य ५२०.
 सुरचिरहंसी ५७४.
 सु-रुचिरा ३४.
 सुलभ १९१ टीप.
 सुललित ६३२, ८४४.
 सुललिता ८७८ टीप.
 सुलोचना ३०७.
 सुवंशा ८२ टीप.
 सुवक्त्रा ४२२.
 सुवदना १६०.
 सुवन्दित जाति ५०७.
 सुवर्णरुचिरा २३३,
 ८२०.
 सुवसना ३७९.
 सुवासक १९३.
 सुवासिनी जाति ४८८.
 सुविनीता ९४४.
 सुविलासा ७३९.
 सुविशाला ६३४, ८१२,
 ८४६.

सुवृत्ता ८१ टीप.
 सुप्रभा ३५८.
 सुस्वरजाति ३८३.
 सुहंसिका ९८४.
 सुष्टिकवि जाति ४५१.
 सुष्टिलता जाति ४६२.
 सुचीमुखी २०५.
 सूर्यकला जाति ३७६.
 सूर्यकान्त जाति ३७४.
 सेमन्ती ४८५.
 सौत्कण्ठ दण्डक ९१५.
 सोपान २०९ टीप.
 सोमकला ५३७ टीप.
 सोमडक ४५७ टीप.
 सोमप्रिया ६१५.
 सोमराजी ७९०.
 सोमलेखा १४९.
 सोरठा जाति ३८१.
 सौदामिनी ७९३.
 सौम्यमति २२८.
 सौम्या (पृ. २३), ९३१.
 सौम्या २२८ टीप.
 सौरभसञ्जित १९०.
 सौरभि १८७ टीप.
 सौरभी ४७७.
 सारीतटचर १८८.
 सौन्दर ५२८ टीप.
 स्वलित ५४४ टीप.
 स्वलित ८६५ टीप.

स्खलितगति ४६९.
 स्वलितविक्रमा ४९३.
 स्त्री ६.
 स्थिर ६६० टीप.
 सिग्धा ३३६.
 स्नेहलता ७५४.
 स्नेहसागर जाति ४५६.
 स्फुट १०६ टीप.
 स्मर छन्द ५३४.
 स्मर जाति ४६१.
 सक् ३८२ टीप, ७५३.
 सग्धरा ८८.
 सग्विणी ८६९.
 स्वतन्त्र जाति ४३१.
 स्वरमुघा जाति ४८२.
 स्वर्गङ्गा जाति ३६८.
 स्वर्गदारिका जाति ४२५.
 स्वर्गदेवता जाति ५०४.
 स्वर्गमुख जाति ४८२.
 स्वर्गसौन्दर्य जाति ४८१.
 स्वर्णाक्षी २३, ५२३.
 स्वर्विक्रान्ता ४६६.
 स्वागता ४७, ३५५.
 स्वानन्दसम्राट् ८३४.
 स्वैरगति जाति ३८३.
 स्वैरिणीक्रीडन ८८७.
 हंस १८४ टीप.
 हंसक ४७२.
 हंसगति ५३७.

हंसपदा ५७९.
 हंसपदा ५३८ टीप.
 हंसमत्ता ४२०.
 हंसमाला ८५४.
 हंसमाला ६०७ टीप.
 हंसकृत ६११.
 हंसलय ५३८.
 हंसश्येनी ४६२ टीप,
 ७६२.
 हंसी २५३, ३३४.
 हंसी (पृ. २६ टीप.)
 हंसी ५७४ टीप.
 हंसी ९८४ टीप.
 हयलीलाङ्गी ५८४.
 हरनर्तन ६५० टीप.
 हरि १३३.

हरिगीतिका ४०३.
 हरिणभुता ९३६.
 हरिणभुता ६१ टीप.
 हरिणभुता ६२८ टीप.
 हरिणी १३४.
 हरिणीपद १३६.
 हरिणीभुत १३४ टीप.
 हरिणोद्धता ९३६ टीप.
 हरिपद जाति ४२०.
 हरिभागिनी छन्द ५१७.
 हरिभागिनी जाति ३६८.
 हरिलीला ४०८.
 हरिविलसित १९१ टीप,
 ६७५.
 हलमुखी ६३९, ८५७.
 हारवती २९८ टीप.

हारिणी १३९.
 हारीत ८०९.
 हाला ७३२.
 हिमांशुमुखी ६०३.
 हिरण्यकेशी ५८०.
 हीर ७०३.
 हृदयमोहना जाति ४४४.
 हृदयवरद जाति ५००.
 हृदयहारी जाति ४९९.
 हृदयेश्वरी जाति ४६१.
 हेमकला ५६८.
 हेमकाञ्ची ९०१.
 हेमाक्षी २८७ टीप.
 हेलावली दण्डक ८९२.
 ही ७९१.
 ही १ टीप.

परिशिष्ट २ रं लेखकनामसूची

अेखाद्या लेखकांची अवतरणे या त्याचे उल्लेख अेखाषा पृष्ठावर अनेकदा असले तरी या सूचीत त्या पृष्ठाचा आकडा अेकदाच दिलेला आहे. जेथे लेखकाचे नाव ठाअूक नाही तेथे अनामकांची सूची ग्रन्थशः आरम्भाच दिली आहे. छन्दःशास्त्रकारांचे अुल्लेख विशेषतः वृत्तविस्तारांत असङ्ख्य असल्याने ते येथे दिलेले नाहीत.

अनामक

अग्निपुराण ५४९.

आनन्द मासिक १३, १४.

अुपासनासङ्गीत २४८, २८०, २८८,

२९३, ३६७, ३७३, ४११, ४१८,

४२७, ४२९, ४३१, ४३५, ४३६,

४४६, ४६१, ४६८, ४८४, ५०७,

५०९, ५१४, ५१७, ५१९, ५२०,

५२२, ५२७, ५३०, ५३१, ५३२,

५३६, ५३७, ५३८, ५४२.

कविदर्पण ५५५.

दशवैकालिक सूत्र ६९.

पूर्वचातकाष्टक ५१.

प्राकृतपैङ्गल ८, २६ टीप, ६०, ७०,

३३१, ३७०, ३८०, ३८२, ३९२,

३९३, ४०३.

बृहत्स्तोत्ररत्नाकर ३९६.

भगवद्गीता २१.

भागवत ७२, ७६, २०८, २१०, २१२,

२१७, २१८, २७०, २९६.

महाभारत २१२.

रामरक्षा ८-९, २३.

ललितविस्तर २१, २०७, २३२,

२६५, २६९, २८९.

शाङ्गधरपद्धति २१०, ३७२.

सरस्वतीकण्ठाभरण ७३ टीप.

सुभाषितावलि २४७.

सूत्रकृताङ्ग १०७, १०८.

अजगावकर जगन्नाथ खुनाथ ४६३.

अनन्त ३१, २१७, २१९, २२०,

२८८, २९२, २९३, २९४, ४७८,

४७९.

अनन्त फन्दी ४२९.

अनिल, देशपाण्डे आत्माराम रावजी

पहा.

अभङ्ग त्र्यम्बक रा. ४९५.

अभिनन्द ३२९.

अमरचन्द्रसुरि २१०, २११, २१५,

२१८, २१९, २२३, २२४, २३१,

अमितगति २५२, २५७.

- अमृतराय २९, ३३, ७७, २९९,
३११, ३७२, ३९१, ४०८.
अशोक ५४३.
अश्वघोष २२, ५१, ९२, ९७, २१०,
२१३, २२४, २२७, २३२, २३३,
३२७, ३२९, ३३०, ५४५, ५४८.
अशातवासि (दिनकर गङ्गाधर
केळकर) ३९७, ४२०, ४८२,
४८८, ४८९, ५०१, ५०५.
आगरकर गङ्गाधर कार्शीनाथ ४९३.
आनन्द (ववै वि. ल.) ४२४, ४६०,
४७०.
आनन्दतनय २९, ३१, २१५, २७४,
२७५, २९४, ४१०, ४१९, ४४३,
४४८, ५३५.
आपटे विनायक हरि ४४५, ४७४.
अिन्दुमती (कुमारी) ५०६.
आश्वरदत्त ३२४.
अुत्पलमट्ट ९१, ५५३.
अुत्साहार्थी महाजन २६३, ३७६.
अुदास ४२६.
अुदासदास २८८.
अुद्धवाचिद्धन ८०, २७५.
अुपाध्ये जयकृष्ण ६३, ३६९, ४००,
४०७, ४४४, ४६१, ४७२, ५०२.
अुम्भजकर विष्णुसुत (रामचन्द्र वि.)
४३४.
अेकनाथ २८, ६२, ३५६, ३६९,
३७९, ४८५, ५२४, ५३२, ५३५.
ओक विनायक कोण्डदेव ५५.
ओङ्कारसुनि ३१, ५८, २४०, २४५,
२५२, २९३.
कवीर २८, २९०, ३५६.
करन्दीकर विनायक जनार्दन, विना-
यक पहा.
कर्वाश्वर व्यास, भास्कर पहा.
काणेकर अनन्त १४, ३४०, ३८६,
४८७, ४९५.
कात्रे विश्वनाथ शाङ्कर ३८३.
कानिटकर गोविन्द वासुदेव २९.
कान्त वा. रा. ४३७.
कारे अच्युत दामोदर २५, ४८७.
कालिदास ५०, ७४, २१०, २१६,
२६८, ३२४.
कालिदास (श्रुतबोधकार) ७०, १०५,
५४९-५५०.
कालिदास (शृङ्गारतिलककार) २४५.
काव्यविहारी (धों. वि. गोत्रे) ३११,
३७०, ३७३, ३७४, ३७६, ३८६,
३८७, ४०५, ४४५, ४५०, ४५१,
४५५, ४६२, ४६३, ४६७, ४७१,
४७२, ४७५, ४७६, ४८८, ४८९,
४९१, ४९२, ४९८, ५०४, ५२३.
काशी कवि ३४७, ३६८.
काश्यप ६३, १०३, ५४५.
काळे केशव नारायण ५०८, ५१७.
काळले रामचन्द्र अनन्त ४८७,
४९८, ५०२, ५०४.

किङ्कर २१६, २७८.

किटेल ५५४.

किरात (कृ. ल. सोमण) २१९, ४९७.

किलोस्कर अण्णा २९, ३२, ३५०,

३५६, ३६९, ३७४, ३७५,

३९३, ३९८, ३९९, ४०१,

४०७, ४२१, ४३०, ४३२,

४३३, ४४०, ४४२, ४४७,

४४९, ४६०, ४६१, ४६४,

४६५, ४७४, ४७९, ४९०,

४९१, ४९८, ४९९, ५०२,

५०४, ५०८.

कीर्तिकर कान्होबा रणछोडदास २०७.

कुञ्जविहारी (हरिहरगुरुनाथ सलारकर)

८०.

कुण्ठे महादेव मोरेश्वर ७९, ८०,

२२२, ३१२.

कुन्दकुन्दाचार्य २१, २२, ५२.

कुन्दनगार प्रो. २२६.

कुमार ४२०.

कुमारपाल ५५२.

कुमारयशोद ४०६, ४२२, ४९५.

कुमुदबान्धव (शुक्र सदाशिव अनन्त)

४५९.

कुवलयानन्द (गुणे जगन्नाथ गणेश)

४३४.

कुसुमाग्रज (शिरवाडकर ग. रं.)

४०८, ५३६.

कुव्ठकर्णा द. ग. ४५५.

कुव्ठकर्णा यशवन्त खण्डेराव २७५,

३१७, ४६०, ४७६, ४९७.

कृष्ण केशव ४४४.

कृष्णमुनि (कवि डिम्म) ३१, २१९,

२३६, २३७, २४१, २४५,

२४९, २५०, २५३, २५४,

२५६, २५७, २५९, २६४,

२६५, २८१, २९०, २९४,

३२३, ३३३.

कृष्णाकुमार ४९५.

के (K) ३७३.

केदारभट्ट ५५६-५५७

केशव (गुजरायी कवि) ४६४.

केशवकुमार (प्रल्हाद केशव अत्रे)

२४, ३६५, ३८७.

केशवसुत (कृष्णाजी केशव दामले)

१५, २४, २९, ३४, ६४, ७७,

८३, २०९, २९४, ३४७, ३५९,

३६०, ३६८, ३७१, ३७९,

३८५, ३९१, ३९४, ४०७,

४५३, ४६०, ४६२, ४६३,

४८१, ४८३, ५००, ५०९.

केशवस्वामी भागानगरकर २९, ३६६,

३७३, ३९३, ३९४, ३९६,

३९७, ४०६, ४३०, ५२१,

५२२, ५२६, ५२८, ५३२.

केळकर नरसिंह चिन्तामण ७५, ७६,

३४१, ४५६.

कोरेकल यशवन्त सदाशिव ३२,

२६८, ४४६, ४७२.

कोलते दत्तात्रेय भिकाजी ३८९.

कोलते प्रो. विष्णु भिकाजी ३१ टीप,
२९५, ५१७, ५२३.

कोल्हटकर श्रीपाद कृष्ण ३२, ३७९,
३९५, ४०७, ४१३, ४३५, ४५३,
४६६, ४७२, ४९६.

क्यूमिङ्ग्स ३७.

खेमेन्द्र ९४, ३६४, ५५२, ५५४.

खरे वासुदेव धामनशास्त्री ३२, २६८,
३८२.

खाडिलकर कृष्णाजी प्रभाकर २९, ३२.

खाण्डेकर नारायण धोण्डेदेव २१५,
२२७, ३७०, ३८९, ३९९, ४०८,
४२०, ४२६, ४४५, ४८८, ५०३,
५०४.

खाण्डेकर विष्णु सखाराम ७.

गडगादास ५५८-५५९.

गडकरी राम गणेश, गोविन्दाग्रज पहा.

गदें बाबा ३८९.

गाड्गोय (राम भाभू साने) ५२८.

गार्गे १०३.

गिरिधर २५४.

गिरीश (प्रो. कानेटकर शङ्कर केशव)

१४, ४४, २६२, २८३, २८७,
३००, ३०३, ३०५, ३०६, ३०९,
३५७, ३६८, ३७१, ३८४, ३९१,
३९५, ३९८, ४०२, ४२५, ४२७,
४५५, ४६३, ४६९, ४७७, ४८७,
४९५, ५०३, ५०५, ५२५, ५३४.

गोखले दत्तात्रेय लक्ष्मण ४०३.

गोडबोले परशुराम तात्या ६८,
५६०-५६१.

गोडे पी. के. ५५६ टीप.

गोपीनाथ तळवलकर ३६८, ३८७,
३८८, ४२६, ४३२, ४५२, ४५४,
४९५, ५२७.

गोरे पाण्डुरङ्गा धावण ५०१, ५०२.

गोविन्द दरेकर ३७८, ४०२, ४१२,
४२३, ४३३, ४५२, ४७७, ४७८.

गोविन्द वणीकर ३८४, ४०७, ४१०.

गोविन्दाग्रज १२, ३५, ३६, ५४, ५५,
३५०, ३५३, ३५५, ३६६, ३७५,
३८३, ३८४, ३९०, ३९५, ४०७,
४१३, ४२०, ४४१, ४४५, ४४६,
४५१, ४५५, ४५७, ४६१, ४६३,
४६६, ४६७, ४६९, ५०२.

ग्युबेटे (Goethe) ३४.

ग्रेड्ज ३७.

घाटे दत्तात्रेय कोण्डो, दत्त पहा.

घाटे विठ्ठलराव दत्तात्रेय ४०९, ४२२,
४६०, ४६९, ४८३.

घारपुरे त्र्यम्बक गडगाधर ४४१, ४८२.

चतुर्विजय २५८, २७१, २७२.

चन्द्रशेखर (राजकवि चन्द्रशेखर
शिवराम गोन्हे) १, ३२, २१५,
२८२, २९७, ३२०, ३२२, ३६८,
३७५, ३९४, ४४१, ४६१, ५०३.

चिपळोणकर कृष्णशास्त्री ३७१.

जगद्धर २५४, २५५, २८६, ३२६,
३७२.

जगन्नाथप्रसाद १०४, ५६२-५६३.

जठार यशवन्त मास्कर ३३.

जयदेव २८, ५०, ६०, २८४, ३३५,
३३६, ३४८, ३५२, ३५३,
३६९, ३७१, ३७४, ४१२, ४२४.

जयदेव (छन्दोवृत्तिकार) ५५१.

जोशिनन्दु ५१, ५२, ३८०, ३८१.

जोगळेकर सदाशिव विष्णु ४७९.

जोशी अनन्त हरि ४९७, ५१८.

जोशी गजानन गोपाळ २९५.

जोशी सीताराम बाळकृष्ण ४८७.

टिळक नारायण घामन २९, ५२, ७६,

७८, ८३, २३०, ३५७, ३७१,

३७५, ३७९, ४२०, ४२१, ४२९,

४३६, ४४२, ४४९, ४६३, ४६६,

४६९, ४९०, ५१०.

टिळक प्रो. वि. सि. ४५९.

टेकाडे आनन्दराव २९०, ३९०,

३९३, ३९७, ४०७, ४२१, ४२२,

४२३, ४३१, ४३७, ४४८, ४६४,

४७५, ४७७, ४८९, ५०२.

टेंब्रे गोविन्द सदाशिव ४९७.

टोकळ गजानन लक्ष्मण ४८७.

ठोमरे त्र्यम्बक वापुजी, बालकवि पहा.

डिम्भ, कृष्णमुनि पहा.

डोडगरे वासुदेव नारायण ३२.

ताण्डालम् रामचन्द्रराव २५३, ३२४.

ताम्ब्रे मास्कर रामचंद्र १२, १९, ५७,

५८, ३११, ३१९, ३४१, ३४३,

३४४, ३६०, ३६७, ३७०, ३७१,

३७५, ३७७, ३८१, ३८४, ३९०,

३९४, ३९५, ३९९, ४०५, ४०६,

४०९, ४११, ४१२, ४१३, ४२२,

४२३, ४२४, ४२७, ४३३, ४३४,

४३९, ४५१, ४५७, ४६०, ४६२,

४६६, ४७६, ४८६, ४९४, ५०२,

५०३, ५०५, ५०६, ५०७, ५०८,

५१५, ५२८.

ताम्हणकर ना. घों. ४२९.

तिवारी दुर्गाप्रसाद आसाराम ३५६,

३९५.

तुकाराम ३६८, ४१०, ४२७, ४३३,

४४१, ५१८, ५१९, ५२२, ५२३,

५२६, ५३२, ५४०.

दडकर सुमतिबायी ४५९.

दण्डी पूं. ३०२.

दत्त (घाटे दत्तात्रेय कोण्डो) २९,

३३८, ३७५, ३८४, ३९०, ४२७,

४३३, ४३८, ४४१, ४८५, ४८६,

५२६, ५३१.

दत्तरदार, विठोबा अण्णा पहा.

दयाळनाथ २९.

दाढे श्री. ग. ४५४.

दाते शङ्कर गणेश ४२६, ५१५,

५१६, ५३८, ५३९.

दामोदरमिश्र ६०, ३६४, ५५९.

देवनाथ २९, ३३९, ३६६, ३७४,

३७८, ४००, ४२९, ४३९, ४४०.

- देवल गोविन्द बह्माल २८, २९, ७७,
 ८१, ३१७, ३४१, ३४२, ३५१,
 ३६५, ३६६, ३६९, ३७०, ३७७,
 ३७८, ३८२, ३८४, ३८९, ३९६,
 ४०१, ४०५, ४०७, ४०८, ४२२,
 ४२५, ४२८, ४३०, ४३३, ४४१,
 ४४२, ४४५, ४६१, ४६२, ४६४,
 ४६६, ४६८, ४७०, ४७३, ४७६,
 ४८५, ४९१, ४९५, ४९६, ५०१,
 ५०४, ५१०.
- देशपाण्डे सौ. अपर्णा ५१७.
- देशपाण्डे आत्माराम रावजी (अनिल)
 ३७, ४०-४२, ४४-४६, ३७०,
 ४९२, ५१०, ५२३.
- देशपाण्डे प्रो. सौ. कुसुमावती ५२४.
- देशपाण्डे गणेश विष्णु, बडकशिवालेकर
 ५६२.
- देशपाण्डे गुणवन्त हनुमन्त ३९१.
- देशपाण्डे ना. घ. १४, २६५, ३८८,
 ४८७, ५२६, ५२९.
- देशपाण्डे पुरुषोत्तम यशवन्त ४०४.
- देशपाण्डे वामन नारायण ३० टीप,
 ४३, ३८२, ५१०, ५१७, ५१८,
 ५१९, ५२१, ५२३, ५२५, ५३०,
 ५४०, ५४३.
- देशपाण्डे सौ. विमलाबायी ४०३,
 ४७१, ४९३.
- नन्दितादय ५५० टीप.
- नयचन्द्रसूरि २१३, २१५.
- नरहरि ९२, २९७.
- नरहरिशिष्य वणीकर २९.
- नागवर्म ६४, ५५४-५५.
- नागेश गणेश नवरे ४९०, ५००.
- नामदेव ३७७, ३८३, ५२७, ५४०.
- नायडू घण्टय्या ६२.
- नारखेडे के. ४३४, ४८३, ४९४.
- नारायण भट्ट ९५, ५५७.
- नावलेकर सौ. मनोरमाबायी ४३७.
- निफाडकर अेकनाथ यादव ६२.
- निफाडकर सदाशिव वासुदेव ३०८.
- निरञ्जनमाधव ३० टीप, ३१, ३४,
 १०४, २०८, २५४, २६५, २७४,
 २७५, २८९, ३२०, ३७०, ३८२,
 ३९३, ३९४, ५५९-५६०.
- निशिगन्ध (प्रो. जोग रामचन्द्र श्रीपाद)
 ३७३.
- पण्डित केदारनाथ २३ टीप, ५५८.
- पण्डित गजानन नरहर ५२१, ५४१.
- पण्डित प्रो. भवानीशङ्कर श्री. २४,
 ४२, ४३, ४०८, ४२७, ४२८,
 ५१०, ५२२, ५२७.
- पण्डित श्रीधर सखाराम ३९३.
- पण्डित सप्रे २१९.
- पतञ्जलि २२१, २४७, २५०, २५४,
 २६०, २८८, २९२, ५४८.
- पत्की विश्वनाथ वामन ४८३.
- पद्मा (पटवर्धन कुं०) ५३९.
- पद्माकर दत्तात्रेय बापुराव ४८४.

परान्तजे शिवराम महादेव ३२.
 पाटणकर परशुराम नारायण ४८८,
 ४९१.
 पाटिल गणेश हरि २८७, ३३२, ३७८,
 ३८७, ४०३, ४१२, ४२७, ४५०,
 ४५१, ५१८.
 पाटेकर सौ. शान्ताबायी ४४१.
 पाठक प्रो. यादव मुकुन्द ३७५.
 पाठक वा. भा. २८५, ३३३, ४७१,
 ४८८.
 पाणिनी २७ टीप, ८८ टीप.
 पाण्डुरङ्ग कवि ३४, ४२८, ५३६.
 पार्थिव (कुळकर्णी हरि काशीनाथ)
 ५२५.
 पाळन्दे भास्कर दामोदर ३२, १०९,
 २१२, २३६, २४०, २४९, २६८,
 ३२६, ३३०.
 पिङ्गल ६५-६६, ५४४-५४६.
 पुरन्दरे खण्डेराव विनायक ४२४
 पुष्पदन्त २३५, २४८, २९१, ३१०,
 ४११.
 पूज्यपादाचार्य २७४, ३९०.
 पोहनेरकर न. शं. ३८७.
 प्रभाकर (प्रभाकर जनार्दन दातार)
 ९, २९, ३४४, ४२३, ४३१,
 ४३२, ४३५, ४३७.
 फकीर (सोहनी प्रभाकर कृष्ण)
 ४७२.
 फाटक गणेश कृष्ण ४१९, ४५२.

गर्वे वि. ल., आनन्द पहा.
 वल्लभ कवि ३७२.
 यसवल्लिङ्ग ४६३.
 याण ५४.
 बापट सारजाबायी ४८८.
 बालकवि (ठोमरे त्रय्यक बापूजी)
 २७९, ३८३, ३९४, ४३८, ४४१
 ४४२, ४७७, ५०२, ५०५.
 बी (नारायण मुरलीधर गुप्ते) १५,
 १६, ३७८.
 बेडेकर श्रीराम गोविन्द ३९६.
 बोकिल वा. रा. ४२०.
 बोंवडे श्री. रा. ४७, ५३४.
 बोरकर बाळकृष्ण भगवन्त ५३३.
 ब्राथुन चार्ल्स फिलिप ८८ टीप,
 ३०६.
 मट्टिकाव्य २३९, २५९, २६५, २७०,
 २७२, २७८.
 भण्डारी महामहोपाध्याय माधवशास्त्री
 २२.
 भरत ३२४, ५४६-५४८.
 भवभूति ९४, ३२५.
 भागू ५१७.
 भारवि ५०, ५१, १०२, २२६,
 २६२, २६३, २६६, २६८,
 २७१, २७३, ३०४, ३२४.
 भालचन्द्र-दत्त (प्रो.वि.द. सालगांवकर)
 ४२५.
 भावे विनायक लक्ष्मण ३० टीप.
 भाव ९४, ९७, २१०, २२२, २३३,
 ३१२, ३२४, ५४७.

मोरोपन्त २२, ३१, ३२, ४८, ५३-

५७, ५९-६१, ६३, ८१, ९३,
१०९, २१०, २१२-२१४, २१६,
२१८, २२४, २२६, २३९, २४३,
२४६-२५२, २५५, २५७, २५८,
२६१, २६२, २६६-२६८, २७०,
२७१, २७३-२७७, २८२, २८५-
२८७, २८९, २९१, २९५-२९९,
३०१, ३१५, ३१६, ३२३-३२९,
३३१, ३४७, ३५३-३५५, ३७१,
३७९, ३८१, ३९१, ४०९, ४४७,
४७०, ५०१, ५२१.

यशवन्त (पिण्डारकर यशवन्त दिनकर)

५६, २३४, २८२, २८३, २८५,
२८७, २९९, ३०५-३०८, ३१३,
३३२, ३३७, ३४०, ३४२, ३४३,
३५२, ३६०, ३७१, ३७९, ३८८,
३९६, ३९८, ४०२, ४०३, ४०७,
४२३, ४३२, ४४४, ४५२, ४५५,
४५६, ४६१, ४६३, ४७४, ४७६,
४७७, ४८७, ४८९, ४९४, ४९९,
५०३, ५०६, ५३४.

यास्क ६ टीप.

सुवराज २८७, ३००.

खुनाय षण्डित २९, ३१, ४८, ४९,
३६७, ३७३, ३७६, ३७८, ३८३,
४१०, ४४२, ४४८.

रङ्गनाथ ४४४.

रङ्गनाथ कावेरीकर ५६०.

रजनी ४४४.

रणछोडराय अुदयराम १०४, ५६३.

रणदिवे कु. मालती ४८७.

रत्नशेखर ५५० टीप.

रत्नाकर २६, २२१, २२४, २३४,

२४६, २५६, २५९, २६४, २६७,

२७१-२७३, २७८, २९४, ३२४.

रत्न २२६.

रविकीर्ति ५६, १०९, २३२.

रवीन्द्रनाथ टागोर ३८७.

रहाळकर नरहर शाङ्कर ४६५, ४६८.

राघव कवि ३८७.

राजवाडे विश्वनाथ काशीनाथ ५१४,

५६१-५६२.

राजशेखर २३६, ५५७.

राजस (गणपत सखाराम भोसले)

३८८.

राजाराम प्रासादी ३९५.

रानडे प्रो. ग. ह. ९ टीप, १० टीप,

११ टीप, ५१४.

रानडे मनोरमावाणी ५०६.

रानडे प्रो. श्रीधर बाळकृष्ण ४६०.

रामचन्द्र दैवस ५६०.

रामचन्द्रस्यारि २०९.

रामजोशी २९, ३३९, ३४३, ३६५,

३७४, ४१९, ४२१, ४३६-

४३८.

रामदास ६९, २१७, २४८, २७२,

२९१, २९४, ३१२, ३३०, ४७१,

५३२, ५३३.

रामधन भट्टाचार्य ५५७.

रूपदेव २८, २३५-२३९, २४२,
२४७, २५८, २६०, २६१, २६६,
२७६, २८३, २८४, २८९, २९१,
२९३, ३००-३०२, ३१०,
३१३, ३१४, ३१८, ३१९, ३२१,
३७७, ३९२, ३९६, ४०६.

रेन्दाळकर अेकनाथ पाण्डुरङ्ग ५२,
५४, ६२, २१३, ३४९, ४०६,
४०७, ४१२, ४२७, ४३०, ४३३,
४९०, ५०३.

रुद्रमीश ३३, ५६४.

लाड पुरुषोत्तम मङ्गेश १०७, ३१५.

लिमये नारायण गङ्गाधर २३५.

लेम्मे विठ्ठल भगवन्त ३२.

लेले लक्ष्मण गणेश ७६.

लोहोकरे पां. गो. ४५१.

वकील व्यङ्कटेश शङ्कर ३९, ४०,
४७१, ५१०.

वरकल वैद्यनाथशास्त्री २६ टीप.

वररुचि २३०.

वराहमिहिर ९४, १०२, १०४, १०५,
२१०, २१२, २१६, २२१, २२२,
२३४, २४७, २५०, २५१, २५३-
२५६, २५८, २६३, २६९, २७०,
२८८, २९१, ३२५, ३२६, ३२९,
३३२, ५४८-५४९.

वसन्तविहार ३४२, ४८७.

वाग्मट ९४, २२२, २६७, ३२४.

वामन ३१, ६२, २०९, २१५, २१८,
२१९, २३२, २९६, २९७ ३३०,
५३६, ५३७.

विठ्ठल ३१, ३३०, ३८२, ३८५,
३९८, ४२६, ४२८.

विठ्ठल (विद्वज्जीवनकार) ३१, २१८.

विठोबा अण्णा दत्तदार ३७, ३८,
७८, २८२, ३५७, ३७२, ३८६,
४०४, ४८४, ४९८, ५००, ५०२,
५०६.

विनायक (करन्दीकर विनायक जनार्दन)

२९, ३१७, ३५२, ३६८, ३७१,
३७५, ३७७, ३७८, ३८३, ३८४,
३९९, ४०२, ४१८, ४२३, ४४१,
४६३, ४६८, ४६९, ४८२, ४८३,
५००, ५०२, ५०४.

विरहाङ्क ३८०, ५५०-५५१.

विरागी (हुपरीकर गणेश श्रीपाद) ४३४.

विश्वनाथ (साहित्यदर्पणकार) ४९.

विष्णुदास नामा ५३८.

वीरेश्वर ५६.

वेङ्कटसुब्बय्या (डॉ.) ४१२ टीप.

वङ्कटाध्वरि २३०, २३२, २८२,
३०५, ३०८, ३२०.

वेदान्तदेशिक ३०२, ३१६.

वेलणकर प्रो. हरि दामोदर ५५०,
५५१, ५५५.

शङ्कराचार्य २३, २४, २८, ५०, ९०,
२७३, २७४, २८९, २९४, २९५,
३१६, ३६८.

दाशाङ्क (दाभाटे बालकृष्ण मार्तण्ड)

४७१.

दासी ना. वा. २८८.

दिराळकर गं. के. ४७४.

शूद्रक २३०.

शेखर (चन्द्रशेखर गोविन्द लिमये)

४८९.

श्रीकृष्ण कवि ६४, २४९, २५०,

२५१, २८१, २९२, २९५, २९७,

३०१, ३२९, ५५९.

श्रीधरस्वामी ५३६.

श्रीहर्ष २६१.

सगनभाऊ २९.

सयनीस पाण्डुरदग जिवाजी ४५७,

५३८.

सरन्जामे रघुनाथ दत्तात्रेय ५३५.

सरपटवार नारायण माधव ५४०.

सरयटे वि. सो. ४२१.

सहस्रबुद्धे वि. ज. ४५२.

साधुदास (मुजूमदार गोपाळ गोविन्द)

३२, २०९, २१३, २१६, २१८,

२३४, २५४, २५९, २८२, २८५,

३१६, ३२०, ३२४, ४१७, ४७६.

सावरकर विनायक दामोदर ४०८,

४३१, ४६३.

सिद्धर्षि ९४, २२१.

सुब्रह्मण्य ५५२.

सुमन्त (मुरतले अप्पाजी घुण्डिराज)

३२, २१६, २३५, ३१२, ३१४,

३१५, ३६६, ३७७, ३८५, ३९३,

३९७, ४०१, ४०४, ४२९, ४३२,

४४०, ४४१, ४७५, ४७६, ४८१,

४९७, ४९८, ५०६.

सुरेश ३८८.

सुहृत्त्वम्या (प्रो. पुरुषोत्तम शिवराम

रेगे) ३६.

सुरदास २८.

सैतय ६३, १०३, ५४५.

सोनाळकर केदाव महादेव ४७४.

सोपानदेव चौधरी ३५७, ३९७, ४२६,

४३९, ४८०, ४८३, ४९५, ४९६.

सोमदेव ४१२.

सोहिरोवा आम्बिये ८०.

स्पॅरो जॉन् ३७.

स्वयम्भू ६३, ३३१, ५५१, ५५१

हम्मरि ५५७.

हरिचन्द्र २१०, २४६.

हर्यट ५५१.

हलायुध २ टीप, २७ टीप, २८ टीप,

८७ टीप, १०२, २४१, २४२,

२४६, ३१७, ३२७, ३२८, ५५२-

५५३.

हिदराणेकर गोविन्द रा. ३७८.

हेमचन्द्र ३११, ३८०, ५५५.

होनाजी बाळा ९, २९.

शानेश्वर २८, ५१८, ५२२, ५२७,

५३३, ५४०.